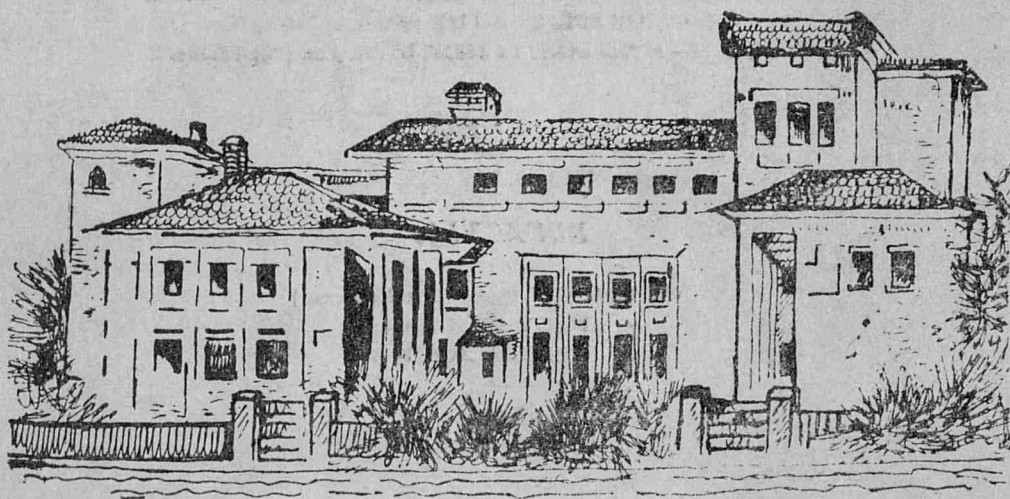

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul 4, 1993

3-4

martie — aprilie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor șef*), PAUL CERNOVODEANU,
VIRGIL CIOCÎLTAN, FLORIN CONSTANTINIU, EUGEN
DENIZE, GEORGETA PENELEA-FILITTI, NAGY PIENARU,
APOSTOL STAN, ION STANCIU, ANATOL ȚĂRANU.

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 6 ori pe an în numere duble.
Prețul unui abonament este de 1200 lei pentru persoane fizice și
3000 lei pentru persoane juridice. Cititorii din străinătate se pot abona
adresându-se la ORION SRL, Splaiul Independenței 220 A, București,
6, P.O. Box 74—19 București, Tx 11939CBTxR, Fax (40) 13122425.

REDACȚIA:

ION STANCIU (*redactor șef adjunct*)
NAGY PIENARU
VENERA ACHIM

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru
schimb precum și orice corespondență se
vor trimite pe adresa redacției revistei
„REVISTA ISTORICĂ”

Adresa Redacției
B-dul Aviatorilor nr. 1
71247 — București, tel. 650.72.41.

www.dacoromanica.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOM IV, NR. 3—4
martie — aprilie 1993

S U M A R

MENTALITĂȚI, IMAGINI, SIMBOLURI

CECILIA IONIȚĂ, Gânduri despre muncă în antichitatea greacă	203
ILEANA CĂZAN, Imaginarul medieval, simbolul și însemnul heraldic.	217
RADU MANOLESCU, Tendințe sincretice în opera lui Pico della Mirandola (Teologie și filosofie creștină, filosofie clasică și arabă, Cabală ebraică)	231
IOLANDA ȚIGHILIU, O imagine renașcentistă: Petru Cercel	235
ADRIAN-SILVAN IONESCU, Portretele lui Omer Pașa	247
IONEL BOTA, Mentalități rurale la românii din Banat (de la sfârșitul secolului al XIX-lea până la 1918)	257

IMAGOLOGIE ȘI PROPAGANDĂ

NICOLAE DASCĂLU, Propaganda României în Japonia în perioada interbelică și la începutul celui de-al doilea război mondial (1919—1942) (I).	271
--	-----

STUDII DOCUMENTARE

ECONOMIE ȘI SOCIETATE: CAPITALUL

RADU-DAN VLAD, Considerații asupra structurii capitalului în România, 1864—1878	287
ROBERT PĂIUȘAN, Criza datoriei externe în Europa sud-estică la cumpăna secolelor XIX—XX.	305

NICOLAE IORGA ȘI CONTEMPORANII SĂI

ANDREI PIPPIDI, Moștenirea pierdută: Mario Roques și Nicolae Iorga	321
LAJOS DEMÉNY, Scrisori inedite ale lui Nicolae Iorga adresate istoricului maghiar Endre Veress	331

IZVOARE ȘI METODE DE ISTORICE

COSTIN FENEȘAN, Prospekțiuni și exploatare miniere în Almăj și părțile Caransebeșului în anii 1765—1770 și topografia de aramă de la Căvăran—Noi descoperiri în arhiva Camerei Aulice veneze	345
IRINA GAVRILĂ, O mini-bază de date utilizată în elaborarea unei monografii istorice	353

RESTITUIRI

GHEORGHE I. BRĂȚIANU, În jurul întemeierii statelor românești (II)	361
--	-----

„Revista istorică”, tom IV, nr. 3—4, p. 199—414, 1993

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Sesiunea științifică la Academia Română: „Ioan Inochentie Micu-Klein. 300 de ani de la naștere” (*Viorel Achim*); Simpozion internațional: „Literatura, arta, muzica și folclorul evreiesc în centrul și sud-estul Europei”, Cluj, 21–23 octombrie 1992 (*Eugen Gluck*); Al XVIII-lea Congres Internațional de Istorie Militară, Torino, 30 august – 5 septembrie 1992 (*Mihai Grigore*); Congres Internațional: „L'Italia tra rivoluzioni e riforme: 1831–1846”, Piacenza, 15–18 octombrie 1992 (*Ștefan Delureanu*); Călătorie de documentare științifică în Rusia (*Marian Stroia*) 385

NOTE

* * * București. *Materiale de istorie și muzeografic*, vol. XI, 1992, 331 p. + 193 ilustrații (*Mihai Sorin Rădulescu*); * * * *Gazi Osman Paşa ve Plevne savunması* (Osman Paşa „Gaziul” și apărarea Plevnei), Ankara, 1986, VI + 76 p. (*Adrian Tertcel*); * * * *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, Ed. by Daniel Chirot, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1989, IX + 260 p. (*Alena Ilie*); * * * *Travel Literature on South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean. 15th–19th Centuries. Short-title Catalogue* (*Databank on Apple Macintosh–FileMaker*), ed. by Ioli Vingopoulou – Rania Polycandrioti, Athens, 1992, 105 p. (*Nagy Picnaru*); ESTHER BENBASSA, *Un grand rabbin sépharade en politique, 1892–1923*, Presses du CNRS, Paris, 1990, 262 p. (*Adrian Grecu*); PAUL EVDOKIMOV, *Artă icoanei. O teologie a frumuseții*, trad. Grigore Moga și Petru Moga, Edit. Meridiane, București, 1992, 295 p. (*Iolanda Țighilui*); HERST GÖPPINGER, *Juristen jüdischer Abstammung im Dritten Reich-Entrechtung und Verfolgung*, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1990, 435 p. (*Betinio Diamant*); ERIC J. HOBBSAWM, *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality* (The Wiles lectures given at the Queen's University of Belfast), Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge, 1990, VIII + 186 p. (*Mirela-Luminița Murgescu*); E.A. IVANIAN, *Ronal'd Rejgan, Hronika zizni i vremena*, Izd. „Misli”, Moskva, 1991, 413 p. (*Marian Stroia*); JEAN TULARD, *Napoléon ou le mythe du sauveur*, Paris, 1987, 512 p. (*Eugen Denize*) 393

BULETIN BIBLIOGRAFIC 405

NECROLOG

† Profesorul Francisc Pall (1911–1992) (*Pompiliu Teodor*) 411

REVISTA ISTORICĂ

NOUVELLE SÉRIE
TOME IVe, N°s 3—4
mars — avril 1993

SOMMAIRE

MENTALITÉS, IMAGES, SYMBOLES

CECILIA IONIȚĂ, Le travail dans la mentalité de l'antiquité grecque.	203
ILEANA CĂZAN, L'imaginaire médiéval, le symbole et le signe héraldique	217
RADU MANOLESCU, Tendances syncrétiques dans l'œuvre de Pic de la Mirandole (Théologie et philosophie chrétiennes, philosophies classique et arabe, Cabale hébraïque)	231
IOLANDA ȚIGHILIU, Une image de la Renaissance: Petru Cercel	235
ADRIAN-SILVAN IONESCU, Portraits d'Omer Pacha	247
IONEL BOTA, Mentalités rurales chez les Roumains du Banat (à partir de la fin du XIX ^e siècle et jusqu'en 1918)	257

IMAGOLOGIE ET PROPAGANDE

NICOLAE DASCĂLU, La propagande roumaine au Japon pendant l'entre-deux-guerres et au début de la seconde guerre mondiale (1919—1942) (I)	271
--	-----

ÉTUDES DOCUMENTAIRES ÉCONOMIE ET SOCIÉTÉ: LE CAPITAL

RADU-DAN VLAD, Considérations concernant la structure du capital en Roumanie, 1864—1878.	287
ROBERT PĂIUȘAN, La crise du débit extérieur en Europe du Sud-Est, fin du XIX ^e et début du XX ^e siècles	305

NICOLAE IORGA ET SES CONTEMPORAINS

ANDREI PIPPIDI, L'héritage perdu: Mario Roques et Nicolae Iorga.	321
LAJOS DEMÉNY, Lettres inédites, adressées par Nicolae Iorga à l'historien magyar Endre Veress	331

SOURCES ET MÉTHODES HISTORIQUES

COSTIN FENEȘAN, Prospections et exploitations minières au Almáj et dans les contrées du Caransebeș dans les années 1765—1770 et la fonderie de cuivre de Căvâran— Nouvelles découvertes dans les archives de la Chambre Aulique viennoise	345
IRINA GAVRILĂ, Une mini-base de données mise en œuvre dans l'élaboration d'une monographie historique	353

RESTITUTIONS

GHEORGHE I. BRĂȚIANU, Sur la constitution des États roumains (II)	361
---	-----

VIE SCIENTIFIQUE

Session scientifique à l'Académie Roumaine: „Ioan Inochentie Micu-Klein. Le 300 ^e anniversaire de sa naissance" (<i>Viorel Achim</i>); Symposium international: „La littérature, l'art, la musique et le folklore juifs au centre et dans le sud-est de l'Europe", Cluj, 21–23 octobre 1992 (<i>Eugen Gluck</i>); Le XVIII ^e Congrès International d'Histoire Militaire, Turin, 30 août–5 septembre 1992 (<i>Mihai Grigore</i>); Congrès International: „L'Italia tra rivoluzioni e riforme: 1831–1846", Piacenza, 15–18 octobre 1992 (<i>Ștefan Delureanu</i>); Voyage de documentation scientifique en Russie (<i>Marian Stroia</i>)	385
--	-----

NOTES

* * * Bucarest. <i>Matériels d'histoire et de muséographie</i> , vol. XI, 1992, 331 p. + 193 illustrations (<i>Mihai Sorin Rădulescu</i>); * * * <i>Gazi Osman Paşa ve Plevne savunması</i> (Osman Pacha „Le Gazi" et la défense de Plevna). Ankara. 1986, VI + 76 p. (<i>Adrian Tertecel</i>); * * * <i>The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century</i> , Ed. by Daniel Chirot, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1989, IX + 260 p. (<i>Atena Ilie</i>); * * * <i>Travel Literature on South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean. 15th–19th Centuries. Short-title Catalogue (Databank on Apple Macintosh–FileMaker)</i> , ed. by Ioli Vingopoulou–Rania Polycandrioti, Athens, 1992, 105 p. (<i>Nagy Pienaru</i>); ESTHER BENBASSA <i>Un grand rabbin sépharade en politique, 1892–1923</i> , Presses du CNRS, Paris, 1990, 262 p. (<i>Adrian Grecu</i>); PAUL EVDOCHIMOV, <i>L'art de l'icône. Une théologie de la beauté</i> , trad. Grigore Moga et Petru Moga, Edit. Meridiane, Bucarest, 1992, 295 p. (<i>Iolanda Țighilui</i>); HERST GÖPPINGER, <i>Juristen jüdischer Abstammung im Dritten Reich-Entrechtung und Verfolgung</i> , C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1990, 435 p. (<i>Betinio Diamant</i>); ERIC J. HOBSBAWM, <i>Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality</i> (The Wiles lectures given at the Queen's University of Belfast), Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge, 1990, VIII + 186 p. (<i>Mirela-Luminița Murgescu</i>); E. A. IVANIAN, <i>Ronal'd Rejgan, Hronika zizni i vremena</i> , Izd. „Misli", Moskva, 1991, 413 p. (<i>Marian Stroia</i>); JEAN TULARD, <i>Napoléon ou le mythe du sauveur</i> , Paris, 1987, 512 p. (<i>Eugen Denize</i>)	393
--	-----

BULLETIN BIBLIOGRAPHIQUE	405
------------------------------------	-----

NÉCROLOGUE

† Le Professeur Francisc Pall (1911–1992) (<i>Pompiliu Teodor</i>)	411
--	-----

GÎNDURI DESPRE MUNCĂ ÎN ANTICHITATEA GREACĂ

CECILIA IONIȚĂ

Oamenii n-au cunoscut nicicînd o „vîrstă de aur”. Vocabula reprezintă doar proiectarea unui ideal de neatins într-un trecut imaginar. Prea ne este greu pe acest pămînt, dar în adîncul casetei zieiști, deschise de imprudentul Epimetheu, rămăsese totuși Speranța. Noțiune prea vagă. S-o asociem unui dat care are — poate — șansa să fie acceptat ca avînd un gir al realului. Acum ne este greu, dar odată, în depărtarea timpurilor, ne-a fost bine. În grădinile paradisiace dulceața fructelor te îmbia la tot pasul; izvoarele îți ofereau o apă proaspătă dătătoare de sănătate. Voioși, pămîntenii „își împărțeau între sine belșugul, ca oameni de treabă” — citim în mitul hesiodic¹. Viața era o permanentă incîntare, iar moartea cobora pe nesimțite, adîncindu-l pe om într-o visare blindă care se încheia brusc și fără dureri. Dar a apărut Păcatul și ne-am trezit în malaxorul cu dinți de fier al vieții adevărate. Nu, imaginarea *vîrstei de aur* n-a fost o minciună! Era doar conturul Speranței. Ceea ce a existat o dată ar putea să revină. De ce nu? La început, „Foametea era stăpînă. Și Foametea era Moarte”. Cumplitul adevăr răzbătea din texte și legende străvechi². Și Platon sintetizează prozaic — iertată să-mi fie blasfemia expresiei: Fără hrană, viața este cu neputință³. Ca să înfruntăm foamea, ca să amînăm sorocul morții, trebuia să muncim, altă cale nu exista. Cei vechi știau că oamenilor niciodată nu le-a fost ușor. Și cu cît ne adîncim mai mult în timp, cu atît viața se arată a fi fost mai aspră. Prin gura porcarului Evrimah, Homer înfierează „Cumplita foame blăstămată, care/Amar mai chinuiește biata lume,/Că pentru ea corăbii se-narmează/Și mări străbat și-aduc nenorocire/La neprieteni”⁴. Iar Thucydide, referindu-se la străbunii grecilor, coboriți din nordul întunecat în „țara care se numește acum Elada”, arată

¹ Hesiod, *Munci și zile*, traducere din limba greacă de St. Bezdechi, Studiu introductiv de Ion Banu, Edit. Științifică, București, 1957, versul 115. Vezi și A. Moret, *Le Nil et la civilisation égyptienne*, Albin Michel, Paris, 1937, p. 153.

² Vezi Eduard Meyer, *Histoire de l'Antiquité*, tome III, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1926, p. 140—141, passim; Emil Condurachi, *Curs de Istoria Orientului Antic*, Universitatea București, 1977, p. 97, passim; Ion Banu, *Filozofia Orientului antic*, vol. I, *Mesopotamia, Egipt, China*, Edit. Științifică, București, 1967, p. 118—119, passim.

³ Platon *Oeuvres, complètes, La République*, 369 c—d; 559 b, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, 1950, Traduction et notes par Léon Robin avec la collaboration de M. J. Moreau; vezi și nota 1 la p. 1160 a ediției.

⁴ Homer, *Odissea*, în românește de G. Murnu, Studiu introductiv și comentarii de D.M. Pippidi, Edit. de stat pentru literatură și artă, București 1956, XVII, 382—386.

că oamenii aveau parte de un trai anevoios, ducându-și viața de azi pe mâine și „fiecare nu cultiva pământul decât ca să-și scoată hrana zilnică, iar prisos de bunuri nu aveau și pomi nu sădeau”, căci „nu știau cînd aveau să vină alții mai puternici să-i prade”⁵. Platon are în vedere timpuri și mai îndepărtate cînd, prin cuvîntul lui Protagora, înfățișează vulnerabilitatea micilor colectivități umane în fața cruntelor încercări ale vieții: „La început, oamenii trăiau dispersați; nu existau cetăți”, atacul fiarelor sălbatice nu putea fi stăvilit. Dacă, prin muncile desfășurate, își asigurau — de bine, de rău — o existență precară, ei nu aveau puțința de a face război fiarelor, căci nu stăpîneau încă arta politică, arta organizării în cetate, iar arta războiului este doar o parte a artei politice⁶. În acele vremuri de tehnică primară „cîștigarea pîinii cu sudoarea frunții” era un adevărat blestem.

Desigur, nici un document nu ne va spune explicit că — în mod deliberat — munca a fost împinsă către cei aduși în nenorocire prin sorții unui război nefericit sau ca urmare a altor întîmplări crude petrecute într-un început de lume. O mărturie directă și deslușită nici nu poate exista, dar că așa stau lucrurile ne-o dovedește o istorie milenară. Mărturiile au pierit în adîncul timpurilor. Au rămas doar cioburile. Dar, cum a spus cineva, cîndva, „ciobul singur e nemuritor”. Iar fiind nemuritor, el nu poate fi înlăturat. Trebuie să-l respectăm, să-l luăm în seamă. Căci ce sînt miturile, dacă nu admirabile mozaicuri construite cu măiastră migală din cioburi de simțire, gîndire, credințe, spaime și speranțe ale unei omeniri hăituite? În accepția unei morale tîrzii, faptele „neplăcute” s-au trezit îmbrăcate în faldurile enigmatice ale miturilor, în haina frumoasă a unor legiuri divine sau chiar umane. O ideologie pietrificată acredita ideea că cei puternici și avuți sînt de naștere aleasă și, ca atare, îndreptățiți să-i subjuge pe „cei de jos”. În miturile sumeriene, puternicul „este și înțelept /și/ stăpîn al înțelepciunii”⁷, iar din vechile scrieri chineze aflăm că oamenii „bogați și vestiți” fuseseră „plămădiți din lut /de mîinile zeiței/”, iar cînd divina făptură a obosit a continuat să scufunde o frînghie în lutul moale și inform zămislindu-i pe „toți cei de jos și fără faimă”⁸. În vechiul Egipt, lucrătorii pămîntului fertilizat de apele sfinte ale Nilului erau obligați să verse cea mai mare parte a produselor obținute prin truda lor către magaziiile regale, din belșugul cărora se îndestulau nu numai regii și familiile lor, dar și favoriții acestora. Inscriptiile și sculpturile funerare au păstrat pentru posteritate texte și imagini de o crudă claritate. La date bine stabilite, bărbați și femei, locuitori ai satelor de pe domeniile regale, veneau în șiruri lungi să depună dările la picioarele stăpînilor. Viața acestora era doar voioșie și cîntec, iar moartea le era străjuită de construcții gigante din piatră și de statui adesea placate cu aur. Cei care aveau curajul să se ridice — dintr-un motiv sau altul — împotriva strivitoarei orînduirii n-aveau parte nici de mormînt: corpul le era aruncat în apă...⁹.

Înaintînd mult în timp, aflăm din scrierile anticilor greci, poeți și filosofi, aceeași dichotomie socială. Nici ei nu mințeau, erau doar legatarii unor

⁵ Thucydides, *Războiul peloponesiac*, I, 2 (1—2). Studiu introductiv, traducere, note și indice de N.I. Barbu, Edit. Științifică, București, 1966.

⁶ Platon, *Protagoras*, 322 b.

⁷ Ion Banu, *op. cit.*, p. 93.

⁸ *Cercetarea imperială a anilor Thai-ping*, după V. Kernbach, *Miturile esențiale*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 64.

⁹ A. Moret, *op. cit.*, p. 230.

credințe străvechi. La poezii aristocrați, Theognis și Pindar sau în meditațiile unor minți geniale, ca Platon și Aristotel, cei bogați și puternici sînt socotiți „cei buni”, iar oamenii de rînd sînt marcați, aproape fără excepție, de stigmatul „răi și grosolani”. Doar că la unii, situația este rezultatul unei selecții naturale ¹⁰, în timp ce la alții, ne găsim în fața ierarhizării dictate de un comandament divin. „Sub un soare veșnic, cu nopți aidoma zilelor — scria Pindar —, cei buni au parte de o viață cu totul lipsită de griji, nefiind nevoiți, pentru o biată hrană, să răscolească pămîntul sau apele mării cu brațele”. Oamenii protejați de zei, pentru credința lor, „fără de lacrimi își duc veacul; celorlalți însă cumplite cazne le e dat să îndure” ¹¹.

Cei ultra-exigenți ar putea spune: „Nu există dovezi directe asupra unor silnicii care să fi împărțit lumea în două”. Dimpotrivă, putem răspunde, există dovezi directe. Ciudatele menhire și dolmene care străbat de-a latul — deși cu intermitențe — întreaga Europă mărturisesc, probabil, existența unor credințe a căror semnificație nu mai poate fi restabilită ¹². Dar, ridicarea — în condițiile tehnicii primare de acum mai bine de patru milenii — a unor atari giganti de piatră (unele blocuri măsoară, în zonele apusene, circa douăzeci metri înălțime) mărturisește existența unei autorități dispunînd de puteri discreționare în fața unei mari mase umane silite la ascultare, în termeni care — e drept — nu mai pot fi cunoscuți. Societatea diversificată care a construit în Valea Nilului o civilizație, străfulgerată de lumini și umbre, a ascultat timp de peste patru mii de ani de 31 dinastii regale ¹³. Căutînd să-și asigure nemurirea, puternicii de atunci au ridicat din piatră giganticele piramide sau și-au săpat mormintele direct în stîncă, au înălțat statui-colos din cea mai dură rocă, strivind sub greutatea lor generații întregi de constructori. Și cum pînă la cucerirea nemuririi trebuiau să trăiască, au organizat temeinic muncile agricole — fapt posibil doar în urma unor ample lucrări de canalizare și îndiguire a miraculoaselor ape curgătoare printre deșerturi. După credințele de atunci, Nilul venea direct din cer sau își făcea drum pe căi secrete dintr-o lume subpămînteană ¹⁴. *Uni*, comandant al armatei sub regele Pepi I (reprezentant al lui Râ pe pămînt, în timpul dinastiei a VI-a, cam cu două milenii și jumătate înaintea erei noastre), prin urmare *Uni* se laudă, în cel mai complet text păstrat din străvechiul Egipt, că a săpat, doar prin zelul și meritul său direct și prin favoarea de care se bucura pe lângă sufelele regelui Merenră, nelăsînd la o parte direcțiile arătate de comandamentul divin — a săpat, deci,

¹⁰ Spiritul mare al lui Aristotel, departe de a simplifica problema, îi dezvăluie fațete multiple. Unii „indivizi sînt destinați de la natură sclaviei (...)”, pentru ei nimic nu este mai potrivit decît să asculte. (Politica, I, 2, 13). „Puterea de a fi stăpîn nu se învață; ea este așa cum a făcut-o natura și se aplică în mod egal omului liber și sclavului” (I, 2, 22). Dar, „e ușor de văzut că cei care susțin contrariul — scrie Stagiritul — nu sînt cu totul în afara dreptății; căci cuvintele sclavie și sclav sînt luate în două sensuri diferite. După lege există sclav și redus la sclavie (...), dar e lucru oribil să poți folosi violența (...)” pentru a-l aduce în sclavie pe cel învins în luptă. „Cele două opinii sînt susținute în chip egal de înțelepți” (I, 2, 16), în *La Politique*, traduction française de Thurot, Librairie Garnier Frères, Paris.

¹¹ *Filosofia greacă pînă la Platon*, Vol. II, Partea I, Pindar, fr. 47, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1984, p. 276; vezi la aceeași lucrare Vol. I, Partea I, (București, 1979), Studiu istoric de I. Banu, p. XXX (Phokylides din Milet, contemporan al lui Anaximandros, „e departe de a crede, ca Theognis, că favorizații sînt cu necesitate și dotați”; *ibidem*, fr. 1, p. 130).

¹² Vezi Charles Parain, *Protohistoire méditerranéenne*, în „La Pensée”, nr. 127/VI, 1966.

¹³ A. Moret, *op. cit.*, p. 26—27.

¹⁴ *Ibidem*, p. 32.

cinci canale în Egiptul de Sus, a construit plute din trunchiuri de soi pentru transportarea unor foarte mari blocuri de granit, destinate ridicării piramidei lui Merenrâ. Și totul într-un singur an! ¹⁵... Despre din ce în ce mai puțin misterioasele cetăți megalitice de la Mycene, Pylos și Tirynth (astăzi, după descifrarea celor câteva mii de tăblițe de argilă, scrise în Linearul B), nu ni se spune nicăieri că au fost ridicate cu ajutorul sufletelor aparținând dinastiei Atrizilor. Dimpotrivă, lectura străvechilor documente atestă existența unei economii de palat, asemănătoare în multe privințe cu aceea din societățile Orientului Apropiat ¹⁶, economie pentru susținerea căreia munceau cohorte de sclavi — unii aflați sub ascultarea zeilor, alții slujind direct pe stăpînitorii palatelor. Deși foarte diversificată, societatea era net împărțită în două ¹⁷: de o parte, favoriții soartei, de alta — mari mase umane apăsate de supușenie, sub imperiul unei diversități de statute, sau oameni rănași liberi (de pildă, sclavii zeului erau — sub raport juridic — oameni liberi), dar îndurînd jugul sărăciei, mai aspru uneori decît orice aservire ¹⁸. Despre acești din urmă truditores aflăm fapte semnificative în poemele homerice. E drept, Poetul își alcătuisese opera două-trei secole după căderea palatelor miceniene, dar nemuritoarele stihuri oglindesc și fapte din vremea Atrizilor și crepusculul puterii acestora. Iar pentru că lumea oamenilor se întrepătrundea pe atunci cu lumea zeilor, Homer ne vorbește despre traiul greu al theților — truditores liberi, dar săraci — folosindu-i ca protagoniști pe Poseidon și pe Apollo. Întîmplările pe care aceștia le trăiesc însă nu puteau să lovească decît pe muritorul de rînd, nu pe olympieni. Un an întreg lucraseră pentru semețul crai al Troiei, Laomèdon, cu simbria stabilită dinainte. Au fost alungați, la urmă, după ce unul ridicase ziduri pe acele meleaguri, „spre a fi nerăsbîtă cetatea”, iar celălalt bătuse coastele muntelui Ida, păzindu-i cireada de vite. În loc de plată — amenințări: puteau fi vînduți ca robi, „departe-n ostroave”, în cazul cel mai bun alegîndu-se doar cu urechile tăiate ¹⁹. Dacă ne oprim însă la statutele de supușenie, acestea îi situau pe oameni pe diferite trepte de apăsare. Pentru cercetătorul modern „moștenitor al dreptului roman, așa cum ni l-a transmis Evul Mediu” — citim la Finley —, s-a impus o schemă mărginită de cadre fixe: „în ce privește forța de muncă, în partea inferioară a scării sociale există” (doar) „trei și numai trei categorii posibile: sclavii, servii și salariații liberi” ²⁰. Marele istoric o spune cu vădită dezaprobare. Rigiditatea schemei n-a rezistat unui studiu mai atent. Documente de epocă au relevat o întreagă paletă de realități în condiția păturilor de jos ale societății. Unii dintre istoricii vremuri-

¹⁵ *Ibidem*, p. 225—227.

¹⁶ Vezi M.I. Finley, *Lumea lui Odiseu*, traducere de Liliana și D.M. Pippidi, Cuvînt înainte de D.M. Pippidi, Edit. Științifică, București, 1968, p. 26.

¹⁷ Vezi John Chadwick, *Economia reatului micenian*, comunicare ținută la București, text inedit, 1968; Emmett L. Bennett Jr., *The Find-Spots of the Pylos Tablets*, in *Mycenaean Studies*, Proceedings of the third International Colloquium for Mycenaean Studies, Madison, 1964, p. 241; Mabel Lang, *Es Proportions*, in *Mycenaean Studies*..., p. 42; *Ibidem*, p. 46—50 și tabelele 7, 8, 9; S. Lurie, *Limbi și cultura în Grecia miceniană*, Academia de Științe a URSS, Mos ova-Leningrad, 1957, p. 223—230, 235, 241.

¹⁸ Vezi Pierre Vidal-Naquet, *Sclavii greci erau oare o clasă?*, în *Vînătorul negru*, traducere în românește de Zoe Petre, Edit. Eminescu, 1985, p. 247.

¹⁹ Homer, *Ilada*, în românește de George Murnu, *Cultura națională*, XXI, 437—451; vezi și *Odissea*, XI, 634—656; Herodot, *Istorie*, VIII, 137, Studiu introductiv de Adelina Piatkowski, traducere, notițe istorice și note de Adelina Piatkowski și Felicia Vanț-Ștef, Edit. Științifică, București, 1961—1964.

²⁰ M.I. Finley, *L'économie antique*, Les Editions de minuit, Paris, 1975, p. 81.

lor vechi — fie că se revendică de la marxism, fie că îl contestă (dau doar două nume de rezonanță reprezentând poziții, dacă nu opuse, oricum diferite asupra devenirii umane: A.B. Ranovici și François Chamoux), și unii și alții — încădreaă antichitatea în cuprinsul orînduirii sclavagiste. Or, „legenda” cu lupta sau măcar cu confruntarea „determinantă” dintre sclavi și stăpîinii de sclavi nu mai constituie de mult subiectul unei discuții serioase²¹. Căci istoria veche a omenirii a cuprins multe milenii și, dacă luăm în considerare doar Europa, Nordul Africii și Orientul Apropiat — în privința zonelor date, izvoarele sînt, cel puțin pentru informația europeană, ceva mai generoase²² —, centrele de civilizație sînt atît de diverse, valurile vremurilor au ridicat și aruncat în neantul uitării atîtea valori, încît schișarea unei priviri generalizatoare asupra statutelor sub puterea cărora se aflau masele de producători într-o societate sau alta, pare — și poate fi într-adevăr! — un act necugetat. Singurul lucru permis cercetătorului este tatonarea, din aproape în aproape, pentru a afla palma de teren ferm pe care putem pași. Revenind, de aceea, la „cioburi” amintim relatarea pilduitoare a lui M. Wheeler asupra celor treizeci și nouă de fragmente de faianță aflate pe pămîntul insulei suedeze Gotland și care, răs-pîndite pe o suprafață de 400 metri pătrați, „s-au dovedit a fi, pînă la urmă, frînturi aparținînd aceluiași vas”²³. Reconstituirea trecutului îndepărtat din „cioburi” iată singurul teren ferm la care putem spera. Doar pe acest teren, prin minuția specialiștilor, vasele pot fi „citite”, iar solurile „descifrate”²⁴.

Și pentru a ne reîntoarce la muncă, să stăruim o clipă asupra semnifica-tivei sentințe formulate de Herodot: „(...) este rînduit ca oamenii toate să le dobîndească prin trudă”²⁵. Rostirea, atribuită unui războinic asiatic, nu face corp comun cu paragraful care o inserează și mărturisește — cred — o meditație profundă a Părintelui Istoriei asupra condiției umane. La început, munca a fost o necesitate, apoi — rămînînd totuși, la scară socială, o activi-tate de neocolit — realizarea ei a fost impusă unei mari părți a colectivității umane, prin silnicie. Momentul pare să fi survenit încă în preistorie²⁶; rînd pe rînd, sau concomitent, culegători, vînători, crescători de vite — din tim-puri imemorale — se grupau în familia mare, în familia restrînsă, în ginți și triburi. Condițiile naturale, înjghebarea unor anume tehnici de producție și organizare²⁷ prilejuiau un trai mai lesnicios unora, stîrnind altora pofta însu-șirii fără muncă, prin forță, a brumei de agoniseală dobîndite de primii cu

²¹ Vezi P. Vidal-Naquet, *op. cit.*, p. 253. La pagina indicată, autorul formulează tex-tual: „Sînt convinși (...) că opoziția între stăpîni și sclavi este într-adevăr contradicția funda-mentală a lumii antice, dar în nici o împrejurare acești stăpîni și acești sclavi nu se confruntă direct în practica socială curentă”. Precizarea pe care am făcut-o în text se bazează si pe raționamentul distinsului istoric francez. Totuși îmi permit o anumită rezervă privind ansamblul afirmației, rezervă care e mai curînd o interogație: este cu putință ca o contradicție *funda-mentală*, sub semnul căreia să fi stat o întreagă lume, să nu fi dus „în nici o împrejurare” la o confruntare directă „în practica socială curentă”? Sau contradicția fundamentală s-ar regăsi mai curînd în conflictul — nu întotdeauna surd — care îi opunea pe săraci bogaților? Vezi și Platon, *Rep.*, 550 c-d; 557 a.

²² Și totuși, cite enigme insolubile, în ciuda unor tomuri de informații: vezi Eduard Meyer, *op. cit.*, tom II, p. X și trimiterea la tomul III, paragraful 435, mai ales, p. 296.

²³ M.I. Finley, *L'économie antique*, p. 37-38.

²⁴ Vezi André Leroi-Gourhan, *Les voies de l'histoire avant l'écriture*, în *Faire l'Histoire*, I, Editions Gallimard, p. 93.

²⁵ Herodot, VII, 9.

²⁶ M.I. Finley, *L'économie antique*, p. 82.

²⁷ A.G. Haudricourt, *Ethnologue: recherche et méthode*, în „La Pensée”, nr. 171, oct. 1973, p. 17-18.

trudnicie. Cei îngenunchiați au devenit cei dintii robi; cuceritorii — primii stăpîni. Statutele celor împilați s-au diversificat, cu timpul, îmbrăcînd formele cele mai diferite. — după condițiile concrete ale subjugării, după vitregia sau dărnicia naturii, după gradul de civilizație atins de victime și de stăpîni. Dar dichotomia socială n-a fost doar rezultatul unei cuceriri din afară; în interiorul aceleiași colectivități, o acumulare a avuțiilor în mîna unui mic număr de beneficiari a avut rezultate similare. Platon leagă diferențierea dată — în cuprinsul unui regim democratic, de pildă — de respectarea sau nerespectarea legii ²⁸.

Nu cred că este locul să mă opresc aici asupra amintitei diversități a statutelor sub puterea cărora se aflau cei puternici și cei în nevoie. Desigur, indiferent de regim, e vorba de nerespectarea unei legi care — la origine — trebuie să fi asigurat egală îndreptățire membrilor unei colectivități anume. O dată diferențierile instalate, în virtutea unei inerții „ideologice”, toți vor rămîne multă vreme „egali”, însă „unii vor fi mai egali decît alții”. Cel puțin istoria acelor *homoiōi* spartani a precedat celebra aserțiune a lui George Orwell cu aproximativ două milenii și jumătate ²⁹. Și, fără îndoială, cei „egali” care nu vor mai beneficia de „ospățul” comun își vor asigura traiul în condiții vitrege. Celor aflați, din motive asupra cărora nu ne vom opri acum (mai cu seamă că amintisem de exemplul Spartei, unde realitățile sînt extrem de complexe), deci, celor aflați pe cele mai de jos trepte ale scărilor sociale le vor reveni muncile „dezonorante” și penibile. Stigmatul discreditării și al rușinii va circula în ambele sensuri — de la indivizii siliți la corvezi, la *munca* în sine. E destul să ne aruncăm privirea asupra scenei, cuprinzătoare cît cerul, a Olimpului pentru ca să înțelegem că așa au stat lucrurile din vremuri străvechi. Căci, de ce toți zeii sînt „frumoși ca zeii” — și doar Hephaistos, fierarul (divin și el!) are chipul unui pitic, șchiop și diform? Și trebuie adăugat că acele „munci penibile” nu vor fi legate atît de statutul juridic al unei părți a societății, cît de gradul de sărăcie atins de o anume colectivitate umană. Iar puterea obișnuinței este atît de dură, încît păturile favorizate au privit situația ca pe un dat natural, legitim. Căci iată ce spune Hybrias, trubadurul cretan care încearcă să reinvie în versurile sale gloria cuceririi doriene de odinioară: „Avuția mea este puternica-mi lance, spada și frumosul scut ce-mi apără trupul. Cu aceste unelte ar pămîntul; cu ele secer și storc vinul cel dulce din viță și tot cu ele îi silesc pe sclavi să mă recunoască stăpîn... Toți îmi cad la picioare și mă numesc doma atotputernic” ³⁰.

Undeva însă puteau apare — și au și apărut! — unele păreri opuse (sclavul sau chiar nevoiașul liber sînt și ei oameni; și ei pot fi iubiți de zei — oricum, trebuie apărați, altfel, cine ar presta muncile negre?). În Sumer se amintea uneori ideea că între om și nemuritori ar exista — în termeni destul de neclari — o anumită legătură de sînge ³¹. Încă în analele regilor thiniți din străvechiul Egipt (anii 3300—2900) sînt amintite datoriile celor puternici față de zei și

²⁸ Platon, *Le politique*, 302 d—e.

²⁹ Observația, desigur întemăiată, pe care o face P. Vidal-Naquet (vezi *Tradiția hoplitului atenian*, în *op. cit.*, p. 144 și 165, nota 2) si anume că *homoiōi* trebuie tradus prin locuțiunea *cei asemenea*, nu *cei egali*, nu schimbă — cred — cu nimic ideea pe care am încercat s-o dezvolt în text.

³⁰ Athenaios, *D ipnosophistae* XV, 50 (695); vezi și *Filosofia greacă pînă la Platon*, Vol. I, Partea 1, p. 111.

³¹ Eduard Meyer, *op. cit.*, Vol. III, p. 74, 77.

față de popor³², iar slujbașul regal Pepinefer (în timpul dinastiei a VI-a) exclamă: „Am dat piine celui flămînd și haine celui dezbrăcat”. Moret consideră că acest tip de „declarații elogioase” deveniseră locuri comune în epocă³³. Pentru a putea face față pozițiilor divergente amintite, și multor altora, trebuia chemată în ajutor o întreagă „ideologie” (și ea a fost creată în decursul multor generații), „ideologie” care să constituie zidul spiritual în spatele căruia belșugul să se adune, vijeliile sorții să nu pătrundă, geniile bune să stea de veghe la porți, iar cînd — în ciuda măsurilor luate — totul se clătina, să fie chemată în ajutor furia zeilor și, în unele locuri, însăși Eternitatea.

Este cutremurătoare dar teribil de interesantă constatarea că în perioadele de puternice convulsii sociale — căci ele erau inevitabile! — sensibilitatea poezilor sau a altor gânditori aparținînd păturilor suprapuse vibrează identic — la mari distanțe în timp și spațiu. Disprețul și ura față de „cei răi”, ființele „rău mirositoare”, înnegrite în muncă, sînt exprimate fără ocolișuri în versurile poetului aristocrat Theognis din Megara: „Zdrobește sub călcîi plebea nevrednică, fă-o să simtă împunsătura bîtei, înhamă-o la jug greu — căci nu-s sub soare făpturi mai dornice grumazul să-ncovoie”³⁴. Și trebuie să parcurgem circa 1800 de ani înapoi în „tunelul timpului” pentru ca să întîlnim accente asemănătoare în înscrisurile atribuite învățatului Ipoour. Acesta încearcă să explice unui rege bătrîn (poate centenarului Pepi II din dinastia a VI-a, 2423—2263) ce se întîmpla în Egiptul cuprins de revoltă, în vremea decăderii monarhiei din Memphis: „Nobili au îmbrăcat haine de doliu; plebeii își tipă bucuria, în întregul oraș se aude: veniți să-i nimicim pe cei puternici (...). Țara e în/plină/revoluție, (/totul/ se învîrte) ca roata olarului. Hoții devin proprietari, iar cei odinioară bogați ajung prada jefuitoare (...). Oficiile publice sînt încălțate; înscrisurile /aflate acolo/ (titlurile de proprietate) sînt înșfăcate; așa se face că servii devin ei înșiși stăpîni de servi (...). Legile, aruncate în drum, sînt călțate în picioare (...). Grînarul regal încape pe mîna primului venit. Dar, cu toate acestea, lui (regelui) îi aparțin grîul, orzul, păsările, peștii; ale sale sînt schimburile albe, pînzeturile fine, bronzul, uleiurile; ale lui, împletiturile, covoarele și tot ce e frumos”³⁵.

Regele este trimisul zeilor pe pămînt. De aceea, bogățiile țărîmului locuit de muritori îi aparțineau. În Egipt, monarhul se va confunda, în timp, cu divinitatea; în Sumer, el va rămîne doar un mandatar al voinței divine. Puterea sa nu va fi însă mai mică; oblăduirea cerească îi va conferi toate drepturile. De pildă, în Țara celor două Fluvii — țară care „a văzut” Potopul — există, în mod cu totul paradoxal, meleaguri mereu însetate de apă. Acolo, Anu, zeul cerului, oferă apa în special regelui³⁶, în timp ce omul simplu care s-a jertfit în luptă este fericit că-și va primi, pe ultimul culcuș, apa curată pe care — uneori zadarnic — a rîvnit-o în viață³⁷.

Legitimarea pămînteană a puterii monarhului e calitatea sa de comandant militar — în apărare sau în atac —, capacitatea de a organiza eficient viața socială în cuprinsul colectivității umane a cărei conducere o asumă.

³² A. Moret, *op. cit.*, p. 156.

³³ *Ibidem*, p. 246 și nota 1.

³⁴ *Theognis et son oeuvre*, în Theognis, *Poèmes élégiaques*, ediția și traducerea de Jean Carrière, „Les Belles Lettres”, Paris. 1962, 847—850.

³⁵ A. Moret, *op. cit.*, p. 261—263; pentru cronologie, vezi și Étienne Drioton, Pierre Du Bourguet, *Arta faraonilor*, vol. 2, Edit. Meridiane, 1972, p. 212.

³⁶ E. Meyer, *op. cit.*, III, p. 118.

³⁷ *Ibidem*, p. 140.

Pentru a-și îndeplini aceste îndatoriri, regele are nevoie de o serie de ajutoare (rude, favoriți, funcționari). Unii dintre favoriții regali, credincioși în chip deosebit monarhului sau zeului, purtau în Egipt denumirea de Imakhu (care se poate traduce convenabil prin termenul „devotat”) ³⁸. Aceștia, pentru serviciile aduse, primeau pe lângă domenii întinse, scutiri de impozite etc. și dreptul de a lua parte la masa regală sau de a avea acces la magaziiile regale. De aceea, acestor favorizați li se spunea și *hrăniții*. Instituția, cunoscută în Egipt și în Sumer, evocă — posibil — perioade primitive, cind procurarea unui blid de hrană era încă o preocupare apăsătoare. Semnificativă pentru societatea mai înlesnită a vremurilor următoare este, de pildă, insigna numitului *Imakhu* egiptean (probabil, semnul hieroglific prin care era amintit în inscripții): șase coaste legate de un segment de coloană dorsală, coloană din care o picătură de măduvă — încremenită de vreme — pare pe punctul de a cădea ³⁹ într-un vas pe care ni-l putem doar imagina.

Instituția „*hrăniților*” va putea fi identificată, multe secole mai târziu, în cetățile grecești. De data aceasta însă „beneficiarii” ei — ca și condițiile concrete în care instituția a apărut — vor purta cu totul altă amprentă istorică. Oricum, prezența persoanelor sau categoriilor sociale care vor profita — chiar dacă într-o măsură infinit mai modestă — de „grija” sau „ajutorul” colectivităților umane în mijlocul cărora trăiau, ne dă dreptul — cred — să recunoaștem aici o similitudine semnificativă cu realitatea mult mai „bătrână” evocată mai sus.

Înainte însă de a continua discuția pe care am încercat s-o întreprind, o problemă deosebit de importantă se cere a fi abordată. Am atins în cele de mai sus câteva aspecte care țin, într-o măsură, de așa-numita „istorie economică”. Folosesc ghilimelele pentru a încerca să marchez rezerva pe care o am în privința împărțirii istoriei pe „felii”. Cred că milenara aventură umană — grandioasă și crudă, plină de frumuseți și de tristețe — care este istoria omenirii, încheie ca într-o sferă un fenomen cu totul unic, însumând economia și cultura, magiile milenare și religia, ca și „acel ceva” greu de definit, considerat până nu de mult un fel de reziduu al analizei istorice — într-un cuvânt, mentalitatea ⁴⁰. Răspunzînd, de pildă, unor interogații care ar putea fi formulate prin locuțiunea „Ce este feudalitatea?”, o sumă de instituții, „un mod de producție, un sistem social, un tip de organizare militară?”, Georges Duby este de părere că trebuie mers mai departe, trebuie „prelungită istoria economică prin aceea a mentalităților” ⁴¹. Tema este de maximă importanță, întrucît istoria mentalităților (în măsura în care ar putea fi surprinsă în cuvinte o realitate pe cît de hotărîită să nu moară, pe atît de alunecoasă, de greu de surprins și de reținut), istoria mentalităților deci ar umple un gol resimțit de decenii în *demersul* istoric. Căci chiar în analizele elaborate cu trudă și onestitate rămînea un hiatus deconcertant între infrastructurile la care ajungeau istoricii — chiar și cei care se revendicau de la marxism — și suprastructurile create de o civilizație sau alta. De aceea, studierea, fie ea și aprofundată, a unui sistem economic nu reușea să trezească în conștiința interlocutorilor *viața* unei societăți anume, oferind de obicei o oglindă mult aburită în care se mișcau, asemenea

³⁸ A. Moret. *op. cit.*, p. 227—228.

³⁹ *Ibid m.*, p. 228.

⁴⁰ Vezi Jacques Le Goff, *Les men'iliés. Une histoire ambiguë*, în *Faire l'Histoire*, III, p. 76.

⁴¹ J. Le Goff, *op. cit.*, p. 77.

unui „dans macabru”, nu chipuri umane reînsuflețite, ci „reflexe palide ale unor scheme abstracte”⁴². Fiind înțeleasă ca „un mod particular de a gândi și simți” al masei unui popor⁴³ sau al păturilor suprapuse⁴⁴, mentalitatea poate fi concepută — cred — ca o structură spirituală extrem de dură (aparitia și disparitia ei cuprinde, la scara timpului, perioade deosebit de lungi), ceea ce ne dă dreptul să considerăm istoria mentalităților drept „istoria încetinelii în istorie”⁴⁵. În cadrul discuției care ne preocupă, chestiunea „memoriei umane de lungă durată” — care este *mentalitatea* — are o semnificație aparte. Puternicile seminții indo-europene, pornite încă în cursul mileniului III, din stepele euro-asiatice și ajungând pe diferite căi (asupra cărora nu este cazul să ne oprim acum)⁴⁶, pe plaiurile care se vor numi mai târziu Elada, vor realiza o infiltrare lentă⁴⁷ sau incursiuni violente⁴⁸, dislocind sau subjugând populațiile mediteraneene trăitoare de multe veacuri în partea locului. Și, indiferent de modalitatea în care noii stăpîni s-au împămîntenit în Elada, atît zonele continentale, punțile insulare, cit și litoralul vestic al Anatoliei, au fost zguduite vremuri îndelungate de lupte acerbe — căci pămîntul fiind puțin și sărac, chiar și infiltrarea lentă ducea cu timpul la conflicte sîngeroase. Și iată cum aflăm esențializat — după secole — reflexul acestei situații în meditația filosofică de sorginte heraclitică: „Trebuie să se știe că războiul este comun /adică universal/”⁴⁹, „că dreptatea este luptă și că toate se nasc din luptă și necesitate”⁵⁰. Sau: „Războiul este părintele tuturor, regele tuturor: datorită lui, unii apar zei, alții oameni, pe unii îi face sclavi, pe alții liberi”⁵¹. Iar afirmația că, datorită războiului, „unii apar zei, alții oameni” este purtătoarea unui adevăr cu puternică și îndelungată reverberație în epocă: conducătorii cetelor de migratori pașnici sau ai hoardelor de năvălitori erau, sigur, purtătorii unor anume virtuți: în primul rînd, vitejia; nu mai puțin importantă era capacitatea de a se face ascultați. Acești conducători au binemeritat de la colectivitățile pe care le-au călăuzit în luptă și, adesea, la victorie. Oamenii de rînd îi vedeau, dacă nu zei și „eroi”, oricum — de esență superioară. Generațiile următoare i-au divinizat pe vitejii străbuni. Iar descendenții vitejilor, fie că moșteniseră — fie că nu — virtuțile înaintașilor, se prevalau de gloria străbună. „«Noblețea» lor — citim la Pierre Vidal-Naquet — era inseparabilă (...) de calitatea lor de războinici”⁵². Dar, o dată cu evoluția socială care impune reforma hoplitică, întregul corp cetățenesc — cel puțin în fazele democratice ale diferitelor

⁴² *Ibidem*, p. 79.

⁴³ *Ibidem*, p. 82.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 87–88.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 82.

⁴⁶ Guy Rachet, *Archéologie de la Grèce préhistorique*, Marabout Université, Verviers (Belgique), 1969, p. 113. Vezi și Emil Condurachi, *La contribution des recherches archéologiques roumaines à l'étude de l'indo-européanisation du Sud-est européen*, in *Acta of the 2-nd International Colloquium on Aegean Prehistory. The first Arrival of Indo-European Elements in Greece*, Atena, 1972, p. 146, 148.

⁴⁷ M.I. Finley, *Lumea lui Odiseu*, p. 31.

⁴⁸ F. Schahermeyer, *Vor indo-europäische Zuwanderungen in der griechisch-anatolischen Frühzeit*, in *Acta of the 2-nd Colloquium on Aegean Prehistory...*, p. 13–14.

⁴⁹ Vezi *Filosofia greacă pînă la Platon*, vol. I, Partea a doua, *Heracleit B) Fragmente*, nota 61 de la p. 361 și 372.

⁵⁰ *Ibidem*, Fr. 80, Origines, *Contra Celsum*, VI, 42.

⁵¹ *Ibidem*, Fr. 53, Hippolytos, *Refutationes*, IX, 9. Vezi și Platon, *Les Lois*, 625 e — 626 a: „există întotdeauna o stare de război care opune statele unele împotriva altora”; și la Aristotel, războiul ca dat natural: *La Politique*, I, 3, 8.

⁵² P. Vidal-Naquet, *op. cit.*, *Tradiția hoplitului atenian*, p. 144–145.

polcis — este chemat să apere la nevoie cetatea. „În calitate de cetățean, atencianul poartă război”⁵³.

Mentalitatea războinicului-stăpîn — componentă importantă a conștiinței nobiliare — s-a transmis, pe o cale absolut naturală, războinicului-cetățean om de rînd care, simțindu-se solidar cu întreaga comunitate în apărarea pămîntului străbun, se va considera în drept ca — alături de prerogativele civice care îi sînt asigurate acum — să dispună la nevoie și de ajutorul pe plan economic al cetății⁵⁴. Doar că, prezentînd lucrurile numai sub acest unghi, ne aflăm în fața unei balanțe cu un singur talger. Echilibrarea situației se poate face — cred — prin aflarea celui numitor comun care, dincolo de substanțialele deosebiri, poate fi identificat între epoca arhaică și „timpurile clasice”. Este vorba de *nevoia de a dispune de sufuși*⁵⁵, de oameni privați, într-un grad sau altul, de libertate și obligați să presteze muncile fără de care cetatea nu putea să supraviețuiască, dar a căror exercitare l-ar fi îndepărtat pe cetățean de virtute⁵⁶. Or, ocupațiile unanim recunoscute ca fiind creatoare de virtute erau războiul și politica. Mai era, bineînțeles, și economia casnică (*oekonomia*) și, în primul rînd, agricultura — îndeletnicire onorată din timpuri străvechi⁵⁷, dar respinsă bunăoară de spartani: războinicii temutei cetăți n-au exercitat nici o altă virtute în afara celei militare⁵⁸.

Sintetizînd, putem spune că în opinia unor reprezentanți de autoritate ai vremii — îi am în vedere pe Xenophon și Aristotel — statul bine organizat trebuia să asigure în așa fel traiul cetățenilor săi încît ei „să fie cruțați de grija producerii celor strict necesare vieții”⁵⁹. Căci „viața este consum, nu producție” — scrie filosoful stagirit⁶⁰. Vorbînd mai direct, *cetățenii trebuiau scutiți de muncă*. Dar lucrurile nu pot fi privite liniar. Cetatea pe care o are în vedere Platon în *Republica* — mă refer în special la paragraful intitulat *Diviziunea muncii impusă de diversitatea nevoilor* — este în mod clar o comunitate de producție și de consum în același timp⁶¹. Trebuie spus însă că amintita

⁵³ *Ibidem*, p. 145.

⁵⁴ Este dreptul cetățeanului, aflat în dificultate, să trăiască pe seama cetății — citim la Xenophon, *Le Banquet*, IV, 32, în *Classiques Garnier, Xenophon*, Paris, traduction nouvelle de Pierre Chambry; vezi și Plutarh, *Solon*, XXIV și nota 128 a ediției; *Pericles*, XI, XII, Edit. Științifică, București, 1960—1971.

⁵⁵ Michel Austin et Pierre Vidal-Naquet, *Economies et sociétés en Grèce ancienne*, Armand Colin, Paris, 1972, p. 91.

⁵⁶ Aristotel, *Politica*, VII, 2, 7.

⁵⁷ *Odissea*, XIII, 481—483; Xenophon, *L'Économique*, VI, 8—11, în *op. cit.*, Aristotel, *Politica*, VII, 2, 1; VII, 2, 7.

⁵⁸ Aristotel, *Politica*, II, 6, 2. „Spartanii reprezintă tipul cel mai avansat al contra-activității economice cunoscut în lumea greacă” — se arată în *Economies et sociétés en Grèce ancienne*, p. 97.

⁵⁹ Aristotel, *Politica*, II, 6, 2.

⁶⁰ *Ibidem*, I, 2, 6. Geniul lui Aristotel nu putea să nu surprindă contradicțiile flagrante care i-au marcat epoca (de pildă, între viziunea individuală, între propria sa viziune asupra vremurilor, și realitatea obiectivă — chiar dacă nu găsea necesar să comenteze aceste contradicții). Căci iată ce se spune în *Ethique à Nicomaque*: dacă activitatea diferiților producători nu se va echilibra pe piață, „comunitatea nu va supraviețui”. Și, mai departe: Ei (desigur, membrii comunității) „vor pieri dacă ceea ce consumatorul consumă n-ar fi/n-ar echivala — n.n./în cantitate și calitate cu ceea ce consumatorul produce”. (Citat după M. Austin et P. Vidal-Naquet, *op. cit.*, p. 249—251; vezi la aceeași lucrare, p. 16, 131, 143). Vezi și ediția în limba română, Aristotel, *Ética Nicomahică*, V, 5, 1132 b, 5—15 și 1133 a, 10—20, precum și notele 52 și 55 ale ediției, traducere, Studiu introductiv, comentarii și index de Stella Petecel, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1988.

⁶¹ Platon, *Republica*, 369 urm. și, mai ales, 370, c, urm.

operă este scrisă aproximativ cu o generație și jumătate înaintea *Politicii* lui Aristotel și că Platon, redînd ideile lui Socrate, ne introduce într-o lume care este „aceea de la sfîrșitul secolului V, și nu a secolului IV”⁶². Cu toate acestea, nu este greu să aflăm și aici numitorul comun caracteristic celor două secole — și nu numai! Este vorba de disprețul față de muncă, de așa-numita poziție „anti-banausică”, care, ivită în plină epocă arhaică, se afirmă cu putere multe secole mai tîrziu. Desigur, *disprețul față de muncă* nu poate fi despărțit de celălalt numitor comun, amintit mai sus: *nevoia — și posibilitatea!* — *de a avea sufuși*.

Studierea limbii — sau, mai curînd, a limbajului, acest mijloc esențial de comunicare în societate⁶³ — ne poate înlesni, fapt notoriu, „descifrarea unor urme lăsate de popoare, în afara cronicelor și a cărților”⁶⁴ — ne spune Jean Claude Chevalier în studiul intitulat *Limba. Lingvistică și istorie*. Și cum să nu dăm atenție acestui adevăr în fața unui dat lingvistic a cărui greutate se impune la prima vedere? E vorba de substantivul βάναιστος (*lucrător, meșteșugar*) care, doar prin mutarea unui accent și schimbarea unei litere, va deveni adverbul βαναιστος (avînd sensul de *vulgar*) (vezi *Dicționarul grec-francez* datorat lui M.A. Bailly). Dar această adevărată istorie cuprinsă în faptul lingvistic menționat poate fi aflată la tot pasul în literatura vremii. Evocînd sentimentul de dispreț față de exercitarea unui meșteșug, sentiment puternic manifestat la greci, Herodot relatează că aceeași stare de lucruri poate fi atestată în Egipt, unde militarilor „nu le este îngăduit să practice” altă meserie afară de „meșteșugul războiului”, precum și la mai multe neamuri barbare — acestea socotindu-i pe cei care învață meserii, „cît și pe urmașii acestora, ca /pe/ cei mai de jos dintre cetățeni”⁶⁵. Nu mai puțin categoric se exprimă Xenophon (în dialogul socratic *Economicul*): „(...) meseriile (*banausikai*) sînt foarte rău văzute și este firesc să fie total desconsiderate în cetăți. Ele ruinează fizicul acelor care le practică, îi silesc să se lipsească de lumina soarelui, ținîndu-i adesea ziua întreagă lingă foc”. De aceea, ei sînt apărători mediocri ai patriei și, drept urmare, în unele cetăți „cu reputație militară se interzice cetățenilor să practice /diferite/ meșteșuguri”⁶⁶. Iar din Aristotel aflăm: „Cetatea model nu va admite niciodată un meșteșugar printre cetățenii săi”⁶⁷. Pentru ca în altă parte să se formuleze: „(...) în vremuri premergătoare exceselor democrației, meșteșugarii nu erau admiși în magistraturi”⁶⁸. Precizare importantă, căci ne pune în fața unei anumite evoluții istorice a statutului muncii. Și totuși filosoful ne spune explicit: „(...) este cu neputință să exerciți virtutea cînd duci o viață de meșteșugar sau de mercenar”⁶⁹. Că amintitul statut și-a avut istoria sa este lucru evident. Poziția aristocratică față de meserii este posibilă acum în societatea mai înlesnită a secolelor V și IV, deși simptome ale crizei cetății deveniseră vizibile. Alta era situația în plină epocă arhaică⁷⁰, cînd Solon a devenit arbitru lînceștării so-

⁶² Platon, ediția citată, vol. I, *Avant-propos* par Léon Robin, p. XII.

⁶³ Vezi *Faire l'Histoire*, III, p. 95.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 100.

⁶⁵ Herodot, II, 166—167.

⁶⁶ Xenophon, , *L'Économique*, IV, 2—3, în *op. cit.*

⁶⁷ Aristotel, *Politica*, III, 3, 2.

⁶⁸ *Ibidem*, III, 2, 8.

⁶⁹ *Ibidem*, III, 3, 3.

⁷⁰ Nevoia de a pune în lumină unele aspecte mă obligă la o anume întoarcere în timp.

cială care mocnea de mult în societatea attică⁷¹. Eupatrizii aduseseră pe atenienii săraci care lucrau pământurile, pe acei πελάται καὶ ἐκτῆμοροι — cum îi numește Aristotel⁷² — în pragul disperării. Nu vom discuta aici nici statutul acestor truditori sărmani ai pământurilor, nici cvantumul rentei pe care o datorau eupatrizilor. Și aceasta, nu în primul rînd pentru că ambele probleme sînt susceptibile, încă și astăzi, la discuții în contradictoriu⁷³, ci pentru că amintitele aspecte nu intră în sfera de interes a prezentelor pagini. Destul să amintim că, prin constituția soloniană sînt anulate datoriile acelor *pèlatai* și *hectèmoroi*, deveniți insolvari în contextul unor relații sociale vitrege — mulți dintre ei fiind vinduți în sclavie, dincolo de hotarele Atticii, de eupatrizii păgubiți tocmai prin insolabilitatea producătorilor direcți. *Esymnetul* aduce înapoi „la Atena, în patria lor, întemeiată de zei, pe mulți dintre oamenii vinduți, cu mai multă sau mai puțină îndreptățire”⁷⁴, eliberîndu-i nu doar pe aceștia, dar și pe cei „loviți de o servitute nedemnă și tremurînd în fața bunului plac al stăpînilor” — chiar pe pămîntul Atticii⁷⁵. Numai că, revenirea în patrie și beneficiul unui statut de libertate nu rezolvă problemele economice ale foștilor aserviți; ei rămîn mai departe la discreția eupatrizilor, ai căror arendași devin. Statutul de libertate nu mai poate fi pus la îndoială, dar rigoriile pe plan economic vor fi în continuare aspre. Căci o reîmpărțire a pămînturilor nu intra în vederile constituției soloniene. *Esymnetul* socotea — și el! — că „cei răi” nu trebuie să se bucure deopotrivă cu „cei buni” de pămîntul mînos al patriei⁷⁶. În scurtă vreme, sărăcia se instalează din nou în Attica. Este fără îndoială că reformele soloniene au deschis țărănimii eliberate drumul către meșteșuguri⁷⁷: cei ieșiți din servitute erau mulți, pămînturile — puține și sărace. Dar nimeni, în afara lui Plutarh⁷⁸ nu-i atribuie lui Solon o politică — aș îndrăzni să spun! — deliberat economică. Autorul *Vieților paralele* formulează fără echivoc: *Esymnetul*, „a îndreptat pe cetățeni spre meșteșug și a scris o lege că fiul nu este obligat să întrețină pe tatăl său dacă nu l-a învățat un meșteșug”⁷⁹. Cercetătorii moderni păstrează rezervă față de aceste afirmații, considerînd și mențiunea lui Aristotel referitoare la apariția a doi arhonți meșteșugari, alături de trei arhonți, oameni ai lumii rurale (*agroikoi*), în perioada imediat următoare lui Solon, ca fiind susceptibilă amendării⁸⁰.

În legătură cu noianul de probleme care au frămîntat cetatea greacă în epoca arhaică, în vremurile preclasice și clasice — probleme, dintre care unele au fost amintite succint aici — trebuie semnalat un fenomen ale cărui geneză și traiectorie sînt greu de surprins. Este vorba de un anume refuz de a munci. Fenomenul este atestat încă de legiuirile atribuite lui Dracon⁸¹,

⁷¹ Vezi Aristotel, *Constitution d'Athènes*, texte établi et traduit par G. Mathieu et B. Haussoulrier, Société d'édition „Les Belles Lettres”, Paris, 1941, XII, 4.

⁷² *Ibidem*, II, 2.

⁷³ *Ibidem*. Vezi și Plutarh, *Solon* XIII; Johannes Hasebroek, *Griechische Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte bis zur Perserzeit*, Tübingen 1931, p. 50; J. Hatzfeld and A. Aymard, *A History of ancient Greece*, Oliver & Boyd, Edinburgh and London, 1966, p. 47.

⁷⁴ Vezi Aristotel, *Const. Ath.*, XII, 4.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*, XII, 3.

⁷⁷ M. Austin et P. Vidal-Naquet, *op. cit.*, p. 239.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 239–240.

⁷⁹ Plutarh, *Solon*, XXII.

⁸⁰ Aristotel, *Const. Ath.*, XIII, 2. Vezi M. Austin et P. Vidal-Naquet, *op. cit.*, p. 239 și nota 2.

⁸¹ Vezi *Introducerea* lui G. Mathieu la Aristot, în *Constitution d'Athènes*, p. VII.

care prevedeau pedeapsa cu moartea pentru lene ⁸² (în jurul anului 621 î.e.n.). Plutarh, care ne comunică această știre, spune că măsura poate fi aflată și în rînduielele date de Solon; Esmynetul cere sfatului din areopag „să cerceteze de unde are fiecare cele de trebuință și să pedepsească pe cei fără de lucru” ⁸³. Măsura pare să fi fost cunoscută și în secolul V, căci este semnalată și la Herodot, chiar dacă într-un context grevat de anacronisme ⁸⁴. Cum am putea înțelege fenomenul? Persistența în timp pe care a cunoscut-o nu pare să mărturisească pur și simplu un aspect lăaturalnic de vagabondaj. Mai curînd ar pleda pentru o rezistență în fața actului muncii, neîncununat — cum s-a văzut — de cuvenita răsplată, rezistență ce ar putea fi alimentată și de mentalitatea războinicului-cetățean frustrat în chip intolerabil de drepturile sale. Nu poate fi exclusă nici o atitudine fatalistă în fața mizeriilor vieții; privită însă dintr-un unghi opus aceleia adoptate de Aristotel cînd spune: „generozitatea față de cei săraci /echivalează cu/ a turna /apă/ într-un butoi găurit” ⁸⁵.

Dealtfel, poziția față de muncă în cetatea greacă reprezintă, prin ea însăși, un univers problematic de maximă importanță. Cîteva aspecte au fost relevate în paginile precedente. O sinteză datorată autorilor lucrării *Economies et sociétés en Grèce ancienne* mi se pare încărcată de o deosebită semnificație: „Grecii n-au cunoscut conceptul unificat privind munca, drept o mare funcție umană” ⁸⁶, cum n-au cunoscut nici termenul *muncă*, „cel puțin sub forma abstractă care ține de analiza economică” ⁸⁷. Cred că aici putem afla cheia unor considerații care ne apar astăzi de neînțeles și inacceptabile, considerații absolut firești pentru „oamenii buni” ai cetății grecești. Așa, de pildă, mentalitatea secolelor V—IV rămîne vie peste șase sute de ani, în scrierile lui Plutarh. Biografia închinată lui Pericles, Paragrafele I și II, abundă în reflecții deconcertante după care un zid de netrecut desparte opera de artă — care poate fi admirată în voie — de persoana creatorului ei, văzut doar ca un simplu meșteșugar, deci om de condiție inferioară, nedemn de stima cetățenilor de „naștere aleasă”. Căci iată ce putem citi textual în amintita lucrare: „Nici un tînăr de viță nobilă, văzînd pe Zeus din Pisa, n-a dorit să ajungă Fidias, și (...) nici n-a dorit să devină Anacreon sau Philetas sau Arhilocos, după ce s-a desfătat cu versurile lor” ⁸⁸.

Unde să cauți sprijin în fața acestor judecăți de valoare derutante? În sentința lui Anatole France: „Les mœurs présentes, on les appellera barbares quand elles seront des mœurs passées”? Sau în Prologul care poate fi citit în *Critias* al lui Platon: „Este mai greu să-ți faci o imagine (...) despre treburile omenești, decît despre cele divine” ⁸⁹?

Dar, să nu judecăm pripit. Poate în cele arătate mai sus trebuie văzut nu în primul rînd un reflex de mentalitate, ci unul generat de un dat absolut obiectiv. Poziția față de muncă este, se știe, o componentă — importantă — de natură spirituală a sferei largi a *Economiei*. Or, după concluziile pertinente

⁸² Plutarh, *Solon*, XVII.

⁸³ *Ibidem*, XXII.

⁸⁴ Herodot. II, 177; vezi și nota 616 la același paragraf.

⁸⁵ Aristotel, *Politica*, VII, 3, 4.

⁸⁶ M. Austin et P. Vidal-Naquet, *op. cit.*, p. 27.

⁸⁷ M.I. Finley, *L'économie antique*, p. 20.

⁸⁸ Plutarh, *Pericles*, II. De notat că afirmațiile formulate aici nu sînt în consonanță cu unele știri aflate în paragrafele VIII, XIII, XXXI.

⁸⁹ Platon, *Critias*, 106.

ale lui Karl Polanyi⁹⁰, în societățile din vechime, spre deosebire de cele moderne, economia nu se poate constitui într-o sferă autonomă a vieții comunitare. Dimpotrivă, activitățile economice ascultă de mecanisme diverse, de natură propriu-zis socială, extra-economice; ea, economia, se află „împresurată, înecată în relațiile sociale” ale epocii⁹¹. Așa stînd lucrurile, trebuie să recunoaștem încă o dată că „istoria nu este o treabă ușoară” (Jean-Jacques Goblot).

LE TRAVAIL DANS LA MENTALITÉ DE L'ANTIQUITÉ GRECQUE

Résumé

„Les Grecs n'ont pas connu le concept unifié du travail comme une grande fonction humaine qui recouvre toute une série d'aspects et de manifestations différents” — pouvons-nous lire dans le remarquable ouvrage de synthèse *Économies et sociétés en Grèce ancienne* (M. Austin, P. Vidal-Naquet), tout comme ils n'ont pas connu le terme même de *travail*, „du moins pas sous la forme abstraite que requiert l'analyse économique” (M. I. Finley). Ces précisions nous apparaissent d'autant plus importantes que pour l'approche contemporaine il devient souvent difficile d'éviter la perception „moderniste”.

Nombre de penseurs de génie, tels Platon ou Aristote, ont montré dans leurs écrits que produire les choses nécessaires à la vie représentait une activité incontournable, mais — ils l'ont souligné — les „honnêtes gens” de la cité devaient être dispensés de telles préoccupations, excepté toutefois les labeurs domestiques (*oekonomia*), et souvent l'agriculture. Les autres activités étaient censées ruiner la santé physique et éloigner les hommes des chemins de la vertu. Nous y voyons le reflet, sur le plan intellectuel, d'une longue évolution historique, au cours de laquelle la guerre a représenté une réalité permanente en Hellade et le porteur de lance — le symbole de l'autorité. Les populations assujetties à la suite des conquêtes ou bien les gens appauvris du fait de la différenciation sociale inhérente sont obligés d'entretenir, par leur travail, les conquérants. L'opprobre jeté aux vaincus frappera aussi et d'une manière inévitable les activités auxquelles ceux-ci seront soumis de force. La mentalité de guerrier-maître — composante notable de la conscience nobiliaire qui, à travers le temps, sera transmise au guerrier-citoyen — marquera de son empreinte indélébile, des siècles durant, l'attitude de la cité grecque vis-à-vis du travail.

⁹⁰ *Primitive, Archaic and Modern Economics*, lucrare postumă, apărută în 1967 sub redacția lui G. Dalton și reeditată în 1971. După Yvon Garlan, *L'Oeuvre de Polanyi. La place de l'Economie dans les sociétés anciennes*, în „La Pensée”, nr. 171, oct. 1973, p. 120—121.

⁹¹ Am formulat, cu alt prilej, un anume dezacord — pe care îl mențin — cu unele dintre concluziile lui Polanyi. Amintitul dezacord nu are relevanță în discuția de față.

IMAGINARUL MEDIEVAL, SIMBOLUL ȘI ÎNSEMNUL HERALDIC

ILEANA CĂZAN

Studiile din ce în ce mai numeroase din ultimele două decenii asupra istoriei mentalităților au adus tot mai pregnant în atenția cercetătorilor necesitatea scrierii „unui alt ev mediu”, în care alături de istoria politică și socio-economică studierea imaginarului și simbolului să aducă înnoirea științei istorice.

Evident între numele care sînt în mintea tuturor atunci cînd ne referim la acest domeniu se află cel al lui J. Le Goff, a cărui activitate se identifică tocmai cu acest efort de a vedea și alte fațete ale societății medievale, de fapt nu „un alt ev mediu”, am spune noi, ci evul mediu adevărat, viu, așa cum s-a derulat, în viața de toate zilele, în mintea și sufletul oamenilor, în modalitatea lor specifică de a se raporta la realitate și mit, la prezent și trecut, la fabulos și concret.

Pornim în demersul de față de la o posibilă definiție a *imaginarului medieval*, văzut ca o modalitate proprie societății acelei epoci de a se raporta la realitatea înconjurătoare. Conform opiniei exprimate de J. Le Goff în volumul de eseuri, recent publicate și la noi în țară, *Imaginarul medieval*, acesta ar reprezenta sondarea adîncurilor conștiinței unei societăți și evoluția acesteia spre ceea ce reprezintă imaginea recreată, amplificată, hiperbolizată, poetică sau deformată a realității concrete ca și a universului spiritual¹. Tocmai de aceea imaginarul se poate ușor confunda, pentru evul mediu, cu alte domenii de manifestare mentală, *simbolismul* și *ideologicul*, cu care se întrepătrunde, fiind influențat de ele sau înglobîndu-le.

Pentru a rămîne în sfera teoretizărilor și a definițiilor este necesar să mai subliniem că *imaginarul* a însemnat și un *mod de exprimare*, specific societății medievale, ca urmare a celor două caracteristici de bază ale mentalității acestei societăți, și anume:

1. modul de gîndire concret, ce făcea ca omul medieval să gîndească în imagini și să se exprime prin simbol ca o contrafacere a realității.

2. gîndirea esențialmente religioasă, ceea ce a determinat pe omul medieval să se simtă înconjurat de miracol. Asupra acestui aspect J. Le Goff se oprea în volumul amintit nuanțînd chiar termenii. Prin *miracol* se releva

¹ J. Le Goff, *Imaginarul medieval* (ed. în lb. română, tradusă de Marina Rădulescu), București, 1991, p. 8 și urm.

individului supranaturalul divin, prin *magie* se manifesta exclusiv spiritul Satanei, între acestea *mirabilul* reprezenta supranaturalul „neutru”, „natural”, ceea ce se întâlnea la tot pasul și stârnea uimirea dar și admirația (de la latinescul „*mirabilis*”, cu forma substantivată „*mirabilia*”). Inventarul fenomenelor demne de admirat și uimitoare, alcătuit în Dauphine în secolul XII, cuprindea într-o înșiruire curgătoare elemente fantastice, legende și fenomene curioase perfect reale (avalanșele stîrnite de ecoul vocilor, izvoarele ce vindecau pe gușați, apele marine ce se solidificau, șiretenia caprelor negre ce nu puteau fi prinse de vînător). Aceleași amalgam de elemente și însușiri curioase, dar reale, combinate cu cea mai pură fantezie, se va propaga în secolul XIII în acele „oglinzi” ale lumii („*Speculum Majus*” a lui Vincent de Beauvais) precum și în *Bestiarele*, *Lapidariile* și *Volucrariile* epocii. Este o încercare înconștientă de a laiciza supranaturalul, după cum în aceeași epocă se desăvîrșise un alt salt în mentalul omului medieval, acela de a *desacraliza simbolul mitico-magic*.

Domeniul heraldicii oferă după opinia noastră, un câmp foarte larg acestui tip de investigație, prin materialul concret existent, ce îmbină imaginea cu legenda, toate însemnele heraldice avînd la origine elemente ale imaginarului sau simbolisticii, prinse ca atare în așa numitele „legende heraldice”, ca și în ampla gamă a armeriilor parlante, aluzive sau alegorice.

Cristalizarea însemnului heraldic în secolele XI — XIII permite stabilirea graniței între imaginar și simbol pe de o parte și imagine concretă, cu funcții pragmatice, pe de altă parte. Tocmai acest demers ne propunem să-l întreprindem în cele ce urmează.

Evul mediu se înscrie ca o etapă distinctă și de maximă importanță, în drumul gîndirii umane dinspre formele ei concrete, mitico-magice, spre gîndirea abstractă, a omului modern. Creștinismul însuși, preluînd filozofia stoică, religia ebraică, elemente din toate cultele orientale, a fost nevoit să topească în același creuzet, odată cu creștinarea popoarelor germanice, și credințe și forme de ritual specifice comunei primitive. În acest amestec, modul de gîndire al omului medieval nu putea fi rupt de originile mitice ale tradiției colective; mai mult, în această epocă tradiția s-a cristalizat, a cunoscut o perioadă de înflorire, evoluînd în conformitate cu o realitate socială proprie.

Pentru înțelegerea și decodificarea simbolurilor, a limbajului figurat, alegoric sau aluziv al reprezentărilor blazonului, este necesar să pornim de la însăși concepția omului medieval despre lume, pentru că apariția armeriilor în secolul XII a fost în conformitate cu ideologia epocii. Această ideologie, predominant religioasă, a constituit un sistem explicativ al existenței, în care universul întreg era un simbol încifrat, prin care se manifesta puterea divină, simbol pe care omul nu poate să îl descifreze niciodată pe de-a-ntregul, dar spre a căruia înțelegere trebuia să tindă². În cadrul acestui sistem gîndirea medievală, mai ales la nivelul culturii clasei dominante, a conceput întreaga lume înconjurătoare ca fiind purtătoarea unor simboluri încifrate, din care omul trebuie să tragă în permanență învățăminte moralizatoare. Augustin formula o adevărată teorie a semnului și

² Em. Gévaert, *L'héraldique médiévale, son langage, son esprit et ses applications*, Paris, f. a., p. 37.

„logosului” revelat³, astfel încît Evul Mediu occidental a pus la punct, pe aceste baze, un program ce asigura un scop științelor, artelor, gîndirii și practicii. Teoria comunicării, preluată de la Augustin, avea drept premisă ideea că nu oamenii comunică între ei, ci Forța supremă le comunică direcțiile vieții, prin intermediul elementelor naturii, așa cum se exprima și un autor al secolului XIII — „omul aici trece de-a lungul unei păduri de simboluri ce îl observă cu ochi familiari...”⁴. Pentru a ne convinge de acest lucru este suficient să revenim la *Bestiarele*, *Volucrariile* și *Lapidariile* secolelor XII — XIII.

Imaginarul epocii a influențat neîndoios și însemnele heraldice și tocmai de aceea este interesant să distingem granița pînă la care simbolul își păstrează funcția sa mitică și de unde devine un simplu element decorativ și semn distinctiv al unei familii sau limbaj figurat-moralizator, ce proclamă virtuți, fapte memorabile, alianțe sau posesiuni, demnități și funcții. Toată simbolistica heraldică însă are adinci rădăcini în imaginarul și simbolistica mitico-magică. Azi pare relativ lesne de înțeles, folosind cunoștințele acumulate în domeniul științelor naturale, ce anume din comportamentul biologic, real, al animalelor și păsărilor, a impresionat pe oamenii aflați la începutul organizării societății și ce i-a îndemnat să le atribuie semnificații. Dar ne este greu să înțelegem mecanismul gîndirii „sălbatic”, dacă nu ne oprim asupra mitului și magiei ca forme de explicare a realității și de acțiune asupra ei⁵. Forțele naturii, odată divinizate, trebuiau îmbunate, iar omul, pentru a-și asigura forța și curajul în lupta pentru existența zilnică, și-a născocit primii strămoși și a abordat întiele însemne distinctiv — *totemurile*. Cl. Levi-Strauss, în lucrarea *Le totémisme aujourd'hui*⁶, explica acest mecanism prin nevoia inerentă omului, ca ființă sociabilă de a se ralia unei colectivități. „Ca membru al unui clan lărgit — individul — își caută strămoșii comuni și depărtați, simbolizați de animale sacre; ca membru al unui neam strămoși mai apropiați, simbolizați de totemuri, în sfîrșit ca individ, strămoși personali, care să îi poată explica destinul propriu și care se pot manifesta față de el printr-un animal domestic sau prin vînat”⁷. Acest lucru este vizibil transmis în Evul Mediu mai ales de heraldica maghiară. Sz. Vajay aprecia că triburile maghiare, nomade, și-au desăvîrșit stratificarea socială abia în epoca blazonului, de aceea animalul totemic intră direct în armerii. Semnificația simbolului ca atare dispare, este creștinată, dar însemnul rămîne. De aceea nu se găsesc animale domestice familiare heraldicii occidentale (calul, berbecul, taurul, cîinele, etc.), ci numai animale sălbatic, vînat, păsări și pești. Însuși cuvîntul ce desemnează în limba maghiară armeriile „oz cimer” înseamnă „vînat însîngerat”⁸.

³ A. Rey, *Lecture de signe*, în *Recueil d'études médiévales. Archeologie du signe*, Toronto, 1983, p. 34.

⁴ H. Pirenne, G. Cohen, H. Focillon, *La civilisation Occidentale au Moyen Âge*, Paris, 1935, p. 235.

⁵ M. Eliade, *Aspecte ale mitului*, București, 1978, p. 100—104, și *De la Zamolxis la Genghis-Han*, București, 1980, p. 149; vezi și Al. Galus, *A biofunctional theory of religion*, în „Current of anthropology”, oct/1971, Boston.

⁶ Cl. Levi-Strauss, *Le Totémisme aujourd'hui*, Paris, 1972, p. 106.

⁷ *Ibidem*, p. 107.

⁸ Sz. Vajay, *L'Héraldique Hongroise*, în „Archives Héraldique Suisse”, Lausanne, 1960, p. 2.

Pe aceeași linie de explorare a gândirii omului în epocile străvechi, Fox-Davies considera că din credințele ancestrale atributele magice, conferite unor animale, s-au perpetuat pînă în Antichitate, iar diferența esențială între însemnele individuale și familiale antice și medievale constă, mai ales, în aspectul religios, mitico-magic, indisolubil legat de primele însemne⁹. Cercetări din ultimele două-trei decenii au constatat însă că acest sens mitico-magic nu dispare atît de ușor și de rapid în Evul Mediu; heraldica, lipsită de o simbolistică exclusiv religioasă, rămîne mai departe un limbaj figurat, structurat de o gândire simbolică.

Fondul preponderent moral al ideologiei medievale a cerut ca orice reprezentare artistică să fie în conformitate cu regulile unei etici estetizante, în care virtuțile morale se îngemănau cu normele frumosului. Unei asemenea, concepții nu-i puteau scăpa nici reprezentările heraldice, ce îmbinau în mod grăitor simbolul cu canoanele estetice proprii de reprezentare. Armele devin semn al distincției sociale, în același timp ele sînt o imagine morală, ce proclamă o regulă de viață, prin care se respectă o virtute spirituală sau un principiu de onoare civică¹⁰. Tocmai aici stă cheia înțelegerii mecanismului prin care o ideologie religioasă a dat naștere unui simbolism civil, ce își codifică un mod de exprimare total diferit de cel al însemnelor religioase. Chiar dacă uneori folosește aceleași imagini, ele reprezintă societatea „civilă”, ce cade sub incidența moralei „naturale”, comună tuturor ființelor raționale, obligațiile cetățeanului și cele ale credinciosului, deși erau atribute fundamentale ale ființei umane în concepția lui Thomas D'Aquino¹¹, se deosebeau net.

Apariția simbolismului civic și a codului moral pe care îl materializa în imagini plastice depinde în mare măsură de transformarea concepției despre războinic în Evul Mediu, prin adoptarea unui nou cod moral, cel al cavaleriei, exprimare sintetizatoare, într-un prim ideal laic¹², a principiilor etice ale germanicilor și a celor ale eticii creștine și care, în cele mai multe cazuri, își găsește expresia lapidară în simboluri, embleme și devize heraldice.

Conform concepției germanicilor, luptătorul nu mai este nici cetățeanul „polisului” antic, definit de o mare varietate de atribuții, nu numai de cele militare, nici mercenarul Imperiului roman târziu, aflat într-un statut social de inferioritate, ci este însăși *puterea*, într-o societate în care noile forme de autoritate se impuneau prin forță. *Omul înarmat* este prin excelență *liber, independent, temut* și implicit bogat¹³. Condițiile tulburi în care se cristalizează structurile feudale impun războinicului o serie de calități fizice și morale: forță, rezistență, curaj. Odată cu instituirea unei noi autorități publice, dublată și de proclamarea unor valori morale, promovate de biserică, vitejia capătă un nou sens, prin adăugarea unor înalte virtuți: *loialitate, spirit de dreptate, bravură, curaj, generozitate, noblețea caracterului, demnitatea față de cei puternici, curtoazia față de egali, bunătate față de cei*

⁹ A. Fox-Davies, *A Complet guide of Heraldry*, London, 1968, p. 2—3.

¹⁰ Em. Gévaert, *op. cit.*, p. 29.

¹¹ W. Ullman, *A history of political thought. The Middle Ages*, Baltimore, 1968, p. 179.

¹² E.R. Curtius, *Literatura europeană și Evul Mediu latin*, București, 1970, p. 617—618; vezi și P. Lacroix, *Moeurs, usage et costumes au Moyen Âge et à l'époque de la Renaissance*, Paris, 1878, p. 71.

¹³ G. D'Haucourt, *Le Blason*, Paris, 1949, p. 9.

slabi, respectul de sine și, în mod obligatoriu, galanteria¹⁴, calități legate indisolubil de ideea de cavaler, de om înarmat. Armele sînt, pentru cavaler, simbolul și sinteza întregii sale vieți și încetează de a mai fi simple mijloace de luptă, după cum el însuși nu mai este un simplu războinic. Armele reprezintă afirmarea voinței, a forței, a curajului, a idealului său etic; simbol chiar al „cavalerismului său”¹⁵, sînt primite odată cu investitura și despărțirea de ele echivalează cu sfîrșitul vieții. Sabia lui Roland sau lui Artur sînt personificate, înzestrate cu nume proprii (Durandal, Sagremor)¹⁶ și cu calități supranaturale. Tot în același context mental, degradarea morală și socială se materializa prin ruperea armelor. Este ușor acum de înțeles cum scutul, elementul cel mai vizibil al echipamentului militar, ajunge să figureze, prin înscrierea de simboluri diverse, însăși personalitatea individului, orice formă de insultă la adresa armeriilor fiind considerată și răzbunată pe loc ca o gravă jignire.

O asemenea morală laică își găsește neapărat corespondență în simbolul heraldic. Foarte rar în blazoanele familiare apar însemne ce amintesc virtuțile creștine: *umilința sau supunerea*, reprezentate de *cămilă, răbdarea* personificată de *bou sau blîndețea* și *sacrificiul*, *figurate prin miel*¹⁷. Acestor calități, mult laudate de biserică, dar niciodată îmbrățișate de cei puternici, le erau preferate afirmarea *forței, puterii, bogăției, onoarei, cinstei, frumuseții*, etc., care în mentalitatea timpului erau apanajul exclusiv al nobilimii. Conform părerii heraldizilor medievali asemenea însușiri erau cel mai bine personificate de *vultur, leu, licorn, grifon, urs, cal*, etc., precum și de blănuri rare (*hermina, samurul*)¹⁸ și de *smălțurile* preferate pentru a marca noblețea: *aurul, argintul, purpura, azurul*, fără a fi însă ocolite nici celelalte culori heraldice: roșu, verde și negru¹⁹.

Fără a intra prea mult în detalii și a exagera corelația dintre reprezentarea heraldică — culori — blănuri și simbolistică trebuie să ne întoarcem puțin la originile arhaice ale simbolului medieval, ce derivă din caracterul mitic dat semnului în sine. În mentalitatea oamenilor din vechime el avea o aparență veridică, în sensul că prin el se credea că se *poate acționa asupra existenței, însuflețind-o, determinînd-o*²⁰. Simbolurile, odată figurate se considera că au puterea de a concretiza o imagine, dîndu-i viață și de a ajuta la împlinirea unor năzuințe. Simbolurile, totodată, aveau menirea să fixeze o certitudine, o realitate, constituindu-se, sub acest aspect, într-un adevărat limbaj, după cum simbolurile ce însoțeau anumite acțiuni aveau menirea să sublinieze fastul, adăugînd un plus de prestigiu celor ce le purtau. Evul Mediu a însemnat trecerea de la gîndirea mitică, cuprinsă în semn sau imagine, la gîndirea simbolică propriu-zisă, fără a fi complet ruptă de religios și imaginar. Numeroase lucrări ca *Speculum Majus* (în patru volume) a lui

¹⁴ Fr. Heer, *L'Univers du Moyen Âge*, Paris, 1970, p. 319.

¹⁵ Em. Gévaert, *op. cit.*, p. 31.

¹⁶ M. Braunschvig, *Notre littérature étudiée dans les textes*, vol. I, Paris, 1923, p. 18—19.

¹⁷ Em. Gévaert, *op. cit.*, p. 31.

¹⁸ G. de Génouillac, *Les mystères du blason*, Paris, 1868, p. 18—19.

¹⁹ Culoarea roșie era încă din Antichitate simbolul nobilimii, în Evul Mediu se păstrează aceeași culoare pentru mantia purtată de cavaleri la investitură, din secolul XII acest privilegiu, rezervat doar nobilimii, este transferat și asupra magistraților proveniți din rîndul orășenimii.

²⁰ Faustino Menéndez Pidal de Navascués, *Comment étaient comprises les armoiries. (En Espagne eu Moyen Âge)*, în *Genealogica et Heraldica*, Copenhaga, 1982, p. 314—315.

Vincent de Beauvais ²¹, *Volucrariile, Lapidariile* deja amintite sau *De naturis rerum*, a lui Thomas de Cantimpré (terminată în 1240) ²², conțin proprietăți atribuite unor animale, în conformitate cu simbolurile lor încifrate. Abia din secolul al XVI-lea, odată cu Renașterea, s-a operat cezura definitivă dintre modul de gândire analogic, în care semnul era în același timp și actant și raționalismul de tip modern, desacralizându-se simbolurile și adesea uitându-le semnificația. Din acest moment funcția a doua a simbolului, aceea de a sublinia fastul și prestigiul devine importantă, iar armeriile și blazoanele se confundă tot mai mult cu rangul nobiliar.

Așadar când simbolurile sînt figurate în armerii, în plin Ev Mediu, ele nu sînt simple imagini *distinctive*, ci conferă *însușiri*, le întăresc, le proclamă, asigurînd *invincibilitatea* pe cîmpul de luptă aceluia ce le purta. Se poate afirma că heraldica are, la origine un conținut arhaic-religios, ce nu s-a pierdut cu desăvîrșire. Acesta este mecanismul constituirii unor arhetipuri în mentalul colectiv, vehiculate, conștient sau nu, din cele mai vechi timpuri spre prezent.

Pentru a demonstra acest lucru pornim de la ideea lui Robert Viel, ce considera că această gândire arhaică, preluată în forme noi de ideologia creștină, se regăsește în epoca de început a heraldicii. Fluctuația simbolurilor, adoptarea și înțelegerea lor este guvernată de „legi” anterioare celor ale blazonului, preluate în epoca de început a armeriilor din fondul comun simbolic, ancestral. Momentul de demarcație între o mentalitate pre-heraldică și cristalizarea, în gândire a legilor heraldicii, îl constituie *Tapiseria de la Bayeux* ²³, dar reminiscențe ale vechii gândiri mitice și simbolice s-au menținut în tot Evul Mediu occidental.

În cazul *Tapiseriei de la Bayeux*, deși motivele decorative nu sînt numeroase și par a fi răspindite la întîmplare, figurînd cînd într-o tabără, cînd în alta, un grup mic de cavaleri face excepție avînd *patru* figuri distincte, pictate pe scut. Nu este vorba de armerii propriu-zise ci doar de însemne individuale, ce servesc la identificarea personajului, fără a implica obligativitatea imuabilității lor, pentru că nu trebuie să uităm că ne aflăm în epoca de tranziție în care emblemele personale coexistau cu însemnele distinctiv de grup, ambele nefiind încă guvernate de rigori specifice.

În aceeași tapiserie se pot vedea și *simbolurile colective* păstrate cu mare grijă în întreaga compoziție. Normanzii poartă ca semn distinctiv *dragonul înaripat*, iar saxonii *crucea* cu marginile recurbate, simbol solar. Conducătorii se disting și ei, stindardele fiind purtate de scutieri. Ducele Wilhelm are drept scutier pe Tostius, ce poartă o *cruce înscrisă într-un pătrat*, însoțită în cele patru colțuri de patru cercuri. Harold are drept steag o pînză dreptunghiulară, cu latura mică drept bază, în care sînt înscrise *două cercuri, așezate în pal* ²⁴.

Coroborînd datele *Tapiseriei de la Bayeux* cu placa tombală a lui Geoffroy Plantagenet, tatăl lui Henric al II-lea, placă numită și „*Emailul din Mans*”, intrăm în mediul cultural specific secolelor XI — XII, în care ermetismul esoteric al textelor alchimiştilor influența deopotrivă literatura, arta și mai ales filozofia, aflată într-o căutare disperată a „elixirului vieții”

²¹ E. R. Curtius, *op. cit.*, p. 617.

²² *Ibidem*, p. 618.

²³ R. Viel, *Les origines symboliques du blason*, Paris, 1972, p. 10, 12, 166.

²⁴ Cyril Davenport, *British Heraldry*, London, 1921, p. 1—5.

și a „pietrei filosofale”. Renașterea neopitagoriciană din secolele XII – XIII se exprima prin pătrunderea simbolismului esoteric în cultura feudală. Momentul în care fondul mitic ancestral s-a dedublat, laicizându-și semnificațiile, a dat naștere heraldicii.

Că mediul socio-cultural al epocii, ideologia ei, exprimată cel mai plastic de codul etic cavaleresc, a influențat și apariția heraldicii ni se pare un lucru de la sine înțeles. Acolo unde întreaga artă, literatură și filozofie întruchipa idealul moral, în varianta sa laică sau religioasă, heraldica, domeniul distinct al manifestărilor spirituale, nu putea scăpa acestor determinări, fiind, după cum afirma M. Pastoureaux, un „act de cultură și civilizație”, general valabil întregii Europe occidentale²⁵. Peste tot, însă, creștinismul a vehiculat o mitologie care nu s-a redus strict la dogmă și ritualul creștin. Ea conținea preluări dintr-un *mental păgîn*, impuse de tradiția populară, împreună cu un limbaj simbolic, ce stă și la baza numeroaselor reprezentări de păsări sau animale pe care le întâlnim pe scuturile războinicilor asociate cu *forța, suveranitatea, prosperitatea, continuitatea și izbînda*²⁶. Ne vom opri, în cele ce urmează asupra citorva interpretări acordate, de-a lungul timpului, de heralzi, figurilor celor mai familiare, ce populau armorialele, ale căror origini, repetăm, le găsim în sfera imaginarii medievale.

Figurile heraldice rezervate cu precădere imperiului și regalității (vulturul și leul) sînt prea bine cunoscute pentru a insista asupra lor. *Vulturul* și *leul* aveau interesante atribute fantastice ce proveneau fie din mitologia biblică, fie din sfera fabulosului legendelor medievale, îmbogățite și de contactul cu lumea mirifică a Orientului.

Astfel vulturul rămîne în tot Evul Mediu simbol al imperiului roman mereu reînnoit. Pornind de la fabula biblică a lui David se credea că vulturul întinereste, asigurîndu-și viața veșnică, în momentul în care, odată la trei ani, se scâldea în apele unui izvor neatins de om sau de altă viețuitoare. Leul, la rîndul său, devine nu numai simbol al forței ci și al vieții ce triumfă în fața morții, pentru că legenda spunea că leoaica naștea pui morți pe care îi aducea la viață după trei zile, prin răgetul ei triumfător. De asemenea, leul era animalul ales de divinitate să vegheze asupra creației, neîngăduindu-și nici un moment de răgaz, chiar în timpul somnului ținîndu-și ochii deschiși²⁷.

Între figurile fantastice *grifonul*, animal imaginar cu cap și penă de vultur, cu corp și gheare de leu, deși este un simbol la fel de vechi ca vulturul și leul, figurînd, alături de aceștia, pe Poarta zeiței Iștar, nu întruchipează, în emblematica medievală, virtuțile nobile, poate tocmai datorită aspectului său de ființă de coșmar, ieșită din abisurile pămîntului. El reprezintă forța crudă, distructivă, nu lipsită de inteligență, puterea de rezistență în fața pericolelor²⁸.

Dragonul, general răspîndit în imagistica Evului Mediu cu înfățișări variate, apărînd cu corp de reptilă și de patruped în Țara Galilor, biped

²⁵ M. Pastoureaux, *L'origine des armoiries un problème en voie de solution*, în *Genealogica et Heraldica*, Copenhaga, 1982, p. 242.

²⁶ R. Viel, *op. cit.*, p. 99.

²⁷ Il. Căzan, *Simbol heraldic și legitimarea realităților socio-politice*, în *S.M.I.M.* vol. XI, București, 1992, p. 125 și urm.

²⁸ Fr. Humbert, *Le symbole animal en Héraldique*, Toulouse, 1980, p. 81.

în Belgia, cu aripi de fluture sau de liliac ²⁹, are în simbolistica epocii conotații clare. Pentru secolul al XIII-lea el este exclusiv imaginea păcatului, a răului sau a dușmanului învins. Această interpretare ne duce cu gândul la secolele IX — XI, cînd dragonul era încă simbolul aducător de noroc, purtător al forței și izbînzii la nordici. De pe prova drakkarurilor îl regăsim pictat, ca însemn distinctiv al ostirii normande, pe tapiseria de la Bayeux. Este clar că în secolul XI simbolul păgîn își păstra întregul prestigiu. Mai mult, pe prova corăbiei lui Wilhelm Cuceritorul, în finalul tapiseriei, odată cu înfrîngerea lui Harold, era reprezentată și crucea cu marginile recurbate alături de dragon, imagine a victoriei totale raportate de normanzi ³⁰. Deci, de la semnificația forței vitale, atribuită, în lumea celtică și germanică, dragonului, ce devine un intermediar în transferul puterii de la un rege la altul, semnificînd și continuitatea și prosperitatea, acest animal fantastic, în creștinism, ca o înfirmare a vechilor credințe, ajunge să reprezinte păcatul (păgînismul) și dușmanul învins prin triumful creștinismului în lumea nordică ³¹. Este însă interesantă rezistența acestui simbol, ca dovadă a forței tradiției populare, simbol ce era purtat cu toată prețuirea, încă, de Wilhelm Cuceritorul și de urmașii săi, pînă în 1204, în ciuda stindardului cu cruce trimis de papă; la fel regele David Bruce, al Scoției, și fiul său Malcolm, foloseau ca semn al regalității dragonul, însoțit de șarpe, care în creștinism, în egală măsură și din aceleași motive, capătă valențe negative.

Încadrată în aceeași simbolistică, *sirena* reprezintă, începînd cu secolul al XIII-lea, lumea plăcerilor, ce atrage și seduce ³². O imagine asemănătoare sirenei, împrumutată din mitologia antică, împreună cu sensul ei, este cea a *harpiilor* ³³, ce semnifică însăși moartea.

Alte două simboluri dragi nobililor, în Evul Mediu, sînt *salamandra* și *pasărea phoenix*. Ambele ființe au drept trăsătură comună existența prin foc, simbol celest și diabolic, în același timp, ce amintește de ritualurile preistorice de purificare, dar și pîrjolul războiului. De aceea *salamandra*, adoptată ca emblemă de Francisc I și de soția sa Eleonora de Habsburg, ce o alătură *pasării phoenix* ³⁴, însemnul ei personal, apare înconjurată de mai multe devize, ce ne decodifică singure simbolul încifrat. Acestea sînt: „Nutrisco et extinguo”, „Unica revivisco”, „Unica semper avis”, „Non est similis illi” ³⁵ — ce arată continuarea formelor gîndirii analogice, prezentă încă în epoca Renașterii. În cazul *pasării phoenix*, credința în reînvierea din propria cenușă garanta puterea de a rezista oricăror pericole și forța de supraviețuire a unui neam. *Salamandra*, prezentă în Evul Mediu la alchimistii arabi ca imagine a forței de „transmutație” și de metamorfozare, intră în simbolistica europeană prin filieră religioasă. Are o înfățișare schimbătoare de șopîrlă, animal cu păr, vierme, șarpe, pasăre, dragon sau chiar a taurului Evangheliei și drept atribut definitoriu proprietatea de a trăi

²⁹ O. Neubecker, *Le grand livre de L'heraldique*, Paris, 1977, p. 114—116.

³⁰ C. D. Renport, *op. cit.*, p. 4—5.

³¹ R. Viel, *op. cit.*, p. 30.

³² Em. Gévaert, *op. cit.*, p. 41—42.

³³ O. Neubecker, *op. cit.*, p. 116—114.

³⁴ M. Holban, *Autour de la Salamandre*, în „Revue Historique du Sud-Est Européen”, nr. XXIII, București, 1946, p. 213—214.

³⁵ *Ibidem*, p. 196.

în mijlocul focului ³⁶. Ea reprezintă, chiar în formă religioasă, destinul mereu reînnoit, viața veșnică, credința, iar prin asocierea cu focul sacru, dătător de lumină, este simbolul divinității. Deviza salamandrei pe biserica *St. Louis des Français* — „Erit christianorum lumen in igne” ³⁷ ne confirmă cele spuse. Ca însemn heraldic, însă, capătă noi conotații: deviza lui Francisc I — „Nutrisco et extinguo” — reprezintă însușirea salamandrei de a trăi în mijlocul flăcărilor, devenind atit imaginea esenței focului, cit și negația lui. Sub forma dezvoltată a devizei, de pe medalia din 1504 ³⁸, explicația este și mai clară pentru corelația: însemn heraldic — personalitate morală a purtătorului; „Nutrisco el buono, stingo el reo”, și nu are nevoie de comentarii. Proprietatea de a trăi în foc s-a legat însă în mintea oamenilor de posibilitatea de a stinge focul, deci de a aduce pacea. În 1461, Charles d'Orléans făcea următoarele versuri pentru familia Visconti, ce purta ca emblemă tot salamandra: „Segneur humain doux et prudent père de paix... que eteigne tout feu ardent/ de noise et de division...” ³⁹.

Între figurile reale, ale căror funcții simbolice au fost mai puțin dezbătute de către heraldiști, ne oprim asupra *panterei*, care în formă sa reală de panteră neagră sau de leopard, cu pete, este mai puțin prezentă în imagistica armeriilor clasice, unde este înlocuită, din secolul XIV, cu leopardul heraldic, care adesea seamănă mai mult cu un leu, a cărui coadă este, însă, în mod obligatoriu, lăsată în jos. Pentru perioada de formare a însemnelor blazonului, pornind de la atributele ce i se conferă în *Bestiarele* vremii sintem siguri că animalul reprezentat pe *Emailul din Mans* este o panteră, care ulterior se va transforma în acei „lionceaux” de aur, și apoi în leopardzii heraldici, ce susțin pînă astăzi armeriile Marii Britanii. Reminiscente ale folosirii panterei în heraldică se regăsesc în faimoasa „panteră de Styria” sau în emblema orașului Rouen (pantera ținind în labe o stea cu șase colțuri) ⁴⁰, ca și în poemul *Parzival*, al lui Wolfram von Eschenbach ⁴¹, ce o atribuie ca însemn al conților de Anjou, nu întîmplător din aceeași familie din care se desprinseseră Plantagenetii, viitori regi ai Angliei.

Numele medieval al acestui animal compus din grecescul „pan” și „ther” o desemna, în *Bestiarele* secolelor XII — XIII, ca fiind întruchiparea tuturor animalelor la un loc, devenind astfel un principiu totalizator al lumii terestre. Din motive ce par greu de înțeles la prima vedere, aceleași lucrări continuau descrierea spunind că „este îndrăgită de toate vietățile, detestată de șerpi (*imaginea păcatului*, sbl.ns.), nobilă și împodobită ca o regină, liniștită și inteligentă” ⁴², prin toate acestea evocînd armonia, înțelepciunea și lucru foarte curios, dragostea bisericii față de credincioși, fiind chiar comparată cu Christos. „Est autem dictus allegoricae Christus” ⁴³. Pentru a înțelege toate aceste atribute superioare conferite unui animal atît de puțin familiar lumii occidentale și atît de feroce, în realitate, trebuie să ne întoarcem la vechile texte biblice, în care profeția lui Iacob spunea

³⁶ *Ibidem*, p. 197 — 198.

³⁷ *Ibidem*, 213.

³⁸ *Ibidem*, p. 199 — 200.

³⁹ *Ibidem*, p. 202.

⁴⁰ R. Viel, *op. cit.*, p. 65.

⁴¹ *Iidem*, *La „Panthère héraldique” et le „Parzival” de Wolfram d'Eschenbach*, în „Archivum Heraldicum”, nr. 2 — 3/1962, p. 20 — 24.

⁴² Fr. Humbert, *op. cit.*, p. 70.

⁴³ *Ibidem*, p. 71.

„casa lui Iuda să fie ca leul, iar casa lui Efraim ca pantera”, de unde rezultă, pentru panteră, o contopire de funcții mitice cu cele ale leului, simbol atît al forței cît și al divinității. În același timp posibila asemănare fonetică între „pan” — „ther” și „pan” — „théos” sau dintre „pradus” (panteră în latină) și „paradesha” (paradis în sanscrită) ar explica de ce în Evul Mediu i s-a conferit funcția de simbol totalizator, care unește prin imaginea sa lumea terestră și cea divină. O asemenea suprapunere pare cu atît mai posibilă cu cît, încă din comuna primitivă, blana pătată a leopardului a slujit drept veșmînt marilor preoți, ce intrau astfel în contact cu macrocosmosul, cu supranaturalul, datorită similitudinii dintre petele blănii cu aștrii cerului, dar și datorită forței, agilității, inteligenței, rapidității și chiar a ferocității animalului în cauză, ce întruchipa divinitățile singeroase, ale începuturilor omenirii ⁴⁴.

Ținînd seama de toate aceste informații, R. Viel ajunge la interpretări și mai îndrăznețe, privind rostul reprezentării panterei pe *Emailul din Mans*. În acest caz, pornind de la faptul că reprezentarea în cauză este o *placă tombală* este foarte posibil ca să nu avem de-a face cu o compoziție pur heraldică, ci și cu implicații simbolice. Interesantă este în această compoziție prezența mai multor elemente ce nu au nici un rol heraldic și care amintesc superstițiile și credințele vremii în ceea ce privește alcătuirea unor „talismane”, aducătoare de noroc. Însăși porecla de Plantagenet, adoptată de Geoffroy, conte de Anjou, tatăl viitorului rege al Angliei, Henric al II-lea, atestă că vechiul fond al tradiției populare, ce conferea *gențianeii* (plantă purtată de bărbații din familie în permanență la pălărie) puteri miraculoase, era prezent la curtea conților de Anjou. Tocmai de aceea putem considera că panteră prezentă, atît pe scut, cît și pe boneta conică a lui Geoffroy, ce amintește și ea parcă de tiara unui oficiar, este un simbol religios și nu heraldic ⁴⁵. Pe *Emailul din Mans*, în centrul scutului, existența „pietrei dragonului”, atît de dragă alchimistilor prin proprietățile ei supranaturale, identificate cu „principiul vieții”, legate strict de vechile semnificații ale dragonului, ca animal sacru la germanici și a celor patru pătrate „animat” ⁴⁶, conduce spre o compoziție ce putea foarte bine reprezenta ideea continuității și veșniciei, mai ales că ne aflăm în fața unei plăci de mormînt, pe care în mod frecvent se înșcriau asemenea simboluri, care să asigure trecerea din lumea materială în cea de „dincolo”.

Un alt simbol, mai puțin analizat în literatura de specialitate poate și datorită relativei sale absențe din blazoanele epocii, este și cel al *calului*.

Evul Mediu, a creat o categorie aparte de luptători — cavalerii — și nu împlîntător începuturile heraldicii se plasează, în timp, odată cu cele ale instituției cavaleriei. Spre deosebire de ordinul privilegiat, antic, ecvestru, ordinul cavaleresc medieval avea o ideologie proprie, cu rădăcini în trecut. Între „luptătorii lui Odin” și apărătorii religiei creștine era numai o schimbare de formă, nu și de conținut ⁴⁷. Era firesc, în conformitate cu virtuțile războinice, dar și cu etica medievală estetizantă, ca și în blazon să fie figurat *calul*, străvechi simbol totalizator, ce întruchipa inteligența, îndrăz-

⁴⁴ R. Viel, *Les origines...*, p. 76–79.

⁴⁵ Idem, *Symbologie des figures sur le bouclier de Geoffroy Plantagenet*, în „Archivum Heraldicum”, nr. 2–3/1961, p. 19–20.

⁴⁶ Idem, *Les origines...*, p. 64–65.

⁴⁷ Eric Christiansen, *The Northern crusade*, London, 1979, p. 20.

neala, bogăția, devotamentul, dar și frumosul, prin proporțiile fizice ce le are. Calul a căpătat o valoare emblematică, o semnificație socială, dublată de una religioasă. Cîndva reprezentare a divinității și luminii⁴⁸, el este prezent în cultul creștin prin acei "orantes", călare⁴⁹ sau prin reprezentarea iconografică a Sf. Gheorghe și a altor sfinți-cavaleri, a căror imagine este frapant de asemănătoare cu cea a călăreților din scenele mitice antice. Calul, la fel ca și în Antichitate, era semnul distincției sociale, mai mult el devine un "alter ego" al călărețului, primind amprenta personalității lui, dar și invers, împrumutînd ceva din însușirile sale omului. Motivația simbolico-mitologică a dus pînă la identificarea „stricto-sensu”. Cavalerul care ducea calul la izbîndă, în lupta pentru un ideal, se credea că se împărtășea și din străvechile atribute mitice, acordate nobilului animal, din cele mai vechi timpuri și pînă în epoca modernă. Folclorul și literatura au vehiculat peste veacuri mituri, legende și basme în care subzistă însușirile [supranaturale acordate calului, cu consecvență, din paleolitic, pînă în mitologia creștină. Calul a fost pe rînd simbol chthonian, acvativ, uranian și solar⁵⁰. Toate acestea transpuse în codul semantic medieval fac din cal un simbol plurivalent, confundat deopotrivă cu agresivitatea, forța, violența, curajul, dar și cu blîndețea, loialitatea și frumosul. Interesant este cum însăși instituția caveriei prevedea un model comportamental, tributar simbolismului încifrat calului.

Creдем că numărul relativ redus al reprezentărilor de cai se explică prin identificarea cal-călăreț, fapt ce făcea ca însuși calul să poarte blazon — blazonul călărețului. Așa cum nobilul se figura pe sine mai rar, ca figură heraldică, tot așa nu era figurat nici calul. În plus acesta este singurul animal din mitologia păgînă care nu și-a găsit corespondent în mitologia creștină, decît indirect și prin asociație de idei. În locul lui a fost preferat un animal fantastic, *licornul* sau *inorogul*.

Acesta pare, frecvent, înzestrat cu puteri supranaturale. De data aceasta este vorba de un mit exclusiv creștin medieval, pomenit prima dată de Issidor de Sevilla, relatare în care ideea purității triumfă, animalul alegoric, deși nu poate fi prins de nici un vînător, este îngenunchiat de o fecioară: „et la pucelle vue, droit à elle-vient maintenant,/ si s'humilie en son devant/ et la demoiselle la prend/”, spun versurile *Bestiarului divin*, din secolul al XIII-lea⁵¹.

⁴⁸ J.B. Dones, *Les animaux dans la mythologie*, Lyon, 1956, p. 19.

⁴⁹ W. Holmquist, *Germanic Art during the first millennium A.D.* Stockholm, 1955, p. 37—38.

⁵⁰ I. Evseev, *Cuvînt, simbol, mit*, Timișoara, 1983, p. 73—92; vezi și M. Eliade, *Mythes, rêves et mystères*, Paris, 1972, p. 118.

⁵¹ Fr. Humbert, *op. cit.*, p. 81.

În interpretarea lui Honorius d'Autun, licornul simbolizează invincibilitatea ⁵². („Cette bête est de telle vigueur, / qu'elle ne craint nul veneur" ⁵³). Din secolul al XIV-lea scena de vânătoare a acestui animal fantastic include și ciini hăitași, care prezenți în număr de patru întruchipează cele patru virtuți creștine: mila, adevărul, dreptatea și pacea, în timp ce licornul rămâne un veșnic simbol al blindeții și purității, însuși al lui Christos. De asemenea el este imaginea mai ales a dreptății, interpretare cunoscută încă în epoca lui Dimitrie Cantemir, fapt ce îl făcea pe marele cărturar să se identifice pe sine cu inorogul, care, în *Istoria ieroglică* ⁵⁴, se afla într-o luptă acerbă cu lupul, vulpea, șacalul, liliacul și mai ales cu strușo-cămila. Înfrățirea supranaturală a licornului, asociată cu o putere ce ieșea din comun, justifică prezența sa în armeriile regilor Scoției și Angliei (în vremea Stuartilor) sau în cele ale unor personalități ce au avut în mină soarta țării; ducii de Somerset, Richmond sau Rutland ⁵⁵. Răspîndirea largă a acestui însemn heraldic în Europa este ilustrată și de armeriile principilor de Teugen sau de blazonul orașului Frauenfeld, din Elveția ⁵⁶.

Din noianul de exemple posibile ne-am oprit la câteva aspecte semnificative din domeniul heraldicii, domeniu, care, după opinia noastră, poate oferi o imagine complexă a modului de gândire medieval, înmănunchind atât aspectele mitico-magice ale imaginarului cît și legendele, eresurile populare și elementele de dogmă turnate în tiparele unui simbolism civic, dictat de necesitățile unui cod moral laic ce desacralizează treptat simbolul și transformă imaginarul în alegorie și fabulă, pregătindu-se astfel terenul pentru gândirea modernă a omului Renașterii.

L'IMAGINAIRE MÉDIÉVAL, LE SYMBOLE ET LE SIGNE HÉRALDIQUE

Résumé

L'article en question se propose une incursion dans la pensée de l'homme médiéval, en essayant d'établir la frontière et la corrélation entre l'imaginaire — symbole et le signe héraldique, dans le domaine mental

⁵² R. Callois, *Le mythe de la Licorne*, in „Diogenes”, nr. 119/1982, p. 13.

⁵³ Fr. Humbert, *op. cit.*, p. 81.

⁵⁴ D. Cantemir, *Istoria ieroglică*, în *Descrierea Moldovei*, București, 1986, p. 37–70.

⁵⁵ J. Louda, M. Maclagan, *Les Dynasties d'Europe, héraldique et généalogie de familles impériales et royales*, Paris, 1984, p. 39.

⁵⁶ P. Ganz, *Geschichte der heraldischen Kunst in der Schweiz (XII–XVII)*, Frauenfeld, 1899, p. 50.

médiéval, en tant que modalité spécifique de se rapporter à la réalité qui l'entourait, dans une époque où la pensée était essentiellement religieuse et exclusivement concrète.

L'imaginaire, selon le grand historien Jacques Le Goff, est une image recréée, amplifiée, hyperbolique ou déformée de la réalité concrète, ainsi que de l'univers spirituel. C'est justement ce qui permet à *l'imaginaire* de pénétrer dans la zone du symbolique et d'entrer en confluence avec *le signe héraldique*, paru à son tour au Moyen Âge, comme étape distincte dans l'évolution de la pensée humaine, à partir de ses formes concrètes, mythiques et magiques, vers la pensée abstraite de l'homme moderne. La cristallisation du signe héraldique, du XIe au XIIIe siècles, se situe à la limite entre l'imaginaire et le symbole, d'une part, et l'image concrète, ayant des fonctions pragmatiques, d'autre part.

Les figures choisies pour exemplifier cette corrélation sont des plus familières, appartenant aux *Bestiaires* et aux *Volucraires* médiévaux, à savoir le lion, l'aigle, la panthère, le griffon, le dragon, la salamandre et la licorne.

La démarche, prise dans son entier, a eu comme but de rendre une image complexe de la mentalité médiévale, qui a réuni les aspects mythiques et magiques de l'imaginaire, les légendes, les superstitions populaires, mais aussi des éléments du dogme chrétien dans le moule d'un symbolisme civique, issu d'un code moral laïque qui, au fur et à mesure, faisait perdre au symbole son caractère sacré et transformait l'imaginaire en allégorie et en fable.

TENDINȚE SINCRETICE ÎN OPERA LUI PICO DELLA MIRANDOLA

(Teologie și filosofie creștină, filosofie clasică și arabă,
Cabală ebraică)

RADU MANOLESCU

În pofida vieții sale atât de scurte, Giovanni Pico della Mirandola (1463—1494) a acumulat, datorită minții sale supradotată și zelului său neobosit, cunoștințe a căror vastitate i-a uimit pe contemporani. A fost, alături de Leonardo da Vinci, cea mai cuprinzătoare și mai originală minte a Renașterii italiene ajunse la apogeul ei. De altminteri, el însuși s-a intitulat, fără fățarnică modestie, „*doctor omnibus scientiis*”¹.

Publicarea integrală, în traducere românească, a celor 900 de teze (1486) și a discursului său *Despre demnitatea omului*², bazat pe tezele programatice menționate și menit să servească drept introducere pentru o dezbateră filosofică publică la Roma (1486), pe care însă papa Inocențiu al VIII-lea a interzis-o³, permite să fie reluate unele dintre ideile călăuzitoare ale marelui gânditor renașcentist.

Cunoscător profund și interpret subtil al teologiei și filosofiei creștine catolice, al filosofiei clasice îndeosebi eline și al celei arabe, ca și al Cabalei ebraice, el era adeptul unei păci filosofice și teologice între marile curente ale gândirii filosofice și religioase cunoscute atunci. Încercarea sa, de tendință sincretică, de a le sistematiza era însă axată, datorită concepției spirituale dominante a epocii și propriilor sale convingeri, pe principiile teologiei și filosofiei creștine, fundamentate de Sfânta Scriptură, de Părinții bisericii și de teologii și filosofi catolici occidentali din secolele XIII — XIV. De aceea, stabilind raportul între filosofia antică și teologia creștină, Pico della Mirandola susținea că „prin filosofia naturală nu ni se poate oferi de fapt adevărata liniște și pace trainică, ci această sarcină și privilegiu în același timp îi aparține stăpînei acelei filosofii, adică preasfintei teologii”⁴. Călăuza cea mai temeinică sînt considerați Apostolii, cu privire la care el recomanda „să ne îndreptăm către vechii părinți, care ne pot oferi o dovadă sigură și demnă de încredere, în legătură cu acele lucruri care

¹ G. Pico della Mirandola, *Raționamente sau 900 de teze propuse spre a fi dezbătute în public, la Roma, în anul 1486, dar neacceptate. Despre demnitatea omului*. Traducere de Dan Negrescu, Studiu introductiv de Gheorghe Vlăduțescu. Note de Dan Negrescu, Gheorghe Vlăduțescu, București, 1991, p. 5—27, 157, n. 81.

² Vezi nota precedentă.

³ G. Pico della Mirandola, *op. cit.*, p. 27.

⁴ *Ibidem*, p. 123.

lor le sînt cunoscute și familiare, după cum e și firesc”, referirile sale fiind făcute la Apostolii Pavel și Matei⁵.

În același timp, în amintitul său discurs, Pico della Mirandola avea în vedere atît teologia creștină cit și celelalte sisteme filosofice, cunoscute sau necunoscute contemporanilor săi, abordare care conferă expunerii sale caracter de „dezbatere despre sublimele taine ale teologiei creștine, despre cele mai profunde locuri ale filosofiei, despre sisteme necunoscute”⁶. Pentru el, cunoașterea filosofică însemna studierea principalelor curente filosofice, din antichitate pînă în vremea sa (accesibile lui și contemporanilor săi), pentru a-și forma astfel o imagine globală. De aceea, el afirma „Ce-ar fi fost dacă aș fi tratat doar filosofia celor cu scriere latinească, adică a lui Albertus, a lui Thoma, a lui Scotus, a lui Aegidius, a lui Francisc și a lui Henric, lăsîndu-i la o parte pe filosofi grecilor și ai arabilor?”⁷. Așadar, în concepția lui Pico della Mirandola nu era suficientă cunoașterea teologilor și filosofilor creștini catolici occidentali din secolele XIII — XIV, ca Albert cel Mare, Thoma din Aquino, John Duns Scot, Aegidius Romanus, François de Meyronnes, Henric din Gand, ci și a filosofilor antici și arabi, ultimii contribuind, prin comentariile lor, ca Al Kindi, Al Farabi, Avicenna, Averroes (secolele IX — XII), la transmiterea în Occident a elementelor filosofiei aristotelice și platonice⁸. Sistemele teologice și filosofice creștine și necreștine erau astfel folosite de Pico della Mirandola încît ansamblul realizat să nu contravină preceptelor fundamentale ale catolicismului și bisericii catolice, el declarînd că „în acestea nu așez nimic în mod asertiv sau probabil decît în măsura în care judecă acest aspect ca adevărat și probabil Preasfînta Biserică Romană și conducătorul ei, binecuvîntatul Suprem Pontif Inocențiu al VIII-lea”⁹.

De aceea Pico della Mirandola a apelat selectiv la filosofi antici, îndeosebi greci, în ce privește atît conceptele filosofice fundamentale, cît și metoda. Referindu-se la conceptele lui Aristotel și Platon, el declara că „lumea putea fi produsă și chiar fusese produsă din eternitate de către Dumnezeu, conform lui Aristotel și Comentatorului...”¹⁰ (acestuia, adică Averroes, R. M.)¹¹. Dialectica, de sorginte clasică, era menită să consolideze argumentarea, astfel încît „să îndepărtăm prin dialectică unele neînțelegeri ale rațiunii”¹².

Dintre „sistemele necunoscute” teologice și filosofice menționate, Pico della Mirandola a acordat o pondere neobișnuită pînă la el cărților Cabalei ebraice. El declara însă că a văzut în ele „nu atît religia mozaică, cît mai ales pe cea creștină”, iar studierea și dezvăluirea misterelelor lor au fost făcute „pentru a întări preasfînta credință catolică”¹³.

Dacă intenția de a consolida prin mijloace filosofice credința catolică îl arată pe Pico della Mirandola ca un continuator al teologilor și filosofilor

⁵ *Ibidem*, p. 126, 128, 154, n. 44.

⁶ *Ibidem*, p. 135.

⁷ *Ibidem*, p. 140.

⁸ Pentru acești filosofi, *ibidem*, p. 160—169.

⁹ *Ibidem*, p. 56.

¹⁰ *Ibidem*, p. 59.

¹¹ Pentru identificarea Comentatorului cu Averroes, *ibidem*, p. 112.

¹² *Ibidem*, p. 126.

¹³ Pico della Mirandola, *op. cit.*, p. 144, 147.

catolici occidentali din secolele XIII — XIV, în schimb preocuparea sa de a înfățișa „preceptele filosofiei ca totalitate”¹⁴, inclusiv pe cele ale filosofilor necreștini, clasici și arabi și pe ale cabaliștilor evrei, și toleranța sa față de concepțiile filosofice menționate, reflectată în permeabilitatea sa intelectuală față de conceptele lor, îl atestă pe marele gânditor renascentist ca pe un deschizător de căi spirituale. Legat încă de tendința medievală și totodată inovator, Pico della Mirandola atestă, prin pilda proprie, că Renașterea italiană din a doua jumătate a secolului al XV-lea a fost, în plan spiritual, o epocă de tranziție între un ev mediu care se destrăma cu greu și o epocă nouă, modernă, care se năștea la fel de greu.

TENDANCES SYNCRÉTIQUES DANS L'ŒUVRE DE PIC DE LA MIRANDOLE

(Théologie et philosophies chrétiennes, philosophies classique
et arabe, Cabale hébraïque)

Résumé

[La tendance de Pic de la Mirandole à affermir la foi catholique à l'aide des philosophies classique et arabe et de la Cabale hébraïque et, en même temps, à aborder „les préceptes de la philosophie pris dans leur entier” le montre d'une part comme étant encore asservi à la philosophie chrétienne médiévale et, d'autre part, comme ayant une propension à l'ouverture et à la tolérance spirituelle, ce qui fait ressortir le caractère de la Renaissance en tant qu'époque de transition entre les mondes médiéval et moderne.

¹⁴ *Ibidem*, p. 139.

O IMAGINE RENASCENTISTĂ : PETRU CERCEL

IOLANDA ȚIGHILIU

Un aventurier, bărbat frumos și, ce-i drept, deosebit de cultivat, format în spiritul Renașterii franceze — dar cu totul înstrăinat de țară. Aceasta este imaginea, în mare parte eronată, pe care istoriografia mai veche, N. Iorga inclusiv, ne-o transmite despre rafinatul principe.

Pentru Cercele este, incontestabil, o personalitate complexă, fascinantă chiar, într-un anume fel, ce-și depășește în multe privințe contemporanii.

Mai înainte de a încerca să-l înțelegem trebuie să amintim că orice om își desfășoară existența într-un context social proxim. Psihosociologii au evidențiat faptul că în jurul fiecărei persoane se întinde „o rețea socială” de diverse mărimi care poate fi în mare măsură evidențiată. Ei au diferențiat o rețea socială primară, formată din oameni cu care subiectul se află într-o relație directă, nemijlocită. Apoi o rețea secundară care rezultă din legăturile firești și continuă pe care le au membrii rețelei sale primare, și, în fine, un nivel terțiar constând din persoane la care subiectul ar putea avea, la nevoie, acces.

În interiorul rețelei sociale primare a unei persoane se circumscrie „rețeaua de suport social”. Ea este formată din cei foarte apropiați de subiect care îi acordă sau îi pot acorda sprijin, susținere. În cadrul rețelei de suport social se face diferența între rețeaua de suport continuu și rețeaua de suport în situații de criză¹.

Să încercăm, așadar, să ni-l apropiem pe principe prin intermediul unor persoane care s-au aflat nemijlocit în preajma lui, făcând parte din rețeaua lui de suport social.

Pentru el a depus importantă mărturie peste timp, un genovez, trăitor la curtea voievodului și inițiat în tainele lui politice. Este Franco Sivori (născut pe la 1560), fiul bogatului negustor Benedetto Sivori. În adolescență a încercat o vreme să se îndeletnicească cu comerțul, dar însușirile sale îl vor purta spre alte zări.

Marcello Squarcialupi, medicul italian al principelui Transilvaniei îl laudă pe Sivori pentru agerimea minții lui, eleganța obiceiurilor, viața integră și darul deosebit al vorbirii. Cu aceste calități Franco se va alătura nu mai puțin dăruitului de natură Petru Cercele pentru a-i sta alături la încercări și la bucurie mai mulți ani, din februarie 1581, când părăsește Genova natală pentru a pleca împreună cu prințul valah spre fabuloasa aventură orientală, și pînă în iulie 1589, când cei doi se despart la Veneția fiindcă, de data aceasta, destinul îl chema pe fiecare în altă parte.

¹ Mircea Lăzărescu, *Introducere în psihologia antropologică*, Timișoara, Ed. Facla, 1989, p. 45.

Stînd atîția ani în preajma principelui, Sivori se autodefinește „ca fiind cel care cunoșteam adîncul sufletului său”². Mai tirziu, cînd Petru Cercel se afla în captivitate în Transilvania îi scria adevsa prietenului său genovez pentru că „voia să-și liniștească mintea, înștiințîndu-mă de tot ce se afla în cugetul său”³.

În timpul mării sale, cînd se afla pe tronul Țării Românești (1583—1585) Petru i-a oferit lui Sivori dregătoria de mare postelnic. După cîteva zile de reflecție, italianul respinge propunerea domnului, deși aceasta îl ispitea. Refuzul se datoră unor motive temeinice: primul era acela că nu voia să-și ridice împotriva-i „boierimea țării, care nu ar fi putut răbda pe mine, străin, în acea demnitate”. Al doilea era acela că dorea să asculte sfaturile tatălui și ale fratelui său care prin „scrisori” repetate îl îndemneau să se ferească de a stîrni invidia⁴.

Bun cunoscător al evenimentelor pe care le consemnează și la care a participat în mod nemijlocit, secretarul italian ne-a lăsat izvoare documentare de primă importanță. Coroborîndu-le și cu alte informații vom încerca să pătrundem în universul mental al principelui.

Pentru Cercel, născut în 1545, era os domnesc, fiul lui Pătrașcu, cel Bun (1554—1557) și nepotul lui Radu Paisie (1535—1545). Imaginea pe care cronicile muntene ne-o transmit despre Pătrașcu voievod este conșisă. Letopisețul Cantacuzinesc notează printre altele faptul că „Pătrașco — vodă cela bunul, au venit domn în simbăta Paștilor 7062 [...]. Și au murit în scaun, septembrie 24, 7066”⁵.

Cronicarul Radu Popescu îl caracterizează astfel: „Pătrașcu-vodă acesta au venit domn de la turci, și au domnit bine țara, și boieri fără vrăjbi, fără morți, fără prăzi, precum tuturor place; pentru aceea și „bun” l-au numit pentru bunătățile lui ce avea”⁶. Pătrașcu voievod a fost înmormîtat în necropola bunicului său, Radu cel Mare, de la Mănăstirea Dealu.

Pentru Cercel, ostatic la Poartă împreună cu fratele său mai mare Pătrașcu, a cunoscut din plin gustul amar al însingurării și insecurității personale. La cererea sultanului Soliman „am fost trimis de părintele meu la Curtea celui Împărat, cînd n-aveam decît vreo zecă ani ca să mă înfățișeze ca birnic al său, după datinile sale obișnuite” — mărturisea principele însuși⁷.

În această situație, singura cale de urmat era încrederea nestrămîtată în propriile forțe, în propriile calități pe care trebuia să le îmbogățească, să le amplifice și să le pună în valoare cu tenacitate și eforturi numai de el știute. Petru Cercel nu avea o impresionantă avere pe care să se poată

² *Călători străini despre țările române*, vol. III, București, 1971, p. 61.

³ *Ibidem*, p. 63.

⁴ *Ibidem*, p. 10.

⁵ *Istoria Țării Rumînești de cînd au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopisețul Cantacuzinesc)*, în *Cronici muntene*, vol. I, p. 117. După N. Iorga, care reproduce și inscripția de pe mormîntul lui Pătrașcu voievod, data morții ar fi 26 decembrie 7066: „A răposat întru Domnul Hristos credinciosul Ioan Petrașco, Voievod și Domn a toată Țara Românească, fiul lui Io Radul Voievod, și a murit în luna Decembrie 26 de zile, în anul 7066”. (N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, vol. I, București, 1905, p. 15).

⁶ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, în *Cronici muntene*, vol. I, p. 292.

⁷ N. Iorga, *Scrisori domnești*, Vălenii de Munte, 1912, p. 79.

bizui în lupta pentru obținerea tronului. Singurul și marele său capital era, ca pentru orice personaj renascentist, numai și numai el însuși.

Caracterizarea, se știe, este întotdeauna restrictivă, reținând una sau câteva din trăsăturile proprii unui om. Aceste trăsături de caracter exprimă un mod constant de a fi al persoanei respective, aspectele persistente și relativ specifice ale felului în care acestea își desfășoară existența în mijlocul celorlalți.

Cînd l-a cunoscut Sivori, Cercel era un bărbat tînăr <de 33 de ani> „de un foarte frumos aspect fizic și de frumoasă și regală prezență, care nu se putea ascunde cu toate că era îmbrăcat sărăcăcios; purta apoi părul lung ce-i cădea pe spate făcîndu-l și mai maiestos, în măsură de a deștepta curiozitatea pentru a ști cine este”⁸.

Dacă mai vîrstnicul său frate, Pătrașcu era un principe bun și blind „foarte liniștit, mai aplecat spre cele ale spiritului decît ale lumii”⁹, Petru în schimb, fără a neglija defel cultivarea spiritului (cunoștea numeroase limbi și mînuia cu ușurință pînă scriind elegante stihuri italienești; era într-atît de admirat pentru felul lui de a fi încît Stefano Guazzo în *Dialoghi piacevoli*, cap. II îl considera un model pentru ceea ce trebuia să fie un adevărat principe), acest Petru, așadar, avînd și o fire voioasă care „nu stă niciodată în inactivitate” va fi puternic și permanent atras de mirajul domniei. Pentru atingerea acestui ideal nu va precupeți nici un efort. Cu uimitoare energie și stăruitoare ambiție, ani de zile, va peregrina neîncetat pe la marile curți europene, va străbate continentul de la Paris la Istanbul, va scrie tuturor capetelor încoronate, își va susține și argumenta drepturile la tron, va promite, va fascina și va convinge obținînd, în cele din urmă, pentru o clipă, transformarea visului în realitate.

Așadar, iată că „Pătru vodă Cercel sin Pătrașco-vodă au venit domn de la Poartă, intrînd în București august 29 dni, leatul 7092¹⁰ <1583>. Radu Popescu consemnează și el: „După ce au mazilit turcii pe Mihnea-vodă, au dat domnia lui Pătru-vodă Cercel, <care au venit> în scaun”¹¹. Destinul l-a propulsat direct pe cea mai înaltă treaptă a ierarhiei sociale fără a mai ocupa în prealabil vreo altă dregătorie.

Iată-l, așadar, pe Petru Cercel domn în Țara Românească, într-o țară așezată între două imperii care formează o balanță. Domnitorul trebuie să-și consacre întreaga politică menținerii unui perfect echilibru¹². Situația nu era deloc facilă ci, dimpotrivă, ascundea în ea primejdii teribile. Petru Cercel știa foarte bine că „treburile statului aduc adesea ură și invidie”¹³.

Ajuns pe tron, domnul se confruntă cu unele probleme care aveau, în general, caracter de constanță. Sigur, acuitatea cu care se puneau putea fi mai mult sau mai puțin nuanțată dar prezența și, într-o oarecare măsură, permanența lor era indubitabilă. Este cred suficient să amintim, în această

⁸ Ștefan Pescu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, București, 1944, p. 20.

⁹ Marturia lui Franco Sivori, *Călători străini*, vol. III, p. 6.

¹⁰ *Istoria lui Cantacuzin*, în *Cronica muntelui*, vol. I, p. 119.

¹¹ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 309.

¹² C. Boroianu, Anton Maria Del Chiaro, *Istoria revoluțiilor moderne ale Țării Românești*, București, 1971, p. 140.

¹³ *Călători străini*, vol. III, p. 10.

ordine de idci, necesitatea stabilității interne a noii domnii și asigurarea resurselor economico-financiare în vederea satisfacerii cu promptitudine a cererilor Porții, ținând cont că, adesea, de aceasta depindea rămânerea în scaun sau chiar capul domnului. De asemenea, în situații deosebite, principele a trebuit să ia, citeodată, măsuri extreme. Astfel, elevatul Cercel, pentru a elimina unele primejdii interne, nu a ezitat să poruncească să fie uciși unii mari boieri. Letopisețul Cantacuzinesc și Radu Popescu consemnează la unison că Petru Cercel „au făcut mult rău” pentru că i-a omorât pe Dobromir banul, pe Mihăilă vornicul și pe Gonțea paharnicul¹⁴.

Rezolvarea cererilor economico-financiare ale Porții ridică de obicei, probleme insurmontabile. În aceste situații, soluția la care se apela aproape întotdeauna era impunerea de dări noi. O va face Petru Cercel, așa cum, mai târziu, o va face și Constantin Brâncoveanu.

Referitor la primul, Radu Popescu afirmă: „și au pus birul Porții foarte mare, și au scos în țară <subl. n. — I.Ț> gorștina dă oi”¹⁵. Letopisețul Cantacuzinesc face o precizare importantă: „Și au pus birul curții <subl. n. — I.Ț> foarte mare și groștina de oi”¹⁶.

Dacă se poate obiecta că aceste informații sînt tardive în raport cu perioada asupra căreia se referă, să vedem ce declară un contemporan al lui Petru Cercel. Este vorba de William Harborne, ambasadorul Angliei la Constantinopol. La 27 ianuarie 1584, acesta trimitea din Pera un mesaj cifrat Secretarului de Stat Walsingham privind metodele financiare ale domnului Țării Românești. „Acest domn — consemnează ambasadorul — va duce la distrugere totală această țară atît de mănoasă [...] majoritatea locuitorilor sînt atît de lipsiți (în ciuda marelui belșug de alte lucruri) încît nu sînt în stare să plătească darea (the tribute) impusă de voievod, după cum ne-am încredințat noi înșine, cînd am venit aici și cînd ne-am întors”¹⁷.

Nu încapă îndoială că sub domnia lui Cercel se înregistrează o creștere a fiscalității. Datoriile mari pe care le contractase pentru obținerea tronului (1.000.000 scuzi) ca și tendința de a avea venituri suplimentare de care să se poată servi la nevoie erau motive suficiente pentru a recurge la această soluție. Dar avem impresia că lui Cercel i se atribuie mai mult decît a făcut.

Birul¹⁸, atestat sub denumirea de dajdie încă din secolul al XIII-lea și ca bir din secolul al XIV-lea, era un impozit personal (garantat cu averea mobilă și imobilă a contribuabilului) bine caracterizat aplicat tuturor locuitorilor, indiferent de condiția socială și avere. Formele îmbrăcate de bir au fost multiple, după categoriile sociale impuse ori după destinația lui. Printre diferitele categorii de bir se afla și birul de curte. El a fost atestat, într-adevăr, în secolul al XVI-lea și cu un quantum sporit în partea a doua a veacului. Dar nu avem dovada indubitabilă că el a fost introdus de Petru Cercel. Dealtfel, cronicile arată doar că a pus *birul curții foarte mare*. Mențiunea expresă, ca în alte cazuri, a noutății acestei dări nu se face. De aceea, credem că Petru Cercel a perceput probabil o cotă mai ridicată a acestei dări plătită numai de o anumită categorie de contribuabili. În ce

¹⁴ *Cronicari munteni*, vol. I, p. 120 și 309.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 120.

¹⁷ *Călători străini*, vol. III, p. 288.

¹⁸ *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, București, 1988, p. 42—43 sub voce.

privește acuza că a introdus, că „a scos în țară goștina dă oi”¹⁹ considerăm că este nefondată.

Darea era percepută în Țara Românească încă din veacul al XIV-lea sub numele de vamă a oilor (sau dijmărit) fiind atestată în documentele emise de cancelariile lui Vladislav Vlaicu (1364—1377) și Mircea cel Bătrîn. Termenul goștinărit se întâlnește frecvent în secolul al XV-lea. Deci nu este o inovație fiscală a lui Petru Cercel.

Prin aplicarea însă a unei astfel de politici fiscale, care în secolul al XVII-lea va avea ca efect ruinarea micii gospodării țărănești, domnitorii au încercat, pe de o parte, să facă față pretențiilor crescânde ale Porții, pe de alta, ca o măsură de prevedere, au simțit nevoia să strângă și să pună de o parte o sumă cât mai mare de bani care să le asigure subzistența și după ce trecerea lor pe tronul Țării Românești se va fi încheiat. Într-o astfel de eventualitate reacția cea mai firească era punerea la adăpost, din vreme, a fondurilor acumulate. De aici reacția perfect identică, în spiritul ei, a lui Petru Cercel, iar peste timp, a lui Constantin Brâncoveanu²⁰. Amândoi au considerat că locul cel mai sigur, în acest scop, era Italia. La sfârșitul anului 1584 și începutul lui 1585, Cercel își pusese „tot gîndul” să-l trimită pe Savori în Italia cu o sumă de bani dar „cît mai tainic cu puțință, spre a nu da de bănuît <supușilor> săi din țară și nici turcilor cum că scoate oficial bani din țară”²¹. Pentru aceasta pregătise „suma de o sută de mii de ducați de aur ungurești pe care trebuia să-i primesc pentru a-i duce la Genova, în mîna domnului Benedetto, tatăl meu, ca să-i depună în contul alteței sale la San Giorgio (vestita bancă din Genova) pentru a începe, după cum îi era dorința, să strângă un tezaur în Italia, temîndu-se de accidente care obișnuiesc să se producă în acele provincii ale Țării Românești, din cauza tiraniei turcilor. Avea de gînd să trimită și pe mai departe <bani> în fiecare an, cînd la Genova, cînd la Veneția și cînd la Roma”²².

Un alt gînd pe care îl întâlnim la Petru Cercel dar îl vom regăsi și la Constantin Brâncoveanu este cel de a trimite tineri la studii în Italia. Dacă Cercel era impregnat în mod cu totul deosebit de valorile spirituale, culturale ale Renașterii italiene (și mai puțin franceze) pe care le-a cunoscut nemijlocit și le-a asimilat îmbogățindu-se cu ele, spre sincera admirație a contemporanilor, Brâncoveanu a receptat valorile veacului său baroc prin intermediari (de n-ar fi să-l amintim aici decît pe stolnicul Constantin Cantacuzino, cel cu studii la Padova).

Fiecare era înconjurat de cîte o curte în care prezențele străine sînt destul de numeroase. Cercel avea în anturajul său mulți prieteni italieni și francezi care-l însoțiseră în Țara Românească cu gîndurile la avantajele pe care le-ar fi putut obține din partea domnului. Din grupul de italieni, pe lingă Franco Savori, mai făceau parte poetul Francesco Pugiella, secretarul Francesco Vincenti și negustorii Tommaso și Giacomo Alberti²³. Dintre francezi amintim pe Berthier din Lyon, secretarul dat lui Cercel de curtea

¹⁹ *Ibidem*, p. 208—209, sub r ce.

²⁰ Iolanda Țighilîu, *Domeniul lui Constantin Brâncoveanu*, în *vol. Constantin Brâncoveanu*, București, 1989, p. 84 sqq.

²¹ *Călători străini*, vol. III, p. 2C.

²² *Ibidem*, p. 29 sqq.

²³ *Ibidem*, p. 12, nota 34.

franceză (va fi apoi agentul Franței la Constantinopol unde îl va înlocui pe Germiny rechemat în țară), apoi Mellier de la Constance, François Ponthus de la Planche și Dominique Perot ²⁴.

Pentru continuarea mai viguroasă, pe aceste meleaguri, a culturii romane Petru Cercel a decis, și i-a mărturisit chiar intenția sa lui Sivori, să trimită la studii la Roma șase tineri români „fii ai celor mai de seamă boieri ai țării, printre care și doi nepoți ai săi din partea surorii sale” ²⁵. Pentru întreținerea acestor tineri domnul pregătise și suma de 12.000 de ducați. Gîndul principelui, binevoitor față de catolicism, era ca cei ce urinau să plece la studii în Italia să fie dați în grija iezuiților pentru ca aceștia să-i ajute să-și însușească nu numai limba, cultura și obiceiurile italienești, ci mai cu seamă să-i facă „să prindă dragoste de credința catolică deoarece socotea că aceasta ar fi un foarte bun mijloc pentru dorința fierbinte pe care o nutrea altelea sa de a-și readuce țara la adevărata religie” ²⁶. În acest sens el mai făcuse demersuri și pe lângă iezuiții din Transilvania pentru a trimite misionari în Țara Românească „pentru ca, încetul cu încetul să ajungă să pună piciorul în țară și să îndeplinească pentru slujba Dumnezeului nostru ceea ce împliniseră în alte țări” ²⁷.

Peste un veac, spre deosebire de Petru Cercel și fără a dori vreo clipă să trădeze dogma ortodoxă, Constantin Brâncoveanu va trimite și el tineri la Veneția pentru a învăța pictura; de asemenea, cițiva bursieri vor pleca la Padova.

Una din formele de exprimare a sensibilităților unui secol este gîndul întrupat în piatră. În piatra palatului sau, mai ales, în piatra bisericii pe care omul medieval a simțit mereu nevoia să o înalțe cu smerenie și sufletul plin de neliniști spre mulțumirea și glorificarea Dumnezeirii.

În țările române, ca și în Bizanț dealtfel, statul și biserica s-au sprijinit reciproc. De aceea, constituirea și înzestrarea fundațiilor religioase erau acte de politică internă ce se înscriau pe o linie tradițională și ascendentă de întărire a autorității monarhice. Investigarea fenomenului artistic medieval românesc a evidențiat sincronismul existent între evoluția feudalității laice și ecleziastice și realizările în planul artistic; de asemenea, s-a remarcat concordanța dintre politica ctitoricească a domnului, ce se constituia în exemplu de urmat, și cea a marilor boieri care multiplicau, la rîndu-le, modelul voievodă.

Evidențiind efortul ctitoricesc deosebit de intens al lui Petru Cercel, ținînd cont de timpul scurt pe care l-a avut la dispoziție pentru o astfel de activitate, Sivori nu scapă prilejul să sublinieze un fapt important și anume că: „Toți boierii cei mari s-au apucat apoi, urmînd pilda principelui să ridice o clădire” ²⁸.

Se știe însă că înălțarea unei biserici domnești și înzestrarea ei se desfășura, în general, după anumite criterii. Dacă ea nu era un „început de serie”, atunci, de obicei, continua și amplifică eforturile antecesorilor ctitorului. Gestul avea semnificații pe care contemporanii le știau și înțelegeau

²⁴ *Ibidem*, nota 35.

²⁵ *Ibidem*, p. 28 (este vorba probabil de Radu Bidiviu și un frate al acestuia, fiii Mariei, soția lui Radu sau Tudor din Drăgoești, *ibidem*, notele 113 și 114).

²⁶ *Ibidem*, p. 29.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p. 13.

pe deplin. Peste timp, istoricul trebuie, la rîndu-i, să descifreze, să decodifice aceste gesturi-simbol pentru ca sensul lor să poată fi perceput pe de-a-ntregul.

Petru Cercel avea conștiința alesei sale descendențe. Bunicul său, Radu Paisie (1535—1545), fiul lui Radu cel Mare (1495—1508), egumen trecător pe la mănăstirea Argeș a fost căsătorit a doua oară cu domnița Ruxandra, văduva fratelui său, Radu de la Afumați (1522—1529) și fiica lui Neagoe Basarab. În felul acesta, Radu Paisie unea astfel, în propria-i persoană, drepturile ambelor ramuri domnești ale Basarabilor: Drăculeștii (prin Radu cel Mare, fiul lui Vlad Călugăru, nepotul lui Vlad Dracul și strănepotul lui Mircea cel Bătrîn) și Dăneștii (Neagoe Basarab descendind din Dan I).

Ca urmare, Petru Cercel va continua activitatea ctitoricească a vrednicilor săi înaintași: Radu Paisie și Neagoe Basarab afirmîndu-și, în acest fel, cu tărie legitimitatea și cinstindu-le, totodată, memoria.

În 1584, Cercel va purcede la repararea mănăstirii Mislea din județul Prahova. Lăcașul religios, cu hramul Sfînta Treime, fusese înălțat între 1536—1537 de bunicul său, Radu Paisie²⁹.

La Curtea de Argeș va construi biserica Botușari³⁰ (1583) sau Căprești cu hramul Sfîntul Petru, pe locul pe care probabil că s-a aflat fosta catedrală catolică din Argeș (ipoteza lui P. Chihaia).

Dar, mai cu seamă, fapt nerelevat, după știința noastră, pînă acum, Cercel vodă va continua pas cu pas, la Argeș, Tîrgoviște sau în Șcheii Brașovului (la biserica Sfîntul Nicolae)³¹ eforturile lui Neagoe Basarab de înălțare sau de refacere a lăcașelor de rugăciune. La Tîrgoviște, bunăoară, termină Mitropolia începută de Neagoe. Tot aici, în cetatea de scaun, Petru Cercel înalță în 1585 Biserica mare domnească. Ridicat din cărămidă, lăcașul face parte din categoria monumentelor de tipul cruce greacă înscrisă. Exact aceeași dispoziție planimetrică fusese aleasă pentru alte două biserici remarcabile: Biserica Domnească Sfîntul Nicolae din Curtea de Argeș înălțată de Basarab I și Nicolae Alexandru (terminate în 1352) și Biserica Mitropolitană din Tîrgoviște, ctitoria lui Neagoe Basarab. Inspirată de planimetria ultimei, Biserica domnească a lui Petru Cercel se deosebește de ea prin plastica monumentală realizată prin încoronarea pronaosului prin două turlă mici înălțate pe baze prismatice³², după modelul, pe atunci, novator întîlnit la biserica Mănăstirii Dealu. La acea Mănăstire Dealu ctitorită de străbunicul său, Radu cel Mare, și unde era îngropat însuși tatăl lui Cercel, Pătrașcu vodă cel Bun. O a treia turlă pe naos și un amplu pridvor deschis pe coloane veneau să întregască armonia noii biserici domnești. Ea se afla „alături de palat astfel că pe un pod acoperit <ce te trimite cu gîndul la Puntea Suspinelor de la Veneția atît de cunoscută voievodului! — I.Ț.> Înălțimea sa putea intra în biserică din camerele sale, fără să fie văzut”³³.

²⁹ *Documente, veac XVII*, vol. II, p. 276; vezi și p. 98 și 235. Amintită prima oară în documentul din 1543, aprilie (*ibidem*, veac XVII, vol. II, p. 298). Vezi și N. Stoicescu, *Bibliografa loc li ătilor și monumentelor din România*, Craiova, p. 1970, p. 431 și 440.

³⁰ *ibidem*, p. 242—243 (și 238 pentru Caprești). Vezi și P. Chihaia, *În l ăgătră cu trecutul bis i i ă Botușari din Curtea de Argeș* în vol. *Din cătăile de scaun ale Țării Romănești*, București, 1974, p. 192—204.

³¹ Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală română clasică*, București, 1976 p. 67.

³² N. Constantinescu, C. Moisesescu, *Curtea domnească din Tîrgoviște*, București 1965, p. 38.

³³ *Călătorii străine*, vol. III, p. 12.

Pentru noi, cei de astăzi, chipul frumos al voievodului poate fi văzut în naosul mănăstirii Căluu (sat, com. Oboga, jud. Olt) ctitoria boierilor Buzești. Începută în vremea lui Neagoe Basarab, biserica de plan triconc a fost terminată în 1588. Picturile interioare executate de zugravul Mina în 1594 cuprind portretele voievozilor Petru Cercel și Mihai Viteazul, extraordinarii fii ai lui Pătrașcu cel Bun, și tabloul votiv al familiei fraților Buzești: Radu, Preda și Stroe.

Un alt tablou votiv al lui Petru Cercel se află în Biserica mare domnească din Tirgoviște. El a fost executat în timpul lui Constantin Brâncoveanu de zugravul Constantin în 1699. Aici, pentru întâia oară, și emblematic parcă, cei doi voievozi se află față în față și susțin împreună, în calitate de ctitori biserica înălțată și înfrumusețată de ei.

Să revenim la portretul de la Căluu. Buzeștii, se știe, s-au bucurat de protecția lui Pătrașcu cel Bun, iar mai apoi de cea a fiului său, Petru Cercel. Cu Mihai voievod, cu care se și înrudeau prin vara lor, doamna Stanca³⁴, soția Viteazului, legătura a continuat și a devenit și mai strânsă.

Istoricicii de artă³⁵ s-au oprit cu interes asupra portretelor celor doi frați domnitori, relevându-le particularitățile și încercând să le descifreze mesajul.

Cercel pare personajul cel mai incitant. În mină are o năframă și un hrisov cu pecete, iar alături se află următoarea inscripție: „Io Petru Voievod, fiul marelui și prea blagocestivului <binecinstitorului de Dumnezeu — n.n.> Io Petrașcu voievod. Nu vărsați peste țară singe nevinovat, dar judecați după dreptate și fiți miloși, cum a fost Domnul Dumnezeu milostiv față de noi, și acum este față de voi”. În analiza pe care o face acestui portret domnesc, atît de deosebit, Pavel Chihaiia remarcă faptul că exista în epocă obiceiul ca să se consemneze postum o dorință, cu caracter testamentar, pe care voievodul ar fi avut-o, în viață fiind, și ar fi exprimat-o în realitate³⁶.

Reținem această idee și cîteva din argumentele iconografice: zugrăveala peretelui vestic al naosului a fost concepută pe două registre: în cel inferior de la sud către nord se află portretul lui Mihai Viteazul, apoi alte scene și în extremitatea nordică chipul lui Petru Cercel. În registrul superior, din ciclul „Patimilor” deasupra portretului lui Mihai Viteazul se află „Judecata lui Pilat”, iar deasupra portretului lui Petru Cercel se află „Răstignirea”.

Disponerea panourilor în cele două registre nu a fost întîmplătoare. Reprezentarea lui Cercel îl arată ca judecător care judecă și emite hrisoave. El este judecătorul drept, ale cărui decizii nu au dus la nedreptăți cum a fost răstignirea lui Iisus.

La această interpretare a lui P. Chihaiia am adăuga faptul că boierii Buzești, care s-au bucurat de protecția domnului și pe care l-au însoțit o lungă perioadă de timp în refugiul său transilvan, l-au cunoscut foarte bine și au putut aprecia nemijlocit spiritul său de dreptate de care credem că era, într-adevăr, animat. O dovadă în plus, în acest sens, este scrisoarea

³⁴ Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, București, 1978, p. 106, nota 155.

³⁵ P. Chihaiia, *De la „Negru Vodă” la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, București, 1976, p. 232 sqq. Vezi și Carmen Laura Dumitrescu, *op. cit.*, p. 63–66.

³⁶ P. Chihaiia, *op. cit.*, p. 234 sqq.

pe care Francesco Vincenti (unul din însoțitorii domnului) o trimite, la 22 decembrie 1583 din București, lui Germigny, ambasadorul Franței la Istanbul: <Principele> „ține divan în fiecare zi în mod obișnuit până la amiază și adeseori și după aceea, ascultind cu bunătate și pe săraci întocmai ca pe bogați, însă iubește și ocrotește mult sărăcimea, și nu îngăduie să i se facă vreo împotrivire sau orice fel de împilare”³⁷.

Textul lui Vincenti consonează în chip deosebit cu un pasaj din *Învățăturile lui Neagoe Basarab* (cap. IX Cuvînt pentru judecată, care au învățat Ioan Neagoe voevod pre fie-său Theodosie și pre alți domni, pre toți. Cum și în ce chip vor judeca): „Ci să ne dăruiască Dumnezeu să judecăm pre toți săracii pre dreptate și să nu iasă de la noi nimeni cu inima ruptă și cu nedreptate”³⁸.

Constatind asemănarea dintre textul aflat pe tabloul lui Cercel și unele pasaje din *Învățăturile lui Neagoe Basarab* care se refereau la felul în care un domn trebuie să împartă dreptatea, P. Chihaia considera că această asemănare nu poate fi întimplătoare și ea arată faptul că *Învățăturile* circulau și erau cunoscute în epocă.

Dacă acest lucru este adevărat, atunci ni se pare foarte probabil ca Petru Cercel însuși să fi cunoscut și să fi apreciat *Învățăturile* celui pe care, ca un om ce avea o aleasă cultură, *a știut nu numai a-l prețui ci și a-l continua în spirit*, atît cît soarta i-a îngăduit.

L-am văzut pe Cercel ctitorind în toate locurile în care Neagoe Basarab însuși o făcuse înaintea lui. Străbunicul său elogiase, în *Învățăturile* sale, judecata dreaptă ca pe una din virtuțile majore ale unui monarh, iar Petru Cercel, după cum am arătat, a dorit să se împărtășească din această virtute. Continuarea în gînd și faptă a faptelor și gîndului lui Neagoe Basarab era pentru principele acesta ce peregrinase îndelung pe la toate marile curți europene, o legătură cu rădăcinile lui de acasă, o reluare a unei tradiții aureolate de amintirea unui antecesor elevat. Neagoe Basarab a fost pentru Petru Cercel, neîndoielnic pentru noi, figura emblematică a monarhului autohton deosebit de rafinat, al cărui model se cerea continuat. Peste această idee tradiționalistă, ce va începe să devină tradițională s-au grefat la nivel aulic ideile noi ale unei Europe renascentiste, idei pe care Cercel le-a cunoscut și asimilat deplin, dar care nu puteau fi viabile atunci într-o Valahie încă autarhică și destul de circumspectă la înnoiri, cu atît mai mult cu cît acestea veneau din spațiul catolicismului. (Experiența precedentă a lui Despot în Moldova <1561—1563> confirmă și ea acest lucru). Ideea aceasta tradiționalistă „băsărăbească” schițată acum de Cercel va deveni manifestă mai tîrziu, la Matei Basarab³⁹.

Instalat la Tîrgoviște, Cercel pornește „de îndată” la mărirea palatului voievodal⁴⁰. Familiarizat cu o anumită gîndire spațială pe care a admirat-o la curțile principilor din Italia renascentistă, domnul dispune amenajarea pe esplanada palatului a unei fintini pentru care se aducea apa pe olane de la un izvor aflat la patru mile depărtare de oraș. Totul s-a făcut

³⁷ *Călători străini*, III, p. 73.

³⁸ *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. G. Mihăilă, București, 1971, p. 285.

³⁹ I. Micu, R. Lungu, *Aspecte ale patronajului cultural în timpul domniei lui Matei Basarab*, în „Mitropolia Olteniei”, an XXXVI, nr. 5—6, mai — iunie 1984, p. 365.

⁴⁰ Cele două corpuri ale caselor domnești care se văd astăzi datează din epoci diferite: primul a fost construit în timpul domniei lui Mircea cel Bătrîn (1386—1418), iar cel de al

„cu mare osteneală și cheltuială”. Pentru a prelungi un mediu ambiental ce-i era atât de familiar, Cercel decide ca în partea de răsărit a curții, pe terenul care coboară lin spre Ialomița, să fie amenajate niște „mîndre grădini italienești care erau așezate chiar lângă palatul său”⁴¹. Este aici o încercare de afirmare a unei arhitecturi rezidențiale și, totodată, de racordare la natură pe care abia secolul următor o va împlini, cu osebire în epoca Brâncoveanului.

Ca și Brâncoveanu, destinul se va dovedi tragic și pentru Petru Cercel. Pinza trădării se țesea, de obicei, la Poartă, fie de către înalți dregători otomani ce-și aveau propriile lor interese și antipatii, fie de către diverșii pretendenți care vroiau să obțină tronul atât de rîvnit al Țării Românești.

Petru Cercel, de exemplu, știa că detronarea sa se datora intrigilor rivalului său Mihnea și, deopotrivă, beglerbegului Rumeliei Khadim Mesih pașa. El era sigur că sultanul Murad al III-lea (1574—1595) „care era un om puțintel la minte”⁴² nu l-ar fi mazilit pentru că ținea la el. Întîmplarea a făcut ca știrea să-i fie adusă la cunoștință domnitorului de Sivori însuși care se afla dis-de-diminează la curte așteptînd, în antecameră, ca domnul să se trezească. Deodată „auzii o larmă grozavă pe străzi, iar prăvăliile se închideau într-o goană nemaipomenită”. Fuge în piață unde află de la un ajutor al vistierului că a sosit în București ceașul Husein cu vestea că Petru Cercel a fost scos din domnie, aceasta fiind dată lui Mihnea vodă <Turcitu>.

Să-l ascultăm pe Sivori și să urmărim reacția domnului la aflarea veștii. „Îndată m-am dus la alteța sa care era în pat, spunîndu-i că deși nu mă lasă inima să-i dau o veste atât de tristă, totuși el trebuie să o afle și i-am

doilea a fost ridicat de Petru Cercel (1583—1585) lângă latura de sud a clădirii inițiale. Corpul de clădiri construit de Cercel este complet separat de vechile case domnești. El era compus din pivniță, parter și etaj. În arhitectura clădirii se întîlnesc ideile novatoare ale Renașterii cu tradiția locală adusă pe șantier de meșterii autohtoni. Pivnițele, amplasate în axul clădirii, păstrează aspectul inițial și impresionează prin realizările tehnice. Planul, în formă de pătrat cu latura de 12 m se compune din patru spații egale dispuse în jurul unui pilon masiv central, acoperite fiecare cu bolți în leagăn. Structura lor planimetrică anunță tipul de pivniță răspîndit larg în epoca brâncovească, atunci cînd bolțile semicilindrice vor fi înlocuite prin calote sferice pe pandativi.

Parterul, care servea ca locuință pentru slujitori și curteni și adăpostea probabil și cancelariile domnești, este alcătuit simetric, de o parte și de alta a unui ax longitudinal, și cuprinde zece încăperi.

Etajul, complet separat de parter, cuprindea apartamentele de locuit ale domnului și familiei sale, și era accesibil numai din exterior, pe o scară aflată pe fațada de vest.

Ceea ce constituia nota caracteristică a casei înălțate de Petru Cercel era aspectul exterior. Aici intervine ideea de a proteja în întregime fațada cu o tencuială subțire, peste care era aplicată zugrăveală cu roșu ce imita procedeul așezării cărămizilor în jurul unor panouri de tencuială. Conturul cărămizilor era marcat înainte de vopsire prin incizii în tencuiala proaspătă. Acest sistem de decorare folosit, după cit se pare, pentru prima dată în arhitectura muntească la ctitoriile de aici ale lui Petru Cercel, se va generaliza în ornamentica exterioară a edificiilor religioase abia către mijlocul secolului al XVII-lea (ex. biserica Sfinții Împărați, datînd din 1651 și biserica Tîrgului refăcută în 1654, ambele chiar în Tîrgoviște). (N. Constantinescu, C. Moisescu, *op. cit.*, p. 26, 30—32).

⁴¹ *Căldători străini*, III, p. 12. Palatul și biserica au fost înconjurate de un nou zid de incintă prevăzut la exterior cu contraforți triunghulari și construit din bolovani de râu și cărămidă. Înălțat în același timp cu casele domnești și biserica, zidul a fost refăcut în secolul al XVII-lea (N. Constantinescu, C. Moisescu, *op. cit.*, p. 45).

⁴² *Căldători străini*, III, p. 36. Pentru toate citatele privind razierea vezi p. 34 qq

povestit faptul [...]. La aceasta, alteța sa a răspuns foarte liniștit: «Domnul a dat, Domnul a luat, fie numele Domnului binecuvîntat»⁴³.

Luînd drumul exilului în Transilvania, principele este jefuit și luat în captivitate de autorități care-l închid la Mediaș, Chioar, Hust și Cașovia. Convins că la mijloc nu este decît o intrigă căreia i se poate pune capăt, Cercel nu-și pierde speranța și încrederea în turci socotind probabil că-i cunoaște destul de bine.

Trimițînd scrisori tuturor potentatilor pe care-i știa favorabili, fostul domn spera că prin intervenția acestora la Poartă (mai ales a ambasadurului Franței, Jacques Savary de Lancosme) să-l determine pe sultan să ceară eliberarea lui „de la transilvăneni, zicînd că mai bine vrea să se încreadă în turci, deși cu primejdia vieții, decît să rămînă astfel rău tratat pe nedrept în miinile acelor transilvăneni cărora nu le făcuse niciodată nici un rău și că spera să găsească mai multă milă la turci decît la acei transilvăneni”⁴⁴. Această încredere nestrămutată îl va face să ia din nou, în 1589, drumul Istanbulului dar, de data aceasta va plăti cu viața.

Destinul îl va purta, așadar, pe Petru Cercel, cum îl va duce mai apoi și pe Constantin Brâncoveanu, spre același Istanbul care pentru ei a fost atît izvorul măreției cit și al prăbușirii lor. Amîndoi vor trăi zile cumpbite în teribila închisoare Edicule. Apoi, primindu-le trupurile ostenite de zbuciumata lor trecere prin viață, apele Bosforului s-au închis încet deasupra-le cu blinde unduiri psalmodice, pentru a aduce frumoșilor principii tihna de dincolo de neființă.

La capătul demersului pe care l-am făcut în descifrarea unor elemente ce țin de universul mental al principelui Petru Cercel socotim că acesta, om inteligent și cultivat, curtean desăvîrșit, personalitate ce se mișca cu o uluitoare eleganță în cele mai înalte cercuri ale vremii lui, a păstrat în adîncul ființei sale legătura cu țara căreia-i aparținea și pe care a dorit să o deschidă spre spiritul nou al Europei sale. De aceea, socotim nedreaptă judecata lui N. Iorga care-l considera totalmente străin de acest pămînt⁴⁵ și ne distanțăm de ea.

Petru Cercel „strălucitor domn după moda Apusului” și pandantul său de peste vreme, Constantin Brâncoveanu „suflet înțelegător de frumusețe și sprijinitor al învățăturii” — cum îi caracteriza succint N. Iorga — considerăm că aparțin, neîndoielnic, aceleiași elevate familii spirituale.

Dincolo de toate registrele care-i deosebesc și-i individualizează, între ei a existat o continuitate de gînd și faptă izvorită din dorința exprimării cu mîndrie a tradiției dinastice. Totodată, racordarea la cultura europeană a vremii lor era resimțită ca o necesitate pe care acești principii au încercat să o afirme cu o notă de brîo.

Așadar, între secolul al XVI-lea și secolul al XVII-lea substanța spirituală românească s-a modelat parcă, într-un anume fel, pe principiul vaselor comunicante pentru a-și găsi, în sfîrșit, drumul spre împlinita devenire.

⁴³ *Ibidem*, p. 33—34.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 63.

⁴⁵ N. Iorga, *Histoire des romains*, vol. V, București, 1940 (cap. III Un prince „français” en Valachie), p. 266.

UNE IMAGE DE LA RENAISSANCE: PETRU CERCEL

Résumé

Un aventurier, d'un beau physique et très cultivé, formé dans l'esprit de la Renaissance — mais devenu tout à fait étranger par rapport à son pays. Telle est l'image, en grande partie erronée, que l'historiographie plus ancienne, jusqu'à N. Iorga y compris, nous a transmis du raffiné prince.

Incontestablement, Petru Cercel est une personnalité complexe, qui surpasse à beaucoup d'égards ses contemporains.

Esprit élevé (il connaissait plusieurs langues et composait aisément des vers en italien), considéré, même par ses contemporains, un modèle de ce qu'un prince véritable devait être, il sera de façon permanente et puissamment attiré par la mirage du pouvoir. Devenu prince de Valachie (1583—1585), Petru Cercel continuera l'activité de fondateur de ses prédécesseurs, Radu Paisie et Neagoe Basarab, en affirmant énergiquement de cette manière sa légitimité et en honorant en même temps leur mémoire. Mais surtout, et ce fait n'a pas été relevé jusqu'à présent à ce que l'on sache, le prince Cercel continuera pas à pas, à Argeş, Tîrgovişte et Scheii Braşovului (à l'église de Saint-Nicolas) les efforts de construction ou de rénovation des établissements religieux de Neagoe Basarab.

La poursuite des efforts de Neagoe Basarab était pour ce prince, qui avait fait de longs voyages aux cours d'Europe, une reprise de contact avec ses racines, avec une tradition nimbée par le souvenir d'un prédécesseur d'exception. Neagoe Basarab a été pour Petru Cercel la figure emblématique du monarque autochtone particulièrement raffiné, dont il fallait continuer le modèle. Cet attachement à la tradition trouve son origine dans la Renaissance, qui continuait la tradition antique. Petru Cercel avait connu et adopté les idées de la Renaissance, mais il n'était pas possible de les mettre en profit en Valachie, pays encore autarcique et circonspect à l'égard des innovations, surtout si celles-ci provenaient du monde catholique. L'expérience de Despot en Moldavie (1561—1563) confirme elle aussi la même attitude. L'idée de Basarab esquissée par Petru Cercel deviendra manifeste plus tard, chez Matei Basarab. Aussi faut-il qualifier d'injuste le jugement de N. Iorga, qui considérait Petru Cercel tout à fait étranger à sa patrie, et rejeter cette opinion.

Plus encore, des idées lancées par Petru Cercel seront matérialisées par la suite, sous le règne de Constantin Brancovan. Par-delà tout ce qui les sépare et les particularise, il y a eu chez eux une continuité entre la pensée et l'acte, surgie du désir d'exprimer fièrement la tradition dynastique. En même temps, le rayonnement de leurs règnes dans la culture européenne était ressenti comme une nécessité que ces princes ont essayé d'affirmer avec succès.

PORTRETELE LUI OMER PAȘA

ADRIAN-SILVAN IONESCU

Una dintre personalitățile otomane cele mai marcante și, fără îndoială, cel mai important și capabil comandant de oști al Imperiului Semilunei de la mijlocul secolului al XIX-lea a fost Omer Pașa (1806—1871) a cărui biografie este legată de istoria țărilor române.

Provenind dintr-o familie nobilă croată, Omer intră de tânăr în slujba monarhiei habsburgice, remarcându-se ca un bun militar. Dar, în urma unui conflict cu un superior, se refugiază în Turcia și își oferă serviciile în armată. Stagiul în trupele austriece — a căror valoare era respectată și apreciată de Sublima Poartă — îi conferea o admirabilă carte de vizită, astfel că i se recunoaște vechimea și i se acordă chiar un grad de ofițer superior, *bimbaşı* (maior). În 1844 ia parte la expediția din Siria, apoi la campaniile din Georgia și Kurdistan, unde se distinge pentru bravură, avansind repede. În 1848 ajunsesse *ferik* (general de divizie) și i se încredințase comanda trupelor de la Dunăre, puse la dispoziția înaltului comisar Suleiman Pașa, trimis în Țara Românească. După liniștirea spiritelor în Principatele Române, Omer Pașa este așezat în fruntea armatei de Rumelia (*Rumeli Ordusu*) și conduce expediția din Muntenegru.

Nu ne propunem să facem o biografie a celebrului soldat ci să ne ocupăm de portretele sale, mai puțin cunoscute și reunite acum, pentru prima dată, într-un asemenea studiu.

În 1848, guvernul provizoriu de la București avea tot interesul să capteze benevolența împuternicitului extraordinar al Porții și, de aceea i s-a făcut o primire princiară în Capitală¹. Ideea realizării unui portret al demnitarului turc i-a venit tânărului pictor Constantin Daniel Rosenthal (1820—1851) care purcede pe cont propriu la această antrepriză ce avea să se dovedească salutară căci Suleiman Pașa se va simți foarte flatat de această onoare și nou gest de curtoazie. Într-o scrisoare adresată lui C.A. Rosetti din Giurgiu, pe 26 iulie 1848, pictorul relatează cum a decurs prima ședință de poză și reacția pașei, la această întâlnire: "(...) Am început astăzi portretul pașei, dar am lucrat puțin și prost. Mai întâi am avut o lumină proastă sau, mai bine zis, n-am avut de fel, pentru că încăperea era mică și joasă și lumina intra pe ferestre și pe uși. Apoi, nu mă mai atrage să pictez, și pînă cînd nu se va stabili o ordine generală, nu cred că pot face ceva bun; cu toate acestea, mă voi sili să iasă cît mai bine cu puțință portretul pașei și l-am rugat să vină

¹ Abdolonyme Ubicini, *Valahia în 1848. Amintiri și întâmplări de călătorie*, în „Convorbiri Literare”, nr. 8/1 Noembrie 1884, p. 332 — „Soliman Pașa fusese primit cum nu s'a mai primit turc, nici înainte, nici după dînsul. Nimic nu-i lipsise: masă bună, casă bună și ce mai vine în urmă. Ce mai vine în urmă îl încîntase mai mult decît totul. Aducerea aminte singură îl uimea și-i pricinuia ca un fel de extas”.

să pozeze în oraș. A consimțit, fiindcă a fost foarte măgulit de felul în care i-am propus să-i fac portretul. Mai întâi i-am spus că guvernul provizoriu m-a însărcinat să-i fac un portret mare în ulei, și că îi voi face litografii după el, ca să mulțumesc tot poporul care dorește mult să-l vadă și să-l *aribă*. Știi că

Fig.1. Constantin Daniel Rosenthal —
Omer Pașa, în „L'Illustration”, no.
555/15 Octobre 1853

n-am cerut nici guvernului, nici nimănui permisiunea să vin aici și cred că nu am greșit în tot ceea ce i-am spus, dovadă că a fost foarte măgulit și, în ciuda oboselii pe care i-o produc ședințele, a consimțit să pozeze de mai multe ori; și nu numai atât, a consimțit să vină mâine să pozeze în oraș”².

Pînă recent nu se știa sigur dacă această lucrare a fost terminată sau nu³. Iată că acum se confirmă nu numai că aceasta a fost finisată dar că a fost dată chiar și publicității, la un an după revoluție, în paginile revistei leipzigheze „Illustrierte Zeitung” nr. 316/21 Juli 1849⁴ Suleiman Pașa este surprins într-o poză hieratică, de aparat, în uniforma sa de mare ținută, cu epoleți strălucitori și pieptul plin de broderii de fir. Are o privire senină dar pătrunzătoare și o expresie afabilă.

Făcînd pîndant cu primul este portretul lui Omer Pașa, impostat în profil, într-o atitudine lejeră, lăsat puțin pe spate. Și el este în tunică de mare ținută de general de divizie, cu epoleți și broderii de aur, dar este descheiat la ea pentru a i se vedea prinsă de gît o înaltă decorație de dimensiuni deosebite.

Peste cinci ani, cînd Omer Pașa ajunsese *mușir* (mareșal) și deținea comanda supremă a trupelor turcești în Războiul Crimeii, Abdolonyme Ubcini, marele prieten al românilor, publică în „L'Illustration” un portret inedit al acestuia, aflat în posesia sa. Îl însoțește de o scurtă notă biografică a reduta-

² Cornelia Bodea, 1848 la Români. O istorie în date și mărturii, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1982, vol. II, p. 775

³ Dan Grigorescu, Trei pictori de la 1848, Edit. Tineretului, București 1867, p. 189.

⁴ Die moldowalachische Revolution im Jahre 1848, în „Illustrierte Zeitung”, no. 316/21 Juli 1849.

bilului-soldat, care este revelatoare şi în privinţa condiţiilor în care a fost realizat desenul şi a paternităţii lui: „Am avut ocazia de a-l vedea de mai multe ori pe Omer Paşa, în 1848, în Valahia, în vremea cînd el comanda corpul expediţionar pus la dispoziţia lui Suleiman Paşa, trimis în principate ca şi comisar extraordinar al Porţii, puţin după întoarcerea sa de la ambasada din Paris. În timpul uneia dintre întrevederi, *un tînăr pictor care mă acompania, şi care, din nefericire, a murit între timp în Ungaria, a făcut pe o pagină a carnetului meu, portretul de o perfectă asemănare* [al lui Omer Paşa] (...) (subl.n.)”⁵. Comparînd cele două lucrări tipărite în revista germană, şi, respectiv, în cea franceză, se constată multe similitudini de poză cu toate că detaliile diferă: figura de profil, capul lăsat puţin pe spate şi privirea îndreptată în sus. În desenul aflat în posesia lui Ubicini, Omer Paşa poartă o tunică de cavalerie, cu brandenburguri, iar la gît, acoperindu-i aproape tot pieptul, e prins ordinul Medjidie de mari dimensiuni — care aici este recognoscibil după caracteristicile lui. Nu încapă nici o îndoială că cele două portrete au unul şi acelaşi autor care a făcut mai multe variante. În carnetul francezului a rămas un crochiu abia sugerat în vreme ce pentru publicarea în foaia leipzigheză a fost făcut un desen finisat şi amănunţit, menit să mulţumească şi redacţia şi modelul care, ca fost ostaş în armata austriacă, vorbea bine limba germană şi avea acces la ziarele apărute în Europa Centrală. Micile diferenţe stilistice provin şi de la gravorii diferiţi care preluaseră schiţa, o decalcaseră şi o tăiaseră în blocul de lemn.

Tot de la 1848 se păstrează un portret al comandantului turc lucrat în laviu de Constantin Lecca (1807—1887). Nu se cunosc amănuntele executării lui⁶ dar autorul îşi plasează personajul într-un peisaj muntos (Balcanii?), cu cîteva case în stînga şi o moschee cu două minarete în dreapta, fapt ce ar putea sugera o regiune sud-dunăreană, poate tot Giurgiul unde îi pozase lui Rosenthal (dacă nu cumva fondul este doar o fantezie a artistului). Aceasta este singura reprezentare a lui Omer Paşa fără barbă, purtînd doar mustaţă. Este îmbrăcat într-o tunică bine cabrată pe talie, închisă cu brandenburguri. La gît are aceeaşi decoraţie planturoasă, bătută în diamante — mai mult valoroasă bijuterie decît distincţie militară — iar pe piept sînt prinse două medalii. Lucrat în stil miniaturistic (deşi planşa, aflată la Cabinetul de Stampe al Bibliotecii Academiei, Române are dimensiunile 27,5 × 12,3 cm), extrem de fin şi detaliat pînă la pierderea volumetriei în favoarea amănuntelor de uniformă, desenul beneficiază totuşi de nişte tonalităţi foarte sensibile de griuri transparente, obţinute din laviul aşternut cu o pensulă subţire. În dreapta, jos, sub cotul personajului apare semnătura şi data: Lecca 1848.

În vreme ce portretul lui Lecca a rămas în ţară cel al lui Rosenthal a circulat în străinătate şi a constituit un model de inspiraţie pentru alţi artiştii care, la izbucnirea Războiului Crimeii, au găsit lucrativă, oportună şi necesară popularizarea chipului muşirului Omer Paşa a cărui celebritate era în plină creştere. Aşa este cazul planşei scoase ca supliment de „Wicner Telegrafen”, cu „*Omer Pascha, Oberfeldherr der türkischen Armee an der Donau*”. Nu încapă nici o îndoială că litograful Eduard Weixlgärtner (1816—1873), care a executat-o în atelierul lui Johann Höfelich din Viena, a folosit desenul lui Rosenthal. Omer Paşa este reprezentat pînă la mijloc, îmbrăcat în aceeaşi

⁵ A. Ubicini, *Omer Pacha*, în „L'Illustration”, no. 555/15 Octombrie 1853 p. 249.

⁶ Paul Rezeanu, *Constantin Lecca*, Edit. Meridiane, Bucureşti 1988, p. 22 şi fig. 22

tunică, cu șase brandemburguri și cu ordinul Medjidie la gît. Dar, pentru a da o oarecare agitație compoziției, în vreme ce trunchiul este orientat ușor spre stînga, capul este figurat în profil perfect, spre dreapta, privind înapoi peste umăr. Planșa, aflată și ea la Cabinetul de Stampe al Bibliotecii Academiei Române, are dimensiunile $34,2 \times 26,2$ cm și poartă în stînga, jos, numele

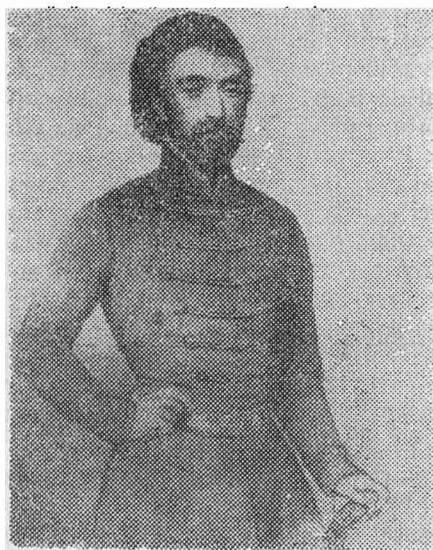

Fig. 2. M. Alophe — Excelența Sa Omer Pașa, General-en-chef al armatei de Rumelia, Noiembrie 1853

litografului, iar în dreapta pe cel al proprietarului institutului de arte grafice în care a fost imprimată.

Tot la Höfelich este tipărit un alt portret al mareșalului, reprezentat frontal, cu o mîină în șold și alta pe mînerul sabiei prinsă de un centiron cu o pafta în formă de stea cu șase colțuri. Este îmbrăcat la fel ca în celelalte lucrări, doar că nu mai are decorații. Prin ochii săi mijii privește cu siguranță rece, dovadă de forță și neînduplecată hotărîre. Planșa ($43,4 \times 35,7$ cm) a fost editată de F. Paterno și executată de litograful vienez Adolf Dauthage (1825—1883) aflîndu-se, așijderea, în patrimoniul Bibliotecii Academiei.

Un portret absolut identic și de aproape aceleași dimensiuni ($54,5 \times 37,8$ cm) — și tot de la Biblioteca Academiei — a fost editat la Paris, de Goupil, la Imprimeria Jacomme et Cie (rue de Lancry 16) și este semnat de Marie-Alexandre Alophe (1812—1883) ce, înainte de a deveni un celebru fotograf, s-a ocupat și cu artele grafice. Sub legenda „*S.E. Omer Pacha, Général en Chef de l'Armée de Roum-ily, Novembre 1853*” apare semnătura modelului în caractere arabe⁷.

⁷ Articolul lui Nicolae Isar, *Memorii din exil: Al. Christofi în corespondență cu Christian Tell*, în „Manuscriptum”, nr. 1 (78)/1990, p. 104 este ilustrat cu un portret pînă la genunchi al lui Omer Pașa văzut în 1854 de Eduard Kaiser (1820—1895), în mare ținută, cu tunica plină de broderii de fir, epoleți pe umeri, mai multe decorații și lenta unui înalt ordin străbătîndu-i diagonal pieptul. Deși ne obișnuisem cu figura sa cu barbă întreagă — ce, în 1854, începuse să încărunească — în imaginea aceasta el are un barbișon foarte negru, în vreme ce obrații îi sînt rași. Deoarece nu am văzut această gravură — aflată, după cum se precizează, în colecțiile bibliotecii lui Ion I.C. Brătianu — nu putem face un comentariu mai amplu.

Datorită alianței de armă a Angliei cu Imperiul Otoman, presa britanică a fost mai generoasă cu figura comandantului turc, publicându-i trăsăturile de mai multe ori și dînd informații detaliate asupra biografiei sale. Dese-natorul francez Constantin Guys (1803—1892), reporter de front și „artist special” pentru „The Illustrated London News”, are șansa să-i fie oaspete lui Omer Paşa la Şumla și să-l intervieveze. În numărul 670/February 25, 1854, p. 168, apare reprodus portretul mareșalului ce, în calitate de comandant al armatei de la Dunăre (Tuna Ordu) era, în același timp, și guvernator al Şumlei — titlu care apare trecut în legenda însoțitoare. Este figurat pînă la mijloc, în semiprofil spre dreapta, îmbrăcat simplu, cu o vestă închisă pînă la gît și o haină cu bordură de blană și nasturi metalici, ținînd în mînă lungul tub al ciubucului din care fuma. În numărul următor (671/March, 4, 1854, p. 181) este publicată schița audienței acordată la data de 17 ianuarie 1854 lui Constantin Guys și celor doi ofițeri englezi ce-i avea acesta ca tovarăși de drum, maiorul Tombs și căpitanul Austin din Artileria Călărească de Bengal. Interiorul în care fuseseră primiți nu avea nimic spectaculos, așa cum precizează textul însoțitor: „(...) o cameră pătrată, simplă, acoperită cu un covor roșu și, pe două laturi, cu un divan de culoare închisă. Camera este luminată de trei ferestre. Căminul este de construcție turcească obișnuită, cu un acoperiș conic sub care arde focul”⁸. În dreapta acestuia stă Omer Paşa, rezemîndu-și pe o perină cotul mîinii în care își ține ciubucul iar pe cealaltă și-o sprijină pe un teanc de hărți și hîrtii. Fruntea sa înaltă nu suportă fesul care este pus cam pe ceafă. Pe divanul de sub ferestre stă turcește un general de-al său, fumînd narghilea, și cei trei oaspeți europeni care nu se deosebesc de ceilalți bărbați prezenți acolo decît poate prin faptul că nu-și țin picioarele sub ei și că sînt încălțați cu înalte cizme de călărie. Altfel, toți trei poartă fesuri și fumează din elegantele ciubuce bătute în diamante și sprijinite pe farfurioare de argint, cu care îi onorase gazda. În ordine, de la dreapta la stînga apar: „corespondentul artistic” al lui „The Illustrated London News”, căpitanul Austin și maiorul Tombs, singurul care are favoriți (în vreme ce prietenii săi au mustați). În dreptul ușii dimpotrivă se află un cafegiu cu o tavă pe care duce felegeane aburinde din care se servesc cîțiva ofițeri. Un servitor negru trece prin mijlocul camerei cu o tavă cu tratația pentru oaspeți. Un ofițer de ordonanță, venit din frigul de afară, îmbrăcat în dolman, așteaptă ordinele comandantului. Acest tînăr avea să le fie ghid oaspeților în toate locurile pe care doreau să le viziteze.

Tot Constantin Guys este autorul scrisorii în care este descrisă întrevăderea cu mușirul, ca și a multor altor corespondențe trimise de pe frontul de la Dunărea de Jos. Relatarea la persoana întii și menționarea celor doi ofițeri însoțitori doar ca martori pasivi; întrebările pe care i le pune lui Omer Paşa și conversația dusă în franțuzește (deși interlocutorul vorbea această limbă destul de aproximativ, exprimîndu-se însă foarte fluent în slavă, germană și italiană — cu care a comunicat și cu Ubicini șase ani înainte⁹); consemnarea, pentru mai multă autenticitate, a acestui dialog direct în franceză, urmat de traducerea în engleză; interesul de a afla dacă există

⁸ „The Illustrated London News”, no. 671/March 4, 1854; Adrian-Silvan Ionescu, *Constantin Guys, reporter de front la Dunărea de Jos în timpul Războiului Crimeii*, în „Studii și Cercetări de Istoria Artei”, tom 39/1992, p. 100—150.

⁹ A. Ubicini, *Omer Pacha*, loc. cit.

ofițeri francezi (și nu englezi ori de alte naționalități) între subordonații mareșalului; atenția autorului pentru schimbarea mimicii lui Omer ca reacție la diverse informații nu tocmai încurajatoare — ca un om obișnuit să perceapă cu ușurință schimbarea elocventă a trăsăturilor modelului confruntat cu anumite situații limită, fără de care un portret nu poate fi expresiv; interesul și dragostea pentru cai care l-a caracterizat toată viața; toate acestea sînt argumente irecuzabile în susținerea aserțiunii că și corespondențele îi aparțineau abilului și prolificului Guys care, în această fază incipientă a războiului era, practic, singurul reporter de anvergură al revistei londoneze ce, în rest, depindea mult de bunăvoința cite unui ofițer inspirat, transformat în corespondent ori desenator ad-hoc.

Autorul face o prezentare obiectivă a gazdei, nelipsită de unele accente critice la adresa fatuității, uneori inexplicabilă, a acesteia: „Din multe amănunte ale interviului nostru, mi s-a părut că [Omer Pașa] crede despre el că este cel mai bun apărător al imperiului. Aici el este, evident, venerat de toți (nu numai de armată ci și de țărănime, etc.) nu din cauza rangului său ci, realmente, pentru geniul său supranatural. Lumea știe că el face totul singur: este propriul său intendent general, șef de stat major, etc.; și, ca guvernator al Rumeliei, el este aproape idolatrizat de țărănimea bulgară. El este și primul genist al armatei turce (și, aș spune, singurul). Fortificațiile Șumlei, Varnei și toate acelea de-a lungul Dunării, au fost ridicate după planurile sale, desenate de el însuși. Fiecare așezămint militar a fost organizat de el sau în conformitate cu planurile sale. El pare foarte preocupat să se știe în toată lumea că nu dorește sfaturi de la străini. Cu toate acestea azi a sosit un colonel francez, așa că declarația sa trebuie luată cu oarecare rezervă ¹⁰”. Într-adevăr, Omer Pașa, din anumite considerente personale, nu voia să se afle că are consilieri și subordonați de alte naționalități deși unul dintre cei în care avea mare încredere era Skender (sau Iskender) Bey, colonel de cavalerie de origine poloneză — care însă de la ocuparea Țării Românești în 1848 îi era adjutant ¹¹ — iar în anturajul său se aflau atașați mulți alți ofițeri străini (americani, francezi, englezi, suedezi, printre care și un român — beizadeaua Grigore Sturza, fiul fostului domnitor al Moldovei Mihail Sturza, care își oferise serviciile sultanului, schimbîndu-i-se numele în Mochlis Pașa, primind gradul de general și comanda unei brigăzi ¹²). Reporterul îl mai ispitește odată în acest sens: „L-am întrebat dacă are vreun ofițer francez la cartierul său general. Mi-a răspuns foarte repede: «Nu, nu am nici un străin. Toți ofițerii mei sunt turci și sînt foarte mulțumit.»” ¹³ Au discutat apoi despre starea trupelor rusești pe care mușirul le aprecia ca mult inferioare celor pe care le comanda el. Apoi, pentru a scuza, probabil, acțiunile sălbatice ale bașibuzucilor, el încearcă să explice de ce aceștia nu iau prizonieri șiucid fără milă: „El a avut mare grijă să menționeze necesitatea de a da soldaților săi mare libertate de acțiune, spre a nu lua prizonieri. A repetat de mai multe ori: «Ce vreți? Acești oameni au fost provocați, au fost răniți în ce au ei mai scump — religia și onoarea — ei sînt indignați — și

¹⁰ "The Illustrated London News" no. 670/February 25, 1854

¹¹ A. Ubicini, *Omer Pasha*, loc cit.

¹² "The Illustrated London News", no. 663/January 4, 1854; no. 668/February 11, 1854; no. 725/January 27, 1855.

¹³ Id m. no. 670/February 25, 1854

ucid. Ei înşişi nu aşteaptă milă şi, de aceea, nici ei nu au milă — nu-i putem opri; c'est malheureux, mais que voulez vous?»¹⁴

Omer Paşa este însă rezervat în a da informaţii despre viitoarele acţiuni ale armatei sale şi posibilele lupte şi, pentru a evita prelungirea conversaţiei pe făgaşul delicat al strategiei şi al amănuntelor legate de mişcările de trupe, schimbă subiectul la rasa cabalină de care şi oaspeţii săi erau foarte interesaţi şi buni cunoscători: „L-am întrebat pe care cale să o apucăm, pe ce drum trebuie să ne întoarcem pentru a fi prezenţi la următoarea bătălie. El a zîmbit şi a spus: «Pe cinstea mea, nu ştiu mai mult decât dumneavoastră; dar dacă vă duceţi la Vidin şi Calafat, fără îndoială că va fi încă ceva interesant], şi veţi vedea cum se comportă soldaţii noştri — veţi vedea.» Apoi am vorbit despre cai, care sînt într-adevăr excelenţi, dar par cam mici pentru cavalerie. Ca răspuns la această remarcă el a spus: «La acest capitol noi sîntem mult superiori ruşilor, care nu pot suporta şocul caveriei noastre.» Dezbătînd acest subiect el a menţionat că favoritul său cal de luptă este unul arab de douăzecişipatru de ani şi că nu ar putea găsi unul mai bun în tot imperiul. Calul a fost rănit şi a pierdut un ochi şi totuşi el nu ar încăleca în ruptul capului un altul. A bătut din palme şi a ordonat să fie scos din grajd; apoi s-a ridicat, a deschis fereastra şi ni l-a arătat. Exprimîndu-ne admiraţia — animalul fiind, într-adevăr, superb şi cel mai înalt cal arab pe care îl vedeam — el a arătat o bucurie aproape copilărească.”¹⁵ După aceasta, vizitatorii europeni îşi iau rămas bun de la Omer Paşa care le face marea cinste să-i conducă pînă la uşă şi să-i salute cu o plecăciune.¹⁶

Artistul are posibilitatea să-l deseneze pe muşir călare pe acel frumos bidiviu la trecerea în revistă a trupelor egiptene ce sosiseră, ca întăriri, la Şumla.¹⁷ Comandantul este înconjurat de statul său major şi de o suită de ofiţeri europeni: căpitanul Nolan din Regimentul 15 Husari, colonelul Cannon care, intrat în slujba Imperiului Otoman, primise numele de Bavim Paşa, căpitanul de geniu Symmons, căpitanul Grange din Miliţia Comitatului Surrey, locotenentul Nasmyth din Artileria de Bombay şi căpitanul Gavoni din statul major al regatului Sardiniei.

Mîndrul cal de luptă atrăsese atenţia prin eleganţă şi rezistenţă şi altor artişti, care pentru spectaculozitatea compoziţiei, îl immortalizează pe mareşal călare. Astfel, fotografu Roger Fenton (1819—1869), trimis pe front de regina Victoria să surprindă imaginile evanescente ale Războiului Crimeii, îl portretizează pe Omer Paşa într-o poză marşială, călare pe frumosul său „charger”, acoperit cu o luxoasă şabracă, galonată cu aur. Neavînd un fond mai potrivit, fotografu a folosit ceea ce i s-a oferit în zonă, plasîndu-l pe bravul călăreţ într-o curte ţărănească, decupîndu-se pe faţada albă a unei umile case cu acoperiş de olane. Imaginea a fost trimisă la redacţia lui “The Illustrated London News” unde a fost xilogravată şi tipărită în numărul 766/October 20, 1855 (p. 472), precizîndu-se în legendă paternitatea: “from a photograph by Fenton”.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem, „Ne-a condus pînă la uşa camerei — fapt ce nu este un compliment obişnuit; a făcut o plecăciune foarte adîncă şi noi ne-am făcut ieşirea (în vestibul sau galerie deschisă) printre două şiruri de soldaţi prost îmbrăcaţi care prezentau armele”.

¹⁷ Idem, no. 682/May 13, 1854.

Maestrul britanic a mai făcut un portret lui Omer Paşa, mult mai puţin formal¹⁸, aşezat pe un scaun în pragul uşii — poate al aceleiaşi case scunde — spre a primi lumina naturală fără de care fotografia nu putea fi făcută. Muşirul stă comod, descheiat la tunică sa de cavalerie pe a cărei mincă are un lat galon de aur, la fel ca şi la guler, ce specifică înaltul său grad. Fesul îi este dat pe ceafă, după felul obişnuit de a şi-l purta. Modelul priveşte în afară, direct spre cameră, cu o căutătură mindră şi sigură pe sine. Poziţia sa lejeră, puţin lăsat pe spate şi cu bărbia uşor ridicată, aminteşte de schiţa lui Rosenthal.

Un alt portret fotografic — care este şi el reprodus în paginile revistei londoneze¹⁹ — i se datoreşte lui James Robertson (1813—1881), aşa cum precizează legenda: "*Omer Pasha from a photograph of Mr. Robertson of Constantinople*". Mareşalul apare de astă dată frontal, îmbrăcat într-o tunică simplă, cu epoleţi pe umeri şi decoraţii pe piept. Îşi ţine o mână la cingătoare şi alta pe lângă corp, lângă sabie. Priveşte şi aici direct spre obiectiv dar cu o scrutătură curioasă, cercetătoare, cu ochii larg deschişi. Cele două fotografii snt făcute, probabil, la scurt interval una de alta pentru că în amândouă modelul apare cu barba complet albă şi doar mustaţa încă neagră, aşa cum nu îl prezentaseră gravurile din primele luni ale războiului derulat la Dunărea de Jos.

Din toate imaginile în care ne-a fost păstrat chipul muşirului Omer Paşa se degajă forţa şi siguranţa dată de certitudinea superiorităţii sale. Pe lângă încrederea în oamenii săi bine instruiţi care îl adulau, această certitudine era întreţinută şi de presa care îl elogia ca pe un redutabil comandant de oşti.

Un corespondent al lui "The Illustrated London News" — al cărui nume nu este menţionat — îi face mareşalului un foarte bun portret literar în care diseminează fragmente dintr-o conversaţie avută la ultima lor întâlnire, în Rusciuk: "(...) Succesul său în pofida tuturor situaţiilor dezavantajoase trebuie să ne convingă că el este realmente un om mare. (...) Omer Paşa este chiar la vîrsta propice pentru muncă şi acţiune. (...) Omer are cincizeci şi ceva de ani. Binecuvîntat cu o bună sănătate, toate acţiunile sale — ba şi mişcărilor — sînt viguroase şi energice. Înalt şi uscăţiv, construcţia sa este musculoasă şi bine legată. Ochii săi sînt blînzi şi vioi; buzele sale strînse vădesc un om hotărît — un om cutezător şi activ. (...) Era îmbrăcat într-o haină albă, cu pantaloni simpli cu sous-pied-uri late; o vestă şi o cămaşă fără guler; totuşi, pentru un om de care atîrnă atît de mult, arăta neplăcut de nepăsător şi lejer. Conversaţia noastră s-a ţinut în franceză dar în momentul cînd paşa se înfierbînta făcea digresiuni în italiană — o limbă în care se simţea mai în largul său. Mi-a explicat cum campania fusese exact aşa cum o plănuise şi cum ruşii acţionaseră ca şi cum el i-ar fi rugat să acţioneze. (...) El spune: «Am studiat bine materialul ruşilor în timp ce am fost cu ei, pentru că am fost ataşat statului lor major cînd trupele erau la Unkier Skelessi; ei sînt maşinării bune dar le lipseşte individualitatea. Sînt oprimaţi şi prost hrăniţi; de aceea le lipseşte energia şi rezistenţa. Am cunoscut personal pe mulţi dintre generali lor — în special pe Lüdgers. Jumătate din planurile mele le-am bazat pe cunoaşterea lui; de aici, interminabilele mele traversări ale Dunării. Inde-

¹⁸ Lawrence James, *Crimca 1854—56. The war with Russia from contemporary photographs*, Heyes Kennedy, Oxford, 1981.

¹⁹ "The Illustrated London News" no. 717/December 16, 1854, p. 597.

cizia sa şi atacurile mele îl făceau să-şi hărţuiască mereu trupele cu ordine şi contra-ordine, marşuri şi retrageri. Orgoliul îmi este satisfăcut că pe Gorceakoff îl pot bate mereu. El este un om al planurilor şi regulei şi nici o situaţie critică nu-l poate determina să-şi schimbe metoda. Şi singurul dintre toate lucrurile care admit schimbări şi care sînt imposibil de plănuir în prealabil, este o bătălie; o privire, o hotărîre, o lovitură, un atac, un gînd de moment au efect imediat. Cred că nici un general nu şi-a plănuir vreodată bătăliile aşa cum, de fapt, le-a luptat. (...)» Trebuie să mărturisesc că l-am părăsit pe acest bărbat convins mai mult ca oricînd că este un om mare. Şi un gentleman.”²⁰

Presa europeană — şi în special cea britanică — încerca să-l flateze prin prin toate mijloacele pe Omer Paşa care se dovedise a fi cel mai capabil general al aliaţilor turci. De aceea, în numărul 684/May 27, 1854 al lui “The Illustrated London News” este publicată partitura unui marş compus de soţia mareşalului, avînd drept frontispiciu o compoziţie — desenată probabil tot de Constantin Guys — cu o cavalcadă condusă de Omer. Este ştiut că el se însurase cu o romîncă, sora mai mică a compozitorului Gheorghe Simonis, pe care o remarcase la un concert dat în 1848 în Bucureşti, unde aceasta îşi acompania fratele²¹. Cum vajnicul războinic era monogam, nu încapă nici o îndoială că această compoziţie marşială este opera conaţionalci noastre care era dotată cu mult talent şi primise o serioasă instrucţie muzicală de la fratele ei ce, de altfel, o şi urmase în Turcia, devenind aghiotantul cumnatului său pe care l-a însoţit în toate campaniile. Pentru serviciile aduse Imperiului Otoman în reorganizarea fanfarei „scraskeriatului” Gheorghe Simonis est înălţat la gradul de colonel şi înnoiblat cu titlul de „bey” (prinţ).

Personalitatea remarcabilă a lui Omer Paşa a atras interesul plasticienilor cu pitorescul şi aura de glorie pe care singur şi-o crease — atît datorită felului în care ştia să se prezinte şi să dialogheze cu reprezentanţii presei, cu subtilitatea care lăsa loc de supoziţii în privinţa viitoarelor sale acţiuni, totdeauna victorioase, cit şi datorită realelor sale calităţi de conducător, care îl făcuseră de-a dreptul legendar în ochii contemporanilor — contribuind astfel la formarea unei bogate iconografii, menită să-i păstreze chipul pentru memoria viitorimii.

OMER PASHA'S PORTRAITS

Summary

Omer Pasha (1806—1871) was the most outstanding general of the Turkish Army in mid-19th century. Although his biography is wellknown there is little information about the portraits of this gallant soldier done by various European artists throughout his life.

During his career, Omer Pasha was many times in connection with the Romanian Principalities and their people. In 1848, Omer Pasha was in overall

²⁰ “The Illustrated London News” no. 704/September 30, 1854, p. 299.

²¹ G. Simonis, *Dim trecutul muzical al Craiovei*, in „Arhivele Olteniei”, nr. 69—70/Septembrie — Decembrie 1933, p. 359—369.

command of the expeditionary force sent to suppress the Wallachian revolution. At least two portraits were done in that very period. Constantin Lecca (1807–1887), a famous portrait maker of the Romanian high society, immortalized the features of the general using ink wash. Lecca's miniature-like portrait is the only one where Omer Pasha appeared beardless, sporting only a moustache. Constantin Daniel Rosenthal (1820–1851), a native of Budapest of Jewish origin who had just settled in Bucharest and befriended the Romanian revolutionists, made another portrait of the Turkish general. While working on an oil painting depicting Suleiman Pasha, the special envoy of the Sublime Porte, Rosenthal also completed a pencil drawing of Omer Pasha in the notebook of a French friend. A. Ubcini. Both portraits were anonymously published in a 1849 issue of the Leipzig „Illustrierte Zeitung”. Not until five years later — when Rosenthal was no longer alive — was this sketch published again in the Paris “L’Illustration”, along with an article on Omer Pasha signed by Ubcini.

In 1853, at the outbreak of the Crimean War, when Omer Pasha was again in the center of the attention, the European illustrated magazines and publishing houses were in quest of his portrait. Inspired by Rosenthal's drawing, the Austrian lithographer Eduard Weixlgärtner (1816–1873) printed a portrait of the marshal as a supplement for the newspaper “Wiener Telegraf”. Two other lithographs are worth of mention, even though they are almost identical. One of them was edited by Goupil in Paris and is signed by Marie-Alexandre Alophe (1812–1883); the other was printed in Vienna and is signed by Adolf Dauthage (1825–1883).

The Frenchman Constantin Guys (1803–1892), as “special artist” for “The Illustrated London News”, had the honour to be the guest of Omer Pasha at Schumla. The audience had taken place on the 17th of January, 1854. Constantin Guys made sketches with the interior where he and his companions were received by the marshal. A portrait of Omer Pasha was also published on this occasion. Guys had also the opportunity to witness and sketch the Egyptian troops passing before Omer Pasha at Schumla. Both the marshal and his glittering staff are on horseback, providing a martial pose for the artist.

During the Crimean War photography emerged as an important means of recording the events with great accuracy. The photographs were given to engravers who made woodcuts after them and then were printed in the illustrated magazines. A photographic portrait of Omer Pasha was done by James Robertson (1813–1881) and was published in a mid-December 1854 issue of “The Illustrated London News”. For this likeness, the Turkish marshal posed in full dress, wearing a tunic with golden epaulettes and his precious sword with jewelled hilt. In spite of his whitish beard he looked tough and resolute, having an exceedingly soldier-like bearing.

In 1855, the photographer Roger Fenton (1819–1869) was sent by Queen Victoria to document the Crimean War with his cameras. Fenton took a portrait of the celebrated commander riding his favourite charger. This image was also published by the above-mentioned British illustrated magazine.

Omer Pasha was one of the much portrayed characters of the period due to his brilliant career as the ablest Turkish general.

MENTALITĂȚI RURALE LA ROMÂNII DIN BANAT (DE LA SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA PÎNĂ LA 1918)

IONEL BOTA

Privită în ansamblu, societatea românească se află acum, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, într-o etapă de tranziție căci — spunea un istoric din zilele noastre —, „Impactul dintre formele noi și fondul local încă se resimte”¹. Dimensiunea, ca și recurențele procesului, pun în discuție problema structurilor mentale, a căror aprofundare dă la iveală sectoare importante din organizarea societală, cum ar fi: *concepțiile despre spațiu și timp, conștiința individuală și colectivă, circulația ideilor, cartea, tensiuni sociale și politice, atitudini față de etapele evoluției istorice, reperele sensibilității, organizarea grupurilor social-economice și social-culturale, școala, familia, comunitatea rurală, artele și meșteșugurile, mediul urban, mobilitatea socială*. Dar același proces are un aspect specific pentru provincia noastră, dat fiind contextul politico-național al momentului. Un fruntaș al mișcării naționale din Banat definea, într-un mod original, eforturile atîtor generații de a conserva și apăra ființa națională: „(...) un popor în număr de trei milioane, cu conștiință națională, cu cultură națională și cu viață socială națională, nu va abdice nicînd de ființa sa națională și nu se va lăsa a fi absorbit de alte neamuri; s-a trezit în el voința de a trăi, de a se conserva și dezvolta ca individualitate națională”².

Și în mediul rural al Banatului, evoluțiile vieții politice, economice, sociale, culturale, aveau loc în contextul mișcării naționale, domeniu complex al manifestării energiilor națiunii. De aceea, unul din comandamentele pe care o atari situație le-a impus a fost *învățarea-însușirea-afirmarea-apărarea limbii străbune*, un rol de primă mîna rezervîndu-i-se satului românesc. Realitatea aceasta este oglindită în numeroase lucrări din epocă: „(...) acum — spunea E. Ungurianu — și poporul românesc ține la limba și cultura sa națională, la ființa sa românească, și el se apără de a fi înghițit de alte neamuri străine, își reclamă dreptul de a fi considerat de naționalitate deosebită, de individualitate politică”³.

¹ I. Bulei, *Lumea românească la 1900*, Edit. Eminescu, București, 1984, p. 41. Cf. și L. Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania, 1900—1914*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1986, p. 19.

² E. Ungurianu, *Idei și păreri*, Arad, 1913, p. 3; tot aici, la p. 69, citim: „cultura e cel mai puternic factor carele asigură existența și trăinicia unui popor”.

³ *Ibidem*, p. 10. Vezi și I. Velceanu, *Autobiografie*, Timișoara, ș.a., p. 39, unde se afirmă: „Brazii noștri mîncători români au stat și pe acele vremuri de restriște [epoca dualistă — n.n. I.B.] și asuprire, solidari și neclintiți în firea și frățietatea de simțire și cînto strămoșească”. Pentru majoritatea fruntașilor politici bănățeni, lupta pentru cultură era în primul rînd o luptă pentru existența națională (cf. A. Petcanu, *Alexandru de Mocsonyi*, Lugoj, 1934, p. 68). Un veritabil program de renaștere națională își propunea o gazetă provincială cu un ge-

Pentru țăranul din Banatul acelei epoci, exprimarea prin faptul de cultură sau prin acțiunea concretă, prin atitudine sau prin gest de solidaritate, echivala cu înțelegerea scopului luptei naționale. Importante documente fac dovada unității de gând și faptă a românilor bănățeni cu cei din alte provincii. Locuitorii din Răcășdia (lingă Oravița) adresau la 5 mai 1894 o telegramă conducătorilor Partidului Național Român în care se declară solidari cu memorandistii, în procesul de la Cluj: „Știrea despre tragerea voastră la judecată ni-a umplut de grijă. Protestăm contra acelei proceduri din partea guvernului maghiar. Noi vă zicem să împărtășiți domnilor judecători că noi v-am împuțernicit să lucrați în numele nostru. Consimțim întru toate cu cele ce veți vorbi acolo. D-zeu să ajute cauzei noastre. Cu curaj înainte”⁴. Avind conștiința acestui efort general al națiunii române pentru obținerea dreptului sacru la existență liberă și demnă, comunitatea rurală din Banat și-a exprimat, desigur, adeziunea la realizarea lui, manifestându-și *interesul pentru folclor, istoria și geografia locului* spre a găsi sursa de alimentare latentă a conștiinței, *respectul față de contribuția personalităților locului* la rezolvarea marilor probleme de ordin social dar mai ales național, *interesul pentru inițiativa economică autohtonă*, fiindu-i de asemenea specifice concepțiile vizînd *rolul familiei, școlii, limbii și cărții* în promovarea idealurilor de libertate, dreptate, cinste, mîndrie, prietenie etc.

Ca domeniu al fundamentării formative și informative a calității umane, ca structură ea însăși prin aceea că propune atitudini, modalități și forme de activitate în termeni de perspectivă imediată sau mai îndepărtată prin care mentalul colectiv și individul încearcă să-și corespundă într-o premeditată reciprocitate, *educația în limbă și tradiție* românească era elementul fortifiant și factorul de legătură între ceea ce s-ar numi *spiritul public* (validat în conjuncturi neprielnice) și spațiul de reprezentare a mentalului autohton — altminteri *un sentiment al tradiției receptat pe nivele de cunoaștere*. Într-o publicație locală, cu largă audiență și în cercurile sătești, se arată: „E bun praznic simțul de conservare al poporului nostru cu privire la elementele distinctive ale naționalității sale, a limbei, portului și a datinilor bune strămoșești, apoi în cele religioase și morale”⁵. Țăranul român din Banat, aprecia V. Braniște

ner și colectiv la primul ei număr: „Voim să deșteptăm în sufletul fiecărui român conștiința de... iar în om să deșteptăm conștiința națională”. (cf. „Sentinela”, I, nr. 1, 20 iunie 1910, p. 1; vezi și la Gh. Jurma, *Presa și viața literară în Caraș-Severin*, Reșița, 1978, p. 30). Interesul pentru limba națională se adaugă acțiunilor pe plan cultural pentru fundamentarea conștiinței naționale (cf. de pildă Gh. Jianu, *Potpourri*, Oravița, 1901, p. 29; „Astăzi este cunoscut îndeobște că o națiune în limbă se manifestă (...). De aici vine necesitatea unității în limbă”). Școlii i se atribuie valențe programat-mesianice: „Școala națională păstrează limba mamei, pe care deodată cu laptele din pept a supt-o de pe buzele părinților, cu care a fost desmerdat în leagăn, cu ale cărui accente dulci și melodioase s-a jucat ca copil, a crescut ca tiner și s-a făcut bărbat, care a fost purtat cu simțenie din generație în generație ca scumpă moștenire urmașilor; această școală cultivă poporul nostru și-i apără ființa de inrîurîțele străine”. (cf. „Foaia diecesană”, XVI, nr. 42, 1903, p. 5). Al. Mocioni în discursul ținut la Adunarea generală a ASTRA de la Lugoj (1896), afirma: „(...) pentru un popor luptă mai nobilă decît lupta pentru cultura sa proprie nici că s-ar putea închipui (...). Este luptă cu armele cele mai nobile ale minții și ale inimii, pentru idealuri mărețe și nepieritoare (...) aceste sentimente nobile la nici un popor nu sunt mai armonios contopite decît la poporul român (...)” (apud A. Peteanu, *op. cit.*, p. 65).

⁴ Arh. St. Caransebeș, colecția de documente Emilian Novacoviciu, dosar I, f. 191; document prelucrat și de C. Brătescu, *Aspecte privind lupta românilor cărășeni pentru Unirea cu România între 1894—1918*, în „Banatica”, VII, Reșița, 1983, p. 357—363.

⁵ „Foaie diecesană”, XVIII, nr. 42, 1903, p. 5. V. Braniște scria îndrăzneț în paginile „Dreptății”: „Viața sufletului românesc nu vom stinge-o însă niciodată, fiindcă nici ordinațiuni

într-un număr din „Dreptatea”, „își iubește limba și legea părintească și vrea să o păstreze de a sa, ca cetățean liber al patriei sale”⁶.

Satul este depozitarul tradițiilor străbune, este matca generatoare de sentimente curat românești; în satul românesc al Banatului se plămădeau conștiințe sănătoase, capabile de înțelegerea scopurilor superioare ale luptei naționale. Un localnic, învățător într-un sat de pe Clisura Dunării, relatează cu mândrie în deceniile de după Marea Unire, în legătură cu *portul strămoșesc* din veacul care trecuse: „Portul de aici e unic în Banat. Femeile poartă oprege dinainte și dinapoi, cămașă de bumbac cu rîuri roșii și negri, încingîndu-se cu brăciri mult împodobite cu ciucuri de diferite culori. Bărbații se încing cu cureauă, brăciri sau chimir. Iarna poartă cojoc sau burnă frumos împodobită și de la opincă în sus obelele negre cu alb sînt înfășurate cu curele, obicei moștenit încă de la romani”⁷. O lucrare de popularitate, tipărită la 1908 în Oravița, face o descriere a portului tradițional al „păruitorilor”, țărăncile române ale Banatului „care conservă mai bine portul tradițional”: „Dinainte șorț ear dinapoi chițeli (opreg de lîină, înflorilat cam de 2 palme lățime, de care atîrnă în jos firele colorate, lăsate nețăsute (laibăr), cojoace, variind în croi, culoare și flori, aproape după fiecare comună sau după regiuni”⁸.

Sînt enumerate și descrise hainele scurte bărbătești (în Banat vestă, giletcă, ilic, laibăr și iancăr), lungi bărbătești (căbăniță, burcă, chepeneag de dimie) și femeiești (giubeică)⁹. Dar este combătută, cu tăioasă ironie, și o anumită tendință, efect al contactului frecvent al unor zone rurale cu urbani-

dar nici temnițe și furci nu o pot sista”. (Dreptatea, I, nr. 128, 12/24 iunie 1894, p. 1, reluat în V. Braniște, *De la Blaj la Alba Iulia*, Edit. Facla, Timișoara, 1982, p. 45); „Existența noastră pe acest pămînt nu se poate discuta, nici trage la îndoială. Sîntem aici, formăm un popor cu individualitate etnică bine definită, avem conștiință națională dezvoltată. Și nu voim nici să părăsim acest pămînt și nici să abdicăm de acele atribute cari constituiesc caracterul nostru specific național”. („Dreptatea” I, nr. 233, 25 oct./6 nov. 1894, p. 3, reluat în V. Braniște, *op. cit.*, p. 53). Fruntașii naționali erau conștienți de scopurile luptei. E. Ungurianu, în *op. cit.*, p. 5 scria: „Astăzi [1913—n.n. I.B.] poporul român încă tot cere viață și libertate și nu conțenește a munci și lupta pentru a le asigura”. Ședința Comitetului de conducere al Reuniunii învățătorilor români din Caransebeș discuta la punctul doi relațiile *școală-popor*, recomandînd „limba maternă ca bază a învățămîntului în școala populară” (cf. „Foaia diecesană”, XX, nr. 40, 12 oct. 1905, p. 4).

⁶ Cf. *Dreptatea*, I, nr. 110, 18/30 mai 1894, p. 2; vezi V. Braniște *op. cit.*, p. 40. În legătură cu patriotismul țăranului, „Foaia diecesană” menționa: „Scut al vieții sale sufletesci i-a fost limba-i dulce și frumoasă, moștenită de la părinți”. („Foaia diecesană”, XVIII, nr. 42, p. 4). Un Nic. Ionescu sublinia în paginile unei gazete din Caransebeș: „Limba nu și-o lasă poporul (...) Dulcea noastră limbă e aceea care ne-a susținut neamul între atitea mări de primejdii (...)” (apud Gh. Jurma, *op. cit.*, p. 29, unde discută despre N. Ionescu, revista „Renașterea” și articolul „Lupta pentru limbă”, nr. 14, 14 aprilie 1907).

⁷ Al. Moisi, *Monografia comunei Coronini și ținutului Clisura, județul Caraș, de la anul 1784—1934*, Oravița, 1934, p. 9—10. O altă lucrare vorbea de „emanciparea culturală”, înțelegînd înlăturarea elementelor străine din grai și port, astfel: „Să cultivăm deoparte limba și literatura noastră, datinile, tradițiile și aspirațiunile noastre naționale” (cf. E. Ungurianu, *op. cit.*, p. 23). Și iarăși sugestii, plecînd de la însemnătatea cultivării limbii naționale: „(...) limba ține la popor în memorie originea lui, îi conservează individualitatea națională (...) limba însemnează atîta cît viața națională” (E. Ungurianu, *op. cit.*, p. 51).

⁸ Gh. Crăniceanu, *Igiena românului*, ediția a II-a, Oravița, 1908, p. 63. Informație interesantă și la I. Bîlan, *Numiri de localități*, Caransebeș, 1898, *passim*.

⁹ Gh. Crăniceanu, *op. cit.*, p. 68—69. Originalitatea este subliniată mai ales cu prilejul unor manifestări cultural-naționale: Costumul național al coristelor a ridicat și mai mult farmecul cîntărilor” (cf. I. Velceanu, *op. cit.*, p. 42, despre un concert-spectacol organizat în 1901, la Reșița). În 1905, la Muzeul ASTRA de la Sibiu, era expus un compleu cu portul popular din satul Jupa (rechiul Tibiscum) de lângă Caransebeș.

tatea: „Moda de a avea talie subțire, a pătruns până și la o mare parte de țărance, mai cu seamă tinere, și deci ar trebui desvătate dela aceasta”¹⁰. O anume particularitate este prezentată ca un fapt pozitiv, firesc: la bufeni (oltenii colonizați încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea în Banat) se constată aspecte de împrumut din portul bănățean, rod al conviețuirii între două elemente ale aceleiași entități. „Femeile lor [ale bufenilor — n.n.I. B]. — ne relatează un contemporan — poartă fustă de lină, opreg sau cătrintă”. Nu scapă acest autor ocazia altor ironii, în formulări moralizatoare: „ele mai poartă și ștofe de dugheană”¹¹.

Opinca era încălțăminte obișnuită a țăranului din Banat, veritabil simbol al perenității spiritului românesc, metaforă a acestei spiritualități, legind peste veacuri o întreagă tradiție și eternizind un original mod de viață. Cu atât mai mult se explică pledoariile pentru această încălțăminte ca și critica-rei unor influențe nefaste, cum ar fi obiceiul femeii bănățene de a purta ghete sau pantofi la sărbători și preferința pentru cizme, în satele apropiate de aglomerările urbane¹². Dar avem în epocă și mențiuni despre adoptarea ad-hoc a opincii românești de către conlocuitorii veniți să muncească în diverse sectoare ale economiei, mai ales în cel minier. Gh. Crăiniceanu, plecat din Ciciova-Montană, de lângă Oravița, și ajuns în țara-mamă medic militar, recunoaște în cartea sa *Igiena omului* următoarele: „În părțile muntene și pădurarii, forestierii de alte naționalități iubesc mult opincile și le încălță des, renunțând la cizmele greoaie”¹³.

Cultul tradiției este o realitate intrinsecă mai întâi în *cadrul organizat al familiei*, adevărată „reduță a vieții noastre naționale”¹⁴, unde se consacră apărarea, afirmarea și perpetuarea spiritului românesc, unde educația românească se desăvârșește în termenii marilor aspirații naționale și politice. Prin urmare, alături de școala în limba maternă, *casa părintească* era ea însăși instituția educației în tradiție străbună. Pe fondul chestiunii se înalță copleșitoare *figura mamei*, element hotărâtor în educația națională și la românii din Banatul sfârșitului de secol XIX. „Dacă școala — citim într-o gazetă apărută la Caransebeș în acel timp — nu se poate despărți de familie — și aceasta este așa mai totdeauna — atunci, în educațiune, se validează un factor care este cu totul neatrănător de școală: *casa părintească*. Și aici din cauze bine-cunoscute factorul cel mai puternic în educațiune este *mama*, până cînd tata

¹⁰ Gh. Crăiniceanu, *op. cit.*, p. 67. Teza individualității naționale era la ordinea zilei: „Viața națională — scrie un autor — și socială susține limba națională, datinile, portul, jocurile, cîntecele, reminiscențele și tradițiunile naționale, adecă susține toate atributele cari constituiesc individualitatea națională” (în Ungurianu, *op. cit.*, p. 52). Se critică predispozițiile monedene ale fetei; *versuri moralizante, satirice, circula acum: „Rumenele în potică/Face mureoasa voinică/Dar cînd se dezrumenește./Nici doi bani nu mai plătește”*. (Gh. Crăiniceanu, *op. cit.*, p. 77).

¹¹ Gh. Crăiniceanu, *op. cit.*, p. 63. Se justifică astfel și unele „semnale de alarmă”: „Eu am mare speranță în mintea sănătoasă a poporului român — spune același Ungurianu —, dar mai cu seamă am încredere în tineretul român, carele a început a ceti jurnale românești, că va avea atita ambițiune ca să-și păstreze portul său național” (Ungurianu, *op. cit.*, p. 107).

¹² Gh. Crăiniceanu, *op. cit.*, p. 46—49.

¹³ *Ibidem*, p. 48.

¹⁴ Cf. „Drapelul”, IV, nr. 62, 29 mai/11 iunie 1904; vezi și „Foia diecesană”, XIX, nr. 34, 22 august, 1904, p. 5; cu precizarea interesantă că „familia (...) pune temelia educației”.

este abia instanța a doua”¹⁵. Mama este *primul dascăl de limbă, model de limbă*¹⁶ dar și primul și cel mai important călăuz al tinereții entuziaste, învățător în ale vieții într-o vreme când recursul la tradiție, la datini și obiceiuri străbune oferea stabilitate tocmai mișcării naționale, grefată pe un puternic sentiment de dragoste față de trecutul românesc, față de atâtea pagini de nepieritoare jertfe pe altarul libertății și dreptății. *Cultul datinilor* era, așadar, la ordinea zilei. Un caz de conștiință este efortul învățătorilor din mediul rural, al oamenilor de cultură, legați într-un fel sau altul de activitatea economică, socială, culturală a satului, de „adunarea basmelor, poveștilor, cântecelor și doinelor populare”, publicarea lor realizându-se, adeseori, cu sprijinul financiar al comunității rurale. Această îndeletnicire devine o adevărată profesiune de credință, un prilej de a demonstra o dată în plus dragostea de neam, de locul natal. În prefața cărții sale, *Colecțiune folcloristică din Răcășdia și jur*, Em. Novacoviciu se arată a fi un pionier în aceste direcții ale fructificării sursei populare: „Adunăm strigături, cîntece, descîntece, proverbe, maxime, credințe, datini — le vom examina, vom afla deosebirile ce există, vom constata baza comună a gândirii, a durerii, a veseliei sau chiar vom afla abateri nenaturale, pe acestea apoi în scopul de a le delătura, le vom scutura de străinisme, le vom curăți după firea și chibzueala adevăratului român”¹⁷. Iuliu Birou, învățător în Ticvaniul Mare, autor al unui „potpuriu de operă poporală” intitulat *Dragostea încununată*, își dedica lucrarea țăranilor români, națiunii române: „Tot sentimentul de datorință morală și de iubire către neamul românesc (...) spre folosința tuturor iubitorilor de cîntece populare naționale (...)”¹⁸. Același autor încerca o definire a literaturii populare: „Literatura poporală română, atît cea poetică cît și cea muzicală, al cărei autor este însuși geniul poetic al poporului românesc, — cuprinde în sine o *comoară neprețuită* ce formează averea morală și un document important al ideilor, sentimentelor și credințelor întregului popor românesc”¹⁹. Autorii monografiilor aparțin localităților studiate: A. Iana, S. Liuba, *Monografia satului și hotărului Maidan*, Caransebeș, 1895; V. Popovici, *Monografia comunei Pătaș*, Caransebeș, 1914; Em. Novacoviciu, *Monografia comunei Răcășdia, județul Caraș-Severin, de la anul 1777—1922*, Oravița, 1923; V. Murgu, *Monografia comunei Ciclova Montană*, Ciclova Montană, 1929 ș.a. Toți sînt conștienți că

¹⁵ „Foaia diecesană”, III, nr. 6, 1888, p. 4.

¹⁶ P. Oalld, *Lupta românilor pentru limbă românească în Banat*, Edit. Facla, Timișoara, 1983, p. 182.

¹⁷ Em. Novacoviciu, *Colecțiune folcloristică din Răcășdia și jur*, Oravița, 1902, p. 6. Ungurianu, în *op. cit.*, p. 107 sublinia, în aceeași notă moralizatoare, că „ușurința și luxul în vestimente mîncă averea omului mesocotit”. Școlii îi revine o misiune nobilă, fătura de conștiințe românești, G. Popovici, în „Foaia diecesană”, II, nr. 46, 1887, p. 5, scria: „Voiu căuta ca învățămîntul elementar în școalele noastre populare să sporească și să înflorească”.

¹⁸ I. Birou, *Dragostea încununată*, potpuriu de operă poporală, Ticvaniul Mare, 1914, p. VIII. Se elogiază, între factorii permanenței, familia și școala: „În cercul acestor două așezăminte *datinile-i bune, portul mîndru, cînslea și omenia românului* se păstrează în curățenia lor” (cf. „Foaia diecesană”, XVIII, nr. 42, 1903, p. 5), Desigur, nu lipsesc pledoarii întru conservarea datinei românești: „Datinile străbune — scrie istoricul G. Popovici — în mare parte sînt pierdute și schimbate, iar în viața poporului nostru sînt introduse pre nesimțite forme nouă și în traiul lui sînt încetățenesc de multe ori obiceiuri rele și nepotrivite cu firea și feliul de judecată a neamului nostru.” (cf. „Foaia diecesană”, II, nr. 46, 1887, p. 5).

¹⁹ I. Birou, *op. cit.*, p. III. Trimiterile spre istorie apar firește: „În mijlocul poporului se află încă istoria; în cîntecul lui, în baladele și horele lui nu întîlnești alta decît istoria; o istorie a unui popor victorios și brav, a poporului român (...)” (cf. G. Simu, *Folosul istoriei naționale la poporul românesc*, în „Calendarul românului pe anul 1891”, Caransebeș, 1990, p. 81).

de permanentizarea tradiției locale se leagă păstrarea nealterată a ființei naționale și că mediul rural, satul românesc al Banatului, are un rol însemnat în acest proces. În *satul românesc*, factor coagulant și element al difuziei valorilor spiritual-materiale, s-au plămădit — ca pretutindeni în provinciile românești — virtuțile nobile ale poporului, între care cea mai de preț este *iubirea de pământul natal*. O caracterizare succintă a fenomenului era făcută în 1902: „Căci poporul nostru, oricât să fie îndurat, oricât de mari să fie fost influențele — el și-a păstrat individualitatea. Această individualitate reese negreșit tocmai din creațiunile sale sufletești așa de clar, așa de frumos”²⁰.

Și în *organizarea economică a satului românesc din Banat* se simt schimbări în această relație de continuitate bazată pe bipolarismul conservare-perpetuare a structurilor mentale, a valorilor material-spirituale. În general *gospodăria țaranului român din Banat* includea *casa, grajdul (ștalul), lotul din jurul casei*, materialul de construcție fiind cărămida bine arsă (mai rar nearsă), lemnul, piatra de calcar („văroasă”). Nivelul temeliei este de jumătate de metru deasupra nivelului solului. La munte casa nu are temelie mare iar una din camere este boltită peste pivniță. Unele locuințe erau podite cu scindură. Un contemporan își nota *influențe din afară* în organizarea locuinței: imitind pe locuitorii germani, unii localnici și-au înjumătățit în orizontal ușa tinzii, „astfel vine în tindă multă lumină dar nu intră vitele”²¹. La sfârșitul secolului trecut, în Ciclova Montană românii întrebuințau piatra numai la fundație, iar pereții erau făcuți din birne. Treptat, însă, au trecut la ridicarea unor case de piatră, cei săraci continuând să-și construiască locuința din cărămidă nearsă.

Potrivit vechiului recensământ (din 1838) comitatul Caraș, cu o suprafață de 6955 km², avea 5 plase: Lugoj, Bulci, Caraș, Oravița, Bega, însumând o populație de 35758 locuitori²². Tot de la începutul secolului al XIX-lea datează și *cărțile funduare* ale multor așezări din Banat, cu planurile, locurile de casă, hotarele așezărilor respective, cercetarea documentelor amintite oferind alte informații interesante în legătură cu habitatul rural. Localitățile de la Dunăre, din ținutul Clisurii, trebuiau — potrivit unui ordin oficial — să aibă locuințele din piatră, precizindu-se obligativitatea construirii coșului de fum deasupra acoperișului²³. Așezări noi s-au întemeiat în depresiunea Almăj prin colonizare sau prin „roire”²⁴. Satele de pustă erau înșirate de-o parte și

²⁰ Em. Novacoviciu, *op. cit.*, p. 6. Învățămintului în limba română i s-a rezervat un loc însemnat în păstrarea individualității: „(...) școala populară este izvorul din care isvoresc și se răspindesc cele mai puternice și mai constante raze de lumină pentru poporul de rind”. (Ungurianu, *op. cit.*, p. 34). Un editor cu preocupări de folclor, Enea Hodoș, a dat în 1892 o ediție de *Poesii populare din Banat și Cîntece bănășene*, ultima în 1893, tipărite la Caransebeș (cf. E. Bunea, *Un editor de vocație. Enea Hodoș, în Momente din istoria tiparului românesc la Caransebeș*, Caransebeș, 1985, p. 7).

²¹ Gh. Crăniceanu, *op. cit.*, p. 38.

²² Cf. E. Lay, *Situația economică în preajma revoluției de la 1848 în comitatul Caraș*, în *Studii și comunicări. Etnografie. Istorie*, vol. II, Caransebeș, 1977, p. 452—453. Informații prețioase și în lucrarea lui I. Rusu Șirianu, *Românii din statul ungar. Statistică. Etnografie*, Arad, 1904.

²³ Al. Moisi, *op. cit.*, p. 7.

²⁴ S. Iosipescu, *Așezările omenești din Depresiunea Almăj. Considerații etnografice*, în *Studii și comunicări...*, II, p. 12. Despre Ravensca — întemeiată prin colonizările „pemilor”, populație harnică de cehi cf. J.H. Schwicker, *Geschichte der Temeser Banats*, vol. II, Pesta, 1872, p. 320 sq. Prin „roire” — deplasare a populației din satul vechi — au rezultat, în epocă, Borloveni Noi, Sopotu Nou — 1899.

de alta a drumurilor ce legau principalele orașe bănățene: Oravița, Caransebeș, Reșița, Lugoj, Timișoara, Arad²⁵. Un caz aparte îl constituie arhitectura satelor din zona de graniță a Almăjului, cu case triculare — casa „dinainte”, tinda, casa „dinapoi” — și bicululare, unde tinda îndeplinește rolul de așa-numit coridor închis²⁶. Acoperișul în două ape, precum la majoritatea caselor din Banat, are în partea superioară o „teșitură”²⁷. Pe fațadă, ornamentele sînt geometrice, florale, zoo- și antropomorfe²⁸.

În ce privește *evoluția demografică și mobilitatea socială* a grupurilor umane, ne stau la îndemînă conscripțiile cercuale, recensămintele, tabelele cu evoluția demografică în plan local. Concluziile converg, în majoritatea lor, către o stabilitate a autohtonilor români. Numai într-un sat, Ilidia, de la 1560 locuitori în 1825, în 1890 s-a ajuns la 2230, din care 2187 români²⁹. Conscripția cercului Oravița, din 1901, publicată în „Orawiczaer Wochenblatt”, nr. 6/1901, dădea pentru zona amintită — comparativ cu anul 1881 — următoarele cifre: Broșteni — 1745 locuitori români, Ciclova Montană — 2363, Ciclova Română — 2594, Ticvaniul Mare — 1854, Ticvaniul Mic — 1555³⁰. La Topleț, în 1858 erau 890 locuitori și 127 case³¹, la sfîrșitul secolului trecut erau 1153 locuitori, pentru ca la recensămîntul din 1909 să fie înregistrați 1572 români din totalul de 1748 locuitori³². În satele situate în preajma zonelor exploatate industrial sau în cele de pe Clisură, se procedează la *îmbunătățiri și sistematizări*³³. În Coronini (Pescari) se modernizează șoseaua, se construiește un canal de regularizare prin mijlocul comunei, iar în 1890, s-au construit cinci poduri de piatră³⁴, iar la Ciclova Română, unde monetăria funcționează pînă în 1855³⁵, se asana partea de luncă dinspre Socolari și se construiau locuințe noi, perfecționindu-se și drumul spre Oravița (economistul F. Fényes remarcă faptul că „în Caraș sînt cele mai bune șosele și drumuri din toată Ungaria [sic]”³⁶).

În legătură cu *alimentația*, un tabel ne stă la îndemînă³⁷. Observăm ponderea ridicată a consumului de porumb și a cartofului. Cînd există posibilități, „cei din părțile muntene cumpără făină de griu de la morile de foc și fac pine (...)”³⁸. Dar mămăliga este în continuare aliment de bază. În Almăj, mămăliga (*mălaiul*) se face în țest (din „funtă”) sau în „cirină” (din lut), ori în spuză³⁹.

²⁵ N. Țăranu, *Rîșnitele de pe pîrăul morilor din Topleț*, în *Studii și comunicări*, II, p. 62.

²⁶ L. Groza, *Arhitectura caselor grănicerești*, în *Studii și comunicări*, II, p. 51.

²⁷ *Ibidem*, p. 55.

²⁸ *Ibidem*, p. 53. De menționat că la Expoziția de la Viena din 1873, comerciantul Iuliu Schnabel propune ca pavilionul românesc să reproducă stilul arhitectonic și interiorul din zona etnografică Oravița (cf. I. Crișan, *Teatrul din Oravița*, Reșița, 1968, p. 15).

²⁹ Cf. I. Stănilă, *Ilidia, una din cele mai vechi localități bănățene atestată documentar*, Reșița, 1987, p. 33.

³⁰ Gh. Jianu, *op. cit.*, p. 33.

³¹ N. Țăranu, *op. cit.*, p. 61.

³² *Ibidem*, p. 60—61.

³³ Al. Moisi, *op. cit.*, p. 90.

³⁴ I. Stănilă, *op. cit.*, 27.

³⁵ E. Lay, *op. cit.*, p. 456.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Gh. Crăniceanu, *op. cit.*, p. 88.

³⁸ *Ibidem*, p. 89.

³⁹ *Ibidem*.

În privința *asistenței* sanitare, doar în zona Clisurii situația e mai dificilă: un medic la mai multe comune ⁴⁰. „Starea de prezent — spunea un contemporan — trebuie să îngrijoreze pe cei în drept, căci populația aceasta săracă, care și azi mai crede în descintece și făcăturile babelor doftoroase spoște numai răul” ⁴¹.

Vechi dar și noi *ocupații economice* implică satul în circuitul larg al producției de mărfuri, iar complexitatea relațiilor de producție în continuă dezvoltare incumbă noi suporturi mentale. O listă păstrată ne ajută să depistăm ocupații tradiționale ale românilor, dar și unele a căror practicare a fost înlesnită o dată cu penetrarea altei concepții economice: lădari, lemnari, măturari, fringhieri, săpunari, scărmanători, străitari, șelari, turtari, dar și oloinițeri, pălărieri, rudari-mineri, văiegari (apretează țesături), vărari, voștinari, glăjari (sticlari). La Ilidia, gardul din jurul bisericii ortodoxe române a fost forjat de fierarii localnici în 1866 ⁴². *Centrele ceramicii populare* sint acum Biniș, Caransebeș, Sasca Română, Potoc, Socolari și Lăpușnicu Mare ⁴³. Specifice sint briul alveolar (Biniș, Sasca), „pupii” (flori stilizate — Lăpușnicu Mare) și motivele excizate (Biniș) ⁴⁴. Pe lista produselor ceramice apar obiecte destul de interesante ca destinație: călimări, burlane pentru sobe, solnițe, jucării („cuci”) ⁴⁵ și chiar cazanul de răchie de formă tronconică cu capac ⁴⁶. Ocupație mai veche, *zidăritul* se practică tot în tehnica „în uscat” fără mortar ⁴⁷. *Fabricarea varului* însă, între ocupațiile economice impuse de noul avânt al construcțiilor din zona așa-zis montanistică, adică în preajma zăcămintelor de minerale, atrage un număr însemnat de țărani, fără a-i desprinde nicidecum de vatra lor. Mai ales cînd sursa — varul, de pildă — se află tocmai în preajma acestor așezări. Între 1854—1857, moșierul Herman Gerubel din Iam, plătea Direcțiunii Montanistice Banat-Oravița să i se ardă var la Ilidia ⁴⁸; un contract păstrat ne dovedește că țaranul plătea aceleiași întreprinderi, căreia îi aparținea teritoriul ⁴⁹, 30 forinți și 6 creițari pe 4 ani pentru a exploata piatra de var și tuf calcaros. O străveche ocupație, *morăritul*, cunoaște acum schimbări de natură social-economică. Morile din valea Toplețului, renumitele mori cu „cindă” (un mic foișor de partea ușii de acces) și morile cu ciutură (rișnițe perfecționate, cu o capacitate de măcinare de 25—30 kg în 24 ore) sint integrate în „ortăcii de morari”, pe baza invoielii orale, liber consimțite ⁵⁰; „morile cu linguri” din Ilidia își măresc capacitatea de măcinare

⁴⁰ Al. Moisi, *op. cit.*, p. 8.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² I. Stănilă, *op. cit.*, p. 27. Despre ocupații, vezi la V. Cica, *Ocupații și meșteșuguri populare din Banat pe cale de dispariție*, în *Studii și comunicări*, III, Caransebeș, 1979, p. 111—124. Un prilej de bilanț s-a dovedit a fi „Prima expoziție industrială și comercială a produselor montanistice, profesionale, industriale, silvice, agricole și artizanale”, organizată la Oravița, 10 august — 15 septembrie 1869. Dintre cele zece grupe de exponate, agricultura era reprezentată la *textile, obiecte casnice, piele, mobile, alimente-băuturi, artă, produse agricole și silvice* (cf. I. Crișan, *op. cit.*, p. 18).

⁴³ M. Petrovsky, *Ceramica populară din județul Caraș-Severin*, în *Studii și comunicări*, II, p. 74.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 77.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 79.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 77.

⁴⁷ N. Țăranu, *op. cit.*, p. 64.

⁴⁸ I. Stănilă, *op. cit.*, p. 25.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ N. Țăranu, *op. cit.*, p. 65.

la 50—60 kg făină de grâu și 70—75 kg făină de porumb în 24 de ore⁵¹; aceleași transformări și la „moara comercială” din Peciu Nou, la 1898, modernizată, mărită⁵², atrasă într-un circuit economic larg și prin construirea căii ferate Timișoara — Cruceni, terminată în 1893⁵³.

Despre ocupația principală — *agricultura* cu ramurile ei, secundată de *creșterea animalelor*, vorbește majoritatea izvoarelor. *Pământul*, bunul cel mai de preț într-o mentalitate rurală cu valori bine determinate social, are destinații variate. Statistica din 1847 stabilea astfel proporțiile, în funcție de destinația fiecărui sector funciar: pădure-785428 iugăre 64,5°; pământul arabil-208914 iugăre = 17,27°; pășunile-103514 = 8,56°, fânețele-61210 = 5,06°; podgorii-27314 = 2,25°; grădini-23135 — 1,91°⁵⁴. Solurile de luncă, cernoziomurile de fineață din cimpia bănățeană, par a fi fost cele mai prielnice producției agricole. Dar și platourile din zona piemontană cultivate cu porumb ori cartofi⁵⁵, ori cele din preajma satelor de pe valea Dunării și Valea Cernei, unde predomină agricultura în terase și cea specializată în grădinărit⁵⁶. O anume extindere capătă *pomicultura*, îndeosebi *cultura mărului, prunului, vinul și țuica* fiind pentru gospodăria țărănească o sursă importantă de câștig. În zona depresionară, pe văile Cernei, Carașului, Nerei, terenuri în pantă sînt cultivate cu pomi fructiferi, mai ales pruni⁵⁷, în Almăj și pe Valea Timișului de Sus, în satele gugulanilor de pe lângă Caransebeș și în acelea de pe Valea Bistrei predomină mărul și părul. Ca ocupații complementare menționăm *creșterea animalelor mari și mici, pescuitul* în așezările de pe Clisura Dunării⁵⁸, dar și de pe cursul inferior al Nerei, Carașului, Cernei și *căraușia* generată de munca la pădure, alt important câștig pentru gospodăria țărănească din Banatul sfîrșitului de secol XIX⁵⁹. *Pășunatul* se făcea devălmaș, într-o perioadă în care se remarcă progrese ale individualizării în cadrul obștii teritoriale, *țarina* devenind sectorul reprezentativ al economiei rurale. O ocupație aparte, aceea de „țărinar”, adică paznic de țarină, pe care obștea îl răsplătește în produse ori cu bani⁶⁰, explică (etimologic) amploarea procesului.

Dar, în preajma zonei așa-zis montanistice, adică acolo unde se dezvoltă mineritul, unele comunități rurale înregistrează pierderi la capitolul funciar. De exemplu, de la 6046 iugăre în 1858, obștea Ilidia pierde, în favoarea STEG, 30 iugăre la 1890⁶¹ și încă 50 pînă la 1900.

Cultura plantelor industriale n-a avut ecou în acest spațiu unde concepția locală despre exploatarea pământului, metodele cunoscute și transmise de generații privind cultivarea sa, nu îngăduiau alte concesiuni ori breșe în sistemul agriculturii tradiționale. Totuși încercări există și ele trebuie amintite, mai ales cînd au dus și la rezultate pozitive. Într-un contract de vînzare-cumpărare

⁵¹ I. Stănilă, *op. cit.*, p. 27.

⁵² C. Vid, *Vopsitoria cu indigo din Peciu Nou (județul Timiș)*, în *Studii și comunicări*, I, p. 83.

⁵³ *Ibidem*, p. 81.

⁵⁴ E. Lay, *op. cit.*, p. 453.

⁵⁵ N. Țăranu, *op. cit.*, p. 64.

⁵⁶ M. Budiș, *Așezări permanente în Clisura Dunării*, în *Studii și comunicări*, II, p. 39.

⁵⁷ N. Țăranu, *op. cit.*, p. 64.

⁵⁸ M. Budiș, *op. cit.*, p. 39.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 41.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 40.

⁶¹ *Ibidem*; Vezi și I. Stănilă, *op. cit.*, p. 3.

din 1890, sînt amintiți 235 țărani din Ilidia care au contractat cu Direcția Montanică Banat din Oravița, 231 iugăre semănate cu *rașiță și in*⁶². La capitolul *inițiative* să înregistrăm și *intențiile generalizării sericiculturii*. Preocupările vechi, de pe la începutul secolului, par să rodească acum, la sfîrșitul aceluiași veac XIX. Deși sub aspectul rentabilității — de la 473360 kg gogoși, în 1850, la 2507 kg în 1879⁶³ — sericicultura n-a înregistrat progrese, totuși succesele s-au văzut în creșterea interesului populației rurale pentru acest sector⁶⁴, numit de un autor din epocă „izvor de venit pentru săteni”. În schimb, *apicultura* a găsit un teren propice dezvoltării, într-o zonă cu un climat optim și cu o largă răspîndire a florei melifere, în depresiunile intracolinare sau în cîmpia de vest. Se pledează insistent în presa provincială pentru generalizarea albinăritului: „avantagiile și foloasele stupăritului, comparea stupăritul cu agricultura, meseriile și industriile (...)”⁶⁵. Se tipăresc lucrări, articole de specialitate, într-un limbaj și cu o terminologie accesibile publicului cititor din mediul rural: J. Jucos, *Despre folosul albinelor*⁶⁶, E. Ungurianu, *Rentabilitatea albinăritului*⁶⁷, Traian Gașpar, *Despre stupărit*⁶⁸ ș.a.

O bogată literatură agronomică, adresată în exclusivitate lumii satelor, a întreținut mentalități economice de nuanță tradițional-românească, dar adesea într-un spirit angajat, fertil, anunțînd parcă dorința expresă a țaranului bănățean de a se racorda tensiunilor sociale și politice, intereselor colectivității românești, obiectivelor pe care — mai ales după anul 1905 — și le-a propus noua generație de luptători pentru idealul național. Se apreciază valoarea intrinsecă a prețiosului capital care este *hărnicia*: „Grădina este școala agronomului, unde i să ofere ocasiunea de a învăța că nu de la mărirea pămîntului depinde averea economului ci de la sîrguința cu care i-l lucră”⁶⁹. Sau „Folosul ce-l avem însă de la grădinile noastre e nespus de mare. O grădină bine îngrijită și plină de pomi e cea mai prețioasă comoară a economului”⁷⁰. O gazetă de specialitate, apărută la Caransebeș, își propunea în 1905 următoarele: „Foaia va aduce articlii de pe terenele economiei rurale și din domeniul silviculturii, din agricultură, din economia de vite, din grădinărit, din industria economică (...). Va aduce din cînd în cînd articlii de casă, avînd în vedere însemnătatea acestui ram de economie pentru înaintarea atît finanțiară cît și morală a țaranului nostru”⁷¹.

⁶² M. Budiș, *op. cit.*, p. 40; I. Stănilă, *loc. cit.*

⁶³ M. Craiciu, *Aspecte ale dezvoltării sericiculturii în țările române în secolul XIX*, în „Terra Nostra”, vol. II, 1971, p. 237–246.

⁶⁴ E. Ungurianu, *Folosul vermilor de mătăsă*, în *op. cit.*, p. 96.

⁶⁵ Cf. „Foaia diecesană”, XVI, nr. 22, 3 iunie 1901, p. 6.

⁶⁶ Cf. „Foaia diecesană”, XX, nr. 51, 1905, p. 6 (este dată o listă cu titluri de cărți).

⁶⁷ Cf. E. Ungurianu, *op. cit.*, 108–111.

⁶⁸ „Foaia diecesană”, XVI, nr. 22, 3 iunie 1906, p. 6.

⁶⁹ „Calendarul Românului pe anul 1904” Caransebeș, 1903, p. 132. Dezideratul fundamental al acestei epoci de îndrumări economice pentru locuitorii satului este astfel exprimat: „în prima linie să grijim de progresul cultural și economic al poporului nostru de la sate, adecă a țărănimii noastre”. (E. Ungurianu, *op. cit.*, p. 57).

⁷⁰ „Foaia diecesană”, XXIX, nr. 21, 25 mai/7 iunie 1914, p. 3. Dezvoltarea economică a satului este urmărită cu interes și în paginile publicațiilor. Un Ioan Georgescu scria în „Calendarul Românului pe anul 1905”, Caransebeș, 1904, p. 143: „Prin urmare trebuie să înaintăm și noi pe terenul economic, căci de vom mai rămîne tot „după cum ne-am pomenit”, cît mai curînd o să ne convingem, cum o să ne ia pe dinainte concurența străină chiar și cu privire la economia vitelor”.

⁷¹ C. Brătescu, *Un secol de tipar românesc la Caransebeș*, în „Momente...”, p. 2.

Sfârșitul de secol XIX este și *perioada de avânt a instituțiilor de credit și bancare din Banat*. Banca „Albina”, prima bancă avînd capital pur național ⁷², înființată cu ajutorul unor familii bănățene ⁷³, *avea filiale — bănci cu reesconturi* — și în satele acestei provincii; „Făgețiana” la Făget, „Beregsana” — Beregsău, „Banca poporană Recaș”, „Sentinela” — Satu Nou, „Nera” — Bozovici, „Berzovia”, „Munteana” — Cornereva, „Plugarul” — Cacova, „Comuna” — Căvărnan, „Dogneciana” — Dognecia, „Bănățeană” — Bucovăț, „Prunețul” — Sălbăgel — toate acestea, desigur, dovezi ale creșterii forței financiar-economice a națiunii române ⁷⁴. *Reuniuni de credit, societăți de credit* au împinzit harta vieții rurale a Banatului: Institutul de credit „Concordia” din Uzdin ⁷⁵, Institutul de economii și credit, societate pe acții „Dunăreana” din Cuvin ⁷⁶, Asociațiunea de păstrare și anticipare „Săcana” din Sacu (între membrii ei se află și Damaschin Daicoviciu) ⁷⁷. Un rol important în educarea economică a țăranului l-au avut și *societățile comerciale* care, adeseori, au intermediat în procesul valorificării producției satului pe piața orașelor din această provincie: „Societatea comercială Prilipceana” — Prilipeț ⁷⁸, Societatea comercială pe acții „Verendineana” — Verendin ⁷⁹, Reuniunea de consum ca societate pe acții în Marga ⁸⁰. Aceste bănci sătești ajung să depoziteze fonduri considerabile pentru vremea aceea. Un exemplu ne este la îndemînă: în 1907, Banca Poporană „Ilidia” din Ilidia (lingă Oravița), avea un fond de 25.000 de coroane și un fond de rezervă de 10.558 de coroane ⁸¹. „Bine să-și însemne românii — citim un *îndemn* într-o lucrare din acei ani adresată țăranului — că numai munca cinstită și cumpătul înțelept scutește pe om de miserie și sărăcie” ⁸².

Încercările de organizare a învățămîntului agricol (în mediul rural desigur) se înscriu și ele în șirul noilor tentative de a educa și din punct de vedere economic tinăra generație. Neobositul Iosif Bălan recunoștea în 1903: „Foarte multe poate face școala în privința aceasta; dacă învățătorul va stăruia ca copiii să învețe și să aplice principiile naturale (...) în diferitele ramuri ale

⁷² M. Drecin, *Banca Albina din Sibiu*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1982, p. 394.

⁷³ St. Sonea, *Cooperativa de credit și agricolă din Transilvania în secolul al XIX-lea*, în „Terra Nostra”, vol. II, 1971, p. 346. Din 3096 total acțiuni, 531 de acționari bănățeni aveau 1247 acțiuni; cf. V. Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională, 1848—1881*, Edit. Științifică, București, 1974, p. 301 (nota 310). Alex. Mocioni, singur, avea 209 acțiuni (cf. V. Netea, *op. cit.*, p. 302—303).

⁷⁴ M. Drecin, *op. cit.*, p. 401; v. și p. 394—398; despre filialele de după 1909, la p. 402 (Zorlențu Marc, Bozovici, Becicherecul Mare). „(...) reuniunile de credit pentru participanți au jucat un rol important în satisfacerea nevoilor de credite ale membrilor ca și în educarea țăranului și meseriașului român în respectarea disciplinei în afaceri financiar-bancare” (cf. M. Drecin, *op. cit.*, p. 398).

⁷⁵ „Foaia diecesană”, XX, nr. 51, 1905, p. 6 (anunță activitatea filialei).

⁷⁶ „Foaia diecesană”, IV, nr. 14, 1889, p. 6.

⁷⁷ „Foaia diecesană”, XVI, nr. 20, 20 mai 1901, p. 6.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ „Foaia diecesană”, XV, nr. 10, 5 martie 1900, p. 8.

⁸⁰ Ibidem, p. 7.

⁸¹ I. Stănilă, *op. cit.*, p. 78.

⁸² E. Ungurianu, *op. cit.*, p. 80. La rubricile intitulate „Povești economice”, „Statute pentru economii”, „Economia de casă” etc. se puteau citi astfel de îndemnuri, la un anumit bilanț: „La finele anului încheie socotelile de pe anul trecut, ca să știi cum stai cu răsplata muncii tale și cu venitele și cheltuielile casei”. (cf. „Calendarul Românilor pe anul 1896”, Caranseleș, 1895, p. 29).

economiei naționale (...)”⁸³. Într-un număr din 1888 al „Foi diecesane”, publicație românească din Caransebeș (cu apariție din 1886), se pleda pentru creșterea numărului de ore afectat în programa școlară cunoștințelor agro-nomice: „Drept aceea, bine ar fi cind în toate școalele populare după împrejurările locale s-ar introduce într-un mod mai efectiv, acele ocupațiuni cari ar putea fi într-adevăr productive ca d.e. mătăsăria, stupăritul etc. măcar cu sacrificarea tuturor oarelor de fizică, chimie, istorie universală sau a socoatei cu frinturi”⁸⁴. Relativ la albinărit, aceeași gazetă, într-un număr din 1901, „recomandă cu toată căldura acest ram economic spre a-l lăți învățătorii cu tot dinadinsul între popor”⁸⁵. Iată discutate, măcar la acest nivel al proiectului elaborării unui veritabil viitor program de „școală practică”, valoroase idei ce urmau a fi puse în aplicare în vederea unui învățământ agricol competent, eficace, de care să beneficieze elevii din școlile românești ale provinciei. Un interes crescând se manifestă în epocă și pentru *educarea economică și culturală a populației feminine din lumea satului*. „Nu numai de țăranul român — declara Ungurianu în studiul *Cultura țărâncei române* — ci și de cultura țărâncei române trebuie să grijim, căci numai așa dăm direcție sănătoasă acțiunii noastre culturale”⁸⁶. Se pledează pentru „școli de menaj”, școli de „economie de casă”⁸⁷. Într-un articol se sublinia, privitor la o anumită realitate: „dela învățătoare fetele mai învăță lucrul de mină, arta economiei de casă și — ceea ce e de mare preț — bunăcuviința purtării femeiești”⁸⁸. Se recunoșteau totodată și succesele: „Femeile noastre în privința industriei de casă stau mai înainte ca oricare națiune, ele își lucră cînepa și lîna îmbrăcîndu-și bărbații, copiii și pe ele; știu a colora lîna (...)”⁸⁹.

Mentalul rural a absorbit valorificator efectele aceluia îndelungat efort depus de intelectualii români, ale căror idei — începînd cu iluminismul Școlii Ardelene și continuînd cu istoricii și literații romantici — au pătruns în conștiința omului de la sat pe măsură ce sporea interesul pentru tot ceea ce însemna cultură națională. Ca atare, se poate vorbi de o *conștiință culturală unificatoare*, solidarizînd interesele și efortul, gesturile și direcțiile de acțiune într-o generoasă intenție de a alia și clasa țărănimii la comandamentele mișcării naționale. „Să învățăm cetînd (...)”, se adresa cititorilor săi Gh. Jianu⁹⁰.

⁸³ „Calendarul Românului pe anul 1903”, Caransebeș, 1902, p. 135. Generalul Doda proiectase o Școală superioară de arte și meserii la Bozovici, fără succes (vezi V. Goian, A. Magda, *Traian Doda în lumina adevărului istoric*, în „Studii și cercetări. Istoric”, Caransebeș, 1979, p. 381). În 1887, de pildă, programul examenelor de an la Institutul pedagogic din Caransebeș includea și obiectul „economia rurală”.

⁸⁴ „Foia diecesană”, III, nr. 6, 1888, p. 3.

⁸⁵ „Foia diecesană”, XVI, nr. 22, 3 iunie 1901, p. 7. Pe la 1840, C.D. Loga organiza o școală preparandială cu materii de bază ca: lucrul pămîntului, „măiestria grădinarilor în altoirea și oclăția pomilor”, creșterea albinelor, „ridicarea frăgarilor și hrănirea viermilor de mătăsă” (vezi L. Groza, *Grănicerii bândăreni*, Edit. Militară, București, 1984, p. 91).

⁸⁶ E. Ungurianu, *op. cit.*, p. 60. Idei interesante și la Tr. Barzu, *Cugetări asupra creșterii omului*, Caransebeș, 1887.

⁸⁷ E. Ungurianu, *op. cit.*, p. 58.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 62.

⁸⁹ „Calendarul Românului pe anul 1905”, Caransebeș, 1904, p. 121.

⁹⁰ Gh. Jianu, *op. cit.*, p. 9. Publicul, d. r. de lectură, era astfel înștiințat de „Drapelul” lui V. Brăniște: „Cu vre-o cîteva coroane se pot cumpăra toate scrierile lui Alecsandri, Eminescu, Caragiale (...) cari scriu o limbă dulce ca f. gurele de miere (...)” (cf. „Drapelul”, VIII, nr. 141, 9/22 decembrie 1908, p. 3). Redactorul ziarului „Opinca” din Reșița, S. Pocrean, își propunea într-un editorial „desvoltarea gustului de cetire la țăranul nostru” (apud Gh. Jianu, *op. cit.*, p. 13).

și într-adevăr *cartea și biblioteca* au îndeplinit în mediul rural un rol de primă mână în maturizarea însăși a conștiinței naționale: „Scopul bibliotecii este a ținea membrii Reuniunii în curent cu literatura didactică și a le veni în ajutor ulterioarei lor culturi științifice”⁹¹ (...). Despre importanța națională a *Reuniunilor de cîntări și muzică* și activitățile pe care le coordonează depune mărturie însăși teama autorităților maghiare vizavi de amploarea fenomenului cultural românesc. Într-un raport al Ministerului de Interne Maghiar, expediat șefului poliției din Caraș, se interzicea activitatea corului și Reuniunii din Răcășdia pentru că „se periclitează ideea de stat maghiar prin înființarea acestei societăți de lectură și cîntare”⁹².

Activitatea corală și teatrală este bogată și în satul românesc al Banatului. De la primul cor țărănesc, înființat la Chizătău în 1857⁹³, și care în 1872 avea 170 membri, amploarea fenomenului coral a dus la organizarea acelor *cursuri pentru formarea de dirijori-țărani*, acțiune condusă de Ion Vidu⁹⁴. Presa vremii, unele publicații, cărți, monografiile apreciază în termeni elogioși aceste manifestări ale talentului național. „Familia” (din 12 februarie 1895) amintește spectacolul corului din Ilidia, „Dreptatea” vorbește despre succesul cu piesa lui Iosif Vulcan, „Sărăcie lucie”, al acelorași ilidieni⁹⁵, iar un studiu intitulat *Mișcarea teatrală de la noi în anul 1901*⁹⁶ menționa în tabelul anexă și spectacolele organizate în satele bănățene⁹⁷. De reținut că, pînă la 1918, *spectacolul de teatru în limba română*, fenomen activ, valorizator, a validat efectele unui proces neîntrerupt de educare a conștiințelor în cea mai pură tradiție românească. Însăși prezența, în sala teatrului din Oravița, spre exemplu, „a unui număr foarte frumos de plugari”, cum scrisese „Familia” în legătură cu turneul bănățean al trupei lui Mihail Pascaly, din vara anului 1868, atestă că turneul a pus „temelii serioase la cunoașterea vieții românești a poporului”⁹⁸. Se joacă teatru în limba națională cu diferite ocazii și la diverse manifestări. „Reuniunea de cetire și cîntări” din Fizeș organiza concert „pe muzică de Ion Vidu” pentru Despărțămîntul Bocșa al Reuniunii învățătorilor, în program figurînd „Țăranul în slujbă”⁹⁹; „Concert și teatru” anunță pentru

⁹¹ „Foaia diecesană”, XX, nr. 40, 12 octombrie 1905, p. 5. „Poporul român” din Budapesta, remarca în numărul dublu 51—52 din 25 dec. 1903: „Sînt și la noi sate, mai ales în Bînat, unde (...) poporenii, din cîștigul ce-l au, abonează foi, cumpără cărți folositoare (...)”. P. Oalde *op. cit.*, p. 290—292 dă o listă compactă de biblioteci și reuniuni de lectură din mediul sătesc, clasificîndu-le. Așa, bibliotecile erau școlare, parohiale (poporale), ale cîrurilor, ale ASTRA. Printre localitățile rurale cu reuniuni de lectură sînt amintite Sînniculiul Mare (din 1864), Nădab (1869), Beregsău (1871), Cînad (1872), Nercina (1872). Să mai amintim că Adunarea Despărțămîntului Bocșa al ASTRA a cea înscris la punctul 8 al rezoluției: „Directiunea de cărți folositoare pentru popor” (cf. „Foaia diecesană”, XX, nr. 29, 17 iulie 1905, p. 5).

⁹² C. Brătescu, *Aspecte...*, p. 359.

⁹³ I. Stratan, *Corul Ion Vidu din Lugoj, 1810—1970. Contribuții la istoria corului r din Banat*, Timișoara, 1970, p. 33. Multe spectacole îmbracă aspectul național prin tematică și scopuri imediate. Corul românesc din Alibunar anunța (v. „Foaia diecesană”, XVIII, nr. 6, 7 septembrie 1903, p. 8) concert la Nicolint, în onoarea ASTREI, pentru ziua de 8/21 sept. 1903.

⁹⁴ I. Stratan, *op. cit.*, p. 69—70.

⁹⁵ I. Stănilă, *op. cit.*, p. 54.

⁹⁶ Cf. I. Blaga, *op. cit.*, în „Anuarul V al Societății pentru crearea unui fond de teatru român”, pe anul 1901—1902, p. 29—64.

⁹⁷ Cf. tabelul în *ibidem*, p. 31—63.

⁹⁸ C. Bogdan-Duică, *Mihai Eminescu. Studii și articole*, ediție de Ecaterina Vănuș, Edit. Junimea, Iași, 1981, p. 73.

⁹⁹ „Foaia diecesană”, XXVI, nr. 6, 1911, p. 6.

8/21 sept. 1903 „Reuniunea de cetire și cîntări” din Dalboșeț¹⁰⁰; „Reuniunea de cetire și cîntări” din Coștei, anunța, pentru 14 ianuarie 1906, concertul și spectacolele de teatru cu „Surugiul” de Alecsandri și „Dialog în căruță” de E. Suciuc¹⁰¹. Fenomenul acesta, al împletirii armonioase între domeniile manifestării spiritualității din mediul rural nu scapă contemporanilor. Același I. Blaga, secretar al STR, nota: „În Bănat sunt azi foarte obicinuie reprezentările teatrale ca însoțind diferite festivități”¹⁰².

Intensitatea proceselor sociale și naționale — *conservarea și apărarea ființei poporului român, educația în limbă și tradiție românească, permanentizarea tradiției și cultul datinilor străbune, interesul pentru folclor, descifrarea suporturilor mentale — casa părintească, familia țărânului, mama, țărânul, țărâna — complexitatea relațiilor de producție — organizarea economică a satului românesc din Banat, gospodăria țărănească, ocupațiile economice* — toate acestea fundamentează o solidă *conștiință culturală pe coordonate naționale*. Mentalul rural autohton a fost așadar fenomenul în care s-a plămădit, în perioada cuprinsă între sfîrșitul secolului XIX-lea și anul 1918, entuziasmul acelei generații care va contribui la înfăptuirea actului de naștere a României Mari.

MENTALITÉS RURALES CHEZ LES ROUMAINS DU BANAT (À PARTIR DE LA FIN DU XIXe SIÈCLE ET JUSQU'EN 1918)

Résumé

L'intensité des processus sociaux et nationaux — la conservation et la défense de l'identité du peuple roumain, l'éducation dans la langue et selon les traditions roumaines, la continuité de la tradition et le culte des coutumes ancestrales, l'intérêt pour le folklore, le décodage des supports mentaux — la maison paternelle, la famille du paysan, la mère, le paysan, la paysanne — la complexité des relations de production — l'organisation économique du village roumain du Banat, des biens du paysan, les occupations économiques — tout ceci constitue un fondement pour une solide conscience culturelle inscrite sur des coordonnées nationales. Le domaine mental rural autochtone a été le phénomène qui a préparé, dans la période à commencer par la fin du XIXe siècle et jusqu'en 1918, l'essor de l'enthousiasme caractérisant la génération qui va contribuer à la naissance de la Grande Roumanie.

¹⁰⁰ „Foaia diecesană”, XVII, nr. 36, 7 septembrie, 1903, p. 8.

¹⁰¹ „Foaia diecesană”, XX, nr. 52, 1905, p. 6.

¹⁰² I. Blaga, *Mișcarea teatrală de la noi în anul 1901*, în „Anuarul V”, p. 30.

IMAGOLOGIE ȘI PROPAGANDĂ

PROPAGANDA ROMÂNIEI ÎN JAPONIA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ ȘI LA ÎNCEPUTUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL (1919 – 1942) (I)

NICOLAE DASCĂLU

Văzută mai ales ca o acțiune sistematică de difuzare a unor idei sau doctrine, cu scopul de a câștiga aderenți, propaganda¹ a intrat definitiv și extensiv în viața politică, mai ales după ce s-au înregistrat efectele sale deosebite în anii primului război mondial, când ambele tabere angajate în conflict au făcut din ea o veritabilă armă de luptă². Trăgînd învățăminte de rigoare, multe state au creat după 1918 servicii specializate, permanente, de propagandă care au cunoscut o continuă extindere. România s-a înscris în acest curent mai ales în faza finală a primului război mondial și în timpul Conferinței de pace de la Paris, când propaganda românească a îmbrăcat un caracter predominant politic național³. Pentru a ilustra amploarea acțiunii de propagandă să precizăm doar faptul că seria de conferințe organizate în Franța în legătură cu dezideratul național românesc a fost audiată de circa 12 milioane de francezi, iar cele circa 70 lucrări de diverse dimensiuni pe aceeași temă au fost difuzate în zeci de mii de exemplare în tot Occidentul⁴.

Imediat după încheierea lucrărilor Conferinței de pace oficialitățile românești au trecut pe un loc secundar acțiunea de propagandă externă. Pînă la sfîrșitul anului 1926 în țara noastră nu a existat un organism centralizat de propagandă externă, deși acțiuni în acest sens erau inițiate de

¹ Pentru cunoașterea conceptului de propagandă vezi: Ion Drăgan, *Opinia publică, comunicarea de masă și propagandă*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1980, p. 309–329; Mihai Milca, *Propaganda politică*, Editura politică, București, 1981, p. 76–112; J. Ellul, *Propagandes*, A. Colin, Paris, 1962, p. 6–53.

² Din numeroasa bibliografie consacrată utilizării propagandei în anii primului război mondial putem cita: H. D. Lasswell, *Propaganda Technique in World War I*, M.I.T. Press, Cambridge, 1971, 387 p.; J. R. Marck, C. Larson, *Words that Won the War*, New York, 1939, 316 p.; G. G. Bruntz, *Allied Propaganda and the Collapse of the German Empire in 1918*, Stanford, 1938, 433 p.; C. Stuart, *Secrets of Crew House. British Propaganda in World War I*, London, 1921, 389 p.

³ Vezi Ștefan Pascu, C. Gh. Marinescu, *Răsunetul internațional al luptei românilor pentru unitate națională*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p. 199–344.

⁴ S. Șerbescu, *Propaganda în străinătate*, în „Arhiva pentru știință și reformă socială”, V, 1924, nr. 3–4, p. 459–462; O. Tafrali, *Propaganda românească în străinătate*, „Ramuri”, Craiova, 1920, 56 p.; vezi și N. Iorga, *Propaganda în străinătate*, în *Politica externă a României. 19 prelegeri organizate de Institutul Social Român*, București, 1926, p. 276–283.

secțiuni ale unor ministere și în primul rînd de Direcția presei și informațiilor din cadrul Ministerului Afacerilor Străine⁵. Această situație a avut efecte negative de vreme ce, așa cum sublinia un autor „...am lăsat cîmp liber bulgarilor și ungurilor să pătrundă pretutindeni cu informațiile lor tendențioase și cu atacuri calomnioase. Astfel am ajuns în situația de azi cînd sîntem considerați în Statele Unite și chiar în Anglia ca niște uzurpatori cari am profitat de împrejurări ca să ne mărim pe nedrept teritoriul... Suntem necunoscuți în toate țările, suntem ponegriți și calomniați pe toate limbile, acesta este strigătul de alarmă pe care-l întîlnim tot mai des în coloanele ziarelor noastre”⁶.

Deosebit de activă și periculoasă s-a dovedit a fi acțiunea de revizuire a Tratatului de la Trianon. Analizînd originile acestei campanii, care afecta în primul rînd România, atașatul comercial al țării noastre la Budapesta nota în martie 1922: „Exasperați de pierderile teritoriale și văzînd că trebuie să renunțe la multe prerogative ce-și creaseră în vechea monarhie, ungurii au întreprins după război o activă propagandă întru slăvirea Ungariei și ponegrirea statelor moștenitoare”⁷. Ca urmare a acestei situații oficialitățile române au ajuns la convingerea „...că a lăsa România neapărată pe terenul propagandei e tot atît de vinovat ca a o lăsa fără armată sau fără armament”⁸.

După ancheta întreprinsă în iulie-august 1926 de către directorul presei din M.A.S., Consiliul de Miniștri al României a adoptat la 17 decembrie 1926 decizia de înființare, de la 1 ianuarie 1927, a Direcției generale a presei și propagandei. Sarcinile acesteia erau bine definite, în sfera presei și a propagandei și erau facilitate de centralizarea tuturor birourilor respective existente pînă atunci pe lîngă diverse ministere. Atașații de presă, ca personal extern, erau subordonați direct noului organism care la rîndu-i era integrat structurilor Consiliului de Miniștri⁹. Ulterior, Direcția a fost trecută la M.A.S., pentru ca în anii următori subordonarea să fie modificată de mai multe ori, mai ales din considerente bugetare, dar fără a afecta atribuțiile de bază.

Noul organism a înglobat și un Serviciu de propagandă ale cărui atribuții au interesat și legația Japoniei la București. Aceasta a solicitat în cursul anului 1932 o serie de informații privind structura și funcționarea Direcției generale a presei și a propagandei. M.A.S. preciza la 5 iunie 1932, că Direcția avea două părți de bază: Serviciul presei și Serviciul propagandei. Acesta din urmă dispune de trei secțiuni, specializate în propagandă politică, eco-

⁵ Structurile descentralizate, din anii 1919–1926 sînt analizate în iulie 1926 ca urmare a unei divizii a șefului guvernului român: Arhivele Statului, fond Ministerul Propagandei Naționale (mai departe M.P.N.), presa internă, dosar 6, f. 4; Președinția Consiliului de Miniștri (mai departe P.C.M.), 28 iulie 1926, nr. 5.134, G. Crăiniceanu, secretar general; *Ibidem*, f. 5–10, N. Dianu, 27 august 1926, raport nr. 300, către P.C.M.

⁶ S. Șerbescu, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 461.

⁷ Arhivele Statului fond Ministerul Industriei și Comerțului (mai departe M.I.C.), Direcția generală a comerțului, secretariat, dosar 16/1921, f. 147, Legația României, Budapesta, 19 martie 1922; raport nr. 217, V. Statescu; vezi și V. Stoica, *Propaganda ungurească în contra României la Liga Națiunilor*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, III, 1922, nr. 4, p. 478–506.

⁸ S. Șerbescu, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 461.

⁹ Arhivele Statului, fond P.C.M., dosar 22/1927, f. 3, Jurnalul Consiliului de Miniștri, nr. 3788, 17 decembrie 1926, semnat de miniștri.

nomică și culturală. Bugetul direcției a fost de 101 milioane lei în 1930 și doar de 67 milioane în 1931, dintre care 12 milioane au fost afectate propagandei¹⁰. Conform dorinței legației nota oferea o serie de detalii privind organizarea propagandei culturale externe de către secția specializată. Aceasta elabora documentare, redacta articole sau broșuri și organiza manifestările culturale externe: conferințe, expoziții, concerte, emisiuni radio, participarea la reuniuni internaționale, schimb de profesori și studenți¹¹ etc. Detalii suplimentare sînt oferite prin răspunsul dat la 13 noiembrie 1931 la un chestionar privind organizarea Direcției presei înaintat anterior de legația japoneză¹².

Cu modificări de subordonare sau de titulatură, structurile Direcției generale a presei și propagandei vor cunoaște o formulă cu totul nouă abia în octombrie 1939 cînd se va înființa Ministerul Propagandei Naționale. Între cele opt direcții ale acestuia se va afla și cea a propagandei¹³. Schimbarea următoare va fi transformarea ministerului în Subsecretariatul de stat pentru presă și propagandă¹⁴ care va fi înființat ca atare pînă la terminarea războiului.

Este locul potrivit pentru a preciza că Japonia nu a dispus, în perioada interbelică, de un serviciu central de propagandă externă, atribuții în această sferă avînd doar o secțiune din cadrul Ministerului de externe. Pe lîngă acest departament se va înființa, în octombrie 1935, și un Birou cultural internațional care avea sarcina de a iniția acțiuni pentru stimularea interesului străinătății pentru cultura și civilizația niponă, pentru încurajarea turismului. Programul de acțiune al Biroului menționa și intenția înființării de catedre de limbă sau istoria niponă pe lîngă 20 de universități din lume, organizarea schimbului de profesori și trimiterea de studenți în state europene ca și pregătirea a circa 50 de filme de propagandă¹⁵.

Un caracter semi-oficial avea Societatea pentru dezvoltarea relațiilor culturale internaționale (Kokusai Bunka — Shinkokaki) care, în septembrie 1937, a încercat a stabili relații directe și cu o organizație similară românească¹⁶. Solicitarea a parvenit la Direcția presei care a precizat că propaganda culturală externă a României, ce includea și promovarea legăturilor culturale bilaterale, era promovată de Secția pentru relații culturale internaționale, din cadrul Ministerului educației naționale, de Comisia națională de cooperare intelectuală, de Institutul Social Român ca și de Uniunea intelectuală¹⁷.

¹⁰ Idem, fond M.P.N., presa internă, dosar 6, f. 76—79, Direcția presei, 5 iunie 1931, nr. 3994, E. Filotti, către legația japonei.

¹¹ Ibidem, f. 80—82.

¹² Ibidem, f. 83—87, Direction de la Presse et propagande, Bucarest, le 13 novembre, 1931, Réponse au questionnaire relatif à l'organisation du Service de la presse du gouvernement roumain, E. Filotti.

¹³ Decret-lege nr. 359 S, din 3 octombrie, 1939, semnat Carol, în „Monitorul Oficial”, I, nr. 229, 3 octombrie 1939, p. 5636.

¹⁴ Decret-lege nr. 3255, din 27 septembrie 1940, semnat Antonescu, în „Monitorul Oficial” I, nr. 226, 27 septembrie 1940, p. 4837.

¹⁵ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 58, f. 83—85, Legația României, Tokio, 5 octombrie 1935, nr. 1041, Stoicescu.

¹⁶ Ibidem, propagandă, dosar 2099, f. 1, Legation du Japon en Roumanie, Bucarest, le 27 septembre 1937, nr. 300, fără semnătură.

¹⁷ Ibidem, f. 2—3, Direcția presei și informațiilor, nr. 5212, le 14 octobre 1937, copie, nesemnată.

Încă din anul 1923 fusese creat la Tokio un Birou pentru probleme culturale care, în pofida denumirii generale se ocupa doar de propaganda în China¹⁸. După 1932 în special, o bună parte din efortul propagandistic al Japoniei a fost vizibil orientat spre China sau în legătură cu această țară. Oficialitățile americane au constatat, cu multă ușurință că propaganda externă niponă încerca, cu un suport financiar remarcabil, să justifice în fața opiniei publice internaționale declanșarea agresiunii în Manciuria¹⁹.

Propaganda românească în Japonia era realizată de Direcția presei prin intermediul legației de la Tokio. Aceasta, datorită unei multitudini de cauze, a fost un post secundar în cadrul serviciului diplomatic românesc și nu a inclus un funcționar specialist, respectiv pe atașatul de presă. În aceste condiții, acțiunile de propagandă erau inițiate mai ales de șeful misiunii, în vreme ce atașatul militar român, mai ales în anii '30, a avut de asemenea un rol activ²⁰. Legația a fost așadar centrul care sugera și realiza propaganda românească. Pentru aceasta s-au manifestat mai ales preocupări de creare a unui stoc de lucrări care urmau a fi difuzate în cercurile nipone interesate. Astfel, în ianuarie 1930 legația dispunea de 30 lucrări în peste 300 de exemplare, între care: Gh. U. Clark, *Bessarabia* (8 exemplare); A. Babel, *La Bessarabie* (5 ex.); *The Minority Question in Transylvania* (15 ex.); H. M. Tichner, *Romania and her Religious Minorities* (9 ex.); *The Economic Situation of Romania, 1926* (9 ex.); *Legea minelor, 1929* (5 ex.) etc.²¹. Înaintind lista, însărcinatul cu afaceri preciza că mare parte din lucrări puteau fi utilizate doar ocazional datorită caracterului lor îngust. Se cereau volume cu caracter general, privind ansamblul vieții politice, economice și culturale, în limba engleză mai ales, ca și albume de fotografii²².

După câteva luni misiunea din Tokio primea un stoc de publicații în conformitate cu cerințele precizate. Coletul includea între altele: 30 de exemplare din G. Rommenhaeller, *La Grande Roumanie*; 20 de exemplare din ediția specială, consacrată României, a ziarului „Manchester Guardian”; 25 exemplare din broșura *The Economic Resources of Romania*, ș.a.²³. Și în anii următori legația română din Tokio a recurs la metoda solicitării de lucrări pentru propagandă. Astfel, în noiembrie 1932 era cerută broșura *România, 1931* deoarece era „...foarte apropiată pentru a vulgariza în străinătate cunoștințe utile privitoare la România, mai ales în Extremul Orient unde toate țările fac o propagandă intensă în vederea de a cîștiga

¹⁸ Ibidem, presa externă, dosar 75, f. 18–34, *The Cultural Work Bureau and its Activities*, The Department of Foreign Affairs, Tokyo, 1931.

¹⁹ Vezi National Archives of the United States of America, Navy Department, Office of Naval Intelligence, *Japanese propaganda*, vol. 1–4, date 1932–1934 (nepaginate, cota C-10-F/20330).

²⁰ Pentru situația reprezentării diplomatice a României în Japonia vezi Nicolae Dascălu, *Războiul româno-japonez în perioada interbelică (1919–1939)*, în *România în istoria universală*, vol. II, 1, Iași, 1987, p. 305–306.

²¹ Arhivele Statului, fond M.P.N., propagandă, dosar 428, f. 166–167, Legația României, Tokio, 28 ianuarie 1930, nr. 1248, Stoicescu.

²² Ibidem, f. 159–160.

²³ Ibidem, dosar 585, f. 85–86, Legația României, Tokio, 20 august 1930, nr. 1473, Stoicescu.

piețe de desfacere pentru produsele lor..."²⁴. Un set de 50 de exemplare din lucrare era trimis la Tokio în ianuarie 1933²⁵.

În pofida unor asemenea preocupări și inițiative, atașatul militar, colonelul Băgulescu, aprecia în primăvara anului 1937 că propaganda românească în Japonia era lăsată la voia întâmplării, ceea ce era periculos deoarece nu stăvilea propaganda altor state care puneau într-o lumină defavorabilă țara noastră. În acest sens era invocat cazul filialei nipone a firmei Polidor care pregătise un disc cu muzică populară din diverse țări dar melodia care urma a reprezenta România era total nesugestivă. Informat asupra situației, Băgulescu a aranjat o discuție cu reprezentantul firmei, i-a prezentat câteva discuri cu muzică populară românească autentică și a obținut în ultimul moment înlocuirea necesară. În acest context atașatul militar solicita un film documentar despre România, cărți, hărți și fotografii pentru difuzare și totodată sublinia: „Războiul de idei se duce cu toată strășnicia în timp de pace și cine-l pierde pe acesta cu greu îl poate câștiga pe celălalt”²⁶. Direcția presei a trimis în curând atașatului militar de la Tokio un film documentar, un set de fotografii, 10 discuri și 100 de publicații diverse²⁷.

Legatia a fost principalul instrument de realizare a propagandei românești în Japonia, avînd statut oficial și o oarecare continuitate în existență. Au existat însă și instrumente complementare de propagandă care, teoretic cel puțin, au conlucrat la obiectivele și inițiativele lansate de legatie. În această direcție un rol semnificativ putea juca Societatea japoano-română fondată în august 1929 tocmai cu scopul de a contribui la adîncirea cunoașterii reciproce a celor două popoare²⁸. Din nefericire activitatea asociației a fost menținută la cote minime, formale. Încă din august 1935 Stoicescu a luat inițiativa construirii unei „case românești” la Tokio „pentru a servi propagandei noastre în străinătate”. Casa urma a include un mic muzeu economic, o bibliotecă și o colecție de tablouri²⁹.

La începutul anului 1936 Direcția presei a trimis deja o serie de cărți și fotografii pentru înzestrarea viitorului lăcaș de propagandă³⁰. Din octombrie 1938, deși clădirea încă nu era terminată, fondul de carte deja existent se ridica la 700 de volume³¹. Noi lucrări, fotografii și mostre de produse comerciale sînt trimise la Tokio la sfîrșitul anului 1939³². Proiectul nu se va materializa, în final, ca urmare a unor complicații financiare în care a fost implicat și Stoicescu. Oricum, cel puțin necesitatea unei biblioteci române în capitala Japoniei a rămas ca un deziderat. Încă din iulie 1939 însărcinatul cu afaceri la Tokio, Paraschivescu, sublinia că înființarea bibliotecii române

²⁴ Ibidem, dosar 961, f. 37, Legatia României, Tokio, 30 noiembrie 1932, nr. 711, Stoicescu.

²⁵ Ibidem, f. 38, Subsecretariatul de stat al presei și informațiilor, 5 ianuarie 1933, nr. 8577, Filotti.

²⁶ Arhivele Statului, fond M.P.N., propagandă, dosar 1945, f. 44—45, Legatia României, Tokio, 10 aprilie 1937, nr. 4, col. Băgulescu.

²⁷ Ibidem, f. 47, Direcția presei și informațiilor, 12 iulie 1937, nr. 2697, Solacolu.

²⁸ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (mai departe Arh. M.A.E.), fond 71, Japonia, vol. 12, f. 11, Legatia României, Tokio, 27 august 1929, tel. nr. 3428, Vasiliu; Ibidem, f. 12—19, statutele și lista membrilor.

²⁹ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 58, f. 81, Legatia României, Tokio, 20 august 1935, fără număr, Stoicescu.

³⁰ Ibidem, f. 89—91, Direcția presei și informațiilor, 26 februarie 1936, nr. 11672, Dragu.

³¹ Ibidem, f. 121—122, Legatia României, Tokio, 22 octombrie 1938, nr. 1097, Stoicescu.

³² Ibidem, propagandă, dosar 2309, f. 1—5, corespondența legată de trimiterea materialelor.

era necesară și „...pentru că înființarea legației ungare la Tokio nu trebuie să ne găsească lipsiți de orice material de propagandă pentru a combate la moment oportun încercările de defăimare a țării... Propaganda defavorabilă nouă care s-ar putea face eventual în Japonia ar cădea pe un teren favorabil deoarece țara noastră fiind foarte puțin cunoscută în Extremul Orient, opinia publică japoneză ar putea fi lesne indusă în eroare”³³.

În pofida constatării diplomatului român, este cert faptul că propaganda desfășurată în Japonia, pe plan politic, economic și cultural, deși cu o intensitate oscilantă, a înregistrat unele succese. Volumul acțiunilor nu a fost prea mare și aceasta din simplul motiv că Japonia nu ocupa un loc important în politica externă a țării și deci nici în propagandă. Poate fi evaluată însă ca un exemplu de propagandă a României într-o țară îndepărtată, față de care nu existau interese politice sau economice speciale.

Dintre domeniile de bază, fără îndoială că *propaganda politică* a fost menținută la o linie mediocră în toată perioada interbelică și a avut obiective de natură generală, legate fiind de chestiunile unității statale a românilor ca și de esența regimului politic din țară. Dat fiind specificul relațiilor politice, bilaterale, axate mai ales pe problema ratificării Convenției de la Paris din octombrie 1920, Serviciul român de propagandă a încercat a face cunoscute drepturile legitime asupra Basarabiei. În această direcție s-a recurs mai ales la difuzarea de lucrări. Astfel, în martie 1924 legația niponă la București confirma primirea unui set de lucrări privind Basarabia, trimise de Direcția presei din Ministerul de externe³⁴. Legația română din Tokio a solicitat și ea, în repetate rânduri, materiale informative privind unirea din 1918 pentru a le difuza în cercurile politice nipone³⁵. În același context, au fost trimise și lucrări referitoare la situația internă din România, la cea a minorităților naționale în special. Astfel, în ianuarie 1928 era confirmată primirea la misiunea din Tokio a volumului *The Ethnical Minorities in Transylvania* care se constituia ca un tablou sugestiv al problematicei respective³⁶.

Propaganda politică, care a avut și un caracter antirevizionist, s-a impus ca o necesitate, ca urmare a intensificării acțiunilor revizioniste și în Japonia, în anii '30 mai ales. Urmărind cu atenție manifestările ostile țării, diplomația română elabora și liste ale personalităților din diverse țări care sprijineau revizionismul maghiar. Astfel, lista din ianuarie 1934 includea și zece japonezi, între care Nogata Hidejiro, fost primar al capitalei nipone, S. Aibara, secretar al delegației la Societatea Națiunilor, contele Sakai, K. Irtukawa, redactor la ziarul „Nichi-Nichi”, ș.a.³⁷. Dintre aceștia mai activ era contele Sakai care, în decembrie 1930, a vizitat Ungaria și cu acest prilej a declarat că va fi un apărător activ al „dreptății ungare”.

³³ Arh. M.A.E., fond 71, Japonia, vol. 12, f. 197—198, Legația României, Tokio, 8 iulie, 1939, nr. 551, Paraschivescu.

³⁴ Ibidem, fond 71, România, vol. 472, f. 176, Legation du Japan, Bucarest, le 27 Mars 1924, K. Horiguchi.

³⁵ Arhivele Statului, fond M.P.N., propagandă, dosar 301, f. 156, Legația României, Tokio, 6 septembrie 1929, nr. 1051, Stoicescu.

³⁶ Ibidem, presa externă, dosar 70, f. 7, Legația României, Tokio, 11 ianuarie 1928, nr. 236, Vasiliu.

³⁷ Ibidem, informații, dosar 268, f. 12, Lista revizionistilor din țările aliate și neutre, 15 ianuarie 1931, fără semnătură.

Pe marginea acestui fapt un diplomat român nota: „Încă un soldat în serviciul propagandei revizioniste maghiare a început lupta”³⁸.

Cotidianul de mare tiraj „*Nichi-Nichi*” a publicat adesea materiale revizioniste semnate de amintitul redactor. Astfel, în edițiile din 28 februarie și 1 martie 1931 ziarul publica două articole asupra „situației insuportabile a Ungariei” și cerea ca Japonia să-i acorde sprijin moral și spiritual³⁹. Spre sfârșitul anului 1934 Stoicescu consemna o nouă intensificare a propagandei maghiare în Japonia sub forma unor festivități inițiate de Societatea nipono-ungară mai ales. Era vorba de organizarea unor expoziții, vizionări de filme și articole în presă. În condițiile date, diplomatul român aprecia necesar un răspuns. Prilejul imediat era organizarea unei Expoziții internaționale la Yokohama, în primăvara anului 1935, și la care România putea organiza un pavilion complex, reunind exponate și asigurând proiectarea unui film⁴⁰. Sugestia a avut urmări practice și așa cum vom vedea, România a participat la expoziția din aprilie 1935.

Revizionistii unguri foloseau orice prilej pentru a face propagandă. Chiar la conferința internațională a Crucii roșii, din octombrie 1934, delegația ungară a difuzat broșuri cu caracter revizionist⁴¹. Iar la jumătatea lunii aprilie 1935 un ziarist nipon a ținut la Tokio o conferință publică în care a vorbit despre trecutul și „prezentul nefericit” al Ungariei. Multe ziare nipone au publicat notițe despre manifestare⁴². În ianuarie 1936 într-un oraș din Ungaria au avut loc mari festivități consacrate prieteniei cu Japonia. Cu acest prilej vorbitorii au accentuat „rudenia” dintre cele două popoare care era evidențiată și cu ocazia serbărilor organizate în fiecare an la Tokio de Societatea de prietenie nipono-ungară⁴³.

În fața unor asemenea inițiative, tot mai agresive, replica propagandei românești a fost redusă. Încă din vara anului 1930 Stoicescu a încercat a aranja cu agenția oficială de știri, „*Rengo*”, preluarea directă de informații privind România. „Pentru a putea răspîndi prin presa de aci și cea din Extremul Orient știri exacte privitoare la țara noastră, menționa Stoicescu, este necesară trimiterea regulată de telegrame cu știri la Tokio”⁴⁴. Pe marginea documentului, Filotti, directorul presei, decidea că „În limita mijloacelor disponibile, se vor trimite legațiunii din Tokio telegrame de genul celor cerute”⁴⁵. Ca urmare, Direcția presei solicita Direcției generale a poștelor acordarea unor tarife reduse pentru telegramele de presă ce urmau a fi expediate legației din Tokio⁴⁶.

Sistemul astfel creat a început a funcționa satisfăcător, legația confirmînd regulat primirea unor telegrame cu știri. Astfel, în iunie 1936 Stoi-

³⁸ Ibidem, f. 41.

³⁹ Ibidem, f. 115, Propaganda revizionistă maghiară de la 15 ianuarie la 15 aprilie 1931, M. Blenche.

⁴⁰ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 58, f. 50—53, Legația României Tokio, 3 noiembrie 1934, nr. 1094, Stoicescu.

⁴¹ Ibidem, f. 53.

⁴² Ibidem, dosar 607, f. 70, Propaganda revizionistă maghiară. 1 aprilie — 1 iulie 1935, M. Blenche.

⁴³ Ibidem, propagandă, dosar 1917, f. 114, Revizionismul maghiar, 15 aprilie 1936, M. Blenche.

⁴⁴ Ibidem, presa externă, dosar 58, f. 9, Legația României, Tokio, 30 iulie 1930, nr. 1533, Stoicescu.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem, f. 11, Direcția presei și informațiilor, 27 septembrie 1930, nr. 4707, Filotti către Direcția generală P.T.T.

cescu anunța că a remis presei nipone comunicatul reuniunii Consiliului Micii Înțelegeri din 7 mai ⁴⁷. Sau, în decembrie 1938 era confirmată primirea textului declarației făcute de Comnen la Radio-Londra, ce urma a fi tradusă în engleză și japoneză și difuzată ⁴⁸. Unele informații erau preluate și din presa românească sosită la legăție. De pildă, în mai 1934 Stoicescu anunța că a primit „L'Independance Roumaine” cu textul discursurilor antirevizioniste rostite de Titulescu și Maniu în Parlamentul român la 4 aprilie, și a făcut câteva copii pe care le-a remis principalelor ziare nipone ⁴⁹. În ianuarie 1937 o ediție din același ziar a fost folosită pentru multiplicarea discursului de politică externă prezentat de V. Antonescu în Parlamentul român, care text a fost apoi trimis misiunilor diplomatice din Tokio ca și unor ziare ⁵⁰.

Propaganda economică s-a realizat mai ales prin difuzarea, din oficiu sau la cerere, a unor lucrări de profil. Astfel, în august 1923 Direcția de statistică din cadrul guvernului nipon confirma primirea volumului *La Roumanie Economique* și a unor numere din publicația oficială a Ministerului Industriei și Comerțului, anume „Correspondance Economique”. În schimb, era trimisă o broșură cu statistica importului nipon de cereale și petrol, din anii 1920—1922 ⁵¹. Ocazional „Correspondance Economique” a fost trimisă și Consulatului general al României de la Osaka ⁵², ca și alte lucrări cu caracter oficial, ca de pildă cele privind aplicarea reformei agrare ⁵³. Legăția din Tokio solicita mai ales materiale informative asupra petrolului românesc care interesa în mod deosebit cercurile nipone ⁵⁴. În octombrie 1929 Direcția presei trimitea 10 exemplare dintr-o lucrare de profil semnată de M. Pizanty ⁵⁵. „Pentru a putea face o cât mai întinsă propagandă aci asupra bogățiilor țării, sublinia Stoicescu, să mi se trimeată de urgență cât mai multe exemplare din broșuri economice” ⁵⁶. Direcția presei a trimis în octombrie 1929 un colet cu 20 de exemplare din broșura *The Economic Resources of Romania* ⁵⁷. Aceasta a servit ca sursă pentru publicarea unei serii de cinci articole în ziarul „The Osaka Mainiki” ⁵⁸.

Legăția română din Tokio primea, în ianuarie 1930, un set de 60 exemplare din broșura *The Economic Resources of Romania* și 40 de exemplare din *Economic Survey of Romania*. Totodată, Stoicescu solicita și câteva exem-

⁴⁷ Arh. M.A.E., fond 71, Japonia, vol. 12, f. 131, Legăția României, Tokio, 9 iunie 1936, tel. nr. 690, Stoicescu.

⁴⁸ Ibidem, f. 179, Legăția României, Tokio, 31 decembrie 1938, tel. nr. 1358, Stoicescu.

⁴⁹ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 58, f. 47, Legăția României, Tokio, 11 mai 1934, tel. nr. 532, Stoicescu.

⁵⁰ Ibidem, f. 106, Legăția României, Tokio, 23 ianuarie 1937, nr. 111, Stoicescu.

⁵¹ Idem, fond M.I.C., Direcția generală a Comerțului, Direcția informațiilor și publicațiilor, dosar 6/1923, f. 313, Cabinet Imperial, Direction de la Statistique, Tokio, la 19 Aoiut 1923, Hisonori Abe.

⁵² Arh. M.A.E., fond 71, România, vol. 474, f. 137, Consulat general de Roumanie, Osaka, le 5 Mars 1925, indescifrabil.

⁵³ Ibidem, f. 168, Osaka, le 25 Mars 1925, indescifrabil.

⁵⁴ Arhivele Statului, fond M.P.N., propagandă, dosar 301, f. 152, Legăția României, Tokio, 19 august 1929, nr. 1009, Stoicescu.

⁵⁵ Ibidem, f. 153, Direcția presei și informațiilor, 19 octombrie 1929, nr. 59611, Filotti.

⁵⁶ Ibidem, f. 158—159, Legăția României, Tokio, 4 septembrie 1929, nr. 1039, Stoicescu.

⁵⁷ Ibidem, f. 160, Direcția presei și informațiilor, 15 octombrie 1929, nr. 61570, Filotti.

⁵⁸ Ibidem, f. 172—177, Legăția României, Tokio, 11 noiembrie 1929, nr. 1185, Stoicescu.

plare din numărul special, din noiembrie 1929, al ziarului „Manchester Guardian” care era consacrat României⁵⁹. De asemenea, diplomatul român a luat inițiativa constituirii unui mic muzeu comercial la sediul legației. În acest scop solicita o colecție de mostre, de produse petrolifere și sare⁶⁰. Materialele trimise nu erau însă suficiente deoarece „numărul persoanelor care se interesează de țara noastră, s-a mărit în ultimul timp, sublinia Stoicescu, și în interesul unei propagande mai intense” solicita noi materiale informative privind resursele naturale mai ales⁶¹. Direcția presei a expediat în ianuarie 1931 un colet ce includea: 10 exemplare dintr-o broșură privind petrolul, 20 exemplare din lucrarea lui M. Libros, *Les forces économiques de la Roumanie*, 10 numere din ediția specială a lui „Manchester Guardian” ca și 10 exemplare din volumul lui G. Oprescu, *Peasant Art* și 5 exemplare din *Histoire des Roumains* de Nicolae Iorga⁶². După numai câteva luni un nou colet era trimis la Tokio, cuprinzând 20 exemplare din broșura semnată de Libros, 20 de exemplare din *Petroleum in Romania* ca și 5 exemplare dintr-un ghid al țării, în limba germană⁶³.

Oficialitățile japoneze nu au rămas pasive la inițiativele românești. Încă din martie 1928 la București s-a organizat o expoziție de eşantioane ale industriei nipone⁶⁴. Iar în ianuarie 1932, în pofida conjuncturii dificile create de marea depresiune, Asociația comercială pentru Orientul Apropiat, cu sediul la Tokio, a început organizarea unei mari expoziții economice în capitala României. Deschiderea expoziției a avut loc în martie 1932, iar în tot timpul funcționării s-a asigurat și rularea unor filme documentare furnizate de Japan Tourist Bureau⁶⁵.

Dat fiind interesul crescând al cercurilor de afaceri nipone, legația română a difuzat în anii '30 mai ales lucrări referitoare la petrol. În aprilie 1933 legația primea 10 exemplare din broșura lui M. Pizanty privind petrolul⁶⁶. În decembrie 1934 legația cerea din nou un set din aceeași lucrare „...în vederea stimulării interesului cercurilor japoneze pentru realizarea proiectului de a exporta petrol românesc în Japonia și în Extremul Orient”⁶⁷. Ca urmare alte 15 exemplare din lucrarea citată, adusă la zi aproape anual, a fost expediată la Tokio⁶⁸. Primind coletul, Stoicescu sublinia din nou interesul cercurilor comerciale nipone și cerea un material informativ mai bogat pe aceeași temă⁶⁹.

⁵⁹ Arh. M.A.E., fond 71, România, vol. 477, f. 110, Legația României, Tokio, 15 ianuarie 1930, nr. 1246, Stoicescu.

⁶⁰ Ibidem, fond 71, Japonia, vol. 12, f. 67, Legația României, Tokio, 26 iulie 1930, nr. 1518, Stoicescu.

⁶¹ Arhivele Statului, fond M.P.N., propagandă, dosar 585, f. 284, Legația României, Tokio, 3 decembrie 1930, nr. 1736, Stoicescu.

⁶² Ibidem, f. 286, Direcția presei și informațiilor, 9 ianuarie 1931, nr. 7648, Filotti.

⁶³ Ibidem, dosar 619, f. 257, Direcția presei și informațiilor, 25 aprilie 1931, nr. 2750, Filotti.

⁶⁴ Idem, fond M.I.C., Direcția generală a comerțului, Serviciul atașați comerciali, dosar 3, 1/1928, f. 152, Legația României, Constantinopol, 12 martie 1928, nr. 87, Mănescu.

⁶⁵ Ibidem, dosar 26/1932, f. 4—28; Idem, fond M.P.N., propagandă, dosar 1001, f. 1—27, pregătirea expoziției.

⁶⁶ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 58, f. 16 17, corespondența Direcției presei cu legația din Tokio pentru trimiterea a 10 exemplare.

⁶⁷ Ibidem, f. 54, M.A.S., Direcția economică, 21 decembrie 1934, nr. 67893, indescifrabil.

⁶⁸ Ibidem, f. 57, Direcția presei și informațiilor, 10 ianuarie 1935, nr. 186, Dragu (se trimite 15 exemplare).

⁶⁹ Ibidem, f. 63, Legația României, Tokio, 22 februarie 1935, nr. 162, Stoicescu.

S-a recurs și la metoda publicării unor articole speciale în presa niponă. În iunie 1933 Direcția presei solicita ministrului Comunicațiilor un articol despre posturile românești și posibilitățile de legătură cu Extremul Orient pentru a fi publicat în presa japoneză⁷⁰. Iar în luna următoare Grigore Gafencu, subsecretar de stat la Ministerul Industriei și Comerțului, era rugat a elabora un articol asupra relațiilor economice româno-nipone⁷¹.

Încă de la începutul anului 1935 primarul orașului Tokio a informat și legația română că în primăvara anului 1940 urma a se organiza o mare expoziție internațională pentru aniversarea a 2600 de ani de la fondarea imperiului nipon. Stoicescu a recomandat acceptarea inițiativei care permite a face mai bine cunoscute produsele românești în Extremul Orient. Pe marginea raportului, directorul presei, Filotti, notase că este prematur a se lua decizie, urmînd a se acționa la momentul oportun⁷².

La începutul anului 1936 Stoicescu solicita, din nou, lucrările lui M. Pizanty privind petrolul⁷³ iar în august 1938 cererea era din nou lansată prin intermediul Externelor⁷⁴. De altfel Stoicescu a înaintat un raport special asupra necesităților de materiale pentru propaganda economică în septembrie 1936. Diplomatul accentua că necesitatea satisfacerii diverselor cereri impunea crearea unui stoc de materiale care să includă anuare, statistici, broșuri și alte publicații de informare tipărite în engleză sau franceză. O serie de japonezi seseau la legație pentru a cere informații și, cu acest prilej, aveau loc lungi discuții la care adesea participau și atașatul militar, colonelul Băgulescu precum și secretarul legației, Flondor. „Am reușit astfel a stîrni într-o așa largă măsură interesul asupra României a nenumăratelor asociațiuni japoneze de tot felul, societăți culturale, cercuri turistice și comerciale încît pe fiecare zi primesc la legațiune scrisori cerînd informațiuni relative la țara noastră”, nota Stoicescu⁷⁵. Cum și unele școli primare solicitau cărți privind istoria românilor, diplomatul cerea trimiterea unui manual de istorie pe care urma a-l traduce în japoneză și a-l difuza apoi⁷⁶.

Propaganda culturală a României în Japonia a fost poate mai amplă decît acțiunea din celelalte domenii de bază. Metodele de acțiune au fost însă aceleași, pe un loc central situîndu-se difuzarea de lucrări. Astfel, în august 1930 Stoicescu solicita cîteva numere din revista clujeană „Societatea de Miine” ce fusese cerută de un profesor japonez⁷⁷. Directorul Institutului de artă din Tokio solicita și el lucrări de artă românească și bizantină în vederea elaborării unui studiu⁷⁸. Direcția presei a trimis un set de 6

⁷⁰ Ibidem, f. 27, Direcția presei și informațiilor, 16 iunie 1933, nr. 3845, Filotti.

⁷¹ Ibidem, f. 28, Direcția presei și informațiilor, 20 iunie 1933, nr. 3845, Filotti; apăruse deja în presa română, G. Moroianu, *Relațiile economice ale României cu Japonia*, în „Observatorul Social-Economic”, 1932, nr. 1–2, p. 70–76.

⁷² Ibidem, propagandă, dosar 1514, f. 1–2, Legația României, Tokio, 12 februarie 1935, nr. 128, Stoicescu.

⁷³ Ibidem, presa externă, dosar 58, f. 92–93, corespondența cu Direcția presei, care trimite 10 exemplare.

⁷⁴ Ibidem, f. 114–116, corespondența cu Direcția presei, care trimite 5 exemplare.

⁷⁵ Ibidem, dosar 808, f. 18, Legația României, Tokio, 20 septembrie 1936, nr. 1058, Stoicescu.

⁷⁶ Ibidem, f. 19–20.

⁷⁷ Ibidem, dosar 58, f. 10, Legația României, Tokio, 19 august 1930, nr. 1572, Stoicescu.

⁷⁸ Ibidem, propagandă, dosar nr. 585, f. 156, Legația României, Tokio, 26 septembrie 1930, nr. 1626, Stoicescu.

volume ⁷⁹. Un album fotografic, tipărit în Germania în 1933, era trimis legației din Tokio în martie 1934 spre a fi donat unor biblioteci nipone ⁸⁰. Când Stoicescu a solicitat *Histoire de la littérature roumaine* de P. Haneș ⁸¹ referenții din Direcția presei au apreciat că lucrarea nu este reprezentativă și ca urmare au fost trimise 5 exemplare dintr-o lucrare a lui O. Densușianu ⁸².

Prin intermediul Ministerului Apărării Naționale și atașatul militar român a solicitat lucrări literare, reproduceri de tablouri și alte materiale de propagandă ⁸³. Direcția presei a trimis 20 de copii fotografice ale unor tablouri, 50 pliante diverse și 2 exemplare dintr-un album fotografic care au fost apoi distribuite de atașatul militar român la Tokio ⁸⁴. După cîteva luni acestuia i se trimiteau alte 25 pliante, 5 exemplare din *L'Art Roumaine*, de G. Popescu, ca și alte lucrări ⁸⁵. Iar în ianuarie 1936 colonelului Băgulescu i se trimitea și un film sonor pe teme militare pentru organizarea unor vizionări ⁸⁶.

Primind mai multe exemplare din albumele fotografice editate de Direcția presei sub semnătura lui K. Hielscher și Al. Bădăuță ⁸⁷, Stoicescu le-a distribuit imediat. Un set a fost dat directorului ziarului „Le Journal de Shanghai” care, la 30 iunie 1935 a scos o ediție specială cu titlul *A travers la Roumanie* ⁸⁸. Asociația niponă pentru dezvoltarea relațiilor culturale internaționale a început, în octombrie 1936, a pregăti o bibliografie a lucrărilor privind Japonia. Stoicescu solicita o listă cu lucrările din România în vederea includerii în volum ⁸⁹. Referenții din Direcția presei au alcătuit o listă cu 5 volume referitoare la Japonia editate în România și semnate mai ales de I. Timus (trei titluri) ⁹⁰.

Pentru redactarea unui studiu privind legislația românească, profesorul T. Nakana de la Universitatea Waseda solicita o copie a constituției, legi, decrete etc. ⁹¹. Direcția presei a trimis un colet cu materialele cerute ⁹². Directorul Casei franco-nipone din Tokio solicita în vara anului 1937 un set de lucrări reprezentative despre România pentru biblioteca instituției ⁹³. Stoicescu revenea în iunie 1938 cu sugestia de a i se trimite un scurt volum de istorie a românilor, în engleză sau franceză, pentru a-l traduce în japo-

⁷⁹ Ibidem, f. 159, Direcția presei și informațiilor, 5 noiembrie 1930, nr. 6078, Filotti.

⁸⁰ Ibidem, dosar 1068, f. 207, Subsecretariatul de stat al presei și informațiilor, 23 martie 1934, nr. 2134, Filotti.

⁸¹ Ibidem, presa externă, dosar 58, f. 59. Legația României, Tokio, 24 decembrie 1934, nr. 1268, Stoicescu.

⁸² Ibidem, f. 60, Direcția presei și informațiilor, 8 februarie 1935, nr. 814, Busuioceanu.

⁸³ Ibidem, f. 69, Ministerul Apărării Naționale, 13 iunie 1935, nr. 3089, general Paraschivescu.

⁸⁴ Ibidem, f. 86—87 Atașatul militar, Tokio, 30 august 1935, nr. 36, Băgulescu.

⁸⁵ Ibidem, f. 88, Direcția presei și informațiilor, 29 noiembrie 1935, nr. 7301, Busuioceanu.

⁸⁶ Ibidem, f. 90, Direcția presei și informațiilor, 8 ianuarie 1936, nr. 49, Dragu.

⁸⁷ Ibidem, f. 70, Direcția presei și informațiilor, 2 iunie 1935, nr. 4004, Bădăuță.

⁸⁸ Ibidem, f. 72—75, Legația României, Tokio, 4 iulie 1935, nr. 764, Stoicescu.

⁸⁹ Ibidem, f. 95, Legația României, Tokio, 10 octombrie 1936, nr. 1099, Stoicescu.

⁹⁰ Ibidem, f. 97, Direcția presei și informațiilor, 14 decembrie 1936, nr. 6762, Atanasiu.

⁹¹ Ibidem, f. 102, Legația României, Tokio, 26 noiembrie 1936, nr. 1313, Stoicescu.

⁹² Ibidem, f. 104, Direcția presei și informațiilor, 29 ianuarie 1937, nr. 63, Libros.

⁹³ Ibidem, f. 107; 111, corespondența cu directorul Casei franco-nipone.

neză și a face astfel cunoscută istoria poporului român în Extremul Orient ⁹⁴. Conform deciziei directorului presei a fost trimisă lucrarea lui E. Lomeny, *Naissance de la nation roumaine* ⁹⁵. Încheierea misiunii lui Stoicescu la Tokio a împiedicat finalizarea acestui proiect ce promitea bune rezultate. Un ultim exemplu de difuzare a unor lucrări: în august 1939 legația din Tokio primea 100 exemplare din Atlasul etnografic al României care urma a fi trimis unor instituții publice sau oameni de cultură ⁹⁶.

Ca metodă de propagare a valorilor culturii românești, organizarea de expoziții a fost utilizată cu o vizibilă eficacitate. O primă invitație niponă, la Expoziția internațională organizată în octombrie 1928 consacrată tradițiilor legate de căsătorie, nu a putut fi finalizată mai ales din considerente financiare ⁹⁷. În vara anului 1931 Stoicescu a început organizarea unei expoziții românești în sediul consulatului de la Osaka. Manifestarea avea un caracter mixt, economic și cultural, evidențiat de cele cinci secțiuni: artă națională — populară; pictură; mostre de produse; arhitectură și port popular. Acțiunea s-a bucurat de un mare succes, reflectat și în comentariile presei nipone ⁹⁸. În acest context Stoicescu sublinia; „Aici mai mult ca ori și unde mi-am dat seama de necesitatea absolută de a face o propagandă intensă în favoarea țării noastre pe toate terenurile, nu numai pentru a obține debușeuri dar și pentru a ne afirma existența” ⁹⁹. Materialele economice au fost apoi donate Muzeului comercial din Osaka, unde s-a organizat o secție românească, iar cele cu caracter cultural au fost trimise în S.U.A. pentru pregătirea unei expoziții de artă populară românească ¹⁰⁰.

În vederea participării României la Expoziția internațională a femeii și copilului, ce urma a se deschide la Tokio în primăvara anului 1933, încă din decembrie 1932 Direcția presei a început corespondența cu instituții de profil (Ministerul Instrucțiunii Publice, Institutul superior de educație fizică, Leagănul Sf. Ecaterina ș.a.) pentru procurarea exponatelor necesare. Adunate, acestea au fost trimise în februarie 1933 la Tokio unde au fost expuse în două mari vitrine. „The Japan Advertiser” din 20 iunie și „Tokyo Weekly Journal” din 12 iulie 1933 au publicat articole elogioase despre exponatele românești care, după închiderea expoziției au fost în parte donate unor instituții japoneze de cultură, iar restul trimise în țară ¹⁰¹. Cheltuielile de participare au fost minime: 36,5 yeni (= 9,33 \$ = 1.222 lei) ¹⁰².

Primăria orașului Yokohama a anunțat în toamna anului 1934 pregătirea pentru primăvara anului următor a unei mari expoziții internaționale ca semn al încheierii reconstrucției după marele cutremur din septembrie

⁹⁴ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 58, f. 109, Legația României, Tokio, 12 iunie 1938, nr. 631, Stoicescu.

⁹⁵ Ibidem, f. 112, Direcția presei și informațiilor, 3 august 1938, nr. 4067, Bădăuță.

⁹⁶ Ibidem, f. 123, Legația României, Tokio, 15 august 1939, nr. 628, Paraschivescu.

⁹⁷ Ibidem, propagandă, dosar 121, f. 1—6, corespondență legată de participarea românească.

⁹⁸ Ibidem, propagandă, dosar 803, f. 1—37, privesc organizarea expoziției.

⁹⁹ Ibidem, f. 29, Legația României, Tokio, 29 decembrie 1932, nr. 2471, Stoicescu.

¹⁰⁰ Ibidem, dosar 656, f. 1—24; *Idem*, fond Casa Regală, Carol II, dosar 48/1931, f. 1—3, Legația României, Tokio, 19 noiembrie 1931, nr. 2303, Stoicescu.

¹⁰¹ Ibidem, propagandă, dosar 1065, f. 1—51, documente privind pregătirea participării românești la expoziție.

¹⁰² Ibidem, contabilitate, dosar 65, f. 4—6, Legația României, Tokio, 20 iulie 1933, nr. 626, Stoicescu.

1923. România a fost invitată și ea a participa, așa încît se ivea un bun prilej de propagandă culturală și economică. În opinia ministrului țării la Tokio „...expozițiunea din Yokohama oferă acum o nouă ocaziune de a contribui în mod efectiv la stringerea relațiunilor japono-române”¹⁰³. Anterior România fusese reprezentată doar la trei expoziții organizate în Japonia: la cea de la Osaka, din octombrie 1931; la cea de la Tokio, din primăvara anului 1933, consacrată femeii și copilului ca și la Expoziția de fotografii turistice, din septembrie 1934, de la Osaka. Stoicescu considera că țara putea fi reprezentată la manifestarea de la Yokohama cu o serie de mostre, publicații și fotografii de tot felul. Participarea putea costa circa 400 yeni (= 12.000 lei), deoarece la legăție se aflau deja o serie de materiale ce puteau fi expuse¹⁰⁴.

Direcția presei a aprobat participarea și a început imediat corespondența cu alte instituții care puteau furniza exponate: Institutul Național de Export, Uniunea Camerelor de Comerț ș.a.¹⁰⁵. În ianuarie 1935 materialul deja adunat, ambalat în 16 lăzi, a fost trimis la Yokohama¹⁰⁶. A fost astfel pregătit un stand românesc în pavilionul central incluzînd cinci vitrine cu obiecte diverse¹⁰⁷. Succesul înregistrat cu acest prilej l-a încurajat pe Stoicescu a organiza la Tokio, în mai 1935, o expoziție de broderii românești care „a avut un viu succes”¹⁰⁸. Obiectele expuse au provenit în bună parte din cele prezentate la Yokohama, dar oricum s-au bucurat de un mare număr de vizitatori. „The Japan Advertiser”, din 20 iulie 1935 a comentat în termeni elogioși această manifestare pur artistică din capitala Japoniei¹⁰⁹. Cele două expoziții din vara anului 1935 au contribuit la extinderea cunoștințelor despre România în rîndul opiniei publice nipone. Stoicescu nota creșterea numărului de cereri pentru furnizarea de informații de natură economică și culturală, din partea unor reprezentanți a diverse cercuri sociale¹¹⁰. Materialele folosite la cele două manifestări au fost în parte vindute solicitorilor, încasîndu-se suma de circa 250 \$¹¹¹. O ultimă acțiune de acest gen din perioada interbelică: secția românească la expoziția de fotografii organizată la Tokio în martie 1937¹¹².

Primul secretar al legăției române din Tokio anunța în vara anului 1935 că avea în lucru un dicționar japono-român care putea deveni o punte peste prăpastia care separa România de Extremul Orient. Autorul solicita Direcției presei o hartă a țării ca și un set de fotografii pentru ilustrarea volumului din care erau trimise deja cîteva pagini imprimate într-o primă formă¹¹³. Apreciind valoarea acestei inițiative, Direcția presei a trimis un

¹⁰³ Ibidem, informații, dosar 408, f. 1, Legăția României, Tokio, 20 septembrie 1934, nr. 951, Stoicescu.

¹⁰⁴ Ibidem, f. 8—10.

¹⁰⁵ Ibidem, f. 20—40.

¹⁰⁶ Ibidem, f. 41, Direcția presei și informațiilor, 29 ianuarie 1935, nr. 88, Filotti.

¹⁰⁷ Ibidem, f. 49—81, pregătirea și deschiderea expoziției.

¹⁰⁸ Ibidem, f. 82, Legăția României, Tokio, 17 mai 1935, tel. nr. 558, Stoicescu.

¹⁰⁹ Ibidem, f. 87—88, Legăția României, Tokio, 18 august 1935, nr. 890, Stoicescu.

¹¹⁰ Ibidem, f. 84, Legăția României, Tokio, 30 iunie 1935, nr. 741, Stoicescu.

¹¹¹ Ibidem, f. 91—99, Legăția României, Tokio, 30 aprilie 1936, nr. 524, Stoicescu.

¹¹² Ibidem, propagandă, dosar 470 f. 102, Legăția României, Tokio, 18 martie 1937, nr. 395, Stoicescu.

¹¹³ Ibidem, dosar 2224, f. 1—12, Legăția României, Tokio, 16 iunie 1938, Nandor.

set de 50 de fotografii ¹¹⁴, iar mai apoi o hartă a României ¹¹⁵. După mai bine de trei ani de muncă dicționarul apare în septembrie 1940 sub auspiciile Asociației japoano-române. Volumul avea o valoare documentară, fiind și un instrument al propagandei românești în Extremul Orient în condițiile în care turcii și ungurii editaseră cu câțiva ani în urmă asemenea dicționare ¹¹⁶.

Traducerea unor lucrări era în măsură de a contribui la mai buna cunoaștere a celor două popoare, deci conlucra la atingerea obiectivelor propagandei. În august 1931 Stoicescu anunța editarea în limba japoneză a broșurii lui I. G. Rărincescu, *Conditions actuelles des entreprises des forces motrices en Roumanie* de către asociația niponă de profil ¹¹⁷. O biografie a lui I. Fujita consacrată lui Cian-Kai-shi a fost tradusă în limba română de Flondor în vara anului 1937 ¹¹⁸. Să nu uităm nici intenția, cu reale posibilități de propagandă, de a traduce în japoneză un manual de istoria României și care, după cum arătam, nu s-a finalizat ¹¹⁹.

S-au înregistrat și câteva inițiative de propagandă în sfera muzicii. Astfel, în februarie 1935 Stoicescu solicita câteva partituri ale imnului național românesc pentru a putea satisface unele cereri ¹²⁰. Iar în iunie 1938 erau cerute plăci și o lucrare asupra muzicii românești pentru a fi remise Academiei imperiale de muzică ce pregătea un studiu ¹²¹. Direcția presei a expediat 10 discuri reprezentative ca și *Istoria muzicii la români*, de G. Poslușnicu.

LA PROPAGANDE ROUMAINE AU JAPON PENDANT L'ENTRE DEUX-GUERRES ET AU DÉBUT DE LA SECONDE GUERRE MONDIALE (1919—1942) (I)

Résumé

Créé pour satisfaire aux nécessités surgies pendant la période de préparation de la Conférence de paix après la première guerre mondiale, la Service roumain pour la propagande a inclu dans son aire d'intérêt le Japon aussi. Les actions concrètes, de même que les initiatives plus importantes ont bénéficié de l'accord de l'Ambassade roumaine de Tokyo. Comme le personnel de celle-ci était peu nombreux et l'attention accordée par le Service de propagande limitée à cause de la place secondaire occupée par le Japon dans la politique extérieure roumaine, l'ampleur des actions fut restreinte.

¹¹⁴ Ibidem, f. 13, Direcția generală a propagandei, 26 septembrie 1938, nr. 4737, Bădăuță.

¹¹⁵ Ibidem, f. 14, Direcția generală a propagandei, 18 septembrie 1938, nr. 5440, Bădăuță.

¹¹⁶ Arh. M.A.E., fond 71, Japonia, vol. 12, f. 201, Legația României, Tokio, 14 septembrie 1940, nr. 624, Paraschivescu.

¹¹⁷ Arhivele Statului, fond M.P.N., propagandă, dosar 617, f. 286—287, Legația României, Tokio, 28 august 1931, nr. 2177, Stoicescu.

¹¹⁸ Arh. M.A.E., fond 71, Japonia, vol. 12, f. 166, Legația României, Tokio, 25 noiembrie 1937, nr. 1417, Stoicescu.

¹¹⁹ Ibidem, f. 168, Legația României, Tokio, 12 iunie 1938, nr. 631, Stoicescu.

¹²⁰ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 58, f. 62, Legația României, Tokio, 11 februarie 1935, nr. 123, Stoicescu.

¹²¹ Ibidem, f. 110, Legația României, Tokio, 14 iunie 1938, nr. 657, Stoicescu.

En fonction de cette caractéristique générale, on a enregistré aussi un choix simplifié de méthodes d'action. Parmi celles-ci, une place importante revint à la diffusion de textes imprimés, d'ouvrages concernant la géographie et surtout l'histoire des Roumains. On a commencé même, à la fin de l'année 1935, la construction d'une „maison roumaine” à Tokyo qui devait posséder une bibliothèque avec des ouvrages représentatifs. Mais, pour différentes raisons, le projet n'a pas été mené à bon terme.

En ce qui concerne les domaines de base de la propagande, celle à caractère politique a eu un contenu notamment anti-révisionniste. La propagande économique se réalisa surtout par la diffusion d'ouvrages de spécialité et l'organisation d'expositions d'échantillons et de produits. Un peu plus ample a été la propagande culturelle dont le but poursuivi a été celui d'informer.

STUDII DOCUMENTARE ECONOMIE ȘI SOCIETATE: CAPITALUL

CONSIDERAȚII ASUPRA STRUCTURII CAPITALULUI ÎN ROMÂNIA, 1864 – 1878

RADU-DAN VLAD

Trecerea de la modul de producție feudal la cel capitalist în țările române a constituit un proces de lungă durată și s-a desfășurat mult mai târziu decît în țările din apusul Europei. Cauzele sînt multiple și nu fac obiectul preocupărilor de față. O lucrare relativ recentă delimitează perioada de trecere de la feudalism la capitalism, în țările române, „între mijlocul secolului al XVIII-lea și mijlocul secolului al XIX-lea privity ca momente istorice”¹. Același autor precizează că trecerea de la feudalism la capitalism se încheie în deceniile 6–7 ale secolului trecut și odată cu aceasta și revoluția burgheză din țara noastră, iar perioada ce a urmat se caracterizează prin „perfecționarea și consolidarea noului mod de producție, biruitor”, care presupunea, în continuare, „o răbdătoare construcție economico-socială, instituțională, ca și dezvoltarea și modelarea democrației burgheze”².

Economia Principatelor a cunoscut transformări esențiale în deceniile 6–7 ale secolului al XIX-lea, în special după reforma agrară din 1864, care, desființînd claca și improprietărind pe țărani, a determinat victoria noului mod de producție, cel capitalist. Condițiile speciale în care se aflau cele două țări române — în primul rînd lipsa independenței politice, căreia i se adăugau lipsa unei industrii, care să absoarbă mina de lucru excedentară din agricultură, a unor capitaluri necesare oricărei întreprinderi industriale sau comerciale — au determinat însă o stagnare a procesului de dezvoltare capitalistă.

Principală ramură a economiei o constituia agricultura. Nu mai puțin de 92,4% din locuitorii Țării Românești lucrau în acest domeniu de activitate în 1860³.

În același an, nu mai puțin de 69% din populația orașelor se ocupau cu agricultura⁴. Era deci normal ca ponderea cea mai mare în cadrul economiei naționale să o aibă agricultura, fapt ce se reflectă și în comerțul exterior al Principatelor. În anul susmenționat, 1860, cele două principate au exportat mărfuri în valoare de 305.416.455 lei, din care cerealele, vițele și produsele vegetale și animale au însumat 303.431.168 lei, adică peste 99%⁵. Pe bună dreptate țările române erau considerate la acea dată „eminamente agrare”.

Sub aspectul tehnicii, echipamentul agricol din ambele principate era și rudimentar și insuficient. Astfel, în anul 1860, în Țara Românească, la cele 2.574.240 pogoane de arătură existau numai 98.585 pluguri, 218.275 care de transport și alte 690 diferite instrumente și mașini agricole, iar numărul animalelor întrebuințate în agricultură erau de 142.938 cai, 146 asini, 643.978 boi și 8.388 bivoli⁶. Dacă avem în vedere numărul total al proprietarilor și clăcașilor la acea dată — 419.518 — și îl raportăm la numărul plugurilor — 98.585 — vom observa că mai mult de trei sferturi nu dețineau această indispensabilă unelată agricolă care este plugul. Vechiul plug de lemn, care avea doar elementele tăietoare din fier, era format, în tovarășie, de mai mulți țărani (de la doi pînă la șase), care atașau la el mai multe perechi de boi (de la două pînă la șase), dar s-au întîmplat cazuri cînd la un plug s-au pus 14 boi pentru desțelenirea pămîntului⁷.

¹ G. D. Iscriu, *Introducere în studiul Istoriei moderne a României*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1983, p. 27.

² *Ibidem*, p. 31.

³ Dan Berindei, *Epoca Unirii*, Edit. Academiei, București, 1979, p. 123.

⁴ *Ibidem*.

⁵ „Anale statistice”, an II, nr. 5, 6, 7, 8, trim. I–IV 1861, p. 11.

⁶ *Ibidem*, p. 134–135 și 34–35.

⁷ Ilie Corfuz, *Agricultura în țările române 1848–1864*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1982, p. 306.

O altă cauză a slăbelor producții agricole obținute în cele două principate era absența aproape totală a măsurilor de ameliorare a solului, atât din partea statului, cât și a proprietarilor și arendașilor. Numai țăranii din regiunile de munte — unde populația era numeroasă, în comparație cu suprafețele cultivabile — au început în această perioadă să se preocupe de ameliorarea solului și anume să gunoiască solul, dar neavând suficient gunoi erau nevoiți să-l pună numai în cuiburile cu porumb⁸. La cimp însă, unde pământul era bogat și suprafața suficientă, în raport cu numărul mic al locuitorilor, locul era lăsat să se odihnească un an pentru ca vegetația de pe el să aibă timp să putrezească și să asigure astfel o recoltă bogată în anul următor. Cel mai des folosit era asolamentul bienal (porumb un an, apoi griu, orz sau ovăz), dar și trienal (pirloagă — porumb — griu).

De altfel, din cele 146.931 de proprietăți agricole, câte existau în anul 1861 în Muntenia, doar 3.773 erau exploatate după un plan economic stabil, adică numai 2,6%, restul, adică copleșitoarea majoritate (97,4%), practicînd o agricultură rudimentară tradițională. În aceste condiții nu mai surprinde pe nimeni randamentul extrem de scăzut obținut de agricultura din Muntenia. La o suprafață totală de 10.653.300 pogoane în anul 1861 s-a obținut un venit de 7.096.461 galbeni, în această sumă fiind incluse însă și veniturile subsolului (54.848 galbeni), morilor (174.486 galbeni), hanurilor, circiumilor și băcăniilor (243.202 galbeni), pădurilor (91.529 galbeni), viilor (502.966 galbeni) și „caselor proprietărești de pe moșie” (110.040 galbeni), care înglobează 1.177.071 galbeni, adică 16,6%. Deci, în total, 1,5 galbeni venit la pogoan. Dar dacă avem în vedere venitul anual obținut de pe terenurile arabile acesta este și mai mic. De la cele 3.916.602 pogoane cultivate în 1861 s-a obținut un venit total de 3.537.607 galbeni, adică 0,9 galbeni la pogoan⁹. O situație asemănătoare întîlnim și în Moldova.

Lipsa inventarului agricol necesar exploatării sistematice a întinselor suprafețe agricole existente, ca și a brațelor suficiente de muncă, au impus introducerea mașinilor agricole în marile gospodării. La început au fost aduse pluguri din străinătate care puteau fi trase de mai puține animale și arau mai rapid, cum a procedat în 1855 boierul Glogovenău, care a adus pluguri din Austria⁹. În 1860 este menționată prima mașină mobilă de treierat cu abur, adusă de inginerul S. Siewrecht din Viena, care încheiase un contract cu proprietarii moșiilor Bucovul, Tîrșorul, Vintileanca și Loloiasca din județul Prahova, pentru a le treiera cerealele timp de trei ani la rînd, primind de la ei un acout de 800 de galbeni și treierîndu-le în acel an grîul, orzul, ovăzul, meiul și fasolea¹⁰. Mașinile de acest gen aveau să fie introduse tot mai mult de proprietari și arendași, folosirea lor extinzîndu-se foarte repede.

Este interesant de urmărit extinderea folosirii mașinilor agricole în România în deceniul următor reformei agrare din 1864. Din păcate lipsesc datele statistice pentru toți anii, dar salturile înregistrate sînt semnificative. În 1865, cei 684.168 de agricultori, cîți existau în România, dispuneau de 338.859 care, 150.510 pluguri și 804 diferite alte mașini agricole, precum și de 951.724 boi, 10.249 bivoli, 246.800 cai și 1.228 asini și catiri¹¹. Din alte date putem deduce că numărul animalelor de lucru la 10 familii era de 18, iar cel al carelor de transport și al plugurilor de 6 și, respectiv, 2, ceea ce era destul de puțin, raportat la cele 19 pogoane teren cultivabil ce revenea la o familie. Denum de semnalat este numărul mare al mașinilor agricole 804 (312 treierători, 101 secerători, 15 semănători, 114 mașini de bătut porumb etc.) și faptul că doar 5 dintre ele foloseau forța aburului și 9 a focului, restul fiind acționate de forța brațelor sau animalelor. În afara mașinilor agricole importate din Anglia (412), Austria (147), Franța (55), America (34) etc. apar în statisticile vremii și 86 de mașini fabricate în România¹². Peste un an numărul mașinilor agricole se va ridica la 897, crescînd foarte mult numărul mașinilor de mare putere (dacă în anul 1865 era menționată o singură mașină cu o capacitate de 24 cai putere, în 1866 sînt menționate 84 asemenea mașini), precum și a celor fabricate în țară — 394¹³. În 1867 sînt înregistrate 925 mașini agricole, dintre care 535 sînt puse în mișcare de forța aburului, 180 de animale și 210 de brațe¹⁴. Avînd în vedere că în anul 1865 erau înregistrate doar 5 mașini puse în mișcare de forța aburului — iar peste doi ani nu mai puțin de 535, iar numărul total al mașinilor agricole a crescut de la

⁸ P. S. Aurelian, *Terra nostra. Schițe economice asupra României*, ediția a doua, București, 1880, p. 117.

⁹ „Anale statistice”, an III, nr. 9—12, trim. I—IV 1862, p. 58—59.

¹⁰ Biblioteca Academiei, Msse, doc. 235/MDCLXXIV.

¹¹ Ilie Corfuz, *Op. cil.*, p. 313.

¹² „Anale statistice”, an VI, seria II 1865, p. 24—25.

¹³ Ibidem, p. 240—241.

¹⁴ „Analele statistice ale României pe anul 1866”, broșura VII, București, 1870, p. 150—151.

¹⁵ „Analele statistice ale României pe anul 1867” an VIII, București, 1870, p. 69.

804 la numai 925, singura explicație pare a fi aceea că statistica a renunțat la înregistrarea tuturor mașinilor agricole, rezumându-se doar la cele de mai mare capacitate. În 1868 se înregistrează 1.267 mașini agricole, din care 831 acționate de forța aburului, 137 de animale și 299 de brațe¹⁵, pentru ca în 1896 numărul acestora să se ridice la 1.420, din care 860 acționate de forța aburului, 178 de animale și 382 de brațe¹⁶. Până în anul 1873 ne lipsesc datele statistice, dar în acest an sînt înregistrate 1851 mașini agricole (989 mașini de treierat cu abur, 362 mașini de treierat cu cai sau boi, 31 mașini de cosit și 469 mașini de secerat, ceea ce susține părerea avansată mai sus că s-a renunțat la înregistrarea mașinilor agricole simple — și 224.465 pluguri (din care 185.835 fabricate în țară și 37.661 importate din străinătate)¹⁷.

În sfîrșit, ultimul an pentru care dispunem de statistici privind mașinile agricole din România, 1875, înregistrează un salt și mai spectaculos — 2.937, din care 1.696 acționate de forța aburului, 406 de animale și 835 de brațe.

Introducerea mașinilor agricole a constituit, alături de reforma agrară din 1864 care a pus capăt relațiilor feudale dintre boieri (deveniți moșieri) și clăcași (deveniți proprietari sau muncitori liberi), unul dintre cei mai importanți factori ai dezvoltării capitaliste a agriculturii românești. Sigur, această dezvoltare nu a fost nici ușoară și nici rapidă. Lipsa de capital, dezinteresul condamnat, atît din partea proprietarilor, cit și arendașilor, ca și unele rămășițe feudale ce s-au mai menținut în relațiile dintre moșieri și țărani au făcut ca agricultura românească să realizeze progrese mult mai puțin sesizabile decît celelalte ramuri ale economiei (industria și comerțul) pe calea dezvoltării capitaliste.

Deși Principatele erau mari exportatoare de cereale, acest fapt nu se datora unor producții mari obținute, ci datorită fertilității foarte mari a solului și întinselor suprafețe de pămînt arabil. Astfel, în anul 1864 au fost cultivate cu griu 1.045.711 pogoane în Țara Românească și 258.027 falcii în Moldova¹⁸, obținându-se o producție de 1.364.683 chile (a 400 ocale) și, respectiv, 852.660 chile (a 240 ocale)¹⁹, ceea ce reprezenta o producție medie de 522 ocale la pagon și, respectiv, 793 ocale la falcie, ceea ce era foarte puțin în comparație cu țările avansate. Creșterea continuă a suprafețelor cultivate cu cereale, dar și introducerea unor tot mai numeroase și perfecționate mașini agricole, deci investirea unor capitaluri tot mai mari în agricultură, au făcut ca atît producția globală cit și cea medie la hectar să înregistreze salturi importante în următorul deceniu. Astfel, în 1875 au fost cultivate cu griu, în întreaga Românie, 1.344.071 ha, obținându-se o producție medie de 11.506.564 hectolitri²⁰, ceea ce dă o producție medie de 1.720 kg la pagon. Deci, în numai 10 ani, producția medie de griu la hectar s-a triplat în România, ceea ce dovedește cu prisosință superioritatea exploatarei capitaliste a pămîntului.

Treptat, treptat pe unele moșii începuse să se practice o agricultură cu caracter comercial. Astfel, imediat după reforma agrară din 1864, veniturile realizate de moșia Sirca erau mult mai mari din vinzarea animalelor (44,5%) și a rachiului (26,6%), decît din vinzarea cerealelor (7,2%)²¹. În această perioadă a început introducerea și răspîndirea unor noi culturi ca rapița, mai ales, tutunul „american”, lucerna și chiar bumbacul și trestia de zahăr, sau răspîndirea sericulturii, ceea ce dovedește, o dată în plus, angajarea fermă a agriculturii românești pe calea dezvoltării capitaliste²².

Factorul cel mai elocvent, care atestă introducerea metodelor de exploatare capitaliste sînt lucrările de îndigui, planurile economice de cultivare a pămînturilor, eforturile pentru înlocuirea plugurilor „barbare” și, mai ales, introducerea pe o scară tot mai largă a mașinilor, unele confecționate chiar în țară²³. Dacă în anul 1864 existau în țară aproximativ 800 de asemenea mașini agricole, nu lipsit de semnificație este faptul că numărul cel mai mare era în județele în care se folosea pe scară largă munca salariată²⁴. Importanța reformei

¹⁵ „Analele statistice ale României pe anul 1868”, București, 1871, p. 85.

¹⁶ „Analele statistice ale României pe anul 1869”, București, 1872, p. 81.

¹⁷ „Statistica din România. Statistica agricolă pe anii 1870, 1871, 1872, 1873”, București, 1876, p. 49.

¹⁸ „Anale economice”, an V, nr. 17—20, trim. I—IV 1864, p. 52—53 și 64—65.

¹⁹ Ibidem, p. 58—59 și 70—71.

²⁰ „Statistica din România. Statistica agricolă din anii 1873 și 1874”, București, 1875, p. 10—11 și 26—27.

²¹ Ecaterina Negruți-Munteanu, *Date cu privire la exploatarea comercial-agricolă a moșiei Sirca la mijlocul secolului al XIX-lea*, în „Studii și cercetări științifice. Istorie”, an XII 1961, p. 233—244.

²² Nichita Adăniloae și Dan Berindei, *Reforma agrară din 1864*, Editura Academiei București, 1967, p. 56—58.

²³ Ibidem, p. 53—54.

²⁴ „Anale statistice”, an VI, seria II, 1865, p. 24—25, 34—35.

agrare pentru extinderea metodelor capitaliste în agricultură, considerate ca un factor esențial de progres, era remarcată și de contemporani. Astfel, agronomul și economistul P. S. Aurelian sublinia că dacă cu numai două decenii înainte de 1880 mașinile de treierat cu aburi erau un lucru cu totul nou pentru agricultorii noștri, în 1880 ele deveniseră „un accesoriu indispensabil al oricărei moșii cu oarecare importanță”²⁵.

Cei care au introdus pe moșii mașinile agricole cu abur au fost marii exploatare (proprietari și arendași), dar sporirea numărului de mașini mișcate de brațe reflectă folosirea acestora și de către micii cultivatori. În general, mașinile agricole (inclusiv cele care folosesc forța aburului — iar dintre acestea mai alus batozele de treierat), precum și uneltele perfecționate (pluguri, grape, rarețe, scerzătoare etc.) vor începe să fie din ce în ce mai des utilizate și de „locuitorii săteni”²⁶ (improprietăți sau nu).

Imediat după tratatul de la Adrianopol, care a deschis pentru Principate porțile comerțului de cereale, a început decăderea creșterii animalelor — spargerea izlazurilor și transformarea lor în pământ de arătură, orientarea marilor proprietari și arendași spre cultura cerealelor (a griului, în primul rând) vor duce la dispariția treptată a vitelor de rentă, înlocuite de vitele de muncă —, procesul accentuându-se după reforma agrară din 1864, ale cărei efecte pozitive vor fi diminuate, și uneori chiar anihilate, de principala sa trăsătură negativă: atribuirea de prea puțin pământ de hrană sătenilor și frustrarea acestora de izlaz pentru vite și de pădure²⁷. Drept urmare, dacă în anii 1860—1862 reveneau pe cap de vită 0,78 ha, care erau suficiente pentru întreținerea acestora, în 1900 abia reveneau 0,42 ha pe cap de vită, ceea ce era cu totul insuficient, micșorând substanțial numărul vitelor de tracțiune (în 1862, la 100 ha arătură reveneau 81 trăgători — 20 cai și 61 boi — iar în 1904 numai 37 trăgători — 14 cai și 23 boi), ajungându-se de la 1,2 ha suprafață arabilă pentru fiecare trăgător în 1862, la 3,1 ha, în 1904²⁸.

Numărul animalelor a scăzut constant între anii 1860 și 1873, după cum rezultă din statisticile vremii: cabaline 505.104 față de 426.859, bovine 2.751.132 față de 1.916.990, ovine 4.814.900 față de 4.786.294, caprine 423.017 față de 194.188 și porcine 1.088.737 față de 836.944²⁹.

Pericolul acesta a fost sesizat încă din 1864 de autorități, care au înființat și administrat „pe contul statului” o herghelie, un tamazlic de vite albe și o oierie model la „Odaia Bărăganului”, „Odaia Copuzu” și, respectiv, „în regiunea Căzănești”, cărora li s-au repartizat 6.000 pogoane de pământ și unde se urmărea detectarea și selectarea reproducătorilor³⁰.

Pe aceeași linie de stimulare a procesului de modernizare a agriculturii românești, statul a sprijinit inițiativele lui Ion Ionescu de la Brad de a organiza expoziții de unelte și mașini agricole și concursuri de animale și produse casnice țărănești. În 1867, prin reorganizare, Școala de agricultură de la Pantelimon a devenit Școala centrală de agricultură și silvicultură, mutată apoi la Hărăstrău, lângă București, sub conducerea lui P. S. Aurelian, proaspătul licențiat în agronomie la Grignon, în Franța, și s-au înființat încă două școli de agricultură, una la Gălati — lași și alta la Balta Verde, lângă Craiova, care aveau însă curind să fie desființate³¹.

Din cele relatate pînă acum se poate desprinde cu ușurință concluzia că în perioada 1864—1878, ca și înainte de altfel, agricultura constituia ramura principală a economiei României, fapt relevat și de procentul ridicat al numărului locuitorilor săteni (82,4%) față de cel al orășenilor (17,6%) în 1864, cînd populația țării se ridica la 4.093.452 de persoane. Deși între anii 1864 și 1878 ritmul de creștere a populației urbane a fost aproape dublu față de acela al creșterii populației rurale, proporția populației angajate în ocupațiuni neagricole nu s-a mărit în mod similar, așa încît, chiar în 1878, cînd populația țării se ridica la 4.485.696 de persoane, mai mult de 85% din forța de muncă era angajată în agricultură³².

Dezvoltarea gospodăriilor moșierești și arendașești, printr-o utilizare într-o anumită măsură a unor unelte mai perfecționate și a muncii salariate, a dus la dezvoltarea producției agricole și a caracterului ei comercial. Punerea în funcțiune a primelor căi ferate între anii

²⁵ P. S. Aurelian, *Op. cit.*, p. 125.

²⁶ Gheorghe Cristea, *Probleme ale modernizării agriculturii României (1864—1877)*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, vol. VII, Edit. Academiei, București, 1983, p. 160.

²⁷ Idem, *Contribuții la istoria problemei agrare în România*, Edit. Academiei, București, 1977, p. 26, 29, 186—187.

²⁸ C. Băicoianu, *Creșterea și îmbunătățirea rasei vitelor noastre în raport cu agricultura*, în *Studii economice, politice și sociale 1898—1940*, p. 204, 206, 207, 209, 210.

²⁹ „Buletinul statistic al României”, an II, 1893, p. 296, 298—301.

³⁰ Gh. Cristea, *Probleme ale modernizării agriculturii României (1864—1877)*, p. 172.

³¹ *Ibidem*, p. 173—191.

³² L. Colescu, *Population de la Roumanie. Résumé démographique présenté à la IXe session de l'Institut international de statistique*, 1903, p. 12.

1869 și 1875, care scădea simțitor prețul transportului cerealelor din interiorul țării către porțile dunărene și făcea posibil exportul lor direct, pe uscat, spre centrul industrial al Europei, a contribuit mult la accentuarea caracterului comercial al agriculturii României, în general, și al gospodăriilor moșieresti și arendășești, în special. Faptul că în multe gospodării mari o bună parte din producția agricolă era industrializată pe loc sau utilizată pentru îngrășarea vitelor de export a contribuit, de asemenea, la dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial. Caracterul comercial al agriculturii României în această perioadă se reflectă în dezvoltarea exportului. Dacă în 1868 exportul țării era de 198.025.648 lei noi (din care 193.859.616 lei produsele animale și vegetale)³³, în 1876 valoarea exportului României s-a ridicat la 235.256.286 lei noi (din care 226.375.197 lei produsele animale și vegetale)³⁴.

Dezvoltarea capitalismului în agricultura României a fost însoțită de procesul de diferențiere în tipuri social-economice distincte a țărănimii. Diferențierea în avere a țărănimii, care a început încă înainte de 1864 și s-a adâncit după reforma agrară din acel an, o dată cu dezvoltarea capitalismului, a determinat apariția a două noi tipuri de populație sătească provenite din țărăimea mijlocie: burghezia sătească și proletariatul sătesc.

La 1864, după cum rezultă din datele furnizate de reforma agrară, diferențierea la care ajunsese fosta țărănie clăcașă era abia într-un stadiu incipient. Complet lipsite de pământ agricol erau 108.083 de familii (48.342 însurăței ș.a. și 50.721 văduve fără copii, săteni care n-au fost agricultori etc.) iar cu pământ insuficient pentru a le asigura existența erau 134.132 de familii, care, neavînd vite, nu primiseră, în medie, decît 2,81 ha fiecare. Numeroși țărani fără pământ sau cu pământ puțin se aflau în satele moșnenilor și răzeșilor, unde procesul diferențierii în pături era mult mai vechi. Un grup masiv îl constituiau cele 202.075 de familii țărănești care, dispunînd de cîte doi boi și o vacă, primiseră în medie cîte 4,36 ha, ceea ce, de regulă, abia le asigura existența. Mai înstărite erau 71.912 familii țărănești care la reformă avuseseră cîte 4 boi, plus o vacă, și primiseră în medie 7,9 ha în Moldova și 5,6 ha în Muntenia și Oltenia³⁵. Deci, dintr-un total de 516.202 familii, care ar fi trebuit să beneficieze de dreptul de improprietărire, numai 71.912, adică 13,9%, dispuneau de o suprafață de pământ suficientă pentru asigurarea unei existențe decente. Din rîndurile acestor țărani mai înstăriți ca și, într-o anumită măsură, din grupa anterioară, se desprindea treptat o pătură foarte subțire care, dispunînd de condiții favorabile, învingea în procesul de concurență pe piață, cîștiga și își lărgea producția, cumpărînd pe prețuri derizorii mijloacele de producție ale celor care se ruinau, angajîndu-i chiar ca muncitori salariați și practicînd, astfel, o agricultură cu caracter comercial în toate formele ei variate. Apăreau astfel elementele burgheziei sătești. Tot aici trebuie adăugată proprietarii stabilimentelor comerciale-meșteșugărești, proprietarii întreprinderilor comerciale de la sate, o parte din intelectualitatea sătească. În același timp, datorită condițiilor mai grele de producție și înfringerilor în procesul de concurență pe piață, impozitelor cărora nu le puteau face față, datoriilor mari pe care le contractaseră pentru pămînt primit, exploatarea din partea negustorilor etc., etc., mase tot mai însemnate de țărani mijlociași sărăceau, se ruinau. Majoritatea țărănilor fără pămînt se angajau ca muncitori salariați; de asemenea se angajau ca muncitori salariați o parte din țărani cu pămînt puțin, aceștia constituind așa-numita categorie a „muncitorilor salariați cu lot”. Alții însă, care nu aveau unde să se angajeze sau nu se adaptau la sistemul muncii salariale, erau nevoiți să ia pămînt în arendă de la moșieri și marii arendași, în condiții înrobitoare.

Procesul diferențierii de clasă a țărănimii s-a desfășurat încet, el fiind frînat de o serie de factori, dintre care cel mai important era sistemul dijmei, care necesita un țăran mijlociu, nici înstărit și nici proletar (dacă era înstărit nu mai avea nevoie să lucreze în dijmă, iar dacă era proletar nu dispunea de inventarul necesar muncii pămîntului luat în dijmă). Cît privește camătă, ea avea un rol dublu: pe de o parte accelera ruinarea maselor țărănești, iar pe de altă parte procesul de formare a burgheziei sătești, sustrăgînd în mare măsură capitalul țăranilor înstăriți de la organizarea și lărgirea producției.

Deși între muncitorii salariați cu lot și proletariatul agricol incipient, pe de o parte, și burghezia sătească în formare, pe de altă parte, se manifestau contradicții de clasă, totuși principală contradicție de clasă în satele românești o constituia cea dintre țărănie, luată în întregime sa, și moșierime, contradicție determinată de faptul că moșierimea stăpînea împreună cu statul 6.233.744 ha de terenuri cultivabile, păduri, pășuni și bălți, în timp ce țărănimea, inclusiv moșnenii și răzeșii, nu aveau decît 3.140.721 ha³⁶.

³³ „Analele statistice ale României pe anul 1869”, an X, București, 1872, p. 95.

³⁴ „Statistica din România. Comerțul exterior, import și export pe anul 1876”, București, 1881, p. 59.

³⁵ Dr. G. D. Creangă, *Proprietatea rurală în România*, București, 1907, p. 27—32.

³⁶ I. Adam, N. Marcu, *Studii despre dezvoltarea capitalismului în agricultura României*, vol. I, București, 1956, p. 102.

În ceea ce privește preocuparea brațelor de muncă necesare pentru lucrarea moșiilor, aceasta avea loc atât pe calea angajării de lucrători salariați, cât și pe cea a sistemului de muncă în dijmă.

Într-o oarecare măsură, munca salariată începuse să fie utilizată în agricultură cu mult înainte de 1864. Abia după reforma agrară moșierii și marii arendași au fost siliți într-o proporție mai mare să angajeze muncitori salariați permanenți, dar mai ales sezonieri și zilieri. Muncitorii zilieri proveneau din comunele unde se aflau moșiile sau din împrejurimi, în timp ce muncitorii sezonieri veneau din părțile deluroase și muntoase ale țării, unde populația era mai deasă și se aflau mai puține terenuri cultivabile decât în cimpia Dunării. Urmindu-se o practică anterioară anului 1864, dar într-o măsură mai mare, se aduceau pentru sezonul agricol muncitori și din Transilvania, Bucovina și din sudul Dunării. Muncitorii agricoli aduși din localitățile îndepărtate sau din țările vecine erau angajați, de obicei, la prețuri mult mai mici decât cele din sezon, încă din timpul iernii sau al primăverii, pe laza unor avansuri de alimente sau bani cu caracter de împrumut cămătăresc.

Năvind inventarul agricol necesar, nici fondurile bănești pentru exploatarea numai cu muncă salariată a întinselor terenuri pe care le posedau și nici deprinderea organizării și conducerii unei gospodării mari capitaliste, moșierii și marii arendași au recurs la utilizarea unor forme de exploatare care amănau relațiile feudale, legal desființate. Țăranilor cu vite li se arendau păsuni și terenuri cultivabile la prețuri ridicate, impuse prin monopolul asupra majorității suprafețelor de pământ exercitat de moșieri, cu obligația, în Moldova în special, de a le achita în munci calculate la prețuri sub cele ale pieței sezonului. O altă formă de exploatare, utilizată mai ales în Muntenia și Oltenia, era cea prin care se da țăranilor loturi cultivabile în arendă achitată printr-o cotă convenită de la 1/7 până la 1/3 din produsele obținute, plus câteva zile de muncă pe an³⁷.

Contractele de muncă (numite *tocmeli* sau *învoieli*) făcute iarna, la prețuri cu mult mai mici decât cele din sezon, pentru a fi executate primăvara, vara sau toamna, când cererile de forță de muncă erau mari, n-ar fi putut să fie aplicate în condițiile legislației burgheze, din cauza rezistenței „tocmiților” la excesiva exploatare la care erau supuși. De asemenea, din aceleași motive, nici arendările de păsuni și loturi cultivabile la țăranii cu inventar agricol n-ar fi putut aduce moșierilor și marilor arendași cistigurile scontate. Pentru a nu fi siliți să plătească numai prețuri de sezon pentru toate muncile agricole și să se mulțumească cu arenzile impuse pe piață, moșierii și marii arendași au căutat să-și creeze condiții legale speciale³⁸.

Folosindu-se nu numai de monopolul asupra păsunilor și terenurilor suplimentare necesare țăranimii, dar și de faptul că, împreună cu burghezia, deținea puterea politică în stat, moșierimea a reintrodus pe o cale ocolită constrângerea extracomică, abia desființată, pentru executarea contractelor de muncă, pentru păsuni și terenuri suplimentare pe care diferitele păduri ale țăranimii erau silit, din motive economice, să le încheie cu ea.

Desființarea privilegiilor boierești și a serviciilor feudale ale țăranilor și organizarea statului pe baze burgheze, în timpul lui Cuza, au creat condiții mai favorabile decât înainte dezvoltării industriei capitaliste. În 1860 impozitul patentelor a fost extins asupra întreprinderilor aparținând foștilor boieri și supușilor străini, creindu-se egalitatea de tratament fiscal pentru toți industriași.

Majoritatea meseriașilor și lucrătorilor era masată în orașe și tirguri, centrele cu caracter urban cunoscând o intensă dezvoltare în cursul celor trei decenii următoare păcii de la Adrianopol. Totuși, o serie de meserii, în special cele care foloseau ca principală materie primă produsele agricole, erau practicate și în mediul rural. Recensământul efectuat în anii 1859-1860 (completat în anul 1863) sub conducerea economistului Dionisie Pop Marțian este foarte edificator.

Recensământul meseriașilor din Muntenia din anul 1860 înregistrează 7.837 „stabilimente”, dintre care 4.639, adică 59,2%, cu prăvălii, dar dintre acestea numai 15, adică 0,2%, aveau peste 12 lucrători, 48 peste 8 lucrători, 992 peste 4 lucrători, majoritatea copleșitoare, 6.782, având împreună 19.326 lucrători, adică în medie 2,8 lucrători. De remarcat din că totalul celor 20.657 meseriași înregistrați, 17.628 erau pămînteni³⁹.

Același recensământ înregistrează și fabricanții, care la acea dată erau în număr de 566, dintre care 460, adică 84,2%, aveau prăvălii proprii, iar 432, adică 79,1%, erau pămînteni. De remarcat că numai 4 fabrici (2 în Dimbovița, 1 în Mchedinți și 1 la Brăila) dispuneau de un capital mai mare de 10 000 galbeni, adică 0,7%, 22 dintre ele de un capital mai mare

³⁷ *Istoria României*, vol. IV, Edit. Academiei, București, 1964, p. 446.

³⁸ Pentru amănunte vezi: Gh. Cristea, *Contribuții la istoria problemei agrare în România*...

³⁹ „Anale statistice și economice”, an I, nr. 2, trim. II, 1860, p. 64-69.

de 5 000 galbeni, adică 4%, 85 de un capital de peste 2 500 galbeni, adică 15,6% și 435, adică 79,7%, de un capital mai mic de 2 500 galbeni⁴⁰. În aceste fabrici lucrau 3.268 salariați, din care 2.427 lucratori, 63 servitori și 63 copii sub 15 ani. Numărul românilor era de 2.694, adică 82,4%⁴¹. Conform statisticii din 1863, din cele 12.867 stabilimente industriale, înregistrate în 1862, nu mai puțin decît 10.381, adică 80,7%, făceau la sate: 6.156 mori, 1.565 povere, 595 ferăstraie, 463 varării, 422 olării, 400 pive și dirste, 214 cășării și brinzării, 85 cărămidării, 54 zălhanale etc.⁴²

Aceeași statistică ne oferă o mulțime de alte date interesante cu privire la „stabilimentele industriale” din Muntenia la acea dată. Astfel, din totalul de 12.867 stabilimente 1986 fuseseră înființate în anii 1830—1840, 2.032 în anii 1840—1850, iar 7.848 între anii 1850—1863, nu mai puțin de 12.171 dintre proprietari avînd protecția română (94,6%), ceea ce dovedește că la acea dată „industria” din Muntenia se afla în mîinile românilor, în estimițările de capital străin fiind la acea dată foarte timide și fără nici o semnificație în ansamblul economiei naționale⁴³.

Aceste „stabilimente industriale” erau de fapt mici întreprinderi care dispuneau de un număr restrîns de lucrători, în total 28.352 (din care 25.736 bălrați, 1.318 fete și 1.198 copii), circa 2,2 lucrători pentru fiecare stabiliment, și care, în plus, în mare majoritate (9.413, adică 73,2%) nu lucrau decît o parte din an, în mare parte un sfert dintre ele (3.455) lucrînd continuu⁴⁴.

Forța motrice folosită în aceste întreprinderi industriale ne indică și ea asupra caracterului lor rudimentar: 5.535 foloseau focul (în cuptoare și hornuri), 5.126 apa, 2.105 vîntul, 614 animalele și numai 171, adică 1,3%, aburul (se mai poate adăuga că dintre acestea 109 erau povere și numai 19 fabrici — 11 de bere, 7 de gaz și olei și una de postav). În aceste condiții era foarte normal ca randamentul lor să fie dintre cele mai scăzute. Toate cele 12.867 „stabilimente industriale” prelucrau materie primă în valoare de 169.344.474 lei și obțineau produse în valoare de numai 243.747.848 lei⁴⁵.

* * *

Urmărind cu perseverență modernizarea țării, guvernele donitorului Al. I. Cuza și-au îndreptat atenția și asupra economiei naționale. Printre măsurile luate în această direcție se înscrie și înființarea camerelor de comerț și industrie, prin legea din 2/14 octombrie 1864, care a pus la dispoziția industriașilor o organizație capitalistă, făcînd cu totul inutile breslele, care, de altfel, vor fi desființate în 1873 după o lungă vegetare, ele fiind golate de conținutul lor restrictiv încă din anii 1831—1832, prin punerea în aplicare a Regulamentului Organic. Într-o si mai mare măsură a contribuit la dezvoltarea industriei reforma agrară din 1864, care a determinat emigrarea la orase a unei părți a țărănimii sarace și a celei proletariate ce se va angaja în întreprinderile industriale. În plus, o parte din cei 185.875.600 lei noi, obținuți de mosieri drept despăgubire pentru pămînturile date foștilor clăcași, a fost investită în industrie, care dispunea acum de o piață internă mult mai largă⁴⁶.

Consolidarea României ca stat modern a atras un mare număr de muncitori calificați, meseriași și chiar ingineri, din țările din centrul Europei, necesari industriei, București devenind un mare centru al pieței forțelor de muncă, punct de atracție nu numai pentru muncitorii români, ci și pentru muncitorii de toate categoriile veniți din alte țări. Orașele Brăila, Galați, Ploiești, Iasi, Craiova și Bacău au atras de asemenea numeroși muncitori autohtoni și străini⁴⁷. Capitaliștii străini, care pînă la 1864 ezitau să-și plaseze capitalurile într-o țară amenințată de revoluția agrară, după reforma agrară au început să investească capitaluri în anumite ramuri de producție industrială, încercînd, între altele, să acapareze întreaga producție de petrol.

Pînă în 1864 meseriile aveau un rol important în producția industrială. Obiectele necesare maselor țărănești și orașenești erau în bună parte produse ale industriei casnice și ale meseriilor, datorită picicilor pe care le ridicau mijloacele înapoiate de transport din țară concurenței produselor industriei străine. După punerea în funcțiune a căilor ferate și o dată cu dezvoltarea industriei capitaliste autohtone, unele meserii și industrii casnice au început

⁴⁰ Ibidem, p. 78—82.

⁴¹ Ibidem, p. 70—77.

⁴² „Anale statistice”, an IV, trim. I—IV, 1863, p. 136—137.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ *Istoria României*, vol. IV, p. 452.

⁴⁷ P. S. Aurelian, *Op. cit.*, p. 184.

să decadă, o parte din meseriași (cizmari, croitori, tabaci, postăvari, boiangii etc.) proletarizându-se. Chiar la sate, pinzeturile de bumbac importate luau tot mai mult locul produselor similare de cîneșă și in, țesute pînă atunci de femei în casele lor⁴⁸.

Industria capitalistă a cunoscut în această perioadă un ritm lent de dezvoltare atît datorită politicii liber-schimbiste promovate de guvernele conservatoare, care apărau interesele marii moșierimi, cît și datorită faptului că România nu era încă o țară independentă care să poată promova o politică vamală protecționistă. Dacă întreprinderile capitaliste mai mari erau în 1864 mai multe de 51, ele au ajuns în 1878 la mai mult de cele 136 găsite ca existente din acest an de *Ancheta industrială* din 1901–1902. Dacă în 1859 existau numai 171 de întreprinderi care utilizau mașini cu aburi, în 1878 numărul mașinilor cu aburi utilizate în general în industrie era considerabil mai mare decît înainte de reforma agrară, fără să socotim mașinile cu aburi utilizate în agricultură, căile ferate și în navigație⁴⁹.

Dezvoltîndu-se pe baza produselor agricole așa de abundente în țară, industria alimentară era cea mai înaintată din punct de vedere capitalist. În 1864 existau patru mari mori mișcate de forța aburilor (G. Assan-București, Frații Abramovici și Sara Freifeld - 2 la Botoșani și C. Condescu-Mizil), iar în 1878 numărul lor s-a urcat la 12, fără a fi incluse și morile mici cu mașini cu aburi. București, Brăila, Galați, Craiova și Botoșani erau centrele principale ale industriei morăritului. Morile de la Brăila și Galați produceau cantități mari de făină pentru export. Cea mai mare moară de făină din București aparținea lui G. Assan, iar la Brăila cea a asociațiilor Gerbolini și Borghetti, care avea 12 piese de măcinat și o brutărie mecanică pentru fabricarea biscuiților. În legătură cu industria morăritului trebuie menționate și cele două fabrici de paste făinoase care funcționau în acești ani⁵⁰.

Cu o vechime mai mare era industria alcoolului și a rachii, care va ajunge să aibă în 1881 un număr de 17 fabrici de alcool industrial. Ea producea atît pentru consumul local cît și pentru export, transformînd cerealele de pe unele mari gospodării moșierești, care îngrășau cu borhotul provenit din fabricare numeroase vite pentru export în grajduri special amenajate. Încă în 1865, marele arendaș N. V. Pilat avea la Tirnauca (Dorohoi) o mare fabrică de rachiu, în care prelucra cerealele de pe mai multe moșii, îngrășînd cu borhotul rămas peste 1.000 de boi anual. Alături de fabricile de alcool și de rachiu erau fabricile de bere care au continuat să se dezvolte⁵¹.

Alături de industria morăritului, de o mare atenție s-a bucurat și industria zahărului, care, încă de la început, a avut caracter de mare industrie capitalistă. Cea dintîi cercetare în domeniul introducerii culturii sfeclii de zahăr și a fabricării zahărului la noi a fost făcută de F. Montanari, în 1871, și publicată într-o broșură intitulată *Mémoire sur la fabrication du sucre indigène en Roumanie*, în care se subliniază că au fost obținute rezultate strălucite, conținutul zaharos al sfeclii românești întrecînd, după urmările chimistului francez Guerini, toate felurile de sfeclă cunoscute pînă atunci. Drept urmare, apar și primele fabrici pe baza *Legii speciale din 29 martie 1873 pentru încurajarea zahărului*, care prevedea: 1) Scutirea de orice impozit sau taxe comunale timp de 20 de ani pentru zahărul fabricat; 2) Scutire de vamă a tuturor mașinilor introduse în țară, necesare la montarea sau mărirea instalațiilor; 3) Scutire de taxe de timbru a acțiunilor emise de societățile fondatoare de astfel de industrii. Era prima lege de încurajare și protejare a industriei naționale, care, însă, era cu totul insuficientă pentru dezvoltarea unei industrii naționale puternice. Sub scutul acestei legi a luat ființă în anul 1875 prima fabrică de zahăr din România, la Săscut, cu capital francez, care a avut o producție medie anuală, pînă în 1882, de 375 tone zahăr. Cea de a doua a luat ființă în 1876 — „La Société Anonyme sucrière roumaine de Chitila” —, aparținînd, în majoritate, lui N. Bibescu și societății franceze Cail Halot et Cie, dispunînd de un capital de 700.000 lei și avînd o producție medie anuală de 292 tone. Existența acestor două fabrici avea să fie precară (ambele au fost închise în 1882) pe de o parte datorită concurenței ce le-o făcea zahărul străin și insuficienței protecției acordate, iar pe de altă parte și datorită introducerii accizelor, în 1877, care au făcut ca fabricile să nu poată beneficia de scutirea de taxe comunale acordate prin legea de la 1873. Timp de peste un deceniu nu se va mai întemeia nici o fabrică de zahăr în România⁵².

⁴⁸ Idem, *Industria română și libertatea comerțului de import-export*, în „Revista științifică”, an IV, 1873, nr. 1, p. 8.

⁴⁹ *Ancheta industrială din 1901–1902*, vol. I, *Industria mare*, București, 1904, p. 15.

⁵⁰ M. M. Ghițescu, *Industria făinei*, București, 1915, p. 28–35.

⁵¹ *Istoria României*, vol. IV, p. 454.

⁵² Raphael Racovitza, *Din industria mare a României. II. Industria zahărului*, București, 1922, p. 33–44.

Tot în această perioadă au mai funcționat în România 4 fabrici de postav și 5 fabrici de luminări de stearină și de săpun, cea mai importantă dintre acestea fiind cea a *Societății de stearină și săpunărie română* din Galați, care fusese înființată de capitaliștii francezi Foulquier și Blanc din Montpellier și producea, în afară de săpun, 600.000 kg de luminări din stearină pe an⁵³.

O altă ramură importantă a industriei a fost cheresteaua, care era produsă până la 1872 numai de numeroasele ferăstraie, ateliere de cooperăție capitalistă simplă. La această dată s-a înființat *Societatea pentru exploatarea de păduri și ferăstraie cu vaporii P. și C. Goetz et C-rie*, care a concentrat multe dintre numeroasele ferăstraie anterioare, iar în 1878 fabrica de cherestea I. I. Bally⁵⁴.

Într-o epocă de înflorire a orașelor, producția materialelor de construcții a adăugat atelierelor bazate pe cooperăția capitalistă simplă și manufacturilor întreprinderile capitaliste de fabrică. În 1859 s-a înființat la București fabrica de tinichigerie și zinc B. Baizer, în 1865 fabrica de cărămidă Max Tonolla și fabrica de bazalt și ceramică Cotroceni. În 1874, fabrica de parchet, tinplărie, mecanică și mobile de lemn „E. Lessel”, la Comarnic s-a înființat fabrica de var hidrolic, ipsos și ciment a lui Basilio Aldasaro, iar în 1878 fabrica de ciment Portland și var hidrolic a lui Ernest Manoel⁵⁵.

Și în industria ușoară apar o serie de întreprinderi capitaliste în București: fabrica de tricotaje „H. Schubert fii”, înființată în 1860, tăbăcăriile „Bernard Weitasse C-rie”, înființată în 1867, „M. Gh. Trandafirescu”, înființată în 1873, și H. Pfefferman”, înființată în 1875⁵⁶.

Întreprinderile metalurgice s-au dezvoltat și ele în mod firesc, deși nu existau în țară minereuri bogate de fier care să poată fi exploatate, iar concurența produselor străine era puternică, din care cauză au progresat foarte încet. Ele erau însă necesare producției agricole și industriale, precum și transporturilor și construcțiilor. Dacă în 1864 nu existau decât șase întreprinderi metalurgice, unele ateliere mai mari sau manufacturi și alte fabrici, în 1878 numărul lor s-a ridicat la 24, o parte dintre ele utilizând și forța motrice a aburilor și având un număr mai mare de muncitori. Printre întreprinderile cu caracter de fabrică menționăm: „F. Freund”, „Comp. generală Liège”, Arsenalul și pirotehnica armatei, Atelierul C.F.R. — toate în București, și Șantierul de construcții navale de la Tr. Severin⁵⁷.

Un rol important în dezvoltarea capitalistă a României l-a avut industria extractivă: a petrolului în special, dar și a sării, a pietrelor de construcții și de moară. Extracția petrolului se făcea din puțuri săpate manual, în hirdaie sau burduri, de către mici întreprinderi capitaliste, aparținând unor foști negustori sau țărani chiburi. Dacă în 1857 s-au extras numai 275 tone, curind producția de petrol avea să crească an de an. Astfel, în 1860 a ajuns la 1.888 tone, pentru ca în 1864 să ajungă la 4.591 tone, iar în 1866, cele 680 puțuri de petrol — concentrate mai ales la Colibași (județul Dimbovița), Păcureți, Băicoi, Țintea (județul Prahova), Gura Sărății (județul Buzău) și la Salont și Moinești (județul Bacău) — să producă 8.432 tone. Peste patru ani, în 1870, producția României de petrol va ajunge la 11.649 tone, iar în 1877 la 15.100 tone⁵⁸.

În producția industrială a țării un rol important aveau rafinăriile de petrol, care s-au înmulțit de la 8, cite erau în 1864, la 20 în 1878. Mai importante erau rafinăriile din București, Ploiești, Brăila și Galați, ultimele două producând și pentru export.

Ceea ce caracterizează industriile de extracție și rafinare a petrolului este penetrarea tot mai accentuată a capitalului străin. În 1864 s-a înființat întreprinderea *Valachian Petroleum Company Ltd*, cu un capital de 4.000.000 de lei, în întregime englez. În 1867, cițiva întreprinzători români, printre care și Ion Ghica și Th. Mehedințeanu, au înființat *Compania română pentru exploatarea și comerțul cu păcură*. Ca și cea menționată anterior, neputînd înlătura întreprinderile mici, în cițiva ani s-au văzut siliți să lichideze, la fel ca și întreprinderea pentru extragerea și rafinarea petrolului *Jackson & Co.*, înființată în 1868 cu capital englez. Falimentul acestor trei mari întreprinderi s-a datorat insuficienței investiției de capital, care să asigure utilajul modern necesar unei exploatare intensive a petrolului. Pe de altă parte, până în 1871, scumpetea transporturilor pînă la porturile dunărene mărea prețul petrolului

⁵³ *Documente privind istoria României, Războiul pentru independență*, vol. I, partea I, Edit. Academiei, București, 1954, p. 381.

⁵⁴ *Istoria României*, vol. IV, p. 456.

⁵⁵ N. I. Păianu, *Industria mare în România. 1866—1906*, București, 1906, p. 80—83.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 84—87.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ „Almanahul Industriei și Comerțului 1908”, p. 37.

destinat exportului, într-un timp cînd concurența întreprinderilor petroliere americane, care dispuneau de o tehnică superioară, de capitaluri mari și de transporturi ieftine, se face tot mai mult simțită⁵⁹.

Extragerea sării se făcea la Telegra și Slănic, în județul Prahova, la Ocnile Mari, în județul Vilcea, și la Tirgu-Ocnă, în județul Bacău, cea mai importantă și mai bine utilată sursă fiind cea de la Slănic. Numărul muncitorilor a crescut fără întrerupere din anul 1859, cînd erau 1.071, dintre care 280 arestați, la 1.829 în 1873. După 1871 s-a introdus utilizarea mașinilor cu abur, ceea ce a dus la o creștere simțitoare a producției, care s-a urcat de la 13.800 de tone în 1864 la 29.570 de tone în 1873. Extragerea și comerțul cu sare erau un monopol al statului, care aducea venituri importante⁶⁰.

Din 1864 pînă în 1875, industria României, în care micile întreprinderi capitaliste și ateliere de meseriași erau încă foarte numeroase, a continuat să progreseze. După 1875, datorită cu încheierea convenției comerciale cu Austro-Ungaria, care a înlăturat și mica taxă vamală de 7,5%, pentru o serie de produse industriale austro-ungare, multe ramuri vor stagna și chiar regresa.

Centrele industriale cele mai importante au fost în acești ani București, unde fabricile și manufacturile se urcau de la 23 în 1864 la 51 în 1878, Brăila cu 8 întreprinderi, Galați, Ploiești, Craiova, fiecare cu cîte 6, și Iași cu 5 întreprinderi mari⁶¹.

În ce privește condițiile de muncă și de trai ale muncitorilor din industrie în această perioadă, ele erau foarte grele. O legislație muncitorească lipsea cu totul; lungimea zilei de muncă oscila între 12, 14 și 16 ore, uneori atingînd chiar 18 ore; repausul duminical era inexistent, iar protecția muncii în întreprinderi nu constituia o preocupare nici pentru patroni, nici pentru stat.

La jumătatea secolului trecut rețeaua de șosele era puțin întinsă și nu se construise încă nici o cale ferată. Numai navigația pe Dunăre, făcută în bună parte cu vase stîrșie, ajunsese la o mare dezvoltare, vasele împinse de forța motrice a aburilor a lînd un rol preponderant prin tonaj și rapiditate. Dezvoltarea capitalistă a economiei țării în urma reformei agrare din 1864 și a reorganizării statului pe baze moderne impunea cu necesitate și dezvoltarea intensă a mijloacelor de transport pe uscat, în special construirea unei rețele de căi ferate care să lege Capitala, centrul economic cel mai important al țării, cu celelalte centre economice și cu porturile Dunării: Turnu-Severin, Giurgiu, Brăila și Galați. Construirea cît mai gîndnică a rețelei de căi ferate se impunea din cauza ieftinătății, rapidității și masivității transporturilor ce se puteau face prin mijlocirea ei, pentru consolidarea unității politice a statului precum și din motive strategice.

În 1864 s-a încheiat o convenție cu capitaliștii englezi John Trevor Barclay și John Staniforth pentru construirea a 19 poduri metalice peste principalele râuri⁶². După construirea acestor poduri, rețeaua de șosele naționale s-a putut extinde repede, așa încît în 1874 ea avea o lungime de 1.992 km, din care 1.367 km erau în funcțiune și 125 în curs de executare. Încă 1.308 km erau proiectați⁶³.

Problema cea mai importantă o constituia însă construirea rețelei de căi ferate, menită să asigure transportul rapid și ieftin al mărfurilor, în special al cerealelor, produselor forestiere, petrolului și mașinilor. Încă înainte de 1848 se făcuseră proiecte care păreau a se apropia de realizare în anii 1855—1856 și apoi în anii 1862—1864. Situația nesigură din punct de vedere internațional a celor două principate și frămîntările legate de unirea și reorganizarea lor pe baze capitaliste au întîrziat însă construirea căilor ferate. După reforma agrară din 1864, trecîndu-se la sprijinirea producției capitaliste, la 1/13 septembrie 1865 s-a aprobat încheierea unei convenții cu John Trevor Barclay și John Staniforth pentru construirea căii ferate București—Giurgiu, în lungime de 70 km la prețul de 196.500 fr. kilometrul, Amortizarea capitalului trebuia să se facă în 16 ani și 36 de zile. În martie 1866, Adunarea deputaților a anulat convenția, iar la 7/19 august același an guvernul Ion Ghica a semnat cu aceiași capitaliști o nouă convenție, definitivată însă abia la 6/18 aprilie 1867. La 19/31 octombrie 1869, linia ferată București—Giurgiu a fost pusă oficial în funcțiune. Construirea căii ferate București—Giurgiu era de mare importanță, căci punea în legătură capitala țării cu Dunărea și, prin aceasta, cu restul lumii. Totuși, ea nu putea fi decît un început. Un consorțiu anglo-austriac s-a

⁵⁹ Ibidem, p. 38—43.

⁶⁰ M. G. Obédénare, *La Roumanie économique d'après les données les plus récentes*, Paris, 1876, p. 81—84.

⁶¹ *Anchetă industrială din 1901—1902*, vol. I, *Industria mare*, București, 1904, p. 9—25.

⁶² Victor Slăvescu, *Curs de transporturi. Principii generale. Căi ferate, navigație fluvială și maritimă*, București, 1930, p. 186, notă.

⁶³ *Istoria României*, vol. IV, p. 460.

oferit în 1867 să ia concesiunea construirii și exploatării liniei ferate Ițcani—Galați, cu o ramură la Iași și alta la Tirgu-Ocnă, dar guvernul român, sub influența lui Carol I, care voia să dea capitaliștilor prusieni construirea și exploatarea celei mai mari părți a rețelei, nu i-a acordat la 4/16 decembrie 1867, prin Offenheim, decât construirea și exploatarea liniei Ițcani—Roman, cu ramurile Pașcani—Iași și Verești—Botoșani, în total 224 km. Concesiunea, definitivată la 24 mai/5 iunie 1868, se da pentru 90 de ani, statul român rezervându-și dreptul s-o răscumpere după 30 de ani. Se dădea consorțiului reprezentat de Offenheim un avans de 8.960.000 fr., cîte 40.000 fr. de fiecare km construit, pentru restul capitalului investit, 51.535.000 fr., statul român garanta o anuitate de 7 1/2% pe timp de 90 de ani, care urma a se achita din veniturile nete ale căii ferate construite și, dacă ele nu erau suficiente, din bugetul său. Această clauză a încurajat pe administratorii concesiunii să facă cheltuieli de exploatare exagerate și să nu investească jupinduri noi necesare dezvoltării. Întrucît prin construirea acestei căi ferate, în prelungirea căii ferate Lemberg—Cernăuți—Șuceava, capitaliștii austriecci și prelungeau posibilitatea de a-și desfășura mărfurile cu prețuri mai bune în partea de nord a României, în decembrie 1869 linia Ițcani—Roman era gata, în iunie 1870 ramura Pașcani—Iași și la 1/13 noiembrie 1871 ramura Verești-Botoșani.⁶⁴

La insistențele lui Carol I, în 1868 guvernul a decis să se dea concesiunea construirii și exploatării pe 90 de ani a principalelor linii — Roman—Tecuci—Galați, cu o ramură Tecuci—Bîrlad; Galați—Brăila—Buzău—Ploiești—București și București—Pitești—Craiova—Tr. Severin—Vîrciorova, în total 914 km și 800 m — unui consorțiu prusian condus de dr. Strousberg, prințul de Hohenlohe, ducele de Ratibor și contele Ichndorf. Costul unui km era fixat la suma exagerată de 270.000 fr. În total, suma forfetară era de aproximativ 247.000.000 fr., care urmau să fie procurați prin emisiune de obligațiuni, cu dobîndă de 7 1/2% pe an garantată de statul român, emisiunea trebuind să se facă sub supravegherea și controlul unui comisar al acestuia. Statul român garanta dobînda de 7 1/2% a capitalului de 270.000 fr. de fiecare km numai pentru liniile date în exploatare. Sediul consorțiului a fost fixat la Berlin și guvernul român a numit comisar al său nu un cetățean român, ci un prusian, Ambronn, șambelanul lui Carol Anton de Hohenzollern-Sigmaringen, tatăl lui Carol I, funcționar superior al statului prusian și prieten personal al dr. Strousberg. Chiar din 1869, cînd lucrările de construcție erau puțin avansate, pînă la 1/13 martie 1870, Ambronn a pus la dispoziția consorțiului obligațiuni în valoare de 150.373.089 fr., deși acesta nu avea dreptul decît la 81.000.000 fr. În plus, Strousberg pretindea în 1870 că a construit 19 km mai mult decît în realitate, pentru care cerea cota parte de obligațiuni, din care cauză s-a ajuns între el și statul român la un conflict. Somat să demisioneze, Ambronn a refuzat și a permis lui Strousberg să schimbe 35.000.000 de franci, proveniți din vânzarea ultimelor obligațiuni emise; cu efecte nesigure. După multe tergiversări datorate influenței lui Carol I, sub presiunea nemulțumirii crescînde a opiniei publice, Ambronn a fost revocat.⁶⁵

La 27 decembrie 1870/8 ianuarie 1871, fiind pusă în funcțiune, în mod provizoriu linia Roman—Tecuci—Galați—Brăila—Ploiești—București. Strousberg a cerut să se achite la 1/13 ianuarie 1871 dobînda la obligațiunile reprezentînd cîte 270.000 fr. de fiecare km din această linie, dar guvernul român a refuzat, întrucît construcția liniei nu era în realitate terminată. Consorțiul Strousberg a dat faliment, iar concesiunea a fost anulată la 4/16 octombrie 1871. Bancheerii Bleichröder și Hausemann, sprijiniți de cancelarul Imperiului german, Otto von Bismarck, au cumpărat obligațiunile devalorizate și apoi au constituit *Societatea drumurilor de fier din România*, preluînd toate drepturile și îndatoririle consorțiului Strousberg la 2/14 februarie 1872, pe baza unei noi convenții cu statul român, care i-a dat două avansuri de cîte 4.760.000 fr. în 1872 și s-a angajat să plătească dobînda de 7 1/2 la cota de obligațiuni cîvînite pentru linia ferată a cărei construcție era constatată ca terminată, linia Pitești—Vîrciorova, care încă nu se construise, urmînd să fie gata la 24 decembrie 1874/5 ianuarie 1875. La 4/13 septembrie 1872, linia Roman—Galați—București—Pitești a fost pusă în funcțiune în mod oficial, făcîndu-se curînd joncțiunea la Filaret cu linia București—Giurgiu. Linia Pitești—Vîrciorova a fost terminată la 24 decembrie 1874/5 ianuarie 1875, dar joncțiunea cu calea ferată a Transilvaniei nu s-a putut face decît în 1880, fiind condiționată de construirea liniei Ploiești—Predeal.⁶⁶

Un antreprenor român Gh. Heliad, utilizînd capitalurile băncii *Societatea Financiară a României*, a construit în anii 1873—1874 calea ferată Iași—Ungheni, pusă în exploatare la 1/13 august 1874, prin care se făcea joncțiunea cu calea ferată a Rusiei. Această linie avea nu numai un rol economic, ci și unul strategic, căci în 1877 ea a fost folosită pentru transportul unităților militare ruse destinate să lupte contra turcilor.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 462.

⁶⁵ Frédéric Dainé, *Histoire de la Roumanie contemporaine*, Paris, 1900, p. 214—215.

⁶⁶ *Istoria României*, vol. IV, p. 465.

Încheindu-se, în mai 1874, convenția cu Austro-Ungaria pentru joncțiunea căilor ferate la Virciorova și Predeal, la 22 iulie/3 august 1875, a fost sancționată o lege prin care se concesiona construirea căilor ferate Ploiești—Predeal și Adjud—Tirgu-Ocna englezului Crawley, cu prețul enorm de 500.000 de lei un km, în total 42.500.000 lei pentru 85 km de cale ferată pe distanța Ploiești—Predeal, deși concesionarea fusese solicitată de o societate de capitaliști români, constituită în acest scop, la un preț mai mic. În decembrie 1876 Crawley și-a întrerupt lucrările, iar convenția a fost anulată. Ceva mai târziu, pe baza unei noi convenții, construcția liniei Ploiești—Predeal a fost preluată de capitalistul francez Guillaux și terminată în 1879, costând numai 34.350.351 de lei, în loc de 42.500.000 de lei cu cit fusese angajată de Crawley⁶⁷.

Principala rețea de căi ferate era construită. Dacă la sfârșitul anului 1869 nu erau în funcțiune decît 173,3 km de cale ferată, în 1872 erau gata 934,1 km iar în 1878 un număr de aproape 1300 km. Punerea în funcțiune a rețelei de căi ferate a contribuit mult la dezvoltarea producției de mărfuri și a capitalismului. Construcția rețelei a costat însă dublu decît în țările din centrul și vestul Europei.

Navigația constituia încă mijlocul cel mai important de transport al exportului României. Dacă în 1863 au intrat în porturile românești 11.218 vase cu o capacitate de 1.657.183 de tone, în 1871 numărul vaselor intrate a crescut la 13.367 cu o capacitate de 2.143.249 de tone⁶⁸. România dispunea pe Dunăre de o destul de însemnată flotă comercială, căci în 1863 au fost înregistrate în cele 14 porturi ale sale 1.711 intrări de vase românești cu o capacitate de 293.284 de tone, adică cu ceva mai puțin de o treime din tonajul vaselor străine. Avea însă o flotă maritimă mult mai mică, deoarece în 1871 în porturile Giurgiu, Oltenița, Călărași, Brăila, Galați și Ismail au fost înregistrate doar 93 de intrări de vase de mare românești, cu o capacitate de 11.036 de tone, față de cele 2.967 de intrări de vase străine de mare cu o capacitate de 631.108 tone⁶⁹. Pentru a se ușura încărcatul și descărcatul vaselor au fost construite cheurile porturilor Galați, Brăila și Giurgiu.

Mijloacele de comunicație s-au dezvoltat și ele, ținînd pasul cu dezvoltarea economică generală a țării. Poșta, reorganizată, a preluat în 1869 de la consulatele Austro-Ungariei și Rusiei serviciile de poștă internațională. Telegraful și-a extins rețeaua, care a ajuns în 1874 să aibă 3.420 km⁷⁰.

* * *

Dezvoltarea economiei capitaliste era împiedicată și de faptul că nu exista un sistem monetar național. Leul era o monedă nominală, fiind valabile toate monedele existente în Europa, peste 70. Cele mai utilizate erau: galbenul (32 lei = 11,85 fr.) și sfașul (2 lei și 10 parale = 0,84 fr.) ale Austriei; icosarul (12 lei și 10 parale = 4,66 fr.) și lira (62 lei = 23,30 fr.) ale Turciei; napoleonul (54 lei = 20 fr.) francez și rubla (10 lei = 3,94 fr.) rusă⁷¹. Mulțimea monedelor cu putere de circulație dădea prilej zarafilor să obțină cîștiguri însemnate prin simpla operație a schimbului, dar provoca pierderi însemnate producătorilor și constituia o piedică în calea circulației mărfurilor. Pentru a înlătura această frînă, la 22 aprilie/4 mai 1867 a fost promulgată *Legea pentru înființarea unui nou sistem monetar și pentru fabricarea monedelor naționale*, prin care se adopta sistemul bimetalist al Uniunii monetare latine, leul de aur și cel de argint fiind deopotrivă etalon, ceea ce va da prilej mai târziu la agiotaj. Leul era definit prin cinci grame de argint cu titlul de 0,835, echivalent cu 2 lei vechi și 28 parale, sau prin 322 de miligrame de aur cu titlul 0,900. Monedele românești urmau să se emită în aur, argint și aramă. După prima emisiune a monedei de aramă, statul și particularii trebuiau să țină conturile în lei noi și bani. Monedele de aur și argint ale țărilor din Uniunea latină (Franța, Italia, Belgia și Elveția), fabricate pe baza aceluiași sistem monetar, aveau putere de circulație în țară. Primele monede de aramă au fost emise chiar în 1867, sistemul monetar intrînd în funcțiune la 1/13 ianuarie 1868. Deși în anul următor au fost emise și monede de aur și argint, ele nu au fost puse în circulație datorită protestelor Austro-Ungariei, nemulțumită că în legendă erau și cuvintele „... Domnul românilor”, și Imperiului otoman, care vedea în emiterea acestor monede un act de independență din partea României. Abia în 1870 la Monetăria statului s-au confecționat monede de aur de 20 lei și de argint de cite 1 leu, în legendă fiind

⁶⁷ Gh. M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate, 1823—1933*, București, 1934, p. 101.

⁶⁸ P. S. Aurelian, *Terra nostra* ..., ed. a II-a, București, 1880, p. 253 și 255—266.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Istoria României*, vol. IV, p. 468.

⁷¹ *Notice sur la Roumanie, principalement au point de vue de son économie rurale, industrielle et commerciale* (Commission princière de la Roumanie à l'Exposition universelle de Paris en 1867), Paris, 1867, p. XVI.

înlocuite cuvintele. „... Domnul românilor” prin „... Domnul României”. În 1878 erau în circulație monede metalice românești în sumă de 34.302.030 lei⁷². Cu toate că moneda națională era în cantitate insuficientă, emiterea ei a contribuit la înlăturarea speculei cu schimbul de bani și la dezvoltarea producției capitaliste.

Pentru necesitățile în creștere ale economiei țării era însă nevoie nu numai de o cantitate mare de capitaluri bănești, dar și de un sistem dezvoltat de credit care să intensifice circulația acestora. În 1864 Bucureștii erau un centru financiar important în sud-estul Europei. Existau aici numeroase case de schimb și bănci individuale, unele datînd chiar dinainte de regimul regulamentar, dar ele, în afara operațiilor de schimb monetar, nu făceau decît împrumuturi cîmătărești moșierilor, pe bază de ipotecă, și operații comerciale. După punerea în aplicare a sistemului monetar național la 1866, casele de schimb au început să stagneze, dar în ajunul războiului de independență existau încă în București 15. În schimb, băncile individuale sau în nume colectiv, care serveau pentru operații comerciale, s-au dezvoltat, așa încît în 1876 erau nu mai puțin de 18, printre care Marmorosch, Blank & CO., Chrissoveloni, Th. Mehedinteanu, Evloghie Gheorghieff, Negropontes, Sechiari și Rodocanachi, S. Halfon și fiii etc⁷³. Producția capitalistă dezvoltată avea nevoie însă de instituții de credit mai sigure și mai stabile, care să nu fie la dispoziția unuia sau a citorva bancheri, ci să reprezinte interese financiare mai largi și să fie, eventual, sprijinite de stat.

La 24 noiembrie/6 decembrie 1864, Cuza a dat un decret prin care s-a înființat Casa de Depuneri și Consemnațiuni, avînd personalitate juridică, un patrimoniu distinct al statului și o conducere proprie, dar sub controlul Ministerului de Finanțe. Fondurile proveneau din depunerile judiciare și administrative, adică din consemnațiuni de bani ordonate de lege, fondurile comunale și județene neutilizate, cautiunile agenților contabili, ale întreprinderilor, cumpărătorilor și arendașilor etc., care pînă atunci erau împrăștiate la tribunale sau în alte instituții publice, unele rămîneau nefructificate și în pericol de dispariție. Se primeau și depuneri spre fructificare ale particularilor. Restituirile depunerilor benevole se făceau pe baza titlurilor date, iar ale celorlalte cînd înceta motivul prevăzut de lege. Fondurile puteau fi împrumutate statului, județelor și comunelor precum și particularilor, dar numai cu garanții ipotecare și pe termen de cel mult un an. Primul director al Casei de Depuneri și Consemnațiuni a fost Eric Winterhalder și primul președinte al Comisiei de priveghere, Ion Ghica. Casa a pornit cu un fond de 8.149.449,95 lei, strîns de la diferite instituții de stat. Pînă la 31 martie/12 aprilie 1865, ea împrumutase statului 6.200.000 de lei cu dobîndă de 7 1/2%, statul devenind pînă la înființarea Băncii Naționale principalul debitor al ei⁷⁴. În timpul războiului de independență, ea a avut și rolul de institut de emisiune, controlînd emiterea biletelor ipotecare. Prin Casă, statul își putea procura cu ușurință mijloacele de trezorerie, într-un timp cînd bugetele sale se soldau mereu cu deficite. Ea a contribuit și la consolidarea creditului statului, plasîndu-și disponibilitățile în efecte publice. Alături de Creditul Funciar Rural și Creditul Funciar Urban, a contribuit de asemenea și la slăbirea atotputerniciei caselor de bancă private și a cîmătarilor.

Dezvoltarea economiei capitaliste avea nevoie însă de o instituție de credit garantată de stat, mult mai mare și mai liberă în acțiunile ei, care să pună în circulație moneda națională, păstrîndu-și dreptul de a face operațiuni de scont care-i puteau aduce profituri. Voind să intereseze capitalurile occidentale la desprinderea României de Imperiul otoman, la 19/31 octombrie 1865 Cuza a concesionat pe 30 de ani unor capitaliști englezi, francezi și austrieci dreptul de a înființa la București o bancă de scont și emisiune monetară cu numele *Banca României*, garantată de stat fără ca acesta s-o poată controla în mod efectiv sau să participe la beneficii, mulțumindu-se să primească o dată pentru totdeauna 2.700.000 fr., din care a și încasat 1.000.000 fr. Banca României, înființată prin transformarea filialei din București a Băncii Imperiului otoman, ea însăși dominată de capitalul englez, a început să funcționeze la 17 februarie/1 martie 1866, la București, cu o sucursală la Galați, dar privilegiul de a emite monedă i s-a retras, sub presiunea burgheziei bucureștene, de guvernul român, care i-a plătit o despăgubire importantă⁷⁵. După retragerea privilegiului, Banca României și-a continuat operațiunile comerciale, constituind un instrument de influențare a pieței românești

⁷² Bucur Țincu, *Aspecte ale elaborării legii de la 1867 pentru instituirea sistemului monetar național, în Crearea sistemului monetar național la 1867*, Edit. Academiei, București, 1968, p. 71.

⁷³ *Istoria României*, vol. IV, Edit. Academiei, București, 1864, p. 470.

⁷⁴ *Istoricul Casei de Depuneri și Consemnațiuni. Lucrare întocmită cu ocazia împlinirii a 75 ani de înființare. 1865—1940*, București, 1940, p. 29.

⁷⁵ C. C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, Edit. Științifică, București, 1966, p. 387.

de către capitalurile străine, în special în domeniul export-importului. Silită să-și schimbe numele, s-a mulțumit să și-l traducă în limba engleză, devenind *Bank of Roumania*, Ion Ghica fiind primul președinte al consiliului ei de administrație, iar primul director, baronul Adolphe de Herz.

Războiul de independență a aminat cu trei ani înființarea Băncii Naționale a României, proiectată în decembrie 1876⁷⁶. La Iași s-a înființat în 1861, prin reorganizarea fostei bănci Naționale a Moldovei, o bancă locală fără mare influență, Banca Moldovei. În 1871 s-a înființat la București, ca o creație a majorității caselor de bancă private, dar cu sprijinul capitalurilor occidentale, *Societatea Financiară a României*, avind un capital de 10.000.000 de lei. În decembrie 1876, lovită de criza comercială și financiară începută cu un an înainte, aceasta a fost silită să lichideze din cauza neputinței de a face față plăților, după ce cîțiva ani încercase să domine piața financiară a Bucureștilor. În toiul crizei, la 3/15 decembrie 1875, și-a început operațiile *Banca de București*, înființată din inițiativa lui Vasile Boerescu și a lui Dim. Ghica, dar cu capitalul băncilor pariziene Fould și Camondo⁷⁷. După o scurtă perioadă de prosperitate, și ea a fost silită să lichideze în martie 1877, cum a făcut cam în același timp și *Banca Brăilei*, care avea în proprietate două rafinării de petrol pe malul Dunării.

Încurajați de succesul moșierilor, marii proprietari de imobile din București au înființat la 17/29 decembrie 1874, tot cu sprijinul statului, *Societatea de credit urban București*, pe baza acelorași principii.

Prin acțiunea dusă de P. S. Aurelian, burghezia mijlocie și mică, tot ca să scape de camătă, a înființat întâi în București în 1870, apoi și în alte orașe — Iași, Piatra Neamț, Rm. Sărat etc. —, cooperative de credit sub denumirea de *Economia*⁷⁸. Ion Ionescu de la Brad, indignat împotriva robiei banului în care căzuse majoritatea țăranimii după 1864, a desfășurat o lungă acțiune, fără să izbutească însă, pentru înființarea unei *Bănci sătești*, care să dea credite cu dobânzi moderate țăranilor spre a-i scoate din ghearele cămătarilor de tot felul: moșieri, mari arendași sau burghezi ai satelor.

Ca urmare a înființării asociațiilor de credit ale proprietarilor funciari rurali și urbani în parte și a înființării asociațiilor de credit popular *Economia*, capitalul cămătăresc primea o lovitură puternică și era nevoit să-și îndrepte atenția către industrie, grăbind astfel dezvoltarea capitalismului.

Încă înainte de 1864 au apărut, determinate de necesitatea dezvoltării producției capitaliste, societățile de asigurări autohtone și cîteva filiale ale unor instituții similare străine; după 1870 s-au înființat însă două mari societăți de asigurare, ambele în București, prima sub denumirea *Dacia*, în 1871, sub conducerea lui Vasile Boerescu, a doua *România*, sub conducerea lui Dim. Ghica, ceva mai târziu. Ambele instituții au rezistat destul de bine crizei din anii 1873—1877 și au putut prospera, răspunzind unor necesități ale societății de atunci⁷⁹.

Avind în acest timp funcțiunea de a ajuta burghezia și moșierimea să-și mențină și dezvolte dominația economică, statul a dat o atenție deosebită problemelor financiare.

În 1864, sistemul feudal de impozite era lichidat, în sensul că toți locuitorii țării erau supuși la plata impozitelor, păstrîndu-se însă urme ale sistemului financiar al regimului regulamentar, de pildă impozitul personal, plătit de bărbații majori. Între 1864 și 1878, acest impozit a continuat să dețină un loc important în bugetul statului. Impozitul funciar, fixat inițial la 4% din venitul proprietății imobile, a fost ridicat la 6% în 1871, dar el s-a aplicat în defavoarea maselor țărești, veniturile micilor proprietăți rurale fiind calculate, proporțional, mai mari decît acele ale moșierilor. Un alt impozit de clasă era acela al patentelor; el favoriza marea burghezie și n-a adus venituri importante statului pînă în 1877, cînd s-a introdus taxa proporțională cu veniturile.

Pentru înlăturarea deficitului bugetar, în 1877 s-a pus taxa de 5% asupra salariilor și pensiilor, care apăsa muncitorimea și mica burghezie funcționărească. Caracterul inechitabil al acestui sistem financiar se observă și în impunerea țăranimii de a presta, ca obligații față de comună și județ, șase zile de muncă anual pentru construirea șoselelor vicinale și județene.

Veniturile bugetare erau alimentate și de impozitele indirecte — taxele vamale, monopolul tutunului, monopolul sării — precum și din arendarea domeniilor statului. Monopolul tutunului a fost introdus în decembrie 1864, dar în 1867 s-a renunțat la el, în urma opunerii cultivatorilor de tutun recrutați din rîndul micilor moșieri și chiaburilor. Necesitățile

⁷⁶ *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, vol. I, partea I, Edit. Academiei, București, 1954, p. 367 și următoarele.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 278.

⁷⁸ Costin Murgescu, *Studiu introductiv* la P. S. Aurelian, *Opere economice — Texte alese*, Edit. Academiei, București, 1967, p. LXXVII.

⁷⁹ *Istoria României*, vol. IV, Edit. Academiei, București, 1964, p. 473.

financiare l-au impus din nou în 1872, când el a fost concesionat unui consorțiu financiar susținut de Banca franco-ungară din Budapesta și de Bank of Roumania, care dădea statului cîte 8.010.000 de lei anual, în anii 1872—1877 consorțiul cîștigînd și ne atîngînd 75% din capitalul social depus. Veniturile impozitelor indirecte întreceau în 1877 veniturile bugetare ale impozitelor directe cu circa 4.000.000 de lei⁸⁰. Una dintre resursele bugetului statului o alcătuiat domeniile publice care acceptau în 1864, înainte de inproprietărire, 35 65% din venituri, iar în 1877, după inproprietărire din 1864 și în urma vînzării lor din nou, numai 21%. În această epocă, veniturile generale ale statului au născut un spor apreciabil, de fiind, împreună cu împrumuturile, în valoare de 54.747.704,55 lei în 1865, și de 94.236.244,40 lei în 1876, ceea ce dovedește o creștere a economiei țării⁸¹.

Proportional, mai mult creșteau însă cheltuielile impuse de construirea căilor ferate de reorganizarea instituțiilor statului, în rîndul cărora se plasa pe primul loc armata, născută și reechipată parțial, și de risipa guvernelor acelor ani. Din această cauză, aproape fără întreprinderi, din 1864 pînă în 1876 inclusiv, n-a fost nici un buget echilibrat cu decontare prin mijloacele normale, fiind nevoie să se recurgă la împrumuturi. Cîni însă bancherii din țară obțineau dobânzi mari de la moșieri, ei refuzau în primii ani după 1864 să împrumute statul, care a recurs la Casa de Depuneri și Conservații pentru trebuințele sale curente de credit și la împrumuturi externe pentru acoperirea golurilor bugetare mari. În februarie 1877, „Împrumutul național”, lansat la București, a adus numai 12.790.900 de lei, în loc de circa 30.000.000 de lei cit fusese proiectat⁸².

Prințul împrumut extern a fost făcut la Londra, la banca Stern Brothers, în valoare de 17.830.630 fr. în loc de 22.730.370 fr. cit fusese contractat, dobînda reală ridicîndu-se la 10 1/2%, nu la 7% cum se prezăzuse⁸³. Un împrumut și mai dezastruos a fost încheiat în 1866 prin banca luterană pariziană Oppenheim, în valoare nominală de 51.616.500 de franci, din care s-au primit numai 18.500.000 fr., dobînda reală fiind de 13,38%, înșă din această sumă s-au plătit 568.989 fr. comision, curtaj, cheltuieli diverse, pierdere de dobindă, așa în tot sun a încașată s-a redus la 17.167.558 fr., ceea ce înșen nă și o creștere considerabilă a dobînzii reale.

Din 1870 înainte statul a putut lansa cu succes împrumuturi mari pe piața internă, din cauză că între timp capitalurile cîmătărești se înmulțiseră și nu-și mai găseau lașamente destul de fructuoase și de sigure. În 1871 s-a lansat *împrumutul domental*, numit așa pentru ca era garantat cu domeniile statului. Prin acest împrumut s-au procurat 58.500.000 de lei noi, la valoarea nominală de 78.000.000 de lei, plătîndu-se dobînda de 8% și făcîndu-se amortizarea împrumutului în 20 de ani. Cîțiva ani mai tîrziu s-a lansat un nou împrumut, în valoare de 44.600.000 de lei sub formă de rentă perpetuă de 5%, la un curs real de 63,321%, și cu un procent real de 7,896%⁸⁴. După cum se poate observa cu ușurință, statul plătea dolnzi cîmătărești atît pentru împrumuturile externe, cît și pentru cele interne. Acestea din urmă erau făcute în condiții ceva mai bune și prezentau avantajul că profiturile rămîneau în țară, contribuind la acumularea capitalurilor necesare industriei.

După izbucnirea războiului de independență, prin legea din 12/24 iunie 1877, Ministerul de Finanțe a fost autorizat să emită *bilete ipotecari* în sumă de 30.000.000 de lei, garantate cu ipotecă asupra domeniilor statului. Au fost emise bilete în valoare numai de 26.300.000 de lei⁸⁵, curs forțat. Era de fapt, în condițiile capitalismului premonopolist, un împrumut forțat fără dobîndă, făcut sub formă de hîrtie — mîncă, pe care statul se obliga să o primească la valoarea înscrisă pe ea. Acesta a fost singurul împrumut avantajos pentru stat, dar și unul nu s-a mai refuzat, fiind primit de bancheri cu ostilitate.

În 1876, datorită publică — în care intrau și capitalurile investite pentru construirea căilor ferate, obținute de fapt pe cale de împrumuturi de la deținătorii obligațiunilor emise de concesionari, dar garantate de statul român — se ridica la suma de 551.700.000 de lei, fiind deci de 7,16 ori mai mare decît totalul veniturilor bugetului din acel an. Această sumă indică numai o latură a contribuției susținerii cheltuielilor statului în rîstîrnul de la reforma agrară din 1864 pînă la războiul de independență.

Cu mult înainte de 1864 începu să se formeze în Moldova și Țara Românească o singură piață internă. Acest proces a fost lent pînă la reforma din 1864 și s-a intensificat după aplicarea acesteia, care, prin desființarea dependenței țărilor și prin insuficiența inproprietărire a lor cu pămînt, a afectat un mare număr de brațe de muncă. Diferențierea țărilor în,

⁸⁰ Documente privind Istoria României. Războiul pentru independență, vol. I, partea I, Edit. Academiei, București, 1954, p. 423.

⁸¹ Istoria României, vol. IV, Edit. Academiei, București, 1964, p. 474.

⁸² I. Tutuc, *Împrumuturile publice ale României (1864—1916)*, București, 1918, p. 39.

⁸³ Ion Glicia, *Opera completă*, vol. III, ed. Petre V. Hanuș, București, 1914, p. 264.

⁸⁴ Istoria României, vol. IV, Edit. Academiei, București, 1964, p. 474.

⁸⁵ Ibidem, p. 476.

extinderea muncii salariate în agricultură, dar mai ales construirea căilor ferate i-au dat un puternic impuls. Cerealele, cherestea, sarea și petrolul a căror transport necesita un mare volum și o putere de tracțiune și mai mare, după punerea în funcțiune a căilor ferate, care traversau în 1878 țara de la un capăt la altul, legând centrele cele mai importante cu Bucureștii și cu principalele porturi dunărene, au putut fi transportate mai repede și mai ieftin decât până atunci, ceea ce a dus atât la dezvoltarea producției cât și la intensificarea circulației mărfurilor. Prin punerea în funcțiune a primelor căi ferate, un mare număr de brațe și vite utilizate în transporturi au rămas disponibile pentru producție.

O manifestare a formării pieței interne capitaliste a fost intensificarea schimbului dintre sat și oraș. Sătenii s-au obișnuit să vină la orașe să-și vândă produsele în piețele zilnice sau în târguri săptămânale și să-și cumpere de la comercianții stabili produsele de care aveau nevoie. Bucureștii, Iași, Craiova, Brăila și Galați serveau comercianților detașiști din toată țara să-și procure cantități de mărfuri destinate desfacerii către populația sătească și orășenească. Circulația mărfurilor a fost favorizată și de utilizarea crescândă a creditului acordat comercianților detașiști de către marii comercianți angroșiști. Înființarea unor bănci — Banca Moldovei, Banca României, Banca Brăilei, Societatea Financiară a României, Banca de București — și existența a numeroase case de credit individuale, care creditau și comerțul intern, au contribuit la dezvoltarea circulației mărfurilor.

Deși schimbul dintre oraș și sat s-a intensificat, din cauza menținerii pe scară largă a transportului cu animale a mărfurilor au persistat și, relativ, s-au înmulțit bâlciurile. La Rîureni, lângă Rm. Vilcea, la Cimpulung, la București, la Buzău, la Bacău și Fălticeni și în alte părți, bâlciurile au continuat să atragă un mare număr de comercianți și țărani. Cu timpul, pe măsura dezvoltării orașelor și a căilor ferate, caracterul bâlciurilor a început a se modifica, importanța lor ca locuri de schimb s-a micșorat și s-a accelerat rolul lor social-cultural.

Populația orașelor a crescut între 1864 și 1878 într-un ritm dublu față de aceea a satelor, datorită strămutării la orașe a unui însemnat număr de țărani rămași fără pământ, care au devenit muncitori, și imigrării de muncitori, meseriași și mici comercianți din străinătate. Populația Bucureștilor a crescut de la 141.754 de locuitori în 1865 la 177.646 în 1878. De asemenea proporția populației comercial-industriale s-a mărit în orașe în defavoarea populației agricole.

S-a dezvoltat și piața forței de muncă, existentă încă înainte de 1864. În 1876, Bucureștii erau considerați „o pompă aspiratoare” de muncitori de toate felurile. Brăila și Galați atrăgeau un mare număr de muncitori hamali în porturile lor. Insuficiența numărului muncitorilor calificați făcea însă ca în anii 1868—1870 și în 1877 să se aducă muncitori din străinătate pentru construirea căilor ferate.

Dezvoltarea pieței interne pentru capitalism era frînată de unele rămășițe feudale în agricultură, de slaba putere de cumpărare a maselor muncitoare și mai ales de acuta lipsă de capital care se resimțea încă acut în România acelor ani.

Având o producție industrială relativ mică și o producție agricolă mare, România era puternic legată de schimbul cu străinătatea, unde exporta cantități importante de cereale și vite și de unde importa produse industriale și coloniale. Pentru a face cunoscute produsele sale pieței Europei occidentale, ea a participat la expoziția universală din Paris în 1867 și la cea din Viena în 1873. Reprezentând interesele moșierimii producătoare de cereale-marfă și ale burgheziei comerciale și cămătărești, guvernele României din anii 1864—1878 au dus o politică persistentă de favorizare a exportului de tereale. În 1865, taxa vamală de 5% *ad valorem* pe produsele exportate a scăzut la 4%, în 1866 la 3% și în 1868 la 1%.

Cu toate că Imperiul otoman a ridicat în 1861 taxa vamală asupra mărfurilor importate de la 5% la 8% *ad valorem*, cântind să ducă o politică vamală proprie și să atragă simpatia capitaliștilor occidentali, România și-a ridicat taxa vamală asupra importului numai în 1866, la 7 1/2% *ad valorem*, și nu la 8%. Deși din 1868 s-a dezvoltat o mișcare în rândurile burgheziei pentru o politică protecționistă, susținută teoretic în scrierile lor de B. P. Hașdeu și P. S. Aurelian, până la 1876 guvernele României au dus o politică liber-schimbistă, favorizând interesele moșierimii, sub presiunea burgheziei, în 1874 s-a votat o lege pentru aplicarea unui tarif vamal care proteja unele mărfuri, supunând produsele similare importate la o taxă care mergea până la 25% din valoarea declarată, ceea ce era foarte puțin. Aplicarea tarifului a fost însă suspendată pentru a nu stinjeni negocierea convenției comerciale și de navigație cu Austro-Ungaria, care a și fost încheiată la 22 iunie/4 iulie 1875 și promulgată la 26 iulie/7 iulie 1876, pentru a fi pusă în aplicare la 1/13 iulie al aceluiași an pe timp de 10 ani. Convenția, întemeiată pe aplicarea tarifului acordat națiunii celei mai favorizate, era menită să ușureze exportul de cereale și animale în Austro-Ungaria și importul produselor

industriale austro-ungare. O serie de articole, în special mașinile de orice fel, cărbunii, petrolul, produsele chimice, cuprinse în tabloul A anexat convenției, erau libere la import în România, iar altele, notate în tabloul B, care cuprindeau diferite articole industriale de larg consum, erau supuse la taxe *ad valorem* variate, dintre care puține depășeau taxa anterioară de 7 1/2 %. Produsele necuprinse în cele două tablouri A și B erau supuse la import la o taxă de 7 % *ad valorem*. Tranzitul mărfurilor românești prin Austro-Ungaria și a celor austro-ungare prin România era scutit de orice taxă vamală. Companiile de navigație române și austro-ungare puteau obține în porturi terenurile necesare instalării birourilor, atelierelor și magaziiilor, putând face magazine considerate antrepozite, în conformitate cu legile în vigoare ale fiecărei dintre cele două țări⁸⁶. Cerealele și vitele din România puteau fi exportate în Austro-Ungaria fără a fi impuse la taxe vamale.

Sub pretextul cuceririi autonomiei vamale față de Imperiul otoman, guvernul conservator al lui Lăscăr Catargiu a sacrificat interesele industriei românești ca să cîștige pentru produsele agricole moșierești participarea la piața austro-ungară, unde cerealele Ungariei erau avantajate prin apropierea de centrele austriece de consum. Politica vamală inaugurată în 1875 de guvernul conservator dovedea că singura cale prin care se putea asigura dezvoltarea economică și socială a României era cucerirea independenței.

La 15/27 martie 1876, România a încheiat o convenție comercială și de navigație cu Rusia, tot pe timp de 10 ani, promulgată la 21 octombrie/2 noiembrie al aceluiași an, întemeiată pe principiul aplicării tarifului acordat națiunii celei mai favorizate și al egalității de tratament între cele două țări. Cum statele occidentale refuzau să încheie cu România convenții vamale pentru a nu supăra Poarta, guvernul român a fost autorizat la 24 iulie/5 august 1886 să schimbe cu ele autorizații de utilizare a convenției cu Austro-Ungaria pe bază de reciprocitate pe termen de nouă luni. În virtutea acestei legi s-a ajuns la semnarea unor asemenea aranjamente cu Franța, Italia și Anglia în noiembrie 1876, cu Olanda și Elveția în decembrie al aceluiași an, și cu Belgia în martie 1877. În 1877 s-a încheiat cu Germania o convenție asemănătoare cu cea româno-austro-ungară.

Prin politica vamală adoptată de România din anul 1875 se crea industriei românești o situație și mai grea decât aceea pe care o avusese pînă atunci, ceea ce a provocat nemulțumirea diferitelor pături orășenești interesate în producția industrială. Numai convenția cu Rusia n-a avut urmări defavorabile, întrucît industria rusească nu făcea concurență industriei românești.

Din 1864 pînă în 1876 inclusiv, balanța comercială a României a fost excedentară, ceea ce contribuia la acumularea de capitaluri. Astfel, în 1864 excedentul a fost de 69.738.607 lei, în 1868 de 107.236.165 de lei, iar în 1876 de 69.322.783 de lei. Ca urmare a politicii vamale inaugurate în 1875, din 1877 balanța comercială a devenit, cu rare excepții, deficitară, în 1878 deficitul fiind de 89.540.575 de lei⁸⁷, cauzat și de importul materialelor necesare războiului pentru independență.

Exportul României în 1864 s-a făcut în ordine descrescîndă, cu Imperiul otoman, Austro-Ungaria, Franța, Italia, Anglia etc., păstrîndu-se astfel, cu mici modificări, pînă în 1876. Cerealele ocupau locul cel mai important, de pildă în 1871 81,9 % și în 1878 75,81 %. În afară de grîu și de porumb, principalele produse ale exportului, orzul și rapița dețineau un loc important, iar către sfîrșitul epocii li se adăugau legumele și făina. Dintre produsele neagricole, un loc demn de luat în seamă ocupau sarea, petrolul și lemnul.

În afară de Imperiul otoman, care avea un loc important și aici, la import între 1871 și 1878 se plasau în ordinea descrescîndă a importanței Austro-Ungaria, Anglia, Franța, Germania și Rusia. Cea mai mare parte a importului consta din produse de consumație: textile de bumbac și de lînă, pielărie, coloniale. În anii 1871—1877, valoarea medie a importului de mașini a fost de 4.260.325 de lei, iar a celui de fier și de fabricate de fier de 5.578.498 de lei. Mașinile agricole ocupau, în medie, jumătate din valoarea totală a mașinilor importate⁸⁸.

* * *

⁸⁶ *Lege și convențiune de comerț între România și Austro-Ungaria împreună cu anexele ce o însoțesc*, București, 1876.

⁸⁷ C. I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre vamale și comerciale de la Regulamentul organic și pînă în prezent. Relațiunile noastre comerciale cu Germania, Austro-Ungaria, Anglia, Franța, Italia și Rusia de la 1871—1902*, vol. I, partea a II-a, București, 1904, anexele I și V.

⁸⁸ *Istoria României*, vol. IV, Edit. Academiei, București, 1964, p. 479—480.

Criza economică ciclică europeană din anii 1873—1877, repercutată și asupra țării noastre, a contribuit la scăderea prețului cerealelor și a avut ca efect retragerea unor însemnate capitaluri bănești occidentale de pe piața românească, accentuând tendința spre tezaurizare și scăderea veniturilor statului. Industria, care a fost atinsă și ea de criză, suporta cu greutate concurența produselor străine similare. Citeva instituții bancare au avut pierderi serioase, două din ele — Societatea Financiară a României și Banca de București — fiind silită să lichideze. Pentru refacerea economiei, singura soluție salvatoare consta în ochii majorității poporului în cucerirea independenței statului și înlocuirea moșierimii conservatoare de la guvern.

Dezvoltarea capitalismului în anii 1864—1878 a accentuat lupta de clasă în România. Țărănimea și-a intensificat lupta împotriva moșierimii, mișcarea muncitorească s-a dezvoltat, ajungând la greve și formarea asociațiilor de întrajutorare, primele nuclee organizatorice ale muncitorimii române. Burghezia, întărindu-se tot mai mult din punct de vedere economic, capătă o și mai mare importanță politică, devenind în deceniile următoare cea mai mare forță pe eșichierul politicii românești.

CRIZA DATORIEI EXTERNE ÎN EUROPA SUD-ESTICĂ LA CUMPĂNA SECOLELOR XIX – XX

ROBERT PĂIUȘAN

Criza datoriei externe în țările din Europa sud-estică din jurul anului 1900 reprezintă nici mai mult, dar nici mai puțin, decât cea dintâi criză regională din istoria datoriei externe pe plan mondial, studiul ei contribuind la cunoașterea începuturilor acestui fenomen.

Articolul de față își propune să evidențieze trăsăturile și modul de desfășurare ale crizei datoriei externe atât în România, cât și în statele mici balcanice, cum erau Grecia, Serbia și Bulgaria. Criza s-a desfășurat în forme distincte în fiecare din aceste state; există însă numeroase elemente comune sau asemănătoare, determinate în bună măsură de nivelurile apropiate de dezvoltare economică, de pozițiile similare în raporturile cu creditorii străini și altele, ceea ce înlesnește o tratare comparativă.

Criza datoriei externe s-a manifestat cu vigoare și în Imperiul Otoman. Analiza ei necesită însă o abordare separată, din cel puțin două motive: pe de o parte, din punct de vedere cronologic, apogeeul ei în Imperiul Otoman s-a înregistrat între anii 1875–1881, precedând astfel cu aproximativ două decenii fenomene comparabile din țările balcanice; pe de altă parte, din punct de vedere al implicațiilor economice și politice internaționale, este limpede că situația din statul tricontinental este în afara oricărei posibile asemănări cu cea din statele mici din Balcani.

Articolul are trei părți. În prima parte este înfățișată succint evoluția crizei în Grecia, Serbia și Bulgaria. Prezentarea comparativă oferă, între altele, cadrul pentru o mai bună înțelegere a particularităților fenomenului în România. A doua parte a articolului de față analizează desfășurarea crizei datoriei externe din România în contextul vieții economice și politice din perioada 1899–1903. Sunt puse în evidență cauzele imediate ale crizei (între care îngustarea piețelor europene ale capitalului de împrumut și seceta ce l-a afectat producția agricolă), soluțiile de depășire a ei propuse/aplicate de forțele politice aflate la guvernare, precum și consecințele sale (cum erau acceptarea unor credite în condiții grele, vinzarea unor bunuri ori venituri ale statului, accentuarea fiscalității, presiuni din partea creditorilor și a cercurilor diplomatice interesate). Ultima parte a articolului își propune să pună în lumină particularitățile fenomenului analizat în țările Europei sud-estice.

Publicistica românească din primii ani ai secolului nostru, cum era revista „Le Mouvement Économique”, editată la București și preocupată de peisajul economic românesc și balcanic, dar și alte publicații au acordat atenția cuvenită atât înregistrării evenimentelor a manifestărilor crizei, cât și discernerii cauzelor și urmărilor acestora. Specialiști cunoscuți ai timpului, de talia nrii Andreas Andreadis, Herbert Feis, Velimir Baikici ori Nicolae Xenopol s-au declarat impresionati de amplitudinea și durata fenomenului. Așa, de pildă, Baikici constată cu amărăciune, referindu-se la această criză regională, că „istoria și anciază a țărilor balcanice nu este decât istoria [...] crăciunilor de acest gen”¹.

În deceniile ce aveau să urmeze, criza a fost analizată mai ales circumscris dimensiunii ei naționale în fiecare din țările balcanice, ceea ce a dus inevitabil la pierderea din vedere a elementelor comune pentru întreaga regiune. Consider de aceea că un demers cum este cel de față poate fi util atât degajării trăsăturilor unei crize timpurii a datoriei externe, cât și mai bunei deslășurări a economiei economice a României și, prin comparație, a celorlalte țări din Europa sud-estică în pragul secolului nostru.

¹ A. J. Le Mouvement Économique, 1905, I, 6, p. 487.

1. EVOLUȚIA CRIZEI DATORIEI EXTERNE ÎN GRECIA, SERBIA ȘI BULGARIA LA CUMPĂNA SECOLELOR XIX–XX

Obligații financiare externe existaseră în Balcani de multă vreme — de pildă, tributul. Dar o datorie externă în sens modern a apărut (dacă exceptăm sumele primite de Grecia în anii 1820 și 1830) abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În cadrul acesteia, greutatea specifică a tributului sau datoriei de război era puțin însemnată, ponderea cea mai mare revenind împrumuturilor de stat externe.

Ritmul de contractare a datoriei externe a cunoscut o evoluție relativ asemănătoare în Europa sud-estică; o fază de tatonare durind 10–15 ani, urmată de o fază de mari intrări de capital străin, încheiată cu o criză a datoriei externe, după care urma o relativă stabilizare a situației.

În Grecia, faza de tatonare precedase cu câteva decenii etapa împrumuturilor în lanț, declanșată în 1879; pînă în 1893 fusese contractată o datorie externă totală de 1,2 miliarde franci. În Serbia, după o fază de început în anii 1860 și 1870, s-au contractat împrumuturi externe mai importante, astfel încît pînă în 1895 ele atingeau suma de 0,43 miliarde franci. În Bulgaria, perioada de tatonare s-a întins în deceniul următor dobîndirii autonomiei. Pînă în 1899 fuseseră contractate împrumuturi externe în sumă totală de peste 0,2 miliarde franci².

În România începuturile fenomenului se situau între 1864 și pînă imediat după obținerea independenței de stat, perioadă în care au afluît pe calea împrumuturilor externe 0,4 miliarde franci. În anii 1880 au fost contractate împrumuturi în valoare totală de 0,8 miliarde franci, iar pînă în 1898 alte 0,6 miliarde franci. La sfîrșitul anilor 1890 datoria externă (ținîndu-se cont și de conversiunea sau achitarea parțială a unora dintre împrumuturi) a României se ridica la aproape 1,3 miliarde franci³.

În Grecia în anul 1893 plățile în contul datoriei externe urmau să absoarbă 35,4 milioane franci aur, respectiv 52,5 milioane drahme-hurtie⁴ la un nivel preliminar al încasărilor bugetare de 93–96 milioane drahme. În același an exportul de struguri, datorită închiderii în mare parte a pieții franceze, a adus încasări de numai 20 milioane franci, față de media de 40–50 milioane franci a ultimilor ani.

În aceste condiții era limpede că rambursarea datoriei externe urma să întîmpine dificultăți majore. În decembrie 1893 guvernul a anunțat că va plăti doar 30% din plățile cuvenite și că intenționează să poarte negocieri cu creditorii pentru a obține o reglementare reciproc convenabilă. Bancherii străini au primit ca vizibilă ostilitate decizia guvernului grec și i-au reproșat că nu ar fi respectat clauzele unora din împrumuturile anterioare, continuînd să achite integral datoria internă. Pe de altă parte, modalitatea de soluționare a impasului a fost întrevăzută diferit de creditorii străini. Astfel, bancherii englezi au acceptat în principiu o diminuare momentană a ratei dobînzii, care urma să crească apoi progresiv. În schimb, bancherii germani au cerut afectarea excedentelor de la unele venituri rentabile ale statului. Guvernul grec a admis în principiu ultima soluție, dar a cerut luarea în calcul a excedentelor ansamblului veniturilor statului. A refuzat însă ca operația de încasare/administrare a veniturilor respective să fie încredințată unui organism din care, alături de autohtoni, să facă parte și reprezentanți ai bancherilor străini (se propusese un consiliu autonom din care să facă parte cinci greci și trei străini). Guvernul nu a făcut contrapropuneri și negocierile au eșuat.

O bună parte a istoriografiei economice grecești apreciază atitudinea guvernului în această primă fază ca mult prea pasivă și incapabilă de a folosi în propriul avantaj unele diferențe de poziții între creditorii externi⁵. Factorul timp, în acest caz, avea să lucreze în favoarea intereselor acestora din urmă.

Nereglementarea problemei datoriei externe s-a răsfrînt negativ asupra poziției internaționale a țării în perioada imediat următoare. Astfel, în timpul conflictului militar greco-otoman din 1897, diplomația germană, secondată de cea austro-ungară și italiană, a adoptat

² J. R. Lampe, M. R. Jackson, *Balkan Economic History*, Bloomington, 1982, p. 232.

³ Gh. M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate 1823–1933*, București, 1934, pp. 168–170 (citât în continuare *Istoricul dezvoltării...*).

⁴ Cursul monetelor sud-est europene la sfîrșitul secolului al XIX-lea era: 1 drahmă = 0,64–0,72 franci și 1 leu = 1 leva = 1 dinar = 1 franc.

⁵ A. Andreadis, *Les contrôls financiers internationaux*, Paris, 1925, p. 65.

o atitudine dură la adresa Greciei. Diplomații germani au obținut inserarea în protocolul tratatului de pace de la Constantinopol a unei clauze privitoare la instaurarea controlului străin asupra finanțelor grecești.

Esecul militar în războiul cu Imperiul Otoman a contribuit la deteriorarea extremă a situației financiare a statului grec, netezind în fapt calea instaurării dominației nemijlocite a bancherilor străini. Marea Britanie, Franța și Rusia au garantat în solidar împrumutul pentru achitarea indemnizației de război datorate Imperiului Otoman, cifrată la 4 milioane lire turcești = 94 milioane fr.⁶.

În schimb, guvernul grec a acceptat constituirea unei Comisii Financiare Internaționale din care făceau parte reprezentanți a șase puteri străine (Franța, Marea Britanie, Germania, Austro-Ungaria, Italia și Rusia), desemnați în această calitate de guvernele respective și nu de creditorii interesați. Comisia obținea concesiunea unui mare număr de venituri ale statului: sare, hirtie de țigări, chibrituri, cărți de joc, smarald de Naxos, tutun, timbru, precum și — ca rezervă dacă aceste venituri nu ar fi fost îndestulătoare —, taxele vămii Pireu, stabilirea unor impozite tarife, avea dreptul de a numi și revoca funcționarii din serviciile respective ș.a.

Administrarea acestor venituri se făcea prin intermediul Regiei Monopolurilor, societate națională existentă încă din 1887, și ale cărei atribuții au fost extinse.

Potrivit reglementării din 1898, suma nominală a datoriei externe grecești rămânea intactă, dar era împărțită în trei categorii, fiecareia aplicându-i-se o reducere diferențiată a dobânzii inițiale. Volumul minim al dobânzii ce urma să fie rambursat anual creditorilor străini a fost stabilit la 8,75 milioane drahme aur = 13,5 milioane drahme hirtie. În cazul obținerii unor venituri suplimentare, acestea erau distribuite astfel: 40% pentru bugetul grec, iar 60% pentru creditorii sub formă de amortizare și bonificații. În ipoteza unei ameliorări a cursului drahmei hirtie, suma reprezentând diferența de curs era distribuită în modul arătat mai sus, deci însușită în proporție de 60% de creditorii. Dacă însă cursul drahmei se eroda în continuare, pierderile urmau să fie compensate din veniturile de rezervă. La recomandarea expresă a Comisiei Financiare Internaționale, guvernul grec se obliga să nu mai emită bonuri de tezaur sau monedă-hirtie fără acoperire îndestulătoare⁷.

În anii următori, în condițiile unei politici de austeritate, situația finanțelor publice ale Greciei a cunoscut o relativă ameliorare. Potrivit estimărilor făcute în 1904 de H. P. Harvey, delegatul britanic în Comisia Financiară Internațională, produsul monopolurilor gestionate de Comisie crescuse cu 17,7 milioane drahme, iar ponderea plăților externe în bugetul de stat scăzuse la circa 30%.

În 1894, serviciul datoriei externe a Serbiei atingea 22 milioane dinari, adică 35% din încasările bugetare preliminate pentru acel an. Pentru reducerea anuității, guvernul intenționa să contracteze un împrumut masiv de conversiune/unificare a datoriei externe.

În acest scop au fost angajați negocieri cu sindicatul bancar compus din K.u.K. Privilegierte Länderbank din Viena, Banque Imperiale Ottomane și Berliner Handelsgesellschaft. După câteva runde de negocieri se încheie o convenție pentru contractarea unui împrumut în valoare de peste 300 milioane dinari, cu dobândă 4%, garantat cu un mare număr de venituri ale statului, ceea ce însemna exercitarea unui control de facto asupra finanțelor Serbiei. De altminteri, chiar acest aspect, ce nemulțumea profund opinia publică, a fost agitat în dezbaterile parlamentare pe marginea adoptării convenției de numeroși deputați, atît din opoziție, cit și de pe băncile guvernamentale. Confruntată cu un curent de opinie net defavorabil, proiectata convenție a fost respinsă.

După înrăutățirea situației financiare, s-au reluat tratativele cu sindicatul bancar. În urma negocierilor, a fost încheiat în iunie 1895 un acord cunoscut ca „Aranjamentul de la Karlsbad”. Potrivit clauzelor acestuia, Serbia urma să contracteze un împrumut în valoare totală de 355,4 milioane franci, curs 70%, dobândă 4%, amortizabil în 72 de ani. Acesta urma să fie folosit astfel: 310,5 milioane franci pentru convertirea împrumuturilor anterioare cu dobândă de 5%, iar restul pentru rambursarea datoriei către Rusia, consolidarea datoriei flotante și a avansurilor către trezorerie ș.a. Deși prezentat ca împrumut de conversiune/unificare a datoriei externe, el nu întrunea condițiile obișnuite pentru asemenea gen de operațiuni: subscriitorii nu puteau cere rambursarea obligațiunilor, iar cursul de emisiune era coborît⁸.

⁶ J. Thobie, *Investissements et Impérialisme français dans l'Empire ottoman 1895—1914*, Paris, 1977, p. 137 și urm.

⁷ A. Andreadis, *op. cit.*, p. 68.

⁸ *Ibidem*, p. 75.

¹Creșterea obțineau prin acest aranjament concesiunea veniturilor unor monopoluri fiscale, care urmau a fi gestionate de Administrația autonomă a monopolurilor. Consiliul acesta era compus din doi reprezentanți ai băncilor creditoare și patru reprezentanți sîrbi; guvernatorul și vice-guvernatorul Bancii Naționale și doi membri numiți direct de guvern. Componența consiliului amintea de cea din proiectul propus guvernului grec și respins de acesta în 1896. Veniturile concesionate au diferit în timp. Inițial erau afectate impozitele pe tutun, sare și petrol, precum și încasările din căile ferate; în 1899 s-a renunțat la încasările pe căile ferate și s-au inclus impozitele pe hirtia de țigări și chibrituri; ulterior, pe listă s-au mai adăugat taxele pe alcool și zaharină.

Încasările Administrației autonome a monopolurilor au înregistrat creșteri anuale destul de însemnate. Cea mai mare parte a încasărilor erau afectate rambursărilor datoriei externe, restul era vărsat la bugetul statului.

Tabelul 1

Rezultatele financiare simplificate ale Administrației autonome a monopolurilor din Serbia, 1896—1903
(în milioane franci)

Anii	Încasări nete	În contul datoriei externe
1896	19,99	16,75
1897	19,34	17,19
1898	20,02	17,31
1899	24,91	17,56
1900	25,89	17,38
1901	24,49	16,91
1902	26,38	18,54
1903	29,24	20,22

»Sursa: „Le Mouvement Economique”, 1905, I, 3, p. 270.

★

Obligațiunile împrumutului de conversiune au fost plasate pe principalele piețe continentale — la Paris, Berlin și Viena. Dar cursul lor la bursele din Berlin și Viena era foarte scăzut. De aceea, Berliner Handelsgesellschaft s-a străduit în 1896 și 1897 să plaseze o cotă mai mare a obligațiunilor pe piața pariziană, dar rezultatele nu au fost încurajatoare. În 1897 guvernul sîrb a făcut un demers oficial pe lângă cabinetul francez; cererea avea să fie acceptată abia în 1901. Pînă în martie 1903, în Germania se mai aflau numai 20% din totalul obligațiunilor, iar în Austro-Ungaria o sumă neînsemnată.

Contractarea împrumutului masiv din 1895 nu a fost în măsură să amelioreze durabil situația financiară a Serbiei. În două exerciții financiare consecutive, 1898—1899 și 1899—1900, deficitul bugetar însuma 28 milioane dinari, iar datoria flotantă crescuse vertiginos. În aceste condiții, guvernul sîrb discută cu Union Bank din Viena posibilitățile unui împrumut în valoare de 30 milioane dinari. Așa cum era de așteptat, vestea negocierilor a stîrnit nemulțumirea finanței străine, pentru că ar fi antrenat noi scăderi ale cursului obligațiunilor sîrbești. Finanța franceză s-a arătat cea mai energică în descurajarea băncii vieneze și împrumutul a eșuat.

Situația financiară a Regatului de la Dunăre și Sava continua să se deterioreze, astfel că în același an 1899 a fost necesară finanțarea printr-un împrumut extern a construcției unui nou tronșon de cale ferată, garantat cu construcția respectivă.

În a doua parte a anului 1900, pe măsura îmbunătățirii conjuncturii pe piețele capitalului de împrumut, guvernul a angajat negocieri pentru a obține noi credite. El au căutat să realizeze sprijinul diplomației ruse pentru obținerea unui împrumut pe piața pariziană, numai că solicitările sale au fost primite cu rezerve.

În aceste condiții, guvernul sîrb s-a adresat sindicatului bancar ce preluase și împrumutul din 1895 și care și-a formulat condițiile în care era dispus să îl acorde. Împrumutul în valoare nominală de 60 milioane dinari, curs 80%, dobîndă 5%, era garantat cu suplimentul încasărilor din veniturile gestionate de Administrația Monopolurilor, precum și cu încasările vamale ale căilor ferate ale statului. Practic prin aceste garanții era completată concesiunea către capitalul străin a unui evantai larg de venituri ale statului.

În Bulgaria, criza agrară din 1899–1900 dezechilibrase finanțele publice. În iulie 1900, cînd guvernul bulgar a tratat cu bancherii din Viena și Berlin în vederea contractării unui nou împrumut, i s-a recomandat să se adreseze finanței franceze. Dar cabinetul de la Sofia a negociat și cu guvernul Rusiei, care a trimis un expert în Bulgaria pentru a examina situația financiară a țării. Potrivit raportului întocmit de acesta, numai pentru rezolvarea unor sarcini financiare urgente era necesară o sumă de 77 milioane leva, iar pentru o redresare de perspectivă — o sumă cu mult mai mare. Raportul recomanda o urgentă asanare a finanțelor Principatului, înaintea oricăror alte acțiuni⁹.

În aceste condiții, guvernul bulgar s-a adresat bancherilor parizieni. În întrevederea avută la direcția lui Paribas, năpăstului bulgar de finanțe i s-a cerut ca, înainte de orice noi negocieri, să fie achitate ratele scadente la datoria flotantă față de creditorii francezi. Argumentele invocate de ministrul bulgar — secetă prelungită, inundații, scăderea exportului — nu au fost luate în considerare.

Între timp, situația financiară a țării se deteriora din zi în zi. Guvernul era dispus, în ipoteza realizării împrumutului, să accepte un inspector financiar din partea creditorilor francezi.

În decembrie 1900 era avut în vedere un împrumut de 80–100 milioane franci, acordat de sindicatul bancar condus de Paribas și garantat cu concesiunea monopolului tutunului. Diplomația franceză s-a declarat de acord să sprijine acest proiect, cu condiția ca banca franceză să răsкупere obligațiunile împrumuturilor bulgare contractate anterior la Deutsche Bank și la Länderbank, așa încît Paribas să devină creditorul exclusiv al guvernului bulgar. Tratatul abia demarșera cînd, în ianuarie 1901, cabinetul a demisionat.

Noul guvern bulgar și-a făcut cunoscută intenția de a renegotia condițiile împrumutului, declarîndu-se atît împotriva prezenței inspectorului financiar francez, cit și a concesiunii monopolului tutunului. Primul ministru declara că nu poate accepta decît, cel mult, acordarea concesiunii asupra monopolului banderolei pachetului de țigări (echivalent cu un impozit asupra desfacerii țigărilor).

Auzind de noua poziție a guvernului bulgar, Paribas i-a reamintit de apropiata scadență a unei rate de 2,5 milioane franci, de alte creanțe și a amenințat cu acționarea în justiție a debitorului și punerea sechestrului pe activul în metal prețios al Băncii Naționale a Bulgariei. În fața presiunilor, guvernul bulgar s-a declarat dispus să primească integral condițiile băncii, dacă aceasta îi acorda împrumutul solicitat.

Pentru concertarea unei atitudini comune față de solicitările de împrumut ale Bulgariei, în iunie 1901 a avut loc la Paris o întrunire a reprezentanților sindicatului bancar: Banque de l'Union Parisienne, Paribas, Deutsche Bank, Wiener Bankverein. Delegații sindicatului au recomandat guvernului bulgar măsuri de asanare financiară și achitarea cu regularitate a ratelor scadente la datoria externă. Cit privește împrumutul solicitat, discutarea lui putea avea loc numai prin concesiunea unui venit al statului suficient de mare pentru a oferi garanții îndestulătoare, cum era monopolul tutunului.

După mai multe runde de negocieri, guvernul bulgar a acceptat ideea concesiunii monopolului tutunului către creditorii, precum și pe aceea a unor comenzi militare în Franța. Convenția prevedea un împrumut de 125 milioane leva, curs 82,5%, dobîndă 5%. Între condiții figurau: acceptarea unui control financiar din partea creditorilor, concesiunea monopolului tutunului și a impozitelor pe circulație aferente, constituirea unei Administrații comune a monopolurilor statului, pe o durată de 50 de ani. În aceeași perioadă guvernul nu avea dreptul să facă noi emisiuni monetare fără acordul creditorilor.

Dar în această formă, convenția de împrumut avea să fie respinsă în Parlament, ceea ce a dus la accentuarea tensiunii politice în țară. Interesați în evitarea unei înrăutățiri și mai serioase a situației, băncile franceze s-au declarat de acord să renunțe la cererea de a li se concesiunea în totalitate veniturile realizate din comercializarea tutunului și să accepte ca o parte a împrumutului să fie preluată de bănci din Rusia și Bulgaria. Împrumutul se cifra la 106 milioane franci, curs 81,5%, dobîndă 5%. Suma era subscrisă de Paribas — 92 milioane franci și Banca de Stat rusă — 14 milioane franci. Durata de rambursare era fixată la 50 de ani. Împrumutul era garantat cu impozitul pe consumul de tutun, (asupra „banderolei”) și, în completare, prin impozitul pe producția de tutun.

Ameliorarea situației economice și financiare a permis în anii următori o redresare treptată a creditului extern al Bulgariei. În același timp, statul bulgar, relativ puțin îndatorat înainte de 1900, avea să contracteze împrumuturi masive din străinătate în preajma și în timpul primului război mondial.

⁹ S. Damjanov, *La pénétration économique française en Bulgarie*, Sofia, 1971, p. 106.

2. CRIZA DATORIEI EXTERNE ÎN ROMÂNIA (1899–1903)

Reușita operațiunii de conversiune din 1898 și tendința de reducere în continuare a ratei dobânzii pe plan european determinaseră guvernul liberal să aibă în vedere, pentru o perspectivă apropiată, conversiunea altor împrumuturi 5% contractate în anii 1880. Dar, către sfârșitul anului 1898 și în primele luni din 1899 rata dobânzii pe piețele europene ale capitalului de împrumut înregistra creșteri sensibile, atingând nivelurile record de 4% la Londra și 6% la Berlin. Aceasta era rezultatul unor cauze diverse, ca: declanșarea războiului anglo-bur și evoluția sa inițial defavorabilă Imperiului Britanic, criza industrială din Rusia, criza creditului din Germania, Belgia și alte țări europene¹⁰.

La începutul lunii aprilie 1899 datoria flotantă a României atinge suma de 65 milioane lei, iar creditele extraordinare pentru lucrări angajate pe anul fiscal 1899–1900 erau estimate între 65 și 83 milioane lei. În condițiile creșterii ratei dobânzii, se impunea stingerea urgentă a datoriei flotante. Cabinetul liberal demisionă însă la 11/23 aprilie 1899, înainte de a lua vreo măsură concretă în acest sens.

În aceeași zi, pe cînd aștepta să fie chemat la Palat pentru a fi investit prim-ministru, liderul conservator Lascăr Catargiu înceta din viață. O reuniune de urgență a conducerii acestui partid îl desemnă în fotoliul de lider pe Gh. Gr. Cantacuzino și nu pe junimistul P. P. Carp, care se socotea cel mai îndreptățit să preia succesiunea lui Lascăr Catargiu. Premierul Gh. Gr. Cantacuzino era și titular la Interne, iar Take Ionescu la Învățămînt și Culte. Portofoliul Finanțelor revenise generalului Gh. Manu, om politic puțin versat (Titu Maiorescu îl califica drept „un neofit fără pricepere”¹¹) într-un domeniu în care succeda unor specialiști de talia lui Petre Mavrogheni ori Menelas Ghermani. Imediat după instalare, noul cabinet ceru ministrului român la Berlin, Alexandru Beldiman, să îl informeze asupra eventualelor negocieri ale guvernului anterior cu sindicatul bancar condus de Diskonto și, în general, să examineze posibilitatea unui împrumut într-un viitor apropiat. Diplomatul român răspundea că nu fusese convenit nimic concret, iar reprezentanții sindicatului bancar nu recomandau un împrumut în perioada imediat următoare. Deși răspunsul nu era încurajator, guvernul român se adresa conducerii lui Diskonto în vederea negocierii unui împrumut de cel puțin 150–160 milioane lei, necesari stingerii datoriei flotante și finanțării lucrărilor în curs¹². A. von Hanseemann, director la Diskonto, se consultă și cu bancherii francezi membri ai sindicatului (Paribas, Société Générale, Comptoir d'Escompte), dar aceștia au declinat categoric orice participare la împrumut.

Mai mult decît atît: cotarea eventualului împrumut la Bursa din Paris — o operațiune de rutină în cazul împrumuturilor anterioare — era condiționată acum de modul de rezolvare a așa-numitei „afaceri Hallier”. Antreprenorul francez Hallier preluase, printr-un contract încheiat în martie 1896, lucrările de modernizare și extindere a portului Constanța. El abandonă însă curînd lucrările, pretinse despăgubiri — vădit disproporționate — în valoare de 18 milioane lei și ceru judecarea pretențiilor sale nu de instanțele românești — așa cum se angajase prin contractul încheiat în 1896 — ci de un tribunal arbitral. Pretențiile lui Hallier au indignat o mare parte a opiniei publice românești, ceea ce determinase guvernul să nu le dea curs.

La efectele crizei financiare și economice resimțite pe aproape întregul continent european s-a adăugat în România — ca de altminteri și în Bulgaria, dar într-o măsură mai mică — o secetă prelungită (nu a plouat aproape deloc timp de 10 luni). Agravarea situației agricole îl determină pe N. Fleva, ministrul Agriculturii și Domeniilor, să adopte cîteva măsuri urgente, dintre care cea mai controversată a fost cumpărarea în mai-iunie 1899 a circa 9000 vagoane de fin în valoare totală de peste 6 milioane lei. Finul, achiziționat în mare grabă de la diverși intermediari, s-a dovedit de calitate foarte proastă. Cînd pe la mijlocul lunii iulie a început în sfîrșit să plouă, au fost de comandat cca 2400 vagoane de fin ce nu apucaseră să fie transportate, pentru care s-au plătit despăgubiri de peste 800 mii lei. Întreaga acțiune, denotînd incompetență și chiar neseriozitate, irosise banul public fără mare folos într-o perioadă de acută criză. „Finul lui Fleva” devenise un subiect favorit pentru ironii sau, după caz, reflecții triste¹³.

În cursul verii, ministrul de Finanțe Gh. Manu făcu noi demersuri pe lîngă sindicatul bancar în vederea obținerii de credite. În cursul lunii august el se întîlni personal în Germa-

¹⁰ Gh. M. Dobrovici, *Istoricul datoriei publice a României*, București, 1913, pp. 305–307 (în continuare *Istoricul datoriei*...).

¹¹ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal 20, f. 130–131.

¹² Gh. M. Dobrovici, *Istoricul datoriei*..., p. 308.

¹³ I. Bulei, *Lumea românească la 1900*, București, 1984, pp. 165–166.

nia cu A. von Hanseemann, căruia îi repetă dorința de contractare urgentă a împrumutului. La solicitarea sa, bancherul german convoca pentru un „schimb de vederi” pe principalii membri ai sindicatului bancar la Bruxelles, la 2 septembrie 1899. Cîteva zile mai tîrziu, la 6 septembrie, bancherii își făcuseră cunoscute condițiile în care ar fi fost dispuși să acorde României împrumutul solicitat. Valoarea nominală urma să fie de 175 milioane lei, curs 93,5%, comision 1,5%, rata dobinzii 5% și nu 4% ca în cazul ultimelor împrumuturi, durata 60 ani. Bancherii urmau să preia ferm jumătate din valoarea nominală și opțional cealaltă jumătate; guvernul român se obliga să nu mai contracteze nici un împrumut în următorii trei ani¹⁴. În încheiere, bancherii apreciau că emisiunea titlurilor de rentă ale împrumutului putea avea loc numai după normalizarea situației politice internaționale, respectiv dezamorsarea conflictului anglo-bur.

Formulate la insistențele guvernului român, aceste condiții erau menite mai degrabă să-i descurajeze intențiile de împrumut la acel moment. Totuși nu s-a întîmplat așa: sub presiunea gravului dezechilibru financiar, cabinetul conservator s-a declarat de acord cu ele. Ministrul de finanțe comunică această hotărîre lui Hanseemann cerîndu-i să treacă la încheierea efectivă a convenției de împrumut. Sindicatul bancar nu avea însă nici un motiv să accelereze contractarea împrumutului: nu existau indicii ale unei redresări iminente a situației pe piețele de capital europene, iar situația financiară a statului român continua să se deterioreze.

Tabelul 2

Evoluția cursului la titlurile de rentă românești în 1899

Împrumutul	Curs ian. 1899	Curs oct. 1899
Împrumut extern 4% din 1889	92	84,5
Împrumut extern 4% din 1890	92	86
Împrumut extern 5% din 1881— 1888	100,5	96,5
Împrumut extern 5% din 1893	100	97,5

Sursa: G. M. Dobrovici, *Istoricul datoriei publice a României*, București, 1913, p. 306.

Așa cum reiese și din Tabelul 2, cursul la titlurile de rentă ale împrumuturilor externe românești din anii 1880 și 1890 a înregistrat căderi apreciabile. În plus, între mai și septembrie 1899 guvernul emisese bonuri de tezaur în valoare de 40 milioane lei, majorînd datoria flotantă pînă la suma de 105 milioane lei.

Guvernul român sondă, în prima parte a lunii septembrie, și posibilitatea lansării unui împrumut pe piața franceză, eventual și pe cea britanică, dar bancherii parizieni și londonezi și-au exprimat rezervele cele mai serioase. Eșecul acestor sondaje, devenit cunoscut sindicatului bancar, a slăbit și mai mult poziția statului român în perspectiva negocierii unui împrumut. De altminteri, încă din 20 septembrie 1899, Hanseemann avertiza fără echivoc că nu puteau fi menținute condițiile prezentate de sindicatul bancar cu două săptămîni mai înainte, pe motiv că, între timp, situația economică și financiară în Europa ar fi cunoscut o nouă agravare.

În urma unei solicitări a guvernului român, în octombrie 1899 a fost convocată la Berlin o rundă de negocieri cu principalii membri ai sindicatului bancar. În acest scop, cabinetul conservator investi ca imputernicit al său pe Ion Kalinderu, care rezolvase onorabil la Berlin diferendul cu Societatea Acționarilor în urmă cu două decenii și care, în plus, era unul dintre sfetnicii cei mai apropiați ai regelui Carol I. Dar speranțele că el va putea, uzînd de influența sa personală, să obțină o ameliorare a termenilor împrumutului aveau să se năruiască încă de la primele tratative.

Potrivit convenției de împrumut din 7/19 noiembrie 1899, sindicatul bancar acorda României un împrumut în valoare nominală de 175 milioane lei, curs 91%, comision 1,50%, rata dobinzii 5%, constînd din bonuri de tezaur¹⁵. Trăsăturile acestui împrumut corespundeau

¹⁴ Gh. M. Dobrovici, *Istoricul datoriei...*, p. 311.

¹⁵ Textul original al convenției de împrumut la Ministerul Finanțelor, Inventarul de Arhivă Direcției Datoriei Publice pe anii 1890—1949, Dosar 697.

de fapt unuia pe termen scurt, din care sindicatul bancar urma să preia în mod ferm o sumă nominală de 100 milioane lei la data împrumutului și să își exercite opțiunea asupra restului sumei în trei tranșe: pentru primele 33 milioane lei până la sfârșitul anului 1899, pentru următoarele 23 milioane lei până la sfârșitul lui februarie 1900 și pentru ultimele 19 milioane lei până la 316 mai 1900. El ațea să își exercite opțiunea înăuntrul termenelor convenite, astfel încât întreaga sumă nominală a împrumutului a fost preluată de sindicat. Guvernul român i-a remis bonuri de tezaur la purtător 5 serii a câte 35 milioane lei,

Băncile participante la împrumut și cota fiecăreia au fost:	
Diskonto — Berlin	36,575 %
Bleichröder	24,550 %
Comptoir d'Escompte	9,200 %
Paribas	9,000 %
Rotschild — Frankfurt	5,625 %
Société Générale	3,300 %
Banca Națională a României	8,750 %
Banca Generală Română	3,000 %

Pondera băncilor germane (fără a socoti și Banca Generală Română controlată de grupul Diskonto) însuma 66,75%, adică două treimi din totalul împrumutului, în timp ce ponderea băncilor franceze era de 21,5%. Rambursarea sumei nominale urma să aibă loc integral la 1 decembrie 1904, cu dreptul pentru guvernul român de a rambursa bonurile de tezaur înaintea acestei date, fie integral, fie eșalonat prin trageri la sorți.

Rezultatele financiare ale împrumutului au fost:

177 406 250 lei valoare nominală mărită

154 890 000 lei valoare netă

Rata reală a dobânzii a fost de 8,18% ¹⁶.

Prin textul convenției de împrumut, guvernul român își asuma două obligații: 1. să nu folosească creditele pentru lucrări în curs aprobate prin nouă legi speciale, specificate ca atare, dar încă neconsumate până la acel moment și 2. să nu procedeze înainte de rambursarea integrală a valorii nominale a împrumutului la contractarea altui împrumut extern sau intern, ori la emisiunea unor bonuri de tezaur, exceptându-se cazuri de forță majoră cum erau războiul sau calamitățile naturale.

Suma netă rezultată din împrumut urma să fie folosită pentru achitarea bonurilor de tezaur scadente în valoare de 105 milioane lei, ca și pentru finanțarea altor plăți urgente.

În dezbaterile din Parlament, deputații I. I. C. Brătianu, E. Costinescu, M. Ghermani ¹⁷, senatorul A. Carp ¹⁸ și alții, criticau cu severitate guvernul conservator și în special pe premierul Gh. Gr. Cantacuzino și pe ministrul de finanțe Gh. Manu, pe motivul tergiversării nepermise a negocierii împrumutului. În replică, Gh. Manu, după ce arăta că fusese în permanent contact cu sindicatul bancar încă din aprilie 1899, declara că însăși finalizarea împrumutului reflecta increderea de care se bucura statul român în rîndul creditorilor săi în împlinirile grele ale crizei financiare și economice.

Dar criticile cele mai severe priveau condițiile confidențiale pe care guvernul fusese silit să le accepte cu ocazia tratatelor în vederea împrumutului. Acestea ar fi constat, potrivit celor așanzate de diverse ziare ale timpului ¹⁹, din: reglementarea „afacerii Hallier” într-o manieră convenabilă pentru antreprenorul francez, modificarea legislației pentru stimularea investițiilor străine în economie, eventual acordarea unor concesiuni rentabile grupului Diskonto și aprobarea instalării de către o firmă germană a unui cablu maritim permanent între Constanța și Istanbul. Nici una din aceste clauze nu era menționat, fie și într-o formă indirectă, în textul convenției, dar guvernul român avea să acționeze în sensul aplicării lor în perioada următoare.

În toiul controverselor publice pe marginea clauzelor confidențiale ale convenției de împrumut, la 14/26 decembrie 1899 primul ministru Gh. Gr. Cantacuzino suferi o congestie

¹⁶ I. Tutuc, *Datoria publică a României în Enciclopedia României*, vol. IV, București, 1943, p. 798.

¹⁷ *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1899—1900, nr. 8, 25 noiembrie 1899, p. 33 (în continuare D.A.D.).

¹⁸ *Dezbaterile Senatului*, 1899—1900, nr. 7, 1 decembrie 1899, p. 17 (în continuare D.S.).

¹⁹ „Adevărul”, 6 martie 1900; „L'Indépendance Roumaine”, 14 martie 1900.

cerebrală și pleacă în străinătate pentru a-și reface sănătatea. În această situație, generalul Gh. Manu preluă cu titlu interimar șefia cabinetului și trecu titular la Interne, în vreme ce Take Ionescu preluă portofoliul Finanțelor. Remanierea a evitat în extremis demisia cabinetului, cerută atât de liberali, cât și de junimiști. Dar chiar și după reinstalarea la conducere a lui Gh. Gr. Cantacuzino în martie 1900, P. P. Carp continua să pretindă pentru sine funcția de prim-ministru.

Între timp, printr-un proiect de lege din decembrie 1899, guvernul român își dădu asentimentul pentru reglementarea „afacerii Hallier” prin constituirea unui tribunal arbitral, adică exact ceea ce solicitase, până atunci fără succes, antreprenorul francez. Parlamentarii junimiști și liberali criticau cu asprime pasul înapoi făcut de guvern, pe care inițial membrii cabinetului îl explicau neconvingător. Abia la începutul lui martie 1900, în cursul unor noi schimburi de replici tăioase în Camera Deputaților, Take Ionescu admise că „acest arbitraj a fost o inexorabilă fatalitate”²⁰, ceea ce echivala cu recunoașterea asumării unor obligații în acest sens. O declarație similară a făcut și Ion Lahovary, ministrul de Externe. Proiectul de lege privind instituirea tribunalului arbitral (prin care se încălca articolul 104 din Constituție) a fost adoptat cu majoritate în ambele Camere ale Parlamentului.

Spre a limpezi motivele care au determinat guvernul să accepte formula arbitrajului, mai mulți parlamentari junimiști și liberali, între care Titu Maiorescu, P. S. Aurelian și Em. Porumbaru au cerut o anchetă parlamentară care să cerceteze pe bază de acte, dacă acestea erau legate de participarea la împrumutul din noiembrie 1899 a băncilor franceze, după ce ele se derobaseră anterior de la orice angajament în acest sens²¹. Premierul Gh. Gr. Cantacuzino refuza însă constituirea comisiei de anchetă parlamentară, pe motiv că acțiunea guvernului avusese un caracter strict confidențial.

La sfârșitul lunii februarie 1900 se constituie tribunalul arbitral care urma să se pronunțe asupra pretențiilor formulate de Hallier. Acesta apelase la serviciile cunoscutului avocat și om politic Raymond Poincaré, viitor președinte (1913—1920) și de mai multe ori prim-ministru al Franței, precum și la ale avocatului român Constantin Nacu, om politic liberal aflat într-o postură ingrată, dată fiind poziția de ostilitate a partidului său față de desfășurarea procesului. Diplomația franceză sprijinea fățiș poziția lui Hallier, fapt ce irita odată mai mult opinia publică românească. Manifestațiile publice împotriva procesului se țineau lanț, iar comentariile ziarelor erau dintre cele mai acide. Prin sentința tribunalului arbitral, antreprenorul francez primea suma de 6,2 milioane lei, adică de trei ori mai puțin decât ceruse (18 milioane lei) și de aproape două ori mai mult decât îi oferise statul român (3,5 milioane lei)²².

Acțiunile guvernului român pentru materializarea celorlalte presupuse angajamente confidențiale ale sale, decurgând din împrumutul din noiembrie 1899, nu aveau să se bucure de o vîlvă comparabilă cu „afacerea Hallier”. În ianuarie 1900 a fost adus în Parlament un proiect de lege privind construirea și exploatarea unor căi ferate private, prin care se încuraja pătrunderea capitalului străin, atât în domeniul transportului feroviar, cât și al unor sectoare învecinate. Deși criticat violent de deputații liberali — ca fiind un mare regres după răscumpărarea cu succes a rețelei feroviare — proiectul avea să fie adoptat. Aproape simultan, Take Ionescu, devenit de curînd ministru de finanțe, introduce un proiect de lege privind concesionarea monopolului hîrtiei de țigarete, dar pentru moment discutarea sa a fost aminată. Cît privește instalarea cablului submarin între Constanța și Istanbul, acesta avea să fie inaugurat în anul 1905.

În primele luni ale anului 1900, situația financiară a țării continua să se deterioreze. Prezentarea ei în Adunarea Deputaților la 10 martie 1900 punea în evidență faptul că deficitul bugetar sporea lunar în medie cu 10—15 milioane lei, de la cca 30 milioane lei în ianuarie, la 50—60 milioane lei în martie. Se propunea reducerea cheltuielilor la diferite ministere, adoptîndu-se legi în acest sens. În cursul dezbaterilor, ministrul N. Filipescu avansă ca soluție vânzarea pădurilor statului și a acțiunilor acestuia la Banca Națională. Expertul financiar al liberalilor, Em. Costinescu, îi demonstrează însă urmările păgubitoare ale unor atari acțiuni²³. Take Ionescu pleda pentru introducerea unor noi impozite, afinînd că politica de austeritate a guvernului ar fi adus deja economii în valoare de 28 milioane lei.

În același timp însă, diverși emisari ai guvernului român evaluau posibilitățile unor noi credite externe. Directorul Casei de Depuneri, Economii și Consemnațiuni obținu la Berlin

²⁰ D.A.D., 1899—1900, nr. 52, 2 martie 1900, p. 920.

²¹ D.S., 1899—1900, nr. 67, 29 martie 1900, p. 1 130; T. Maiorescu *op. cit.*, Jurnal 21, f. 23.

²² I. Bulei, *op. cit.*, pp. 174—177.

²³ Paraschiva Căncea, M. Iosa, A. Stan (coordonatori), *Istoria Parlamentului și a vieții parlamentare din România pînă la 1918*, București, 1983, pp. 360—361.

un împrumut de 8 milioane lei pentru instituția pe care o conducea, dar la Bruxelles, Amsterdam și Paris a fost refuzat. Ion Kalinderu se pregătea să meargă la Paris cu ocazia Expoziției Universale și să folosească această împrejurare pentru a contracta un împrumut cu băncile franceze Comptoir d'Escompte și Paribas, dar tratativele nici nu au mai avut loc.

După încheierea sesiunii parlamentare în aprilie 1900, Take Ionescu plecă la Berlin cu intenția de a negocia cu grupul Diskonto un nou împrumut de cel puțin 55 milioane lei, din care un avans imediat de 6 milioane lei. Potrivit convenției de împrumut din noiembrie 1899, statul român nu putea solicita alte credite până la rambursarea bonurilor de tezaur. Totuși, Hansemann luă act de propunerea ministrului român de finanțe și convocă la Bruxelles o întâlnire a reprezentanților sindicatului bancar. Părea că urma să se reediteze situația din anul precedent: aminări, renegocieri, apoi un împrumut în condiții, era de presupus, și mai grele. Dar bancherii francezi au anunțat că ar putea prelua numai 150 mii franci din cei 6 milioane franci ceruți imediat. Mai mult, reprezentantul lui Comptoir d'Escompte a pretins, chiar și pentru acordarea acestei sume, să fie rezolvată concesiunea iluminatului electric al Bucureștiului potrivit intereselor Companiei Franceze de Gaz. La rindul său, Hansemann ceru pentru a continua negocierile, garantarea împrumutului cu flota maritimă și fluvială, cu domenii ale statului și cu diverse titluri de valoare, fără însă a se angaja — chiar și în ipoteza îndeplinirii acestor condiții — la oferirea împrumutului²⁴. Era limpede că în acel moment nu era posibilă obținerea de credite externe.

După înapoierea în țară, Take Ionescu formulă un program de austeritate financiară mai cuprinzătoare, ce avea în vedere vânzarea flotei maritime și fluviale unui consorțiu străin, vânzarea acțiunilor statului la Banca Națională, vânzarea parțială a pădurilor statului, instituirea monopolului alcoolului, sporirea taxelor de moștenire, a patentelor, a taxelor școlare din învățământul secundar, precum și reduceri de salarii și de personal în serviciile publice. El estima să obțină în acest mod venituri suplimentare de cel puțin 20 milioane lei. Programul său financiar a fost primit defavorabil de opinia publică, date fiind sacrificiile materiale pentru populație pe care le antrena. Dar nici regele nu era mulțumit, pe de o parte, pentru că Take Ionescu intenționa să înstrăineze flota maritimă română, a cărei constituire fusese sprijinită de suveran, iar pe de altă parte, datorită intenției sale de a solicita o remaniere guvernamentală.

Pe timpul absenței din țară a lui Take Ionescu, și fără știrea acestuia, o parte din membrii cabinetului conservator și frunțașii junimiști ajunseseră la o înțelegere ce prevedea contopirea celor două grupări conservatoare, menținerea lui Gh. Gr. Cantacuzino ca lider și formarea unui guvern de concentrare conservatoare condus de P. P. Carp, care accepta să nu dizolve Parlamentul, deși știa că majoritatea deputaților erau adepții lui Take Ionescu. Noul guvern se constituie la 7/20 iulie 1900. Premierul P. P. Carp era și titular la Finanțe, Al. Marghiloman la Externe și N. Filipescu la Agricultură și Domenii.

Cîtă vreme se aflase în opoziție față de guvernul Gh. Gr. Cantacuzino, P. P. Carp lăsase să se înțeleagă că dispunea de soluții proprii de rezolvare a crizei financiare. La 11/24 iulie, la prima întrunire a cabinetului, P. P. Carp avansă patru soluții: vânzarea acțiunilor statului la Banca Națională; vânzarea monopolului hîrtiei de țigarete; vânzarea de terenuri petrolifere; vânzarea flotei maritime și fluviale. Programul său repeta așadar „soluțiile aventuroase ale lui Take Ionescu”²⁵, cum le numea N. Iorga, fără să aducă „nici o notă personală”²⁶, cum constata Barbu Știrbei, fiindcă toate propunerile mai fuseseră făcute anterior. De altfel și Carp era conștient de acest lucru, declarîndu-se dispus să examineze orice alte propuneri, cu condiția ca acestea să fie rezonabile. N. Filipescu, de pildă, reitera propunerea lui mai veche de vânzare a pădurilor statului.

La 25 septembrie /8 octombrie 1900 corpurile legiuitoare au fost convocate în sesiune extraordinară în scopul reglementării unor măsuri financiare urgente. La acel moment deficitul bugetar era evaluat la 50—60 milioane lei. Parlamentul avea, între altele, de ratificat convenția încheiată la 1/14 septembrie 1900 cu grupul Diskonto, prin care acesta oferea un avans în valoare nominală de 15 milioane lei (valoare netă 12,15 milioane lei) în schimbul concesiunii hîrtiei de țigarete pe timp de 12 ani și 7 luni. În expunerea de motive, Lupu Kostachi, raportorul comisiei parlamentare, evita să facă orice referire la un eventual angajament confidențial al guvernului în urma împrumutului din noiembrie 1899²⁷. După dezbateri aprinse, proiectul a fost adoptat de Parlament. Cu același prilej avea să fie adoptată și legea impozitului asupra băuturilor spirtoase (cunoscută popular drept „legea țuicii”), care majora impozitul proporțional cu tăria alcoolică a băuturilor. Această lege avea să producă serioase frământări sociale

²⁴ I. Bulei, *op. cit.*, pp. 245—246.

²⁵ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. X, București, 1932, p. 49.

²⁶ Citat după Paraschiva Căncea..., *op. cit.*, p. 361.

²⁷ D.A.D., Sesiunea extraordinară 1900, nr. 1, 27 septembrie 1900, pp. 1—3.

în rindul micilor producători de băuturi alcoolice din fructe din județele de deal și munte, contribuind la erodarea puternică a suportului electoral al guvernului în rindul acestei categorii.

În mesajul regal ce preceda deschiderea sesiunii parlamentare pe anii 1900–1901, se cerea acceptarea „sacrificiilor pecuniare” și „simplificarea aparatului administrativ” în scopul redresării situației financiare. Dar mesajul evoca și necesitatea unor „măsuri de lichidare” a trecutului, în sensul stingerii deficitului bugetar existent. Presa de opoziție reținu imediat nefericita formulare și începu o campanie susținută împotriva „lichidării în toată regula”²⁸ a averii statului român pe care pretindea că o vizează conservatorii.

Aflind de dificultățile financiare pe care le traversa România, ca și de remediile avute în vedere de autorități, în vara și toamna anului 1900 au sosit la București numeroși reprezentanți comerciali, samsari sau pur și simplu escroci care se întreceau în a face diverse oferte, una mai neresioasă decît alta. Astfel, un speculant britanic, care se recomanda drept reprezentant al unor bănci însemnate, se oferea să mijlocească împrumuturi pînă la concurența sumei de 1 miliard lei în contul vânzării/concesionării unor terenuri petrolifere și păduri. Interpelat în Parlament în octombrie 1900 asupra ofertelor pe care le-ar fi primit pentru contractarea unor împrumuturi externe sau vânzarea unor proprietăți ale statului, primul ministru răspundea că nu reținuse pentru moment nici o propunere serioasă.

Între timp însă, guvernul primise o ofertă de concesiune a unor perimetre petrolifere prezentată în comun de trustul nord-american Standard Oil și grupul Diskonto. Cei doi parteneri redactaseră un proiect de convenție prin care ofereau statului român suma de 10 milioane franci ca avans în contul redevenței pentru concesiunea a 15 mii ha terenuri petrolifere și a monopolului conductelor. Acceptînd ca bază de discuție acest proiect, P. P. Carp negocia intens în octombrie-noiembrie 1900 textul unei convenții cu delegatul lui Standard Oil, fără să încunoștiințeze Parlamentul și opinia publică asupra mersului negocierilor. Rezultatul acestora se menținea incert, ceea ce alimenta nesfîrșite comentarii contradictorii.

Perspectiva finalizării convenției de concesiune alertă pe liberali, care declanșară atacuri prin Parlament, presă și întruniri împotriva politicii economice a guvernului conservator. În același timp ei au insistat pe lîngă rege să respingă orice posibilă înțelegere cu trustul Standard Oil. Dar nici conservatorii nu erau în totalitate favorabili acestei acțiuni a lui Carp; apropiații lui Gh. Gr. Cantacuzino, susținuți inclusiv de cîțiva miniștri, cereau amînarea negocierilor. La mijlocul lunii noiembrie între Standard Oil și Diskonto au izbucnit neînțelegeri, iar trustul nord-american prezintă o ofertă în nume propriu; neputîndu-se bucura de asentimentul regelui, oferta avea să fie însă retrasă. Atunci Diskonto prezintă, la rîndul său, proiectul unei convenții prin care pune la dispoziția statului român suma de 6,4 milioane mărci în schimbul concesiunii celor 15 mii ha de terenuri petrolifere. Dar nici acest proiect, respins de grosul opiniei publice, nu avea să se finalizeze.

Am relatat succint episodul negocierii de concesiuni petrolifere în favoarea investitorilor străini din toamna anului 1900 – episod ce a făcut, de altminteri, obiectul a numeroase demersuri istoriografice²⁹ – pentru că el a contribuit în mare măsură la limpezirea pozițiilor celor două partide de guvernare ale epocii față de rezolvarea crizei financiare și, în perspectivă, față de pătrunderea capitalului străin pe calea împrumuturilor de stat. Conservatorii continuau să acționeze pentru finanțarea deficitului bugetar prin împrumuturi externe, vînzarea unor bunuri ale statului și accentuarea fiscalității. Fără a respinge apelul la împrumuturi externe, liberalii puneau accent pe economii și crearea de noi resurse bugetare.

Guvernul conservator părea însă hotărît să își continue opera de „lichidare a trecutului”. La 14/27 decembrie 1900 a fost încheiată o convenție cu Banca Națională, prin care statul renunța la participarea sa (o treime din capitalul și rezervele Băncii) și prelungea privilegiul acesteia de emisiune monetară cu 8 ani, adică pînă în 1920, în schimbul sumei de 14,8 milioane lei³⁰. Proiectul de lege privitor la convenția între Stat și Banca Națională este adoptat în Camera Deputaților la 23 ianuarie/5 februarie 1901, fără nici o dezbateră, iar în Senat la 25 ianuarie/7 februarie³¹.

Între încheierea și respectiv adoptarea convenției, primul ministru efectuase o vizită în Germania unde purtase discuții, atît cu oameni politici, cît și cu reprezentanții sindicatu-

²⁸ De pildă, „Adevărul” și „Viitorul” din decada 10–20 decembrie 1900.

²⁹ A se vedea mai pe larg la Gh. Buzatu, *România și trusturile petroliere internaționale pînă la 1929*, Iași, 1981, p. 32; Gh. Ravas, *Din istoria petrolului românesc*, București, 1955, pp. 41–43 și urm.

³⁰ L. Ionescu, *Relatiunile între Banca Națională a României și Stat, 1880–1935*, București, 1935, pp. 111–112.

³¹ D.A.D., 1900–1901, nr. 23, 23 ianuarie 1901, p. 317.

lui bancar. Într-o înțelegere cu Hanseimann, P. P. Carp se oferă să reia discuțiile pentru vânzarea de terenuri petrolifere și să obțină un avans de 10–20 milioane lei. Înțelegerea se încheie însă fără rezultat, fapt interpretat de unii parlamentari conservatori ca o lipsă de încredere a bancherilor germani față de programul său financiar.

Adăugat disensiunilor născute între adepții lui Carp și cei ai grupului din jurul lui Gh. Gr. Cantacuzino și Take Ionescu, și pe fondul controverselor iscate de măsurile de redresare a situației financiare, acest fapt accentua starea de tensiune din rândurile conservatorilor. Proiectelor de legi aflate în dezbaterea Parlamentului în ianuarie-februarie 1901 li se propun numeroase amendamente care nu ajung să fie adoptate. La toate acestea se adaugă un incident: expunându-și în Senat programul liberal de rezolvare a crizei (la care ne vom referi mai departe), D. A. Sturdza critică cu severitate politica economică a guvernului Gh. Gr. Cantacuzino și în special măsurile luate de Take Ionescu câtă vreme condusesse Ministerul de Finanțe. Or, nici P. P. Carp, nici alți miniștri nu combătuseră „defăimarea”, ceea ce irită numeroși parlamentari conservatori³². După o nouă controversă privind nivelul impozitelor, guvernul Carp primi un vot de blam în Adunarea Deputaților și demisionă la 13/26 februarie 1901.

O zi mai târziu, la 14/27 februarie 1901, se constituie un guvern liberal condus de D. A. Sturdza, cu I. I. C. Brătianu la Lucrări Publice (din 1902 la Externe) și Vasile Misiir la Agricultură, Comerț și Domenii. Portofoliul Finanțelor reveni lui George Pallade și nu lui Emil Costinescu, recunoscut ca specialist în materie. Însă numirea lui Costinescu, în acel moment director la Banca Generală Română, care făcea parte din grupul Diskonto, putea fi privită defavorabil de opinia publică într-un moment în care ecoul concesiunilor petrolifere solicitate de grupul Diskonto era foarte proaspăt; el avea să treacă în 1902 titular la Finanțe.

Alegerile parlamentare desfășurate în cursul lunii martie au adus liberalilor o majoritate confortabilă. Noul guvern trecu cu neobișnuită repeziune la aplicarea programului financiar. Între 25 și 28 martie 1901 a fost adoptat un pachet cuprinzând 18 măsuri de austeritate: prin suprimarea unor posturi se obținea o economie de 10,3 milioane lei, prin reducerea salariilor după o scară progresivă se obțineau 8,2 milioane lei, prin revizuirea devizelor unor lucrări angajate au fost economisite alte 8 milioane lei, ceea ce cumulată (scăzând cheltuielile aferente) reprezenta 25,2 milioane lei.

Aceste economii aveau să se regăsească în noul buget adoptat, de asemenea, la sfârșitul lunii martie 1901³³. Em. Costinescu, raportorul proiectului, remarca evaluarea reală (și nu aproximativă, ca până atunci) a încasărilor bugetare, fapt menit „a face epoca”, după cum se exprima el. Bugetul prevedea la venituri suma de 218,5 milioane lei și la cheltuieli suma de 217,7 milioane lei. El avea să fie adoptat cu mare majoritate de cele două corpuri legislative și salutat chiar de rege într-o scrisoare deschisă. Un buget „de băcan”, îl califică P. P. Carp, indispus de reacția foarte pozitivă față de acesta.

Deficitul exercițiului bugetar 1900–1901 se ridicase la aproximativ 28 milioane lei. Guvernul își propunea să îl absoarbă treptat, pe măsura ameliorării situației economice. Programul sau economic de depășire a crizei fusese prezentat cu mai multe ocazii, între ianuarie și martie 1901, de liderul liberal D. A. Sturdza.

„Ne aflăm în zile de mare cumpănă. Datori sîntem cu toții ca să salvăm patria, să ne salvăm pe noi înșine. La datorie să fie strigătul nostru de ordine [...]”

Au mai rămas încă 34 milioane datorie de regulat, apoi bine, domnilor, n-ar fi o rușine mare și o dovadă de slăbiciune materială și morală, pe care noi înșine le-am trimbița în lume, cînd ne-am declara incapabili ca bărbați de stat, incapabili ca națiune, să regulăm plata acestor 34 milioane fără a lăta la toate ușile, strigînd mizerie, și sforțîndu-ne a găsi mijloacele prin noi înșine și în propriile noastre forțe vitale?

[...] Guvernul național-liberal a luat asupra-și de a dezlega problema și a rezuma dezlegarea ei prin trei cuvinte — prin noi înșine”³⁴.

Formula „prin noi înșine”, folosită de mai multe ori de D. A. Sturdza în frazele repetate mai sus, mai fusese utilizată în presă ori în cuvîntări publice. Era însă pentru prima dată cînd liderul liberal caracteriza în acest fel sensul politicii economice și financiare pe care intenționa să o promoveze.

Imediat după instalarea la putere, guvernul liberal începu să negocieze cu Banca Națională obținerea unui împrumut, fără dobîndă și fără comision, în valoare de 15 milioane lei, pe care urma să-l ramburseze treptat din excedente, în schimbul prelungirii privilegiului Băncii de emisiune monetară cu alți 10 ani, respectiv pînă în 1930 și al micșorării stocului de acor

³² D.S., 1900–1901, nr. 25, 5 februarie 1901, pp. 187–195.

³³ Gh. M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării...*, p. 164–165.

³⁴ D.A.D., 1900–1901, nr. 2, 25 martie 1901, p. 14.

perire metalică de la 40% la 33%, din valoarea emisiunii monetare. Înserarea în convenția cu Banca Națională a acestor prevederi era esențială pentru că statul nu putea obține un împrumut propriu-zis până la rambursarea celui din 1899³⁵. Convenția, încheiată la 11/24 mai 1901 a fost viu criticată de parlamentarii conservatori pe motiv că ea urmărea prosperarea afacerilor Băncii, la care principalii acționari erau fruntașii liberali. Cu sprijinul majorității liberale convenția a fost votată de Parlament.

Economiile realizate și împrumutul obținut de la Banca Națională reprezentau doar un început de redresare a situației financiare. Ratele la datoria externă scadente în aprilie și iulie 1901 s-au achitat apelându-se la avansuri pe termen scurt din partea unui sindicat al băncilor din București, format în acest scop și condus de Banca Națională.

Măsura și ritmul redresării depindeau, în bună măsură, de evoluția situației agricole. După o recoltă slabă în 1899, a urmat una relativ bună în 1900 și doi ani agricoli foarte buni în 1901 și 1902. Aceasta a făcut posibilă sporirea exporturilor producătorilor și majorarea corespunzătoare a încasărilor statului.

În același timp, pentru a evita pe viitor emisiunea unor bonuri de tezaur, în iunie 1902 au fost anulate creditele deschise pentru lucrări în curs, urmând ca lucrările respective să fie reluate după redresarea deplină a finanțelor publice.

La încheierea exercițiului bugetar 1901–1902, deficitul bugetar din trecut se diminuease la 17 milioane lei. Printr-o lege adoptată la 28 februarie/13 martie 1902, guvernul era autorizat să stingă cît de curînd acest deficit prin orice mijloace, cu excluderea vânzării unor bunuri ale statului³⁶. Suma avea să fie acoperită dintr-un rest al împrumutului din 1899 rămas în tezaur pînă la încheierea lucrărilor cărora le era destinat.

Odată cu aceasta era înlăturat gravul deficit bugetar care se cronicizase în ultimii trei ani. E. Costinescu, acum titular la Finanțe, considera momentul ca oportun pentru a negocia cu sindicatul bancar condus de Diskonto conversiunea/consolidarea împrumutului pe bonuri de tezaur din 1899, care trebuia rambursat la 1 decembrie 1904, într-un împrumut pe termen lung. Aprecierea sa se baza pe ameliorarea conjuncturii pe piețele europene ale capitalului de împrumut, în general și pe creșterea cursului la titlurile de rentă ale împrumuturilor românești, în special. Așa, de pildă, la 1 ianuarie 1903 titlurile de rentă emise între anii 1881–1888 cotau 100.25, iar cele din 1892 cotau 99,5, adică reveniseră aproape de cursul pe care îl avuseseră în 1898, înaintea declanșării crizei economice și financiare³⁷.

Tratatul preliminar cu sindicatul bancar au demarat în octombrie 1902. Bancherii germani s-au arătat dispuși să contribuie la finanțarea operațiunii de conversiune/consolidare în schimbul unei concesiuni petrolifere importante. Premierul D. A. Sturdza nu a respins această idee, dar a cerut — și bancherii au acceptat — purtarea de tratative separate pentru noul împrumut și, respectiv, pentru concesiuni petrolifere.

Negocierea propriu-zisă a împrumutului a avut loc în decembrie 1902 — ianuarie 1903. Reprezentantul lui Diskonto a propus o valoare nominală de 185 milioane lei, curs 95,5%, comision 1,5%, rata dobânzii 5%, durata 40 ani. A suscitat discuții stabilirea sumei nominale a împrumutului, pentru că, date fiind diferența de curs și celelalte pierderi, suma de 185 milioane lei ar fi produs net mai puțin decît valoarea nominală a bonurilor de tezaur de 175 milioane lei pe care urma să le consolideze. Băncile franceze au acceptat să participe la împrumut în aproximativ aceeași proporție în care contribuiseră la împrumutul din 1899.

Băncile participante și cota fiecăreia erau:

Diskonto — Berlin	35,61%
Diskonto — Frankfurt	5,55%
Bleichröder	23,74%
Paribas	10,20%
Comptoir d'Escompte	9,70%
Société Générale	3,60%
Banca Națională a României	8,64%
Banca Generală Română	2,96%

Convenția de împrumut între guvernul român și sindicatul bancar s-a încheiat în termenii prezentați mai sus la 11/24 ianuarie 1903³⁸. Convenția și proiectul de lege aferent au trecut prin Parlament fără a întâmpina opoziție din partea conservatorilor.

³⁵ L. Ionescu, *op. cit.*, pp. 112–114.

³⁶ Gh. M. Dobrovici, *Istoricul datoriei...*, p. 319.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Textul original al convenției de împrumut la Ministerul Finanțelor, Inventarul de Arhivă Direcției Datoriei Publice pe anii 1890–1949, Dosar 698.

Potrivit convenției, sindicatul bancar prelua ferm suma nominală de 110 milioane lei și urma să-și exercite opțiunea asupra restului împrumutului până la 30 noiembrie 1903 (opțiunea a-vea să fie exercitată la 21 februarie 1903, deci cu mult înaintea expirării termenului limită).

Deținătorii de bonuri de tezaur urmau să le prezinte la conversiunea în noile titluri de rentă pînă la 18 31 mai 1903. La această dată se prezentaseră la conversiune bonuri de tezaur însumînd 143,875 milioane franci, respectiv cca 82 % din total.

Rezultatele financiare ale împrumutului au fost: 187 543 750 lei valoare nominală mărită, 171 010 000 lei valoare netă.

Cursul real era de 91,189 %, rata reală a dobînzii de 5,77 %³⁹.

În tratativele în problema concesiunilor petrolifere, grupul Diskonto dorea să pornească de la punctul la care acestea stagneră în noiembrie-decembrie 1900, ceea ce era greu de admis de guvernul român. Pe de altă parte, auzind de reluarea negocierilor, au apărut diverși alți ofertanți, ceea ce amînea de situația din 1900. Numai că, de această dată, criza financiară gravă fusese în mare parte depășită, iar opinia publică devenise între timp foarte sensibilă la asemenea gen de tratative. Sub presiunea unui grup din propriul partid, liderul liberal D. A. Sturdza anunță, în iunie 1903, suspendarea negocierilor cu grupul Diskonto și constituirea unei comisii care să examineze amanunțit toate fațetele problemei⁴⁰. Și chiar dacă în 1904–1905 vor mai avea loc unele negocieri în această chestiune, ele nu aveau să mai fie legate de meandrele evoluției datoriei externe. Criza datoriei externe românești, declanșată în primăvara anului 1899, devenise de domeniul trecutului la începutul anului 1903.

3. PARTICULARITĂȚI ALE CRIZEI DATORIEI EXTERNE DE LA CUMPĂNA SECOLELOR XIX–XX

Meandrele crizei datoriei externe au fost influențate într-o măsură considerabilă de politica financiară promovată de diferitele guverne balcanice. Contractarea unui împrumut de stat extern constituia un act de voință politică al unui guvern, aprobat de Parlament și negociat cu o bancă străină sau cu un sindicat bancar internațional. În fiecare din etapele negocierii sale apăreau elemente noi relativ la volumul împrumutului, nivelul dobînzii, garanțiile acordate ș.a., care se repercutau direct asupra mărimii datoriei externe.

Întreaga problemă a împrumuturilor externe a ocazionat în epocă confruntări serioase între exponenții partidelor politice din țările balcanice. Disputele au avut în vedere, atît poziția de principiu față de contractarea de împrumuturi externe, cît și — mai ales — împrejurările și oportunitatea fiecărui împrumut în parte, modul de întrebuițare, sursele de rambursare. La rîndul lor, aceste confruntări au marcat evoluția vieții politice interne prin confruntări parlamentare, campanii de presă, crize de guvern.

Prin anii 1860 și începutul anilor 1870, grupări politice relativ influente, cum erau radicalii de stînga din Serbia ori liberalii fracționisti români, se pronunțau categoric împotriva ideii de împrumuturi externe. Dar și numeroși oameni politici de alte orientări manifestau rezerve față de această formă de pătrundere a capitalului străin.

Începînd din anii 1880, pe măsură ce fenomenul căpăta consistență, atitudinea față de împrumuturile externe se nuanță considerabil. Curentul agrarian și, respectiv, cel industrialist, reprezentate pe plan balcanic de importante forțe politice, se pronunță, cu diferențe de nuanță între ele și de la țară la țară, în favoarea unor împrumuturi externe masive care să permită finanțarea cheltuielilor necesare, menajînd totodată acumulările interne. Abia după 1900 — și aceasta, între altele, în urma crizei datoriei externe analizate în rîndurile de față — diferențele între cele două orientări se vor contura mai net, în sensul alunecării exponenților curentului industrialist către poziția unei acceptări mai limitative a împrumuturilor externe.

Apelul la împrumuturi externe pînă dincolo de posibilitățile oferite de resursele interne corespundea, după părerea mea, nu doar unor interese materiale concrete (cum ar fi fost, de pildă, păstrarea disponibilităților bănești pentru investiții mai profitabile decît obligațiunile împrumuturilor interne, sau folosirea lor în scop parazitar), ci exprima în același timp voință politică de integrare cît mai strînsă în fluxurile internaționale de capital. După ce fenomenul ia amploare, el cronicizează legăturile financiare între creditor (banca/sindicatul bancar internațional) și debitor (statul balcanic).

³⁹ I. Tutuc, *op. cit.*, p. 798.

⁴⁰ Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 36.

Din perspectiva analizei de față, aceste aspecte sînt totuși neconcludente. Ceea ce interesează este măsura în care România și statele balcanice aveau posibilitatea efectivă de a evita criza sau — în caz negativ — de a-i face față prin resurse proprii, și nu măsura în care politica financiară ori abilitatea/inabilitatea în negocieri ale guvernelor respective au putut agrava, atenua sau amîna declanșarea acesteia. De aceea se impune examinarea ritmului și nivelului de acumulare a datoriei externe, a clauzelor financiare și a modului de folosire a împrumuturilor contractate.

Cei mai mulți dintre exegeții problemei au acordat o atenție deosebită clauzelor financiare ale împrumuturilor externe, ca primă explicație pentru apariția crizei datoriei externe. Erau aprite în vedere, pe de o parte, diferența considerabilă între sumele nominale și cele nete, iar pe de altă parte, nivelul relativ ridicat al dobinzilor.

Tabelul 3

Împrumuturile externe în România și țările balcanice pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea (în milioane franci)

Țara	Sume nominale	Sume nete	Rata dobinzii nominale	Rata dobinzii reale
România (1899)	1386,5	1098,2	4,9	6,6
Bulgaria (1902)	332,8	292,6	5,4	6,4
Serbia (1895)	431,3	304,7	4,0	5,5
Grecia (1893)	1204,5	992,4	4,5	5,9

Sursa: J. Lampe, M. Jackson, *Balkan Economic History*, Bloomington, 1982, p. 233; G. M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate 1823—1933*, București, 1934, pp. 168—169.

Statele debitoare erau așadar în situația de a rambursa sume cu 13—37% mai mari decît cele efectiv primite, la care se adăugau dobinzile. Astfel, România urma să ramburseze suplimentar cca 300 milioane franci, Grecia—peste 200 milioane franci etc. Este în afara oricărei discuții că aceste diferențe au avut un rol însemnat în dezechilibrarea finanțelor statelor din regiune. Ponderea în bugetele de stat a sumelor rambursabile anual în contul datoriei externe oscila între 18 și 47%.

S-a scris mult despre condițiile în care aflaia capitalul străin: speze și comisioane bancare oneroase, ipoteci disproporționate de mari în raport cu sumele (modeste pînă în anii 1880) împrumutate, garanții scrise din partea autorităților ș.a. Trebuie însă ținut cont și de faptul că cele dintîi împrumuturi externe se derulaseră înaintea înlăturării dominației otomane, așa cum se întîmplase în cazul României în 1864, al Serbiei în 1867 și al Bulgariei în 1888, iar reformele în sensul modernizării economice se aflau abia la începuturi. După depășirea acestor impedimente și mai ales de la mijlocul anilor 1880, se poate aprecia că a intervenit o relativă normalizare în derularea împrumuturilor externe.

O cauză de fond a crizei datoriei externe ținea de modul de utilizare a sumelor afluente. Împrumuturile externe au alimentat în special trei obiective majore: modernizarea economică (transport feroviar, amenajări portuare ș.a.); modernizarea instituțională și cheltuieli administrative; pregătirea militară/purtarea războaielor legate de revendicări național-teritoriale în Balcani. Din punctul de vedere al sarcinilor economice și politice pe care le aveau de rezolvat țările din Europa sud-estică la sfîrșitul secolului al XIX-lea, alccarea de fonduri către obiectivele arătate mai sus apare firească.

Trebuie ținut cont de faptul că cheltuielile în scop militar și cele administrativ-funcționărești sînt neproductive prin însăși natura lor; dar și multe dintre obiectivele economice sînt parțial sau indirect productive. Exemplul cel mai des invocat îl reprezintă modernizarea transporturilor: construcții de căi ferate, gări și instalații aferente, formarea unui parc de vagoane și locomotive, amenajări portuare, constituirea unei flote moderne au dus la un spor considerabil de auziție națională, au permis punerea în valoare a unor resurse economice proprii, dar nu au adus din primii ani venituri semnificative (iar citeodată s-au dovedit chiar nerentabile). La rîndul său, dezvoltarea sistemului monetar și de credit — desî absolut benefică pentru închegarea unei economii moderne, în pas cu economiile avansate ale timpu-

lui — a implicat cheltuieli importante ce nu se regăseau în mod direct într-o creștere a avuției naționale.

Aceste eforturi de modernizare economică au premers nu unui demaraj economic puternic, ci unei lungi faze de dezvoltare sinuoasă, într-un ritm evident sub posibilitățile reale ale României și celorlalte țări din regiune. De aceea, unii analiști sînt înclinați să considere chiar că pe această cale a fost deturnată o mare parte a unor posibile investiții în ramuri direct productive. Consider asemenea aserțiuni ca fiind unilaterale, întrucît posibila dezvoltare a donă-trei sectoare economice, în lipsa unei modernizări economice generale și a unei integrări în fluxurile internaționale de capital și mărfuri, nu oferea perspectiva unui proces de durată.

În aceste condiții, rambursarea datoriei externe devenea anevoioasă. Totuși, în cea mai mare parte a timpului procesul a fost ținut sub control. În acest scop țările din Europa sud-estică au recurs la măsuri de natură comercială (stimularea exporturilor pentru obținerea unor mijloace de plată), financiară (conversiunea unor împrumuturi) sau bugetară (economii la alte capitole de cheltuieli, noi impozite etc.). În acest fel s-a putut menține un relativ echilibru între sumele primite și cele exigibile în contul datoriei externe.

Criza datoriei externe de la sfîrșitul secolului al XIX-lea s-a declanșat atunci cînd aceste modalități de ținere sub control a evoluției datoriei externe nu mai funcționau în urma acțiunii unor factori economici sau politici de amploare (calamități naturale în agricultură, criza comercială și/sau financiară internațională, războaie). Ea se manifesta printr-un dezechilibru puternic și brusc al situației financiare interne și scotea în evidență toate laturile vulnerabile legate de datoria externă.

Soluțiile de rezolvare a crizei datoriei externe au fost determinate de raporturile economice și politice de la sfîrșitul secolului al XIX-lea: presiuni politico-diplomatice din partea creditorilor pentru recunoașterea datoriilor contractate; reeșalonarea/refinanțarea parțială sau totală a datoriei, cu sau fără reducerea sumei globale și a dobinzii nominale, operațiuni condiționate de instituirea directă sau voalată a controlului capitalului străin asupra finanțelor publice ale țărilor din Europa sud-estică; concesionarea/administrarea unor însemnate venituri ale statelor respective; excluderea de la noi împrumuturi pe o anumită perioadă de timp.

Dintre acestea, indiscutabil forma cea mai severă a fost instituirea controlului financiar internațional asupra finanțelor publice, eveniment consemnat în 1895 în Serbia, în 1898 în Grecia și în 1902 în Bulgaria. Numai în România a fost posibilă, cu prețul unor sacrificii materiale apreciabile, evitarea acestui situații.

În concluzie, apreciem criza datoriei externe declanșată în România și țările balcanice către 1900 drept o criză preponderent de creștere și nu una de structură. Ea a măsurat nivelul de maturizare economico-financiară atins în această regiune după cîteva decenii de dezvoltare pe calea economiei capitaliste. Criza a pus în evidență atît vulnerabilitatea economică și financiară în fața capitalului străin, cît și slăbiciunea performanțelor, economice proprii luate în mod absolut. Dacă în ce privește primul element nu erau posibile, în condițiile timpului, modificări spectaculoase ale raporturilor dintre țările Europei sud-estice și marea finanță internațională, în schimb, o consolidare economico-financiară internă era atît posibilă, cît și absolut necesară. Perioada care avea să urmeze — de aproximativ un deceniu pînă la declanșarea războaielor balcanice — urma să cunoască un ritm înalt de dezvoltare economică, precum și o echilibrare financiară în toate țările din regiune.

MOȘTENIREA PIERDUTĂ: MARIO ROQUES ȘI NICOLAE IORGA

ANDREI PIPPIDI

Numele lui Mario Roques (1875—1961), legat de dezvoltarea filologiei romanice și sud-est europene, evocă totodată atenția și simpatia îndreptate spre România în perioada dintre cele două războaie mondiale. Doctoratul *honoris causa* al Universității din București, în 1946, răsplătea nu numai ediția *Paliei de la Orăștie*, publicată cu peste douăzeci de ani în urmă (1925), ci o mai îndelungată și constantă activitate în domeniul studiilor lingvistice și literare românești, căreia i se adăugase o contribuție personală la stringerea relațiilor culturale dintre România și Franța.

Nici una, nici alta nu pot fi examinate aici în întregime¹. Va fi de ajuns să amintim că învățatul francez, însărcinat din 1901 să țină conferințe la École Normale Supérieure, devenit apoi, în 1903, director de studii de filologie romanică la École Pratique des Hautes Études, a început în 1905 să-l suplinească pe Emile Picot (1844—1918) la catedra de limbă și literatură română care exista din 1875 la École des Langues Orientales Vivantes². Institutul de filologie română de la Sorbona a fost creat de el în 1912. După război, în 1919, va preda și cursuri de albaneză³.

Biografia unui savant o formează în primul rînd lucrările lui. Ele, în cazul lui Mario Roques, delimitează mai multe direcții de cercetare. Cunoscut pentru editarea unor texte medievale franceze ca *Aucassin et Nicolette*, *Le Garçon et l'Aveugle*, *Roland à Saragosse* și *Ronsasvals*, succesor al lui Paul Meyer la conducerea ilustrei reviste „Romania”, filologul, rămînînd credincios preocupărilor din tinerețe față de istoria culturii române, le-a conferit acestora prestigiul ce însoțește o autoritate științifică adevărată. Nu mai puțin, prin interesul purtat fără întrerupere manifestărilor contemporane ale aceleiași culturi, i-a deschis drum peste hotare într-un moment de excepțională „sincronizare”.

Alături de eruditele observații asupra unor vechi texte românești⁴, nu trebuie uitate numeroasele notițe critice din „Romania” prin care Roques a semnalat pe rînd operele cele mai temeinice ale filologilor români, urmărite de el cu un rar devotament⁵. Cînd se știe greutatea cu care se impun atenției acest gen de lucrări în comunitatea savantă internațională, se vede bine că atitudinea profesorului francez a contribuit la crearea mijloacelor care permit dialogul și difuzarea cunoștințelor. Pe de altă parte, acțiunea de mijlocire între două culturi nu presupune numai afirmarea liberă a celei mai puțin notorii, ci și pătrunderea ideilor pe care cea mai general admirată le-a coagulat, și le personifică, pe un teren încă nou. Export de idei? Într-un text inedit, din care vom extrage cîteva pasaje caracteristice, M. Roques protesta, în 1935, împotriva „colonizării spiritului”, declarînd că nu și-a propus niciodată altceva decît să

¹ Vezi studiul din 1953 al lui Emil Turdeanu, *M. Mario Roques et la littérature roumaine ancienne*, reeditat în *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés roumaines*, Leiden, 1984, p. 411—417.

² Fapt semnalat în „Literatură și arta română”, 1905, p. 609. Roques e numit profesor în 1907 și Picot va fi pensionat în 1913 (N. Georgescu-Tistu, *Emile Picot et ses travaux relatifs aux Roumains*, „Mélanges de l'Ecole Roumaine en France”, 1, 1925, p. 188). Lecția de deschidere a lui Picot a apărut în „Revue de linguistique et de philologie comparée”, VIII, 3, 1876, p. 167—186.

³ A editat un document prețios, *Le dictionnaire albanais de 1635*, Paris, 1932.

⁴ De exemplu, *L'évangéliste roumain de Corești* (1561), „Romania”, XXXVI, 1907.

⁵ Astfel, în „Romania”, LXVIII, 1944—1945, 4, p. 513—519, necrologul lui N. Carotjan și o notă despre sinteza lui Sextil Pușcariu, *Limba română*.

cheme energiile la o viață intelectuală comună, să pună bazele unei colaborări în cadrul căreia orice este specific și original să se dezvolte la același nivel, cât mai înalt.

Raporturile cu colegii români se reflectă, de asemenea, într-o vastă corespondență, necunoscută până în prezent cercetătorilor noștri. În biblioteca Institutului Franței se găsesc, din 1959, 23 de dosare cuprinzând, în ordinea alfabetică a numelor expeditorilor, scrisorile primite de Mario Roques. Acest material a devenit accesibil numai de la 1 ianuarie 1975⁶.

Dintre români apar Ioan Bianu, C. Brăiloiu, N. Cartoian (și fiica sa Letiția Cartoian-Turdeanu), Ovid Densusianu, N. Iorga, Gr. Nandriș, Sextil Pușcariu, Al. Rosetti și Oreste Tafrali. Există și scrisori de la alte personalități străine care au avut legături cu România: filologii Matteo Bartoli, Ivan Șişmanov, Ernst Gamillscheg, Emile Picot, Leo Spitzer, geograful Emmanuel de Martonne, istoricii Ferdinand Lot, Jérôme Carcopino și Marcel Emerit, scriitorul și ziaristul Jérôme Tharaud, etc.

I se poate presupune un interes cu totul aparte corespondenței provenite de la prietenii cei mai apropiați ai lui Roques, formați ca și el sub influența bibliotecarului de la École Normale, Lucien Herr, deci dreyfusarzi, socialiști sau cu simpatii socialiste. În acest grup figurau economistul François Simiand, sociologul Maurice Halbwachs, antropologul Henri Hubert, oamenii politici Léon Blum și Albert Thomas. Acesta din urmă ocupând în 1915–1917 funcțiile de subsecretar de stat al Munițiilor, apoi ministru al Armamentului, Mario Roques a devenit șeful său de cabinet, calitate în care a desfășurat o intensă activitate de coordonare și propagandă. Experiență decisivă: colaborarea cu Albert Thomas va continua după 1918 la Biroul Internațional al Muncii, a cărui sucursală pariziană a fost organizată de Mario Roques.

Un fost coleg de școală îl descrie așa cum era pe atunci: „solid, îndesat, roșu la față, cu părul scurt și mustața groasă, fără barbă, — o înfățișare militară, lipsită de orice afectare sau cochetărie mondenă, un fel de a fi direct și ferm, care îmbărbăta”⁷. Este o imagine pe care o completează aceea a profesorului sever, exigent, al cărui cuvânt rapid și concis exprima, nu căutarea, ci rezultatul. Sub ochii martorilor, cumulează cu obligațiile sale universitare, cu lucrările sale științifice, cu învățămîntul la trei catedre și cu publicațiile filologice sau literare, o acțiune politică pe care absența din presă sau de la tribuna parlamentară n-a împiedicat-o de a fi eficientă, atît în aparatul partidului socialist cît și în rîndurile intelectualilor de stînga.

Aceste cîteva deslușiri erau necesare pentru a înțelege raporturile dintre Mario Roques și N. Iorga. Ele au început în 1913. Venit la București pentru cîteva zile, Roques i-a solicitat istoricului o întrevvedere ca să i se prezinte⁸. Întîlnirea a fost fixată pentru 1 noiembrie, la Academie: în ziua aceea N. Iorga ținea comunicarea *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*⁹. Roques a fost invitat și la Văleni, de unde s-a întors desigur cu toate publicațiile tipografiei: „Je viens d'achever l'installation dans notre bibliothèque des livres que vous avez bien voulu me donner”, îi va scrie el lui N. Iorga la 12 februarie următor¹⁰. Cu același prilej, își exprima nădejdea de a-l revedea pe Iorga la Paris.

Întrerupte din cauza războiului, relațiile au fost reluate în mai 1919, cînd Mario Roques a venit la București, însoțind o misiune universitară franceză. Despre cuvîntarea ținută atunci de el, N. Iorga observa că „a fost de o uimitoare scînteiere, recunoscînd jertfa României”¹¹. Avînd în vedere atitudinea guvernului francez, care în aceeași vreme căuta să oprească ofensiva românească victorioasă pe Tisa, profesorul de la Sorbona vădea o independență și o probitate în acord cu caracterul său. Un an mai tîrziu, el avea să aducă țării noastre servicii importante. Împrejurările sînt destul de puțin cunoscute ca să întîrziem asupra lor.

Istoricul Al. Lapedatu, care a îndeplinit în 1919 funcția de consilier pe lîngă delegația României la Conferința de Pace, le-a dezvăluit în memoriile sale, de curînd editate: „cunoscui pe Mario Roques, profesorul de limba română de la Școala de studii [sic! *limbi*] orientale

⁶ *Manuscrits de la Bibliothèque de l'Institut de France*, nr. 6141–6163, p. 206–207.

⁷ Din portretul neobișnuit de viu pe care i-l face Hubert Bourgin în amintirile sale, *De Jauris à Léon Blum. L'Ecole Normale et la politique*, Paris, 1938, p. 338–346.

⁸ BAR, corespondența N. Iorga, 229, f. 157. Scrisoarea, datată 29 septembrie/12 octombrie 1913, a fost publicată de P. Ţurlea, în *Scrisori către N. Iorga*, III, București, 1988, p. 124. Asupra datei s-a înșelat chiar N. Iorga, *O viață de om*, ed. Răpeanu, București, 1984, p. 417, crezînd că-l cunoscuse pe M. Roques în 1919, „cu ocazia venirii misiunii franceze”.

⁹ *Analele Acad. Rom.*, mem. sect. ist., s. II, t. XXXVI, p. 447–517. Cf. *Scrisori către N. Iorga*, III, p. 148–149, răspunsul lui M. Roques, datat „miercuri” (30 octombrie după după stilul vechi).

¹⁰ BAR, corespondența N. Iorga, 235, f. 110.

¹¹ N. Iorga, *Memorii*, II, p. 204. Vezi idem, *Le rôle des Roumains dans la latinité, conférence faite à l'Académie Roumaine le 12 juin, à l'occasion de la réception des membres de la Mission universitaire française*, Bucarest, 1919.

și de la Sorbona, cu care aveam să colaborez foarte de aproape la redactarea memoriilor pe care delegațiunea noastră la Conferința de Pace avea să le înainteze membrilor acestei Conferințe”¹². Expunerile, cu caracter istoric, etnografic și statistic, destinate informării diplomaților, demonstau validitatea revendicărilor statului român. Aceste materiale documentare au fost compuse în colaborare, „la Biroul pentru informațiuni de război ce funcționa în Rue de l'Université, 74” în condiții pe care Lapedatu le precizează: „expuneam lui Mario Roques în românește, pasaj cu pasaj, textul pe care-l aveam redactat, el dictând direct în franțuzește unei steno-dactilografe. În timp ce aceasta se ducea să bată la mașina de scris stenograma, o altă colegă îi lua locul. Când prima steno-dactilografă revenea cu manuscrisul dactilografiat, cea de a doua se retrăgea să facă același lucru și astfel, alternându-se, lucrul mergea foarte bine, foarte ușor și foarte repede, așa că la sfârșitul ședinței noastre aveam întregul text bătut la mașină, text pe care-l cetam uneori și împreună cu Ion I.C. Brătianu”¹³.

Poate fi considerată poziția lui Roques în prelungirea tradiției liberale din secolul al XIX-lea, căreia îi aparținuseră filoromânii Michelet, Quinet, Bataillard, sau Picot, însuși profesorul său? Desigur, cu adaosul unui element nou: înțelegerea necesității chiar pentru o mare putere ca Franța de a-și asigura solidaritatea „tinerelor” state. Ideea pătrunsesse în conștiința generației care s-a ridicat după înfrângerea din 1870, iar căutarea mijloacelor practice de cooperare a fost pentru Mario Roques un gând statornic.

Despre promptitudinea cu care obișnuia să vină în ajutorul românilor avem și altă informație, de la același Lapedatu. Acesta îi scria, la 7 februarie 1920, de la Paris, lui Iorga: „am vorbit cu dl. Roques. Și iată ce zice el: Dacă se asigură vânzarea în țară a cel puțin 1000 de exemplare] pe cari eventual le-ar lua Academia și Ministerul, cartea se poate tipări aici în cele mai bune condițiuni și cit se poate de repede. Răspunderea o ia dînsul, care va supraveghea bineînțelese și tiparul. Mai mult, propune chiar ca scrierea aceasta să facă începutul unei serii de publicații privitoare la români și la țara lor, ce ar apărea sub îngrijirea sa”¹⁴.

Manuscrisul era al lui N. Iorga, care avea în acel moment nu mai puțin de trei cărți în situația de a fi publicate la Paris. Una din ele, *Anthologie de la littérature roumaine*, alcătuită în colaborare cu un francez care petrecuse citva timp în România, Septime Gorceix, a apărut la editorul Delagrave în 1920, în aceeași colecție cu antologii ale literaturilor engleză, germană și japoneză¹⁵. La această lucrare Lapedatu se referă în aceeași scrisoare. Deci nu e vorba de ea, nici de *La France et les Roumains*, tipărită simultan la Hachette. Textul pe care M. Roques se oferea să-l îngrijească, după ce Hachette îl refuzase, în ciuda angajamentelor anterioare, trebuie să fie *Histoire des Roumains et de leur civilisation*.

În legătură cu peripețiile acestei cărți, în amintirile lui Lapedatu pare să se fi strecurat o confuzie. El afirmă că, spre deosebire de *La France et les Roumains*, al cărei stil a fost corectat de Charles Bémont, fostul profesor al lui N. Iorga, *Histoire des Roumains* a apărut fără nici o intervenție în text, la o editură pariziană falimentară (Henry Paulin), sub îngrijirea lui „Adrien le Corbeau, un evreu român care se îndeletnicea cu publicistica de multă vreme

¹² Alexandru Lapedatu, *Scrieri alese*, ed. Ioan Opris, Cluj-Napoca, 1985, p. 345.

¹³ *Ibid.*, p. 352, și precizările editorului, p. 19. S-au tipărit următoarele broșuri: 1) *La Roumanie devant le Congrès de la Paix, ses revendications territoriales. Mémoires présentés à la Conférence dans la séance du 29 janvier 1919* și 2) *Mémoire présenté à la Conférence dans la séance du 1er février 1919*, reprezentînd rezumatele intervențiilor lui I.I.C. Brătianu, apoi 3) *Actes d'union des provinces de Bessarabie, Bucovine, Transylvanie, Banat, et des régions roumaines de Hongrie avec le Royaume de Roumanie*, 4) *La Transylvanie et les territoires roumains de Hongrie*, 5) *Le territoire revendiqué par les Roumains au Nord-Ouest de la Transylvanie proprement-dite*, 6) *Le Banat de Temeswar* și 7) *Le Banat de Temeswar ne peut pas être partagé*.

¹⁴ BAR, corespondența N. Iorga, 281, f. 569—571.

¹⁵ Are ca prefață 20 de pagini de „introducere în literatura română”, datorate lui N. Iorga. Pe lângă exemple de poezie populară, figurează aici versuri de Ienăchiță Văcărescu, Asachi, Heliade, Andrei Mureșianu, Gr. Alexandrescu, Bolintineanu, Alecsandri, Eminescu, Coșbuc, Goga. Șt. O. Iosif și P. Cerna. În cuprins au fost incluse fragmente din cronici și documente traduse. Dintre prozatori sînt reținuți C. Negruzzi, Ion Ghica, N. Bălcescu, Al. Odobescu, N. Gane, Ion Codru Drăgușanu, M. Kogălniceanu, Hasdeu cu o nuvelă istorică din tinerete, Alecsandri cu o scenă din *Lipitorile satului*, Alexandrescu cu impresii de călătorie, Caragiale, Creangă, Slavici, Delavrancea, Vlahuță, Sadoveanu, D. Anghel, Em. Gârleanu, Brătescu-Voinești (*Puiul inevitabil*). Pagini inedite ale reginei Maria și „scene din tranșee” de H. Stahl evocă războiul. Gîndirea filosofică, critică și istorică sînt reprezentate de V. Conta, Titu Maiorescu, Xenopol și Iorga.

la Paris”¹⁶. În realitate, la solicitarea casei Hachette și fără știrea autorului, Bémont a revăzut și acest manuscris din punct de vedere al formei, după cum rezultă dintr-o scrisoare adresată de el lui Iorga la 31 decembrie 1919¹⁷.

Istoricul român, ales membru corespondent al Academiei de Inscricții în decembrie 1919 și chemat de două ori în 1920 să țină cursuri la Collège de France, n-a putut răspunde invitației decît la începutul anului 1921. A aici înainte se succed scrisorile pe care le publicăm, prima dintre ele fiind urmarea felicitărilor trimise de Mario Roques colegului său, de ziua lui. Aniversarea de la 6 iunie, „înseamnă de fiecare dată o datorie tot mai grea”, răspunde Iorga. Cu același prilej, întreabă nerăbdător cînd va fi posibilă tipărirea conferințelor pe care le ținuse în ianuarie la Collège de France. A revenit curînd la Paris, cu ocazia Congresului de istorie a artei, la care mai participau V. Pârvan, A. Verona și G. Balș, ținînd la 6 octombrie o conferință despre arta și costumul românesc, la care notează prezența lui Roques¹⁸.

La întoarcerea din această călătorie, într-o nouă scrisoare, se interesează de reacția lui Paul Appell, rectorul Academiei din Paris, la primirea unei înalte decorații românești. Se întrevede intenția de a mobiliza o serie de personalități influente în mediul universitar francez ca să susțină constituirea Școlii române de la Fontenay-aux-Roses. Această fundație a lui Iorga avea întregul scop de a asigura absolvenților de frunte ai Facultăților de Litere și ai învățămîntului superior artistic din România desăvîșirea pregătirii lor în Franța, de a forma un centru de studii istorice la Paris, înzestrat cu revista sa proprie, și de a favoriza propaganda culturală românească prin legături la nivel academic¹⁹. Școala avea să fie inaugurată la 1 iulie 1922 și, de-a lungul existenței sale de un sfert de veac, a fost un cîștig de seamă pentru cultura noastră, îndreptățindu-l pe întemeietorul ei să o considere ca „una din cele mai mari opere ale vieții mele”.

Vizitele anuale la Paris, ca director al aceste instituții și ca profesor agreat la Sorbona, unde-și va ține cursul, de fiecare dată altul, pînă în 1939, vor înlesni contactele lui N. Iorga cu M. Roques. Însăși ideea acestui lung șir de prelegeri „interesînd pe români și mediul în care i-a pus soarta” pare a fi venit de la „acest om așa de vioi și de întreprinzător”: Iorga l-a amintit întotdeauna cu grațitudine „pe acela care, elev al lui Gaston Paris și al lui Paul Meyer, se ocupa de mult cu limba românească, pe care o cunoaște ca un român, și cu literatura noastră, care-l interesa ca filolog”²⁰.

La următoarea vizită a lui Roques la București, în decembrie 1924, prietenul său a ținut să-l salute printr-un articol intitulat *Un vechi prieten*, din care va fi de ajuns să cităm aceste cuvinte: „În mijlocul imensului Paris, este un colț de Sorbonă unde, de două ori pe săptămînă, limba noastră se aude și e vorba de cărțile-noastre. Încunjurat de un cerc restrîns, prea restrîns, de studenți români și de tineri francezi, cari prind acolo interes și iubire pentru noi, profesorul cu părul alb și cu fața încă așa de tînără lămurește cu îndemînarea maestrului problemele cele mai grele de filologie românească. Te simți acolo din nou aproape de țara de

¹⁶ A. Lapedatu, *op. cit.*, p. 346–348. Cf. N. Iorga, *O viață de om*, p. 392. Acest „Le Corbeau”, alias Radu Baltag (Rudolf Bernhaut, 1885–1938), era intermediarul lui Aristide Blank, care a subvenționat ediția pariziană, ca și pe aceea publicată apoi la editura patronată de el, „Cultura Națională”.

¹⁷ „J’ai reçu de la Légation roumaine en 1917, par l’intermédiaire de la maison Hachette, le manuscrit de votre Histoire de Roumanie. La maison Hachette m’a demandé de le revoir; je m’y suis employé de mon mieux. Je lui ai reporté le manuscrit revu et corrigé. Depuis, je n’en ai plus entendu parler. On ne m’a même pas écrit un mot pour me remercier du temps que j’avais passé à cette révision. Je ne me plains nullement du temps employé à ce travail, mais le procédé m’a été plutôt désagréable. Ce travail va-t-il donc rester inutilisé” (originalul în arhiva familiei). Autorul își va aminti cu recunoștință ajutorul lui Bémont pentru *La France et les Roumains*, „carte care este în parte și a lui, căci ediția I era altfel, dar, cu grija lui aleasă de eleganță și siguranța stilului lui, în multe părți a refăcut-o, așa încît cartea unește simțul lui pentru tradiția de stil frances și informația pe care eu o pusesem în altă formă în prima ediție” (N. Iorga, *Un profesor francez, Charles Bémont*, București, 1940, p. 3).

¹⁸ Idem, *Memorii*, III, p. 211.

¹⁹ La acea dată, ideea era neobișnuită. După 1962, a fost creat la Paris, într-un spirit asemănător, un Institut istoric german. Informația cea mai completă despre Școala Română din Franța a fost culeasă de P. Țurlea într-un studiu pe care l-am putut citi în manuscris, prin bunăvoința autorului.

²⁰ N. Iorga, *O viață de om*, p. 417.

care un moment te-ai despărțit. Numerosul public care ascultă, la București, la Cluj, pe l. Mario Roques nu satisface numai setea sa de știință; el plătește o datorie de recunoștință”²¹.

În ianuarie—februarie 1925, N. Iorga era la rîndul său oaspetele lui M. Roques. Trei scrisori ale sale stabilesc data unei întîlniri sau se referă la publicarea unui text cerut savantului francez pentru „Revue historique du Sud-Est européen”. În continuare, la 9 mai 1925, Roques i se adresa lui Iorga, rugîndu-l să pună la dispoziția Bibliotecii Naționale din Paris scrisorile, vechi de treizeci de ani, primite de el din partea marelui filolog francez Gaston Paris²². Odată cu preocuparea stăruitoare a lui Mario Roques de a păstra pentru viitor documente de un incontestabil interes pentru istoria vieții științifice, surprindem astfel continuitatea, pe atunci încă neîntreruptă, a unor legături care au altoit rodnic formația intelectualilor români și le-au lărgit orizontul.

În timp ce cariera lui Mario Roques făcea progrese considerabile — ales membru al Academiei de Inscricții în 1933, președinte al Secției a IV-a, de științe istorice, la Hautes Etudes în 1937, în același an numit profesor la Collège de France și administrator al Școlii de limbi orientale vii —, creștea și recunoașterea internațională a valorii sale științifice. I se conferă titlul de doctor *honoris causa* al Universității din Oxford în 1934, patru ani după ce Iorga primise aceeași înaltă distincție. Întîlnirile celor doi prieteni continuă: la Paris, la 1 februarie 1926²³, la 18 ianuarie 1929²⁴ și iarăși la 10 ianuarie 1931²⁵. Probabil cu ultima dintre aceste ocazii s-a născut proiectul unor vizite ale studenților francezi în România sau la „Casa Ron ena” pe care N. Iorga o întemeiasă la Veneția din 1930. La 25 martie 1931 el îi trimitea lui Roques explicații în legătură cu excursiile prin a căror organizare se urmărea o mai trainică apropiere între cele două țări.

În același an, lui Iorga, sexagenar încărcat de onoruri, i s-a pregătit un volum omagial, alcătuit din studii ale unor colegi și foști elevi, în marea lor majoritate francezi. Roques nu putea lipsi dintre ei. Contribuția sa la „Festschrift” este un comentariu la *Coru Leonida față cu reacțiunea*, cu o dedicație semnificativă: „en affectueux hommage à mon ami de tant d’années souvent cruelles, Nicolas Iorga”²⁶. Privind astăzi înapoi, oricine ar fi îndreptățit a crede că această apreciere se potrivea mai bine anilor ce aveau să urmeze.

Mergînd pînă la capătul relațiilor dintre Iorga și Roques, mai rămîn de cunoscut două episoade în care forța acestei prietenii este afirmată răspicat și sensul ei apare limpede.

La 12 februarie 1935, la Centrul de studii asupra Revoluției Franceze de la Sorbona, N. Iorga a ținut conferința *Développement des idées sociales et politiques de la Révolution Française en Roumanie entre 1830 et l’Union des Principautés*²⁷. În jurnalul său, la aceeași dată, el își mărturisește emoția cu care l-a ascultat pe Roques prezentîndu-l publicului. Aceste „cuvinte, care mă mișcă, despre legăturile noastre, netulburate, de treizeci de ani și despre direcția mea, de caracter *universal*, în studiile istorice”²⁸ s-au păstrat în arhiva Iorga. Ce spunea Roques? „J’estime que c’est, pour moi et, peut-être aussi, pour lui, un bel éloge à faire. Quand deux hommes, qui ne sont pas liés par le travail quotidien, commun, de la vie, peuvent

²¹ „Neamul Românesc”, 7 decembrie 1924. La 12 decembrie, N. Iorga lua parte la masa oferită în cinstea oaspetelui de ministrul Instrucțiunii dr. C. Angelescu (*Memorii*, IV, p. 198). Pe o carte a sa din 1924, *Ospiti romeni în Venezia*, dedicația „A son ami et collègue Mario Roques, N. Iorga” a fost înlocuită chiar de autor prin alta către Albert Mousset, ziarist francez specializat în problemele balcanice (exemplarul se găsea în 1978 la librăria Samuelian din Paris).

²² BAR, corespondența N. Iorga, 325, f. 446. Vezi V. Cristian, *Din corespondența lui N. Iorga și A.D. Xenopol cu G. Paris, Franz Funck-Brentano și Arthur Chuquet*, „Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Iași”, III, 1966. Cf. *Scrisori către N. Iorga*, I, ed. B. Theodorescu, București, 1972, p. 427—429 (două scrisori de la G. Paris din 1894 care mai fuseseră editate de Eugen Stănescu, *Contribuții la biografia de istoric a lui N. Iorga. Începuturile activității științifice*, Studii, 18, 6, 1965, p. 1310—1311).

²³ N. Iorga, *Memorii*, V, p. 95: „Roques vorbește de comitetul economic cu care lucrează pentru a pregăti activitatea guvernului (legea chiriilor, etc.) — ar avea o activitate foarte reală”. Deci, savantul, ajuns colaborator al lui A. Briand, nu încetase a-și pune experiența în serviciul unui program de reforme.

²⁴ Scrisoarea lui M. Roques, la 12 ianuarie 1929, către N. Iorga, în arhiva familiei. Întîlnirea nu e consemnată în jurnalul istoricului.

²⁵ N. Iorga, *Memorii*, VI, p. 43. Roques, Diehl, Paul Hazard și Elena Văcărescu asistă la o conferință din ciclul *Rhodes sous les Hospitaliers*.

²⁶ Mario Roques, *Autour d’une farce roumaine*, în *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga*, Paris, 1933, p. 764—777.

²⁷ „Bulletin historique de la section historique de l’Académie Roumaine”, XIX, 1935.

²⁸ N. Iorga, *Memorii*, VII, p. 222.

rester ainsi en accord humain, quelle que soient leurs occupations et quelles que soient les désaccords même d'idées où ils se trouvent l'un et l'autre, il faut que l'un des deux — et c'est mon ami Iorga — soit un homme d'une grande largeur et, en même temps, d'une grande simplicité d'esprit. C'est un éloge qu'on ne lui a peut-être pas souvent fait, c'est un éloge que, moi, je tiens à lui faire". Și este într-adevăr o trăsătură de caracter exact observată, acest amestec de onestitate și ingenuitate propriu închegării suflatești a lui N. Iorga²⁹. Apoi, printre complimente mai convenționale: „il sait et il sait montrer que la vie de l'Europe moderne n'est pas la collection des existences de divers pays, que c'est la vie de quelque chose qui, sans en avoir peut-être une conscience bien nette, a tout de même eu une vie *unanime*, comme dit mon ami Jules Romains. Il a la conscience de cette forme d'universalité qu'est l'unanimité européenne". De asemenea, în încheiere: „Les propagandes sont généralement mal faites, elles sont toujours blessantes pour ceux à qui on les fait — je sais que nous sommes du même avis là-dessus — aussi bien du point de vue français que du point de vue roumain. Mais il y a une propagande qui est bonne, c'est celle qui convie les gens, d'où qu'ils viennent, à vivre de la même vie que soi, de la vie économique et de la vie intellectuelle. Si l'exemple est bon, tant mieux, si l'exemple est mauvais, tant pis, mais nous aurons fait vraiment une propagande humaine, utile, et non pas méprisable". Reflecții care, inspirate de subiectul comunicării, se aplicau în primul rând lecției pe care revoluționarii români o primiseră la Paris în 1830 și 1848, înainte de a-și aduce, la rândul lor, contribuția la eliberarea socială a Europei — „la liberté de l'Europe qui n'est pas complètement achevée", adăuga Roques, „mais qui est enfin, tout de même, en assez bon chemin".

Cu această concluzie în minte, ne apropiem de ultima dovadă de prietenie pe care M. Roques i-o va aduce lui N. Iorga. În toial invaziei, cu numai trei săptămâni înainte de înfrângerea Franței, istoricul român a adresat colegilor săi de la Academia de Inscricții o telegramă: „A ces heures difficiles, je suis avec vous"³⁰. Ea a fost transcrisă în darea de seamă a ședinței din acea zi, 24 mai 1940. Să răsfoim mai departe colecția de *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions*.

Vineri, 6 decembrie 1940: „Le Président rappelle à l'Académie la perte qu'elle vient d'éprouver dans la personne de M. Nicolas Iorga, son associé étranger à Bucarest, tragiquement disparu le 27 Novembre dernier et se fait en ces termes l'interprète des regrets de la Compagnie"³¹. Cel care îndeplinea în 1940 funcția de președinte al Academiei era Mario Roques, iar textul cuvîntării sale, rostite în Parisul ocupat, cu o demnitate neîngenunchiată, este un document al rezistenței antihitleriste.

Este și cel dintîi cuvînt al posterității despre N. Iorga. Pentru prima oară, cineva își lua sarcina anevoioasă de a schița traiectoria vieții sale și de a cuprinde cele mai de seamă realizări dintr-o activitate fără seamăn ca întindere și varietate. Mario Roques a văzut cu dreptate unitatea esențială a acestei personalități și a acestei concepții: „*histoire nationale, culture nationale, politique nationale, tout se tient en lui*". Subliniind încrederea puternică în legile morale și ale istoriei care l-a susținut pe Iorga pînă în clipa din urmă, Roques a găsit accente de oroare față de atentatul de la Strejnic și, dincolo de ele, cuvinte de curajoasă speranță.

Urmarea acestui discurs funebru — care, contrar tradiției academice a fost improvizat într-o singură săptămînă — se poate citi, după cîteva pagini, înregistrată conștiincios la 27 decembrie: „Un mois s'étant écoulé depuis le décès de M. Iorga, le Président, conformément aux articles 24 et 14 du règlement, demande à l'Académie si elle entend ou non déclarer la vacance de son fauteuil d'associé étranger. La Compagnie, par 22 voix contre 4, au scrutin, se prononce pour la négative"³². În acele împrejurări, nu se putea exprima mai clar pietatea față de cel căzut în luptă pentru o cauză care era și a Franței. De altfel, alegerea succesorului, care trebuia să fie străin, nu s-ar fi putut opri decît asupra unui savant german sau italian, inacceptabil în situația dată. Așa încît Academia a refuzat să declare vacant fotoliul lui N. Iorga și la 27 iunie 1941 și la 26 decembrie 1941, la fel la 26 iunie și 23 decembrie 1942, la fel în 1943, la 16 iulie și 22 decembrie, apoi, pentru a șaptea și a opta oară, la 21 iulie și 22 decembrie 1944. Numai după sfîrșitul războiului, la 27 iulie 1945, Academia va consimți să ia în considerație problema locului rămas liber³³.

²⁹ În consonanță cu amintirile lui V. Băncilă, *Portrete și semnificații*, București, 1987, p. 169–173.

³⁰ „Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes-rendus", 1940, p. 235.

³¹ *Ibid.*, p. 469–479; textul elogiului funebru a fost reeditat în „Revue historique du Sud-Est européen", XVIII, 1941, p. 10–19, și în *Nicolas Iorga, l'homme et l'œuvre*, ed. D.M. Pippidi, Bucarest, 1972, p. 13–19.

³² „Comptes-rendus", p. 526.

³³ *Ibid.*, p. 246, 539, 168, 406, 330, 614, 311, 501, 377,

Cit despre Mario Roques, evitînd soarta unor confrăți care în acest timp au fost arestați și deportați, el a făcut parte din Comitetul de Eliberare a Parisului în 1944.

Imaginaea unei prietenii exemplare se întregeste astfel prin atitudinea comună a doi cărturari al căror sentiment civic le-a călăuzit permanent strădaniile și le-a înobilat viața. Apropierea dintre ei este caracteristică pentru o epocă în care făgăduiala unității în diversitate părea menită a se împlini. Despărțirea s-a produs doar cînd civilizația europeană bascula în haos. Spirite înrudite, ceea ce aparență n-ar fi lăsat să se bănuiască, Iorga și Roques pot fi definiți împreună prin formula acelor „hommes de bonne volonté” despre care scria romancierul atunci celebru Jules Romains. Către modelul oferit de ei n-am încetat a ne întoarce, ca spre o moștenire pierdută.

A N E X A

[mai 1919]

N. IORGA prie son collègue et notre hôte M. Mario Roques de vouloir bien accepter ce produit littéraire de notre lutte et de nos souffrances ¹.

II

[16 mai 1919]

N. IORGA rappelle à M. Roques que ses collègues de l'Université de Bucarest le prient de vouloir bien prendre part avec tous ses collègues français au déjeuner de demain à la Școala de Menagiu, Calea Victoriei 173 (Maison Filipescu).

III

Vălenii-de-Munte, 2 août 1921

Cher Monsieur Roques,

Je ne sais pas si M. Théo, directeur de l'enseignement français en Roumanie, vous a remis une lettre de moi par laquelle je vous remerciais d'avoir bien voulu penser à moi à l'occasion d'un anniversaire qui signifie toujours un devoir plus lourd ².

Si non, veuillez accepter par cette nouvelle lettre l'expression de ma gratitude. Nous nous reverrons en octobre, puisque l'école doit commencer à fonctionner, fut-ce même dans les conditions les plus modestes ³. Jusqu'alors pourrais-je avoir mes conférences dans la „Revue de la Semaine”? Il paraît qu'on m'a totalement oublié.

En tout cas, je ne veux pas gêner. Si mon manuscrit est de trop, priez M. Chaudet de vouloir bien me le rendre. Je le publierais dans mon Bulletin français ⁴.

Croyez moi, cher Monsieur Roques, votre bien dévoué

N. Iorga

¹ ? Ar putea fi N. Iorga, *Histoire des Relations entre la France et les Roumains*, Jassy, 1917, 200 p.

² Împlinise 50 de ani.

³ La 8 octombrie 1921, îi scria lui C. Marinescu: „Mobilez casa” (N. Iorga, *Correspondență*, II, ed. E. Vaum, București, 1986, p. 306). E vorba de sediul Școlii de la Fontenay. Publicînd o scrisoare a lui Al. I. Cuza către N. Kretzulescu din 1862, Al. Marcu, *Un institut roumain à Paris*, în „Revue historique du Sud-Est européen”, III, 1926, p. 285, va scrie: „Dernièrement, guidé par des aspirations aussi hautes, le professeur N. Iorga, dans une communion de pensée d'une éloquente actualité, réussit à donner corps au projet du noble et généreux prince Cuza”.

⁴ *Les Latins d'Orient* n-a apărut în „Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale”, ci în „Revue de la Semaine illustrée”, 25 noiembrie 1921, p. 393—407. În arhiva Iorga se păstrează o scrisoare a lui Fernand Chaudet către N. Iorga, la 29 noiembrie 1921, și o notă din partea administrației revistei, la 20 decembrie 1921, cu privire la plata colaborării (150 de franci).

IV

Chaussée Bonaparte, 8
26 novembre 1921

Monsieur et cher collègue,

Encore une fois, merci pour vos attentions à mon égard et pour toutes les bonnes indications dont j'ai profité à Paris.

Aurait-on fait à la Sorbonne quelque chose pour légitimer officiellement les leçons dont nous avons parlé? Ce serait une condition pour pouvoir les commencer en mai⁶. Je ne crois pas que mes scrupules puissent incommoder. Il s'agit d'une simple notification de la part de M. le recteur, répondant à une proposition venue de votre part.

M. Appell sait-il déjà que le Roi lui a conféré le cordon de la „Couronne de Roumanie”? Je tiendrais beaucoup à le savoir. Son attitude à notre égard nous rend ses obligés⁶.

Veuillez agréer, Monsieur et cher collègue, l'assurance de mon amitié sincère et mes meilleures salutations,

N. Iorga

V *Ecole Roumaine en France*
50, rue des Châtaigniers
Fontenay aux Roses (Seine)
téléphone 11

18 janvier 1925

Cher collègue et ami,

Merci de vos bonnes lignes. Vous ne manquez aucune occasion de me témoigner les sentiments d'amitié dont je vous suis très sincèrement reconnaissant. Avec vous je suis encore chez nous, comme j'ai cherché à Bucarest à vous donner l'impression que vous êtes, tout de même, chez vous.

Je n'ai que le jeudi et le vendredi de pris, par mes conférences⁷. Pour le reste, choisissez à votre gré. Ce qui vous arrange le plus m'est plus agréable.

Ma femme se joint à moi pour les vœux de nouvelle année et nous vous disons à bientôt.

Votre bien dévoué
N. Iorga

Ma fille ainée⁸, qui est avec nous, me demande de l'associer à tout ce qui est dit ci-dessus.

VI [cartă postală, cu adresa: *M. Mario Roques, professeur à la Sorbonne, 2, Rue de Poissy, Paris*]

4 février 1925

Cher collègue et ami,

Merci pour votre belle conférence. Elle contient des citations si nouvelles et des aperçus si intéressants que ce serait dommage de la faire entrer dans une revue roumaine, où on l'oublierait. Permettez-moi donc de la donner à ma revue française, où elle aura des lecteurs plus sérieux.

Veuillez croire à mes meilleurs sentiments,

N. Iorga

⁵ Cele șase lecții la Sorbona, *Formes byzantines et réalités balcaniques*, vor fi ținute în iunie 1922.

⁶ Matematicianul Paul-Emile Appell (1855–1930), al cărui nume îl poartă azi un bulevard la Paris, a deținut între 1920 și 1925 funcția de rector al Academiei din Paris.

⁷ Cele două cicluri de conferințe, *Les écrivains réalistes en Roumanie comme témoins du changement de milieu au XIXe siècle*, și *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient à l'époque moderne*, au fost publicate la Paris în 1925.

⁸ Magda Iorga (căsătorită Valota), pictoriță.

VII *Ecole Roumaine en France*

50, rue des Châtaigniers
Fontenay aux Roses (Seine)
téléphone 11

8 février 1925

Cher collègue et ami,

Votre manuscrit est, depuis, entre les mains de mon imprimeur, à Vălenii-de-Munte, car je l'ai aussitôt expédié pour pouvoir entrer dans le prochain numéro de la „Revue”⁹.

Vous aurez cependant une épreuve et vous pourrez voir qu'au point de vue technique mon établissement, que vous connaissez, n'a pas dérogé.

Vous félicitant de la visite de notre prince, je vous prie de présenter mes hommages à Madame Roques et de me croire, comme toujours, votre bien affectueux

N. Iorga

VIII

[1925 – 1928?]

N. IORGA

correspondant de l'Institut de France,
Professeur à l'Université de Bucarest agréé à la Sorbonne,
Directeur de l'Ecole Roumaine en France,

Président de la Commission des

Monuments historiques de Roumanie,

recommande chaleureusement à son collègue et ami Mario Roques Monsieur Eugène Florian qui vient faire des études à Paris et auquel serait infiniment précieux un appui.

Fontenay aux Roses
48, rue des Châtaigniers

IX *Ecole Roumaine en France*
etc.

25 janvier 1928

Cher collègue et ami,

Merci bien pour vos pages touchantes sur Gilliéron. Son labeur modeste et fécond méritait bien que sa figure si sympathique soit esquissée de main de maître¹⁰.

En attendant le plaisir de vous revoir, je vous prie, cher collègue et ami, de croire à mes meilleurs sentiments,

N. Iorga

X

25 mars 1931

Mon très cher collègue et ami,

Je m'empresse de vous communiquer les précisions.

Le „home” d'étudiants qui invite des collègues français est celui, nouvellement fondé du district d'Ilfov. Les hôtes ne payent rien. Ils peuvent séjourner autant qu'ils veulent. Il n'y a aucune restriction, d'aucun caractère. On peut rester au foyer pendant toutes les vacances. Si quelqu'un préfère les cours d'été de Vălenii-de-Munte, tant mieux.

A Venise, payant vingt lires par jour, on a logis et repas, — service, bien entendu. On peut y faire le doge autant qu'on le désire.

Quant à vos collègues à vous, ils seront parmi les visiteurs les plus choyés de la Maison, qui est un ancien palais. On les logera dans l'appartement *signorile* (donc: portes en vieux noyer encadrées de porphyre, plafond en stuc, etc.)¹¹. On fait soi-même le menu. Demandez à Collinet s'il a été content¹².

⁹ Totuși n-a apărut.

¹⁰ E vorba de un necrolog al dialectologului romanist Jules Gilliéron (1885–1926), care publicase în colaborare cu Mario Roques și J. Mougin *Etudes de géographie linguistique* (1912).

¹¹ Palatul Correr-Revedin, Canipo Santa Fosca, 2214, este încă proprietatea statului român. Vezi Barbu Theodorescu, *Casa Romena N. Iorga din Venetia*, extras din „Boabe de grâu”, I, 7, 1930, și Anna Potop, *La casa romena „N. Iorga” di Venezia*, în „Acta historica”, VIII, 1968, p. 22–25.

¹² Paul Collinet, bizantinolog și istoric al dreptului.

Et maintenant nous attendrons, bien amicalement, les uns et les autres.

Avec nos meilleurs compliments pour Madame Roques, je vous prie de me croire votre
vieux ami d'espèce moldave, durable et franche,

N. Iorga

XI *Ecole Roumaine en France*

sous le haut patronage de l'Université de Paris
etc.

le 6 février 1933

Cher vieux ami,

Pour un homme comme vous on trouve difficilement des mots nouveaux pour exprimer
une gratitude comme celle que je vous dois pour vous être associé au groupe d'amis qui
ont pensé à me donner, sur le seuil de ma vieillesse, une nouvelle preuve de sympathie.

Mulțumesc din inimă și să trăiești.

Votre bien dévoué
N. Iorga

XII [foaie dactilografiată, cu data 1933 adăugată cu creionul]

Monsieur le Professeur N. Iorga, membre de l'Institut, ancien Président du Conseil
des Ministres de Roumanie, professeur à l'Université de Bucarest et agréé à l'Université de
Paris, fera le *Vendredi 24 février*, à 17 h. 30, à l'Ecole Pratique des Hautes Etudes (Sciences
historiques et philologiques), salle Delamare, à la Sorbonne, une conférence sur

*Les Historiens roumains contemporains*¹³

XIII L'Association générale des Etudiants Roumains en France

13—15, rue de la Bucherie,

à l'honneur de vous prier d'assister à la conférence de

M. Nicolas Iorga

Sénateur, ancien Président du Conseil des Ministres de Roumanie, ancien Ministre
de l'Instruction Publique, membre de l'Institut de France, sur

■ *Une réforme de l'Enseignement en Roumanie*¹⁴

à la Sorbonne, amphithéâtre Descartes, le samedi 25 février 1933, 17 h. A la fin de cette
conférence, le Comité des collègues et amis, admirateurs du Professeur Iorga, lui offriront
le volume „Mélanges”, publié en son honneur. Prendront la parole:

le président du Comité, M. Charles Diehl, membre de l'Institut; le recteur de l'Académie
de Paris, M. Charléty, membre de l'Institut.

(Bibliothèque de l'Institut, ms. 6152, Correspondance M. Roques)

¹³ Sub titlul *Les études d'histoire en Roumanie pendant le XIe siècle*, în „Revue historique du Sud-Est européen”, X, 4—6, 1933, p. 105—118; tradusă în românește, sub titlul *Romantism și naționalism în istoriografia românească în Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. Liliana Iorga-Pippidi, București, 1944, p. 173—187.

¹⁴ *La réforme de l'enseignement en Roumanie. Conférence donnée à la Société des Etudiants de l'Université de Paris*, Bucarest, 1933, este o pledoarie pentru măsurile legiferate de Iorga însuși, despre care mai vezi conferințele sale *L'Enseignement supérieur en Roumanie*, Bucarest, 1931, și *Noua direcție în învățământul românesc*, Vălenii de Munte, 1931.

SCRISORI INEDITE ALE LUI NICOLAE IORGA ADRESATE ISTORICULUI MAGHIAR ENDRE VERESS*

LAJOS DEMÉNY

Arhivele Naționale Maghiare din Budapesta au achiziționat cu peste două decenii în urmă bogatul fond de corespondență științifică a istoricului Endre Veress, cuprinzând circa 13 mii de scrisori, printre care aproape trei mii de misive expediate de mai mult de o sută de oameni de știință și cultură români. Găsim în acest fond scrisori de la istorici și oameni de cultură români ca Nicolae Bănescu, Marcu Beza, Ioan Bogdan, Gheorghe Bogdan-Duică, Augustin Bunea, Teodor Capidan, Victor Chereșeșiu, Grigore Conduratu, Mihai Costăchescu, Ioachim Crăciun, Constantin Daicoviciu, Silviu Dragomir, Ion C. Filitti, Gheorghe Ghibănescu, Constantin C. Giurescu, Constantin Grecescu, Constantin I. Karadja, Alexandru Lapedatu, Octav G. Lecca, Constantin Marinescu, Iulian Marțian, Ioan Mihály, Constantin Moisil, Victor Motogna, Dimitrie Onciul, Andrei Otetea, Francisc Pall, Emil Panaitescu, Petre P. Panaitescu, Victor Papacostea, Vasile Pârvan, Dorin Popescu, Radu R. Rosetti, Ioan Sârbu, Victor Slăvescu, Dimitrie A. Sturdza, Nicolae Sulică, Grigore Tocilescu, Alexandru Tzigara-Samurcaș, Vasile Alexandrescu Urechia, Ioan Ursu și alți filologi și cărturari ca Mihai Sadoveanu, Gh. T. Kirileanu, Ioan Bianu, George Călinescu, Nicolae Drăganu, Nerva Hodoș, Iorgu Iordan, Sextil Pușcariu, Avram P. Todor și mulți alții.

Consultând catalogul corespondențelor români ai lui Veress, putem constata fără teama de a exagera că în perioada cit el a activat aproape nu a existat om de știință român mai însemnat care, având preocupări apropiate de cele ale savantului maghiar, să nu fi întreținut corespondență cu el. Cu unii dintre aceștia Veress a legat strânse relații de prietenie, schimbând într-un interval de aproape patru decenii peste trei-patru sute de scrisori în ambele sensuri. Amintesc aici întâi de toate pe Ioan Bianu, de numele căruia se leagă organizarea pe baze moderne a Bibliotecii Academiei Române și întocmirea *Bibliografiei românești vechi*, la exigențele cele mai înalte din timpul său. O vastă corespondență, peste 400 de scrisori în ambele sensuri, a purtat Veress cu Constantin C. Giurescu, cel care a îngrijit, din partea Fundației regale, editarea în România a prestigioasei colecții de *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, realizată de omul de știință maghiar. Un model de colaborare și prietenie dintre doi oameni de știință făcând parte din două comunități naționale diferite a constituit-o legătura dintre Ioan Bogdan și Veress, reflectată în corespondența dintre ei. Schimbul de informații și de păreri, strădania deslușirii adevărului obiectiv, într-ajutorarea, colaborarea și stăruința de a scoate în relief mai cu seamă momentele și aspectele pozitive, de apropiere dintre popoarele român și maghiar, din trecutul milenar comun, caracterizează în cel mai înalt grad legăturile lui Veress cu oamenii de știință români. Nu scăpăm din vedere nici faptul că Endre Veress a contribuit în mod substanțial la depistarea în arhive străine a unui material vast privitor la istoria poporului român, a scris și a publicat, în revistele românești de specialitate, o suită de studii valoroase cu o tematică de netăgăduit interes pentru istoria românilor. Aproape toate publicațiile lui de izvoare și lucrările de interpretare elaborate de el au fost în general favorabil primite de presa românească de specialitate.

În fondul de corespondență a lui Endre Veress se păstrează 25 de scrisori ale lui Nicolae Iorga dintre 1 februarie 1899 și 23 decembrie 1927, toate inedite, scrise de mână.

Inițiativa de a intra în corespondență cu savantul român a pornit din partea lui Veress, care i-a adresat lui Iorga prima scrisoare la 18 ianuarie 1899 de la Deva, unde el era profesor la liceul real. În calitatea lui de secretar al Societății de arheologie și istorie din județul Hun-

* Comunicare susținută la Sesiunea științifică organizată de Institutul de istorie „N. Iorga” cu ocazia comemorii a 40 de ani de la moartea lui Nicolae Iorga.

doara, el trimitea corespondentului său din București volumul IX din anuarul acestei asociații. Veress își exprima nădejdea că actele latine, „ba chiar și o inscripție românească din vechea biserică de la Hunedoara”, publicate în anuar, vor reține atenția lui Iorga și de aceea îi trimitea în semn de omagiu „adus în stima muncii și stimei Dvs., cu care, publicînd tezaurul Dv. bogat de acte românești, contribuiți tot deodată la istoria noastră maghiară și în special ardeleană”. După unele date biografice, Veress îl informează pe Iorga că în cursul investigațiilor sale în arhivele din Ungaria, Austria, Boemia, Polonia, Germania și Rusia a găsit sute de acte despre relațiile principilor transilvani cu domnii Moldovei și Țării Românești, oferindu-se să le prelucraze în cadrul unor studii în limba română, spre a fi publicate în periodicele de specialitate românești. În acest sens Veress își exprima dorința de a sta „în relațiuni și corespondență cu Dv., ca să putem fi reciproc în curentul dezvoltării ambelor literaturi”. Tocmai în dorința de a fi la curent cu „noile publicațiuni românești”, Veress solicita edițiile de izvoare și lucrările de interpretare realizate de Nicolae Iorga, arătînd că din acestea posedă studiul despre Mihai Vodă și Basta și „primul volum interesant al *Actelor și fragmentelor* de atîta bogăție”. El se oferă să recenzeze aceste publicații de izvoare în revistele de specialitate ungurești. „Cred — scria în încheiere Veress — că nu veți refuza această cerere a unui străin, care în deosebita lui predilecțiune pentru istoria română învață limba Dv. grea și studiază mereu, ca să se perfecționeze mai bine într-însa”. Subliniind ideea unui interes comun, învățatul maghiar propunea o „corespondență largă”.

Răspunsul lui Iorga poartă data de 1 februarie și este prima scrisoare a savantului român găsită de noi în fondul de corespondență a lui Veress, pe care o publicăm.

O dată contactul științific stabilit, au urmat o serie de scrisori din partea lui Veress. În cea din 10 februarie 1899 el mulțumea lui Iorga pentru „publicațiile valoroase”, promițînd din nou să le recenzeze. Citînd studiul lui Iorga despre pretențiile domnești îi propune un articol asupra lui Marcu-Vodă, despre care strînsese în arhivele din Ungaria, Austria și Polonia un material documentar valoros. Veress cere lui Iorga informații referitoare la continuarea colecției Hurmuzaki, la prepararea volumelor X și XI, căci la rîndul său a copiat la Viena „tot materialul românesc din secolul al XVI-lea, aflător între actele secțiunii Hungarica și Turcica, pînă la anul 1615”. Îl informează pe Iorga despre apariția studiului său privind interregul din Transilvania între 1551 și 1556, întocmit pe baza actelor din arhivele de la Viena, Breslau, Cracovia, Lemberg și Varșovia și care „e plin cu amănunte asupra lui Pătrașcu și Alexandru Vodă și asupra soliilor românești, care au umblat în interesul Izabelei, la ea în Polonia”. Veress sublinia: „Pe terenul istoriografiei am putea înnoa, astfel, relațiuni intense, ajutîndu-ne reciproc în dezvăluirea necunoscutului în istoria națiunilor maghiară și română”. Pentru a-l cunoaște personal pe Iorga, în scrisoarea din 7 martie 1899, îi propune o întîlnire la București, unde Veress intenționa să vină pentru „niște afaceri familiare”. Întîlnirea, ce urma să stabilească între cei doi oameni de știință „o legătură mai strînsă în interesul studiului istoric”, avusese loc. Totul părea a fi de bun augur în întărirea legăturilor de colaborare prietenească, cînd Veress dă dovadă de insuficiență atenție față de sensibilitatea lui Iorga și manifestă lipsă de tact, remarcînd în studiul corespondentului său despre Petru Șchiopul și Mihai Viteazul o serie de greșeli. Mai mult chiar, Veress, fără intenții de rea credință, scria: „regret că nu mi-ați trimis corectura”. Urmează apoi în scrisoare enumerarea greșelilor faptime și de tipar, ceea ce a produs la Iorga o reacție ce pare firească pentru cei ce cunoșteau susceptibilitatea lui. El a interpretat remarcă la Veress cu privire la corectură drept o încercare de a-l supravăghea, și răspunzînd prompt, sublinia că o asemenea relație este pentru el de neconceput. Încă înainte de acest incident Veress a propus o nouă întîlnire, de data aceasta la Cluj. Se pare însă că ea nu a avut loc, în schimb încerca să risipească bănuiele lui Iorga, arătînd, în scrisoarea din 23 martie 1899, că „desigur n-o trimiteam (scrisoarea), dacă ași fi putut crede că vă jignesc într-ăta! Eu credeam că vă fac un serviciu, cînd... citînd cu atenție lucrarea Dv., v-am atras privirea asupra citorva mici erori, lesne de evitat în viitor. În interesul științei și a corectitudinii publicațiunei Dv. mă gîndeam că săvîrșesc o datorie față de Dv., comunicîndu-vă niște lămuriri... Îmi pare rău că nu mi-ați înțeles intențiunea bună; și relativ la corectură, vă asigur, că scriînd ceva despre istoria Dv., fără nici un simț de umilință, vă voi ruga a-mi face corectarea vre-unor lucruri dubioase”. Mergînd chiar mai departe, Veress în epistola din 25 iunie 1899 îl informa pe Iorga despre noile sale descoperiri privitoare la istoria domnilor Moldovei și Țării Românești și la legăturile politice dintre Gheorghe Rákóczi I, Matei Basarab și Vasile Lupu, rugîndu-l pe savantul român să-l informeze despre literatura română mai nouă de specialitate atît despre Grigore Ghica, cît și despre pecetea de inel a lui Matei Basarab și iscălitura lui Socol Cornățeanu stolnicul. Scrisorile lui Veress par a fi risipit supărarea de moment a lui Iorga, cel puțin așa bănuim din răspunsul lui de la 27 iunie 1899.

Veress îl ținea la curent pe savantul român despre planurile sale și despre lucrările ce se aflau în stadii diferite de elaborare. Astfel, el arăta că la Viena și Varșovia depistase documente noi privitoare la relațiile regelui Poloniei Ștefan Báthori cu Transilvania, Moldova și Țara

Românească, se interesa de codicele Bandini, aflat la Biblioteca Academiei Române și strângea rapoartele misionarilor catolici din secolul al XVII-lea din diferite arhive, copia acte inedite referitoare la Grigore Ghica, depistate în arhivele ardeleni și la Viena. Promite lui Iorga să prelucraze întregul material adunat despre pribegia lui Grigore-Vodă, rugându-l să intervină la Academia Română, spre a publica studiul său în acest sens în Analele Academiei. La 1 august 1899 Iorga răspundea din Lemberg la scrisoarea lui Veress, promițându-i că după ce va termina depistarea materialului de interes românesc din arhivele de acolo, la întoarcerea în București îi va expedia extrasele din studiile sale apărute în Memoriile Secțiunii istorice ale Analelor Academiei Române. „Sint gata — scria Iorga — a prezenta Academiei în numele D-voastră, memoriul despre care-mi scrieți”.

Evident, continua schimbul de informații dintre cei doi savanți. Iorga răspundea la întrebările lui Veress cu privire la „un voievod valah Sikora” și „episcopul Gavril”, nume de persoane întâlnite în corespondența inedită de la Viena privitoare la Grigorașcu-Vodă. La rîndul său, Veress era rugat de Iorga să-i trimită informații mai exacte despre unele lucrări rusești și prețul lor. La 8 octombrie 1899 Veress îl anunța pe Iorga că citește „cu mare plăcere” lucrarea lui despre Mihai Viteazul apărută în *Încercări literare*. Deoarece se întrevedea transferul locului de muncă la Cluj, Veress îl ruga pe Iorga să se deplaseze la Deva, pentru copierea actelor românești din secolul al XVII-lea, depistate în arhivele locale. Veress scria că citește „cu mare plăcere” lucrarea lui Iorga privind relațiile comerciale ale Bistriței cu Moldova și că așteaptă „cu nerăbdare” partea a II-a a ei, precum și cărțile despre Despot-Vodă, Chilia și Cetatea Albă, împreună cu volumul al XI-lea din colecția Hurmuzaki „ca în totdeauna, tot ce iese din pană” savantului român.

Veress își exprimă bucuria că în lucrările sale Iorga inserează „cu rînduri măgulitoare” publicațiile lui și prin aceasta — scrie corespondentul maghiar — „mă îndatorăți și mai mult față de Dv. și literatura istorică română, de a publica cît mai curînd ceva la Dv., ceea ce nu va mai rămîne departe”. La 15 septembrie 1900 Veress îl anunța pe Iorga de faptul că a găsit „iarăși vreo 50 de scrisori domnești în limba maghiară”, cu ale căror copii și-a îmbogățit colecția. „Ba — scria el în continuare — găsi chiar și o chitanță în românește de 3 rînduri cu mîna lui Aron-Vodă din 1557”. Iorga răspunde la 14 octombrie, arătîndu-și interesul deosebit față de chitanța amintită. Relațiile dintre cei doi oameni de știință deveniseră din ce în ce mai strînse, ceea ce este dovedit și de faptul, mărunț în sine, că Iorga ruga pe Veress să-i trimită timbre. Dacă în privința mărcilor postale Veress s-a arătat foarte săritor, a fost în schimb mai puțin dărnîc referitor la chitanța românească a lui Aron-Vodă. „Cred — arăta el în răspunsul său — că n-o să mă țineți de egoist, dacă-mi rezerv dreptul publicării ei... Îmi face o deosebită ambițiune, ca cel mai vechi document scris în limba română să fie publicat de un istoric maghiar”. Este adevărat că amintita chitanță nu era primul document scris în limba română ceea ce Veress va afla de la Iorga în curînd, dar savantul maghiar și-a destăinuit celui român intenția de a edita importantul document „împreună cu cele 500 de scrisori domnești sau relative la domnii țărilor românești”. În acest sens, el l-a rugat pe Iorga să facă în numele lui o propunere către Academia Română de a publica documentele respective în cadrul colecției Hurmuzaki, „cu prefața sau studiul” introductiv realizat de savantul român. Totodată, Veress s-a oferit să transcrie și să pregătească spre editare documentele maghiare de la Bistrița, achiziționate de Academia Română. El ruga pe Iorga să-i trimită noile sale lucrări și publicații de izvoare, printre care partea a II-a a documentelor bistrițene, lucrarea despre relațiile comerciale cu Lembergul, monografia în limba franceză cu privire la Despot-Vodă și cea închinată Chiliei și Cetății Albe.

În răspunsul său Iorga menționa că relațiile lui cu Academia Română nu sînt din cele mai bune și îi recomandă lui Veress să facă singur propuneri de publicare, solicitînd ca referatul să fie alcătuit de către A.D. Xenopol.

La 15 august 1900 Veress îi scria lui Iorga din Varșovia: „Nu știu în care parte a lumii să vă scriu, ca să vă exprim plăcerea, care mi-a făcut-o volumul Dv. XI din Hurmuzaki, pe care l-am văzut și răsfoit” la arhivele din Viena, „unde am lucrat luna trecută”. Totodată, Veress l-a înștiințat pe Iorga că la Varșovia depistează materiale „relativ *totdeauna* și la istoria românilor din anii 1576—1602, găsind un material bogat de socoteli și notițe asupra soliilor domnilor români”.

Continua în termenii cei mai buni schimbul de informații și colaborarea dintre cei doi savanți. Iorga îi cerea lui Veress la 5 decembrie 1900 lămuriri despre mănăstirile franciscane din Deva și Șumuleu Ciuc (Csik-Somlyó). Veress răspundea la 19 decembrie 1900, expedind, o dată cu scrisoarea, și o lucrare despre mănăstirea franciscană de la Deva, semnalînd că în arhiva ei „nu e mai nimic interesant, în afară de *Historia domus*”, care a fost studiată. Cît privește mănăstirea de la Șumuleu, el arată că lucrează singur la istoria ei în legătură cu „vizitațiile parochiilor maghiare din Moldova în secolele XVI—XVII”. În acest scop și pentru studierea epocii Băthoreștilor se pregătește la Roma, unde este trimis de Academia Maghiară.

Timp de zece luni nu găsim nimic din corespondența celor doi savanți, dar la 29 octombrie /10 noiembrie 1901 urmează o lungă scrisoare a lui Iorga, în care îl anunța pe Veress că îi pune la dispoziție „notițele luate la Königsberg și Danzig” cu privire la Isabela, pentru a le folosi la încheierea monografiei. Urmează apoi o informare despre ceea ce a realizat de la ultima misivă și menționea că a fost la Alba Iulia, de unde dorea să meargă la Deva, dacă ar fi fost sigur că îl găsește pe Veress acolo, pentru a copia documentele relative la Matei Basarab, spre a le publica în volumul IV de *Studii și documente*, care „înlocuiește pe vechiul Hurmuzaki”. Prin aceasta Iorga răspundea la scrisoarea lui Veress din 6 noiembrie 1901, în care acesta arată că la Roma a strins un material, vast, pe care dorește să-l publice, documentele culese fiind „pline de relațiuni asupra țărilor române”. Aceasta — scria Veress — spre a „putea revansa cu publicațiunile mele pentru amabilitatea Dr. cu care sprijiniți studiile mele maghiaro-române”. Înainte de aceasta însă, Veress a trimis lui Iorga prin Ioan Bianu fotografiile actelor lui Matei Basarab, punându-le, astfel, la dispoziție spre editare.

La 26 mai 1902 Iorga trimitea lui Veress o carte poștală, în care îi mulțumea pentru fotografii. Între timp Veress îl informa pe Iorga asupra noilor sale descoperiri de documente slavo-române, românești și maghiare privitoare la istoria Țării Românești, la legăturile cu Transilvania, documente găsite în colecția lui Ferenc Fekete-Sólyom, rugându-l pe Iorga să facă o deplasare la Deva pentru a le copia. Totodată, în vara anului 1902, el expedia pe adresa savantului român monografia despre regina Isabela. Referindu-se la acest dar, Iorga scria că va recenza lucrarea în „Convorbiri literare”, promisiune realizată de el.

Legăturile dintre cei doi savanți deveneau din ce în ce mai strinse. Fără a fi o simplă politetă, fiecare făcea remarci elogioase despre lucrarea celuilalt. Astfel, de exemplu, Iorga, primind publicația lui Veress cuprinzând corespondența lui Alfons Carillo, scria la 20 octombrie/ 3 noiembrie 1910 că această publicație îi face lui Veress „cea mai mare cinste”.

Cît de strinse deveniseră aceste legături și mai ales cît de apreciată era în rîndul savanților români activitatea lui Veress o demonstrează misiva lui Iorga din 7/20 martie 1911, în care scria că va propune alegerea lui Veress ca membru de onoare a Academiei Române.

La 27 martie 1911 Veress răspundea la această „măgulitoare” propunere, în care vedea recunoșterea strădaniilor sale științifice. Îl ruga însă pe Iorga să mai amine demersurile în acest sens cu un an, cînd vor apare volumul doi din corespondența lui Basta și primul volum din colecția *Fontes Rerum Transylvanicarum*, ambele pline de știri privitoare la istoria românilor. Pentru cel ce cunoaște ambițiile lui Veress este clar că acesta a fost motivul adevărat al rugămintii lui și nu speculațiile ce s-au făcut în literatura de specialitate.

La început și Nicolae Iorga se afla alături de alți savanți români ca Ioan Bogdan, Ioan Bianu și Constantin Moisil, care au susținut pe toate căile inițiativa lui Veress de a realiza o publicație de izvoare intitulată: *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, din care Academia Română să preia cîteva sute de exemplare.

Atmosfera în relațiile internaționale din ajunul și din momentul izbucnirii primului război mondial s-a repercutat și asupra legăturilor celor doi savanți. La apariția primului volum din publicația de mai sus Nicolae Iorga a prezentat în fața Secției istorice a Academiei Române propunerea de a sista colaborarea cu Veress în continuarea colecției, aducîndu-i grave învinuiri, printre care și aceea de a fi selectat în mod tendențios documentele, cu scopul de a „întări teze dușmănoase românilor” și de a fi scris o prefață „tendențioasă” și de-a „dreptul jignitoare pentru noi”. Adevărul este că prima învinuire era exagerată, iar în ce privește prefața, textul ei latin a fost în prealabil trimis Academiei Române de către Veress și văzut în corectură de Ioan Bianu și Ioan Bogdan, fără să fi întîmpinat obiecții de genul celor afirmate de Iorga. Referatul prezentat de Nicolae Iorga a ajuns pe mina lui Veress, care s-a consultat cu Bianu și Bogdan asupra utilității răspunsului. Aceștia au confirmat că nu văd nimic jignitor la adresa românilor în prefața volumului apărut, dar l-au sfătuit pe Veress să nu răspundă la acuzații, căci aceasta ar învenina relațiile și mai mult. Corespondența lui Veress cu Bianu și Bogdan stau mîrture în acest sens. Războiul a viciat atmosfera de ambele părți și corespondența dintre cei doi savanți s-a întrerupt pentru mai mult de un deceniu.

La sfatul lui Ioan Bianu și a lui Constantin Moisil, Veress s-a adresat la 28 octombrie 1924 lui Nicolae Iorga ca președe lînt al Comisiei istorice a României cu propunerea de a publica noua colecție de documente privitoare la relațiile dintre Ardeal, Moldova și Țara Românească în secolele XVI—XVII. Răspunsul lui Iorga a întîrziat, dar era totuși favorabil. La 23 decembrie 1927 el scria lui Veress că este gata să susțină tipărirea în România a „atît de interesantei colecții”. Greutățile financiare au făcut să se întîrzie cu realizarea planului, iar Veress s-a orientat din ce în ce mai mult spre așa-zisa nouă generație de istorici români în frunte cu C.C. Giurescu și P.P. Ponițescu, care sprijiniți de Ioan Bianu și G.T. Kirileanu au luat inițiativa pe seama lor și prin Fundația regală au asigurat între 1929 și 1939 publicarea a 11 volume din colecția amintită și trei volume din *Bibliografia româno-ungară*. În atmosfera ce domnea atunci în istoriografia română și ținînd seama de raporturile dintre Iorga și noua generație de istorici,

nu era, desigur, posibilă menținerea unei legături permanente și continuarea corespondenței dintre Veress și Iorga.

În ciuda tuturor acestor divergențe invitate și chiar în pofida lor nu trebuie să trecem cu vederea faptul că mai ales pînă la primul război mondial legăturile dintre cei doi savanți au fost folositoare ambelor părți și rodnice pe tărîmul științei. Acesta este motivul pentru care considerăm utilă publicarea scrisorilor lui Iorga adresate lui Veress.

ANEXĂ:

SCRISORILE LUI NICOLAE IORGA ADRESATE LUI ENDRE VERESS¹.

1

<Scris de Veress:> Răspuns 10.II.1899

1 februarie 1899

Stimate domn,

Atribuiți, vă rog, zăbava cu care vă răspund numai lipsii mele din București. Am fost mai mult timp în Brașov și nu mi s-a trimis toată corespondența acolo. Sosit în această seară chiar, îmi fac o plăcută datorie a vă scrie.

Vă răspund întîiu cu privire la publicațiile mele. Dacă nu sunt toate bune, sunt, în schimb, multe. Unele nu le mai posed nici eu. Veți primi însă, împreună cu această scrisoare, pe cele mai întinse dintre dîsele.

Cunosc cercetările D-voastre din arhivele imperiale din Viena. Am lucrat și eu asupra aceluiași fonduri și poate să fi copiat și aceleași lucruri. Veți vedea ce am adunat eu la apariția vol. XII din colecția Hurmuzaki, din care vă dau X și vă voi expedia în vară, cînd va ieși tomul XI².

Pentru orice informații sau înlesniri sînt oricînd la dispoziția D-voastră.

Îmi rămîne a vă mulțami sincer și călduros pentru cuvîntele bune pe care le aveți în scrisoarea D-voastră față de lucrările mele.

Primiți, vă rog, domnul meu, asigurarea considerației mele deosebite.

N. Iorga

<Scris de Veress:> NB. Remek kiadványait megkaptam Déván 1899. február 7-én este (Minunatele lui publicații le primisem la Deva în seară de 7 februarie 1899).

¹ Scrisorile lui N. Iorga, pe care le publicăm, se păstrează în original la Magyar Országos Levéltár. P. Szekció, 659. sz. csomó, iar microfilmele lor în posesia subsemnatului. Scrisorile lui Endre Veress adresate lui N. Iorga se află la Secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române în volumele de corespondență ale lui Nicolae Iorga. Ele, în covârșitoarea lor majoritate, au fost publicate în *Scrisori către N. Iorga*, vol. I, 1890—1901, ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, Edit. Minerva, București, 1972, p. 289—299; vol. II, 1902—1912, București, 1979, p. 295—298 și vol. III, 1913—1914, ediție îngrijită de Petre Țurlea și studiu introductiv de Andrei Pippidi, București, 1988. Pentru corespondența dintre Ioan Bianu și Endre Veress a se vedea scrisorile lui Veress în volumul al V-lea din *Scrisori către Ioan Bianu*, ediție de Marieta Croicu și Petre Croicu, Edit. Minerva, București, 1980, p. 346—459. O dare de seamă despre corespondența dintre G.T. Kirileanu și Endre Veress vezi: Lajos Demény, *Correspondența cu Andrei Veress*, în G.T. Kirileanu -- sau viața ca o carte, ediție îngrijită și Cuvînt înainte de Constantin Bostan, Edit. Eminescu, București, 1985, p. 150—165.

Despre Endre Veress vezi: L. Demény, *De l'activité historiographique d'André Veress*, „Revue Roumaine d'Histoire”, VI (1967), nr. 1, p. 23—38; Csátári Dániel, *Veress Endre emlékezei* (În memoria lui E.V.), Gyula, 1960.

² Volumele X—XII din colecția care purta titlul: *Documente privitoare la istoria Românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki* au apărut sub îngrijirea lui N. Iorga și se refereau la următoarele perioade: vol. X, 1763—1844, București, 1897; vol. XI 1517—1652, București, 1900; vol. XII, partea I, 1594—1600, București, 1903; și vol. XII, partea a II-a 1600—1602 București, 1903,

2

<Scriș de Veress:> Răspuns 23.III.1899.

București, 7 mart 1899

Stimate domnule,

Prefer să scriu neted. Ne fiind subordonatul D-voastră nici într-o privință, mi se pare curioasă ideea ce ați avut că ar trebui să vă supun corecturile mele. La noi, darurile provoacă alte răspunsuri decât acel ce l-am primit de la D-voastră.

Cînd o țară n-are un bun dicționar triglot, pe care în Ardeal ar trebui să-l aveți, nu se poate face proces străinului, care n-are niciun mijloc pentru a identifica localități ce nu-i sînt cunoscute personal. Cît privește în special Bánffy-Hunyad³, Români din partea locului mă asigură că i se zice și acelui loc Uniedoara. În privința Vizaknei⁴, Gurghiului, Hidăl-mașului⁵, Harmitedului⁶, Reteșului⁷, Fidyégului⁸, Jiului, Șibotului⁹, nu e nici-o rațiune să îndrept: ori e bine așa cum iese, ori îmi trebuiau nume românești pe care neavîndu-le, am pus semne de citație, sau semn de întrebare. În tabla de la vol. I din *Acte și fragmente*¹⁰ veți găsi de multe ori Székely și totdeauna cu ortografia bună. Aveți dreptate la Berény, poate și la Tordai și desigur la Lajos, unde puteați vedea că ie un *lapsus*. Am mai vorbit de Lud. Rákóczy¹¹ și oricum atîta ungurește știu și ieu.

Ofertele D-voastră sînt pline de bunăvoință. Adresați-vă, vă rog, Academiei. Ieu lucrez singur și numai cu piese de-ale mele. Bogdan¹² n-a cules piesele sale, ci publică pe ale Academiei, cum o spune în prefață; deci n-are nici-o vină. Cît despre ziarul latin al expediției lui Zamoyski¹³ s-a publicat de Dzyalynski în *De vita Ioannis Zamojskii* pp. 280 și următoarele.

Primiți, vă rog, stimate domnule, asigurarea considerației mele deosebite

N. Iorga

3

<Scriș de Veress:> Răspuns 2.VII.1899.

27 iunie 1899

Domnul meu,

Am aflat cu plăcere despre noua D-voastră descoperire, pentru care vă felicit. Documentele de care-mi vorbiți nu se află în Hurmuzaki, și sînt complet necunoscute.

Iscălitura latină a lui Grigore Ghica¹⁴ poate să nu fie de mina lui, de aceea, dacă mă întrebați, cred că ar fi mai bine să reproduceți post-scriptul cirilic, care-i aparține fără îndoială.

³ Huedin

⁴ Ocna Sibiului

⁵ Hida, jud. Sălaj.

⁶ Corect harmincad = tricesimă.

⁷ Reteag, jud. Bistrița-Năsăud.

⁸ Corect Hidvég = Hăghig, jud. Covasna.

⁹ În jud. Alba.

¹⁰ Culegere de documente externe editată de N. Iorga: *Acte și fragmente cu privire la istoria Românilor*, vol. I—III, București, 1895—1897.

¹¹ Lajos sau Ludovic Rákóczi (? 1570?—1612), general al oastei de lefegii, căpitan al cetăților Kálló și Lipova.

¹² Referire la volumele din colecția *Hurmuzaki*, Supliment 1—3 la Vol. II, editate de Ioan Bogdan și I. Skupiewski, între 1893 și 1900.

¹³ Jan Zamoyski, cancelar al Poloniei, cel care a condus campania împotriva lui Mihai Viteazul în vara anului 1600.

¹⁴ Grigore Ghica, domnul Țării Românești (prima oară între 16 septembrie 1660 și sfîrșitul lui noiembrie 1664, a doua oară între februarie 1672 și noiembrie 1673).

Cea mai bună carte asupra Ghiculeștilor e cea veche a principesei Ghica, Dora d'Istria, *Gli Albanesi in Rumenia*. În Xenopol¹⁶ e insuficient. O scrisoare de exil a lui Grigorașcu-Vodă e și în „Actele și fragmentele” mele: I, 286—288. Asupra felului cum a părăsit Muntenia și cauzelor, am scris ceva într-un *Memoriu*, care se tipărește acum și din care, dacă doriți, vă pot comunica o corectura (cu condiția expresă, nu-i așa? — să nu o considerați ca trimisă pentru reviziune, cum mi-ați propus cindva).

Unele tratate dintre Mateiu, Vasile Lupu și Rákóczy, le cunosc din Szilády și Szilágyi: *Török-magyarok által okmánytár*, IV. Nu știu dacă sînt cele de care mi vorbiți. Pecetea de inel a lui Mateiu e comună. Iar iscălitura e în adevăr a lui Socol vel Stolnic, de la care public acum mai multe scrisori din Brașov. Îl chema Cornățeanu, și biografia lui scurtă e în același memoriu citat mai sus.

Mă bucur sincer de cercetările și lucrările D-voastre. Ieu din parte-mi n-am mintuit decît un *Memoriu* în *Anale*, care s-a și distribuit și din care, la cerere, v-ași trimite un exemplar.

Primiți, vă rog, domnul meu, asigurarea considerației n-ale deosebite,

N. Iorga

4

<Scrisul lui Veress:> Răspuns 5. Aug. 1899.

Leninberg. Hotel Drei Kronen, Tribunal—
sca-ul. 1 august /1899/.

Stimate domnule Veress,

Scrisoarea D-voastră mă găsește în Lemberg, unde voi mai sta citva timp. Gindeam să vă trimit împreună ambele memorii pe care nu le posedăți, dar am primit pe al doilea numai în momentul plecării. Îndată ce mă voi întoarce în București, prin octombrie abia, vi le voi expedia, desigur.

Sînt gata a prezenta Academiei, în numele D-voastră, memoriul despre care-mi scrieți. Voievodul „valah” Sikora, dacă [nu e] Ghica, e un voievod *morlah*, iar episcopul Gavril e, desigur, al morlahilor.

Primiți vă rog, salutările mele

N. Iorga

5

<Scris de Veress:> Primit azi '99.X.5.
Răspuns 5.X.1899.

Königsberg in Preussen. Junkerstrasse
15. II. Stock, 2 sept. 1899

Stimate domn,

Un prieten imi cere a-i spune prețul unor cărți rusești, ale căror titluri le dă cam incomplet și unele numai în traducere. Pot spera că veți binevoi a-mi da Dumneavoastră lămuririle ce mi se cer? Bine înțeles, dacă după sumara indicație a titlurilor, se poate da de urma lor.

Prietenul meu înseamnă, supt a lui răspundere, cărțile astfel: , Moroșkin, Slaviansky imcnoslov, Petersburg, 1867, T. tișca, Politica externă a lui Nicolae I, Petersburg, 1887,

¹⁶ A.D. Xenopol, *Istoria Românilor în Dacia Traiană*, publicată în ediția a II-a între 1896 și 1912.

Uspenski, Cum a luat naștere și s-a dezvoltat chestia Orientului, Petersburg, 1887¹⁶ și Catalogue de la section des Russica ou écrits sur la Russie en langues étrangères, Petersburg și Leipzig (Veit), 1873, 2 vol.”

Primiți vă rog, mulțumirile mele anticipate

N. Iorga

<S ris de Veress:> Válasz Iorgának. Könyreit köszönöm. Markó vajdáról kis cikket irhatok adataim alapján. Mely ércet tartalmazza Hurmuzaki-féle jelen XII. kötet, melyről azt írja, hogy sok olyasmit tartalmaz a bécsi császári gyűjteményekből, amit én is lemásoltam? Én átnéztem az 1783–1797. közti konzuli jelentéseket, tekintettel a brassóiak kereskedésére Oláhországgal és a 190 'r előtti pestisre, valamint az 1788–92–iki háborúra nézve.

Irni neki Izabelláról is! Küldje meg az Oláh Akadémia jegyzékét, melyből a magyar oklevelek érdekelnek.

+ A kiről „Pretendenți domnești” című dolgozat 34–35. lapján olyan kezet ir.

+ Solt van Szamosközy IV. kötetében is. B. Grigen? Csehországban is kizártnm közt. '99.II.10. V/ress/

(Răspuns lui Iorga. Mulțumesc pentru cărți. Despre voievozodul Marcu pot scrie un studiu mic întreg pe baza datelor mele. Ce ani cuprinde volumul XII prezent din colecția Hurmuzaki, despre care imi scrie că cuprinde multe asemenea materiale pe care le-am copiat și eu din fondurile imperiale vieneze. Eu am parcurs rapoartele consulare din anii 1788–1797, cu privire la comerțul brașovenilor cu Țara Românească și la ciurma de acum 100 de ani, precum și la războiul din 1788–92. Si scriu lui și despre Isabela! Si-mi trimeată lista documentelor de la Academia Română, dintre care mă interesează actele ungurești + Despre care scrie așa de sumar pe paginile 34–35 a lucrării sale intitulate „Pretendenți domnești”. + Solt este și in volumul IV a lui Szamosközy. B. Grigen? apare și in Cehia in manuscrisele mele '99.II.10.)

6

<Scris de Veress:> Răspuns 12.X.1900.

<inainte de 12 X 1900>

Stimate domnule Veress,

Răsfoind scrisori, găsesc una a D-voastră, prin care-mi vorbiți de o chitanță românească a lui Aron-Vodă din 1557. Aș avea mare nevoie de o fotografie, sau de un decalc al scrisorii, care mă interesează în special. O pot spera de la D-voastră?

Altă rugămintă: colecționați mărci poștale? Și dacă puteți căpăta de la cineva, mi le-ați da? De un timp, string pentru o altă persoană.

Primiți, vă rog, salutările mele
N. Iorga

7

<după 12 octombrie 1900>

Stimate domnule Veress,

Eu cu Academia stau in cei mai răi termeni: n-am măcar dreptul de a tipări in Analele ei. Dv. faceți insiră o petiție și adaugați că ați dori ca referatul asupra colecției să se

¹⁶ Moroskin Mihail Iakovlevici, *Slaveanski imenoslov ili sobrania slaveanskih licinih imeon alfavitnom poriadke*, Sankpetersburg, 1867; Tatișcev Serghei Spiridonovici, *Vnesnaia politika Nikolaii I. -ogo*, Sankpetersburg, 1887; Uspenski Feodor Ivanovici, *Kak vznik i razvivalsa v Rossii Vospitocinii vopros*, Sankpetersburg, 1887.

facă de Xenopol de exemplu, căci un altul v-ar lua documentele pentru dînsul. Cererea dv. ar fi, desigur, acceptată. Scrisoarea cea mai veche românească e una din Brașov (1521): o găsiți în Hurmuzaki XI. p. 843, nota 1. Pentru mărci vă mulțumesc: îmi trebuie oricare și oricîte. Din Despot¹⁷ n-am avut niciodată exemplare. „Chilia”¹⁸ e a Academiei și am avut vre-o citeva numai la dispoziția mea, pe care mi le-au luat de mult vizitatorii. „Bistrița”¹⁹ II va ieși îndată²⁰, „Lembergul”²¹ II nu știu cînd²⁰.

Primiți, vă rog, salutările mele
N. Iorga

8

〈Scris de Veress:〉 Răspuns 19.XII.1900.

Aleea Alexa Marin 6
5 dec. 1900

Stimate domnule Veress

Vă rog să-mi dați oarecare lămuriri asupra mănăstirii franciscanilor din Deva, de care, cum veți fi știind, atîrna odinioară misiunea Bulgariei și Munteniei. Este o arhivă? Sint în ea lucruri relative la Muntenia? Le-aș putea vedea? Tot de acolo s-ar putea căpăta știri analoage despre ce cuprinde mănăstirea Csik Somlyó²¹ asupra Moldovei?

Rugîndu-vă să scuzați această deranjare, vă rog a primi salutările mele

N. Iorga

9

〈Scris de Veress:〉 Răspuns 24.XII. 1901.

29 oct. 1901
Aleea Alece Marin 6

Stimate domnule Veress,

Îndată ce am primit scrisoarea d-tale, mi-am căutat între hîrtii și aflu cu privire la Isabela notițele luate în Königsberg și Danzig, pe care le trimit, dorind să fie de folos.

Anul acesta am tipărit o istorie a literaturii române în secolul al XVIII-lea²², care nu poate avea interes decît pentru noi, operele lui Constantin Cantacuzino²³, boier muntean din secolul al XVII-lea, autor de cronici, și două volume de documente, între care unele din secolul al XVI-lea, pe care vi le trimit.

„Chilia și Cetatea Albă” aparține Academiei și n-am exemplare. În apendicele ei însă, ca și în „Nouveaux matériaux relatifs à Jacques Héraclide le Despote” (tipărite în mic

¹⁷ N. Iorga, *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jaques Basilikos l'Héraclide dit la Despot, prince de Moldavie*, București 1900.

¹⁸ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București 1899.

¹⁹ N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, vol. I-II, București, 1899—1900.

²⁰ N. Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, București, 1900.

²¹ Șumuleu Ciuc, azi înglobat orașului Miercurea Ciuc.

²² N. Iorga, *Istoria literaturii române din secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, vol. I—II, București, 1901.

²³ N. Iorga, *Cronicele muntene*, I, *Cronicele din secolul al XVII-lea*, București, 1899, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, Seria II, tom XXI.

număr de exemplare de tipograful C. Göbl, str. Doamnei, care nu mi-a dat exemplare decît pentru biblioteca mea și încă trei, de mult distribuite) se află multe documente din epoca Isabelei. Ele provin, ca și parte din cele ce trimit, din Arhivele din Königsberg.

Semnături românești din acel timp nu sînt, peceti însă destule. Voiu vorbi și eu cu Bianu²⁴ pentru a vi se da fotografiile ce doriți.

Am fost de curînd la Alba Iulia și aș fi venit și la Deva dacă aș fi fost sigur că vă aflu. Cu atît mai mult cu cit aș fi vrut să cuprind actele de la Mateiu Basarab, de care îmi vorbeați, în vol. IV al publicației mele de documente²⁵ care înlocuiește pe vechiul Hurmuzaki.

Cu alte lămuriri vă stau la dispoziție

Primiți, vă rog, salutările mele

N. Iorga

10

⟨înainte de 31 mai 1902⟩

Stimate domnule Veress!

Voiu vedea în ceea ce privește călătoria pe care aș dori s-o fac. Pentru arhivele din Königsberg se cere scrisoarea de la Cancelaria Imperiului prin legația respectivă.

Primiți, vă rog, multe salutări din partea mea

N. Iorga

11

⟨Scris de Veress:⟩ Răspuns 23.V.1902.

București, 17 maiu 1902

Stimate domnule Veress,

După o așteptare de patru luni, m-am convins că pachetul care cuprindea făgăduitele fotografii și, neapărat, și volumul I-ii din „Isabela”²⁶, s-a pierdut din vina poștei.

Regret că astfel nu vom putea întrebuința documentele din Deva pentru vol. IV din „Studii și documente” care iese în curînd și din care mă voiu grăbi a vă trimite un exemplar recomandat, pentru ca el să ajungă sigur la destinație.

Primiți, vă rog, salutările mele

N. Iorga

12

⟨Scris de Veress:⟩ Răspuns 28.V.1902.

București 26 maiu 1902

Stimate domnule Veress.

Vă mulțămesc călduros pentru bunătatea cu care m-ați îndatorit trimițîndu-mi fotografiile. Pentru celelalte documente, voiu găsi poate vreodată timpul necesar ca să mă răped pînă la Deva.

Împreună cu multe salutări, vă trimit asigurarea dorinței mele de a fi de ajutor ori cînd

N. Iorga

²⁴ Ioan Bianu pe atunci bibliotecar al Bibliotecii Academiei Române.

²⁵ Referire la publicația *Studii și documente cu privire la istoria Românilor*, Adunate și tipărite de N. Iorga, vol. I—XXV, București, 1901—1916

²⁶ Veress Endre, *Izabella királyné 1519—1559* (Regina Isabela 1519—1559), Budapest, 1901.

13

<după 23 mai 1902>

Stimate domnule Veress,

Am aflat cu o deosebită plăcere terminarea părții întiiu din insemnata D-voastră lucrare. Pentru fotografiile primite Vă sunt foarte recunoscător.

Lectura de pe pecetea într-un chip așa de fericit descoperită, e fără greșală (Dar e cîm: sii): ea trebuie să se afle pe toate hrisoavele lui, dacă era o pecete pentru acte interne, verificînd la Academie... ²⁷

14

<Scris de Veress:> Răspuns 1.XI. 1902.

30 sept. 1902

Stimate domnule Veress,

Întors dintr-o lungă călătorie în străinătate, găsesc frumoasa Domniei Tale carte, așa de bogat ilustrată, așa de bine informată și așa de îngrijit lucrată. Această apreciere îmi voi face o plăcere s-o exprim și în „Convorbiri literare”.

La Deva aș veni cu plăcere, dar între o vizită acolo și dorința mea naturală de a cunoaște cit mai multe lucruri privitoare la țara mea, e amintirea excursiunii lui Tocilescu ²⁸ și comp. pe care din punctul meu de vedere românesc, o judec antinațională și pe care nu vreau cîtuși de puțin să am aierul că o regret.

Primește, te rog, expresia mulțumirii mele pentru folositorul dar

N. Iorga

15

București, 24 dec. 1905

Stimate domnule Veress,

Îți mulțumesc pentru splendida d-tale monografie pe care o cunoșteam de la prietenul Bunea ²⁹. În Cluj n-am trecut pe la d-voastră și iată de ce. Dacă aș veni, țin să nu fiu cunoscut și prezentat nimănui, ci cîndva într-o duminică, atunci cînd biblioteca e închisă publicului. Să merg numai cu d-ta. Ca la Deva cu alai și cu accentuarea unei primiri care nu poate răspunde sentimentelor mele pe care nu le ascund și pe care a le țin bine, nu pot.

Dacă mă asigură deci de putința unui lucru *discret* și *intim*, fără nici-o întîlnire cu nimeni, voi veni.

Trimițîndu-ți dar pentru dar, te rog a primi asigurarea deosebitei mele considerații pentru frumusețea lucrărilor d-tale.

N. Iorga

²⁷ Din scrisoarea lui N. Iorga în fondul de corespondență a lui Veress s-a păstrat doar acest fragment.

²⁸ Grigore Tocilescu, împreună cu un grup de studenți din București, făcuse în vara anului 1902, la invitația Asociației de arheologie și istorie din jud. Hunedoara o excursie la Deva, cu care ocazie a vizitat și săpăturile de la Sarmisegetuza.

²⁹ Augustin Bunea adusese lui N. Iorga cartea lui Veress: *Zalánkeményi Kahas István*, Budapest, 1905.

16

Vălenii de Munte, 21 aug. 1909

Stimate domnule Veress,

Scriind vol. III din „Geschichts des Osmanischen Reiches” mi-ar fi de mare folos scrisorile lui Basta³⁰, tipărite de d-ta. Mi le-ai trimis, dar le-am rătăcit așa încît nu le mai pot găsi. Nu mi-ai putea împrumuta un exemplar?

Primește, te rog, salutările mele

N. Iorga

<Nota lui Veress:> NB oly tŕrhettelen dákorumánná vált az utóbbi időben, hogy megszakitván vele emiatt minden érintkezés, nem küldtem meg neki. V/eress/NB. /Iorga/ a devenit în ultimul timp un dacoroman atît de intolerant, încît am întrerupt orice legături cu el, din această cauză nu i-am trimis /lucrarea/.

17

<Nota lui Veress:> Răspuns 14.III.1910

Vălenii de Munte, 27 februarie st.v. 1910/III.10.

Stimate domnule Veress,

N-ași putea să am și eu, pentru recenzie³¹, scrisorile lui Basta, publicate de d-ta? Îți ofer în schimb ce dorești din cărțile mele.

Primește, te rog, salutările mele.

N. Iorga

18

<Nota lui Veress:> Răspuns 27.III. 1910

5/18 martie 1910

Stimate domnule Veress,

Din călătoriile în Ardeal și Ungaria nu mai am niciun exemplar: erau în editură. „Studiile și documentele” trimit. Păcat că nu mai am exemplare din „Geschichte des Osmanischen Reiches” III, care a apărut în luna trecută.

Cartea d-tale e foarte frumoasă — ceea ce, de altminteră, se înțelegea de la sine — și-i sint foarte recunoscător pentru darul d-tale.

Primește, te rog, salutările mele

N. Iorga

³⁰ Veress Endre, *Básta György hadvezér levelezése és iratai* (Correspondența și actele conducătorului de oști G. B.), vol. I, Budapest, 1909.

³¹ Recenzia lui N. Iorga la publicația lui Veress a apărut sub titlul: *Scrisorile lui Basta* în „Neamul românesc literar”, 1910, p. 241–243.

19

20 octombrie/3 noiembrie 1910.

Dragă domnule Veress,

Îți mulțumesc călduros pentru splendidul dar ³². O astfel de publicație model îți face cea mai mare onoare. Mă bucură deosebi că ai deslușit atât de ingenios oribila scrisoare a lui Spezziano, care rămăsese pentru mine o enigmă de paleografie individuală.

Urindu-ți toată izbînda, pe care o meriți prin astfel de lucrări, te rog, a mă crede al d-tale foarte îndatorit

N. Iorga

20

<Nota lui Veress:> Răspuns 27.III. 1911.

Văleni de Munte 7/20 martie 1911

Dragă domnule Veress,

Primește cele mai călduroase mulțumiri. Nobila domitale simpatie pentru noi vom ști s-o recunoaștem. Cred că vom putea să te numărăm între membrii corespondenți ai Academiei în străinătate: voi încerca o propunere.

Multe salutări
N. Iorga

21

<Nota lui Veress:> Răspuns 29.I.1912

4 ian. 1912

Dragă domnule Veress,

Călduroase mulțumiri! E o publicație admirabilă. Voi vedea ce se poate face în lucrurile de care nu scriu

Multe salutări și urări
N. Iorga

22

<Nota lui Veress:> Răspuns 17.I.1914

Vălenii de Munte, 30 oct. 1913

Scumpe domnule Veress,

Mulțumesc foarte mult pentru noua publicație ³³, exemplul ca tot ce iese de sub îngrijirea d-tale.

³² *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből* (Rapoartele trimișilor pontificali în Transilvania pe vremea lui Clement al VIII-lea), editate de E. Veress, Budapeșt, 1909.

³³ *Antonio Possevino della Compagnia di Gesù: Transilvania (1584)*, ediție îngrijită de E. Veress, Budapeșt, 1913.

Hurmuzaki XXV (I) îl poți da cui vrei. Nu știam că ți-a fost dat de colegul Bianu.

Broșurica despre Despot are numai acte din Königsberg și Danzig. Pe aici nu mai e. Poți să o iei însă în numele meu de la librăria Leroux 28 Rue Bonaparte, Paris, care va mai fi avînd poate vre-un exemplar.

Primește, te rog, salutările mele
N. Iorga

23

<Nota lui Veress:> Răspuns 22.III(1912).

21 ianuarie 1912

Dragă domnule Veress

Te rog să dai acel volum cărei bibliotecii găsești de cuviință. Voi arăta în „Neamul românesc literar” — pe care guvernul... îl oprește fără niciun drept și fără nici un motiv și opinia publică a oamenilor culti nu intervine — propunerea d-tale și cred că voi găsi și eu aderenți.

Primește, te rog, cele mai bune salutări

N. Iorga

24

Vălenii de Munte 18 ianuarie/1 februarie
1914

Scumpe domnule Veress,

Am așteptat pentru a-ți răspunde primirea celor două volume, care sînt de toată frumusețea³⁴. Sănătate și mijloace destule ca să poți merge înainte! Eu voi face tot pentru răspindirea colecției.

Primește, te rog, salutările și mulțumirile mele

N. Iorga

25

București, 23 decembrie 1927

Stimate domnule Veress,

Tipărirea atît de interesantei d-tale colecții atrîrnă de două condiții: una să se aleagă din ea cea ce privește direct pe Români și țara lor, alta — atît de grea — să se găsească de atîtea ori 100 000 de lei, cel puțin, cite volume ar ieși. Dar Academia e ruinată și statul își echilibrează bugetul.

Oricum se va putea începe, omul cel dintîi gata să-l ajute sînt eu.

Primește, te rog, încredințarea stimei mele

N. Iorga

³⁴ *Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae, temporibus principum Báthory, vol. I—II, Budapest, 1911—1913.*

PROSPECȚIUNI ȘI EXPLOATĂRI MINIERE ÎN ALMĂJ ȘI PĂRȚILE CARANSEBEȘULUI ÎN ANII 1765 – 1770 ȘI TOPITORIA DE ARAMĂ DE LA CĂVĂRAN—NOI DESCOPERIRI ÎN ARHIVA CAMEREI AULICE VIENEZE*

COSTIN FENEȘAN

Despre istoria mineritului și metalurgiei în Banatul secolului al XVIII-lea s-a scris foarte puțin¹ și, de cele mai multe ori, superficial sau în necunoștință de cauză, fie că era vorba de diletanți locali, fie chiar de istorici profesioniști. Nu e mai puțin adevărat, că cercetarea istoriei montanistice a Banatului (și nu numai a acesteia!) presupune, alături de cunoașterea temeinică a tehnicii miniere și metalurgice din epocă, a limbajului de specialitate al vremii, investigarea obligatorie a arhivelor din țară și de peste hotare. Cum arhiva Direcției Miniere Bănățene, fără a mai vorbi de cea a oficiilor miniere Oravița, Dognecea, Sasca, Moldova, Bocșa și Reșița, a căzut pradă unor distrugeri ireparabile încă de la începutul acestui secol², cercetarea bogatelor fonduri de arhivă păstrate la Viena (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Kriegsarchiv), în Slovacia (Ústredný banský archív Banská Štiavnica/Schemnitz) și la Budapesta (Magyar Országos Levéltár) rămâne singura cale pentru obținerea unor rezultate serioase și temeinice.

Celui mai puțin avizat, cercetarea istoriei montanistice a Banatului în secolul al XVIII-lea i-ar putea pare, poate, o excentricitate, un domeniu de studiu prea special. Fără a nega, cituși de puțin aspectul oarecum insolit (cel puțin la noi)! al istoriei mineritului și metalurgiei, se cuvine să subliniem că studiul de caz, în speță cel al Banatului în secolul al XVIII-lea, depășește prin semnificațiile sale o, eventual meritorie, contribuție de istorie locală sau chiar o sinteză actuală a economiei naționale în veacul lăunilor. Atât prin evoluția sa propriu-zisă, cât mai ales prin concepția care i-a stat la bază, istoria montanistică a Banatului în secolul al XVIII-lea aparține nu numai patrimoniului național, ci, în același timp, istoriei economiei, a politicii și gândirii economice din Imperiul habsburgic, din Europa centrală în ultimă instanță, aflate sub semnul încă biruitor al mercantilismului (*cameralism* în varianta sa austriacă). În cazul istoriei

* Unități de măsură folosite: 1 centenar (*Zentn*) = 100 livre (*Pfund*) = 56 kg; 1 livră (*Pfund*) = 560 g; 1 stinjen vienez (*Wiener Klafter*) = 1,8964 m.

¹ Vezi tezele de doctorat susținute la Universitatea din Viena în anii 1937–1943: J. Wessely, *Der Banater Bergbau von 1717 bis 1780 und seine bevölkerungspolitische Bedeutung. Ein Beitrag zur Geschichte des Deutschtums im Südbanat im 18. Jahrhundert*, Viena, 1937; H. Kadan, *Deutscher Bergbau in Saska (Banat) in Rumänien 1747–1779*, (Viena), 1940; J. Kisseler, *Das Eisenwerk Reschitza im Banat in den Jahren 1770–1800*, (Viena), 1940; I. Schreiber, *Das Banater Eisenwesen im 18. Jahrhundert*, (Viena), 1943; toate aceste lucrări sunt citate de Al. Krischan, *Dissertation über das Banat (1897–1967)*, în „Südostdeutsches Archiv”, vol. XIII (1970), p. 217. Mai nou, C. Feneșan, *Mineritul și metalurgia din Banat în secolul al XVIII-lea* (Teză de doctorat), Cluj-Napoca, 1977. Pentru studii de amănunt, vezi bibliografia anuală publicată în revista „Der Anschnitt” a Muzeul mineritului și artei miniere din Bochum (Germania), precum și volumele seriei *Bibliografia istorică a României*.

² I. Miloia, *Arhivele Banatului*, în „Revista Arhivelor”, seria veche, III (1936–1937), 1, p. 79–93, menționează că în 1929 au fost vindute ca maculatură (!) patru vagoane de arhivă minieră. Fondul de arhivă al Direcției Miniere Bănățene, păstrat la Arhivele Statului Timișoara, nu mai cuprinde, în urma distrugerilor suferite, decât vreo câteva mii de documente din secolul al XVIII-lea.

miniere se confirmă, o dată mai mult și cu argumente convingătoare, constatarea de ordin general, potrivit căreia Banatul secolului al XVIII-lea a fost nu numai un excelent teren de experimentare, dar și de succes al mercantilismului³. Doar din această perspectivă socotim posibilă cercetarea și judecarea vieții economice a Banatului în veacul Aufklärungsului și punerea în lumină a istoriei mineritului și metalurgiei ca un domeniu în care zorii capitalismului, formele incipiente ale economiei de piață răsar aici mai devreme decât oriunde pe cuprinsul pământului românesc.

Este bine cunoscută importanța acordată de economiștii mercantiliști (cameraliști) circulației bănești cu caracter excedentar, devenită pentru ei o adevărată obsesie, proces în timpul căruia banului, monedei din metal prețios, îi revine un rol-cheie ca mijloc de exprimare și tezaurizare a valorii, ca semn, în cele din urmă, al validității unei economii dirijate de la centru. De aceea obținerea de monedă-forțe fie pe calea unui comerț activ, aducător de importante excedente financiare, printr-un sistem vamal sever, menit să împiedice scurgerea necontrolată de monedă din țară, fie prin punerea în circulație a noi cantități de monedă din metale prețioase și semiprețioase a constituit și pentru cameraliștii austrieci un obiectiv de primă importanță⁴. Or, mineritul și metalurgia le-a revenit în aceste împrejurări o însemnătate deosebită, ceea ce explică din plin atenția acordată dezvoltării lor, statul absolutist investind în acest domeniu sume considerabile, care au întrecut de multe ori banii „riscăți” în alte proiecte economice. În acest fel se explică și interesul constant al Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit pentru dezvoltarea mineritului și metalurgiei în Banat, iar aceasta cu atât mai mult, cu cât în urma Războiului de 7 ani (1756–1763) Imperiul habsburgic pierduse odată cu Silezia o regiune minieră deosebit de bogată. De aceea măsurile de încurajare a mineritului bănățean luate de Camera Aulică pentru Monetării și Minerit (*Hofkammer in Münz- und Bergwesen*)⁵ la mai puțin de un an după pacea de la Hubertusburg (15 februarie 1763) au urmărit să impulsioneze nu numai producția minieră și metalurgică din Banat pe temeiul surselor și resurselor existente, ci mai cu seamă să determine prospectarea și punerea în valoare de noi filoane și zăcăminte de minereu, de preferință aurifere sau argentifere.

Astfel, prin decretul din 2 ianuarie 1765 al Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit⁶, tuturor asociațiilor de concesionari minieri nou înființate în Banat⁷, cu scopul de a prospecta noi filoane și zăcăminte minerale argentifere, li s-a garantat, în caz de reușită, plata celui mai ridicat preț de achiziție (*Einlöschungspreis*) al minereului extras, înlesnire valabilă timp de trei ani de la începerea exploatarei. Un alt decret al Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit, cel din 21 februarie 1765⁸, a stabilit, la rîndul său, că minerii, care vor descoperi în afara ore-

³ S. Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert* (Buchreihe der Süddeutschen Historischen Kommission, 17), München, 1967, p. 7; vezi în acest sens și C. Feneșan, *Der Banater Kupferhandel in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts: zur Frage des österreichischen Merkantilismus in einem Grenzland*, în „Rumanian Studies”, vol. III (1973–1975), Leiden, 1976, p. 149 sqq. Se cuvine remarcat faptul că Christoph Traugott Delius, reputat specialist minier și profesor la Academia Montanistică de la Schemnitz/Banská Štiavnica, a dobîndit notorietate profesională tocmai în timpul activității sale la minele și topitoriile din Banat (1756–1770), experiența acumulată aici fiindu-i de mare folos la scrierea unei cărți, rămasă multă vreme fundamentală atât din punctul de vedere al practicii miniere și metalurgice propriu-zise, cât și al practicii economice de sorginte mercantilistă în domeniul montanistic: *Anleitung zu der Bergbaukunst nach ihrer Theorie und Ausübung, nebst einer Abhandlung von den Grundsätzen der Bergwerks-Kameralwissenschaft*, Viena, 1773 (ed. a 2-a, vol. I–II, Viena, 1806; o traducere în limba franceză a ediției princeps a apărut la Paris, în 1778).

⁴ Vezi în acest sens lucrarea încă actuală: L. Sommer, *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, partea I și II, Viena, 1920 și 1925.

⁵ O scurta privire de ansamblu asupra autorităților miniere centrale ale Imperiului habsburgic și a celor locale, din Banat, în secolul al XVIII-lea, în volumul C. Feneșan, R. Gräf, M. V. Zaberca, I. Popa, *Din istoria cărbunelui. Anina 200, Reșița*, 1991, p. 6–8.

⁶ Hofkammerarchiv Wien, Münz- und Bergwesen, Fasc. rote 1993, ad Nr. 3273/1774, fol. 96 (se va cita în continuare: HKA, Mz. u. Bgw.).

⁷ Prin Ordonanța minieră Neffzer Bannatisches Bergsystema (1736), fiscalul minier a renunțat la exploatarea majorității minelor și a unor topitorii în regie proprie, concesionându-le unor particulari (*Gewerken*), care se asociau apoi, în funcție de capitalul disponibil, de alte elemente (de ex. cunoștințele tehnice de minerit și metalurgie), în așa-numitele asociații de concesionari (*Gewerkschaften*), cf. C. Feneșan, *Mineritul și metalurgia*.

⁸ F.A. Schmidt, *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Großfürstenthums Siebenbürgen* (secțiunea a II-a a colecției *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie*), vol. XII, Viena, 1835, doc. 780, p. 103–104.

lor de serviciu filoane sau zăcămintele rentabile de minereuri prețioase sau semiprețioase, urmau să primească la noua exploatare 5 părți de mină gratuite (*Freikuxe*)⁹ și o remunerație bănească stabilită de oficiul minier din raza lor de activitate. În fine, prin decretul din 26 februarie 1765 al Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit¹⁰ s-a stabilit că monarhul (prin intermediul fiscului minier) va participa la minele rentabile, nou descoperite de către concesionarii particulari, cu o cotă-parte de o treime sau un sfert din numărul cuxelor, atât pentru a se asigura astfel acoperire mai bună a cheltuielilor de exploatare, o folosire mai judicioasă a fondurilor bănești, cât și pentru a se garanta o protecție juridică sigură și a se înlătura mai ușor piedicile ivite.

În acest context, în Banatul de munte a debutat, în vara anului 1766, o intensă campanie de prospecțiuni miniere, orientată spre două direcții: valea și munții Almăjului, pe de o parte, zona Caransebeșului, pe de altă parte.

Încă la 20 martie 1766, pornind de la prospecțiunile miniere efectuate în valea Almăjului și în părțile Caransebeșului încă în 1757¹¹, Direcția Minieră Bănățeană a propus Consiliului Aulic pentru Monetării și Minerit reluarea investigațiilor întrerupte cu 9 ani mai înainte¹². La 8 august 1766 propunerea s-a bucurat de aprobarea expresă a împărătesei Maria Theresia¹³. Dînd curs voinței imperiale, Consiliul Aulic pentru Monetării și Minerit a ordonat Direcției Miniere Bănățene, la 11 august 1766, „... să investigheze cât mai stăruitor munții Almăjului, atât de promițători pe cit de întinși, nu numai prin două sau trei echipe de prospectare ale domnitorului (adică ale împărătesei, i.e. salarizate de fiscul minier — C.F.), ci și prin alți oameni cărora li se va promite o remunerație”¹⁴. În acest scop, în regiunea minieră bănățeană urma să fie făcut public apelul cu privire la recrutarea, prin intermediul oficiilor miniere, de mineri doriți să prospecteze după filoane și zăcămintele de aur, argint, plumb și cupru în munții Almăjului. Celor recrutați — din rîndul cărora 2 sau 3 mineri mai capabili deveneau șefi de echipă — li se va promite atât avansarea, cât și angajarea lor la noile exploatare sau o recompensă de altă natură (*bergmännische Ergötzlichkeit*) în cazul descoperirii unor filoane sau zăcămintele minerale rentabile. De asemenea, Direcția Minieră Bănățeană a primit ordin să aducă la cunoștința germanilor și românilor din zonă (*sowohl denen deutschen als wallachischen Partheyen*), că aceia care, prospectînd pe cheltuieli proprii, vor descoperi resurse minerale rentabile în munții Almăjului, „... nu numai că vor putea deține în proprietate, exploata sau vinde altcuiva, deci dispune liber de astfel de mine (cu excepția unor părți de mină, pe care le vor ceda la libera alegere Preînaltului Fisc), ci, în funcție de importanța filonului descoperit, au să se aștepte și la o recompensă amăsurată”¹⁵. În fine, datorită cunoașterii terenului, satele aflate în jurul Rudăriei urmau să fie îndemnate spre activitatea de prospecțiuni miniere, scop în care Direcția Minieră Bănățeană trebuia să trimită un specialist minier, „care ar putea da ajutor cu vorba și cu fapta persoanelor doritoare să se apuce de minerit”¹⁶.

Lucrările de prospecțiuni din valea și munții Almăjului au început încă la sfîrșitul verii lui 1766. Ne este cunoscută atât componența nominală a uneia din echipele trimise pe chel-

⁹ Potrivit prevederilor Constituției Miniere Maximiliane (1575) și a Ordonanței Miniere Neffzer (1736), fiecare mină era divizată în 132 părți de mină (*Kuxe*), din care 128 reveneau concesionarilor, iar restul de 4 monarhului, bisericii, școlii și casei frăției (*Bruderlade*).

¹⁰ F.A. Schmidt, *op. cit.*, vol. XII, doc. 781, p. 105.

¹¹ Arhivele Statului Timișoara, *fond Direcția Minieră Bănățeană*, nr. 5/1757, fol. 1. Rezultatele acestor prospecțiuni, în cursul cărora se spera mai ales descoperirea unor filoane aurifere în nisipurile aluvionare ale Nerei, Minișului și Timișului, au fost, practic, neînsemnate.

¹² HKA, Mz. u. Bgw., Fasz. rote 1978, Nr. 166 ex Aug. 1766, fol. 914.

¹³ *Ibidem*, fol. 941 (notă autografă a împărătesei): „Ich verwillige, dass der Bergbau auf die Allmascher Gebürge erstreket werden möge und entnehme zugleich mit besonderem Wohlgefallen die in dem Baumat bereits geschene so beträchtliche Erhebung des Bergbaues, gleichwie dann hierüber dem dasigen Berg-Amts-Personali Meine Zufriedenheit zu erkennen zu geben ist. Im übrigen ist über derley Bergwerks-Systemata zu seiner Zeit, wenn die Ausschmelzung der Erzten ganz vollbracht worden, jedesmal auch der nachherige reale Befund auszuweisen und Mir vorzulegen. Maria Theresia pr.”

¹⁴ *Ibidem*, fol. 957: „... das so hoffnungsvolle als weithläufige Almascher Gebürg nicht nur mittels zwey oder drey landesfürstlicher Schurfkühren, sondern auch durch andere Partheyen gegen verheissenden Remuneration auf das fleissigste zu untersuchen”.

¹⁵ *Ibidem*, fol. 957—958: „nicht nur sothane Fundgruben (ausser einige an das Allerhöchste Aerarium willkürlich zu überlassenden Bergtheilen) eigenthümlich behalten, belegen oder an andere verkauffen und damit frey disponiren können, annebst aber nacht Wichtigkeit des neuerschrottenen Gangs eine billige Remuneration zu erwarten haben sollen”.

¹⁶ *Ibidem*, fol. 958: „den bergbaulustigen Partheyen mit Rath und That an die Hand gehen könne”.

tuiala Oficiului minier Sasca, la ordinele maistrului minier Bernhard Fischler, cit și salariul obținut de minierii aceștia¹⁷. Cu acest prilej nu putem să nu remarcăm faptul că între salariul unui minier român plătit după numărul de schimburi efectuate (*Schichtenhauer*)¹⁸ și cel al omologului său german a existat o discrepanță evidentă: astfel, în vreme ce minerul german primea 24 crețari/schimb, colegul său român obținea doar 14 crețari sau chiar 12 crețari, deși nu i se putea reproșa nimic din punct de vedere profesional.

Reluate în primăvara anului 1767, prospecțiunile miniere din valea și munții Almăjului n-au dus — „în pofida strădaniilor depuse” (*ohneachtet aller angewendeten Mühe*) — la descoperirea vreunui filon sau zăcămint demn de exploatare, ba nici măcar „a vreunor urme de minerit din vechime” (*einige Zeichen eines alten Bergbaues*) sau mai noi¹⁹. Doar la Șopot și Dolnia Liubcova (în Clisura Dunării) au fost găsite vinișoare de minereu cuprifer, care ar fi îndreptățit, eventual, speranța de deschidere a unei exploatare miniere regulate. Față de bilanțul general negativ al prospecțiunilor din valea și munții Almăjului, Direcția Minieră Bănățeană, dînd curs opiniei maistrului minier Fischler, a recomandat, la rîndul ei, Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit sistarea acestora, urmînd să se acorde însă sprijin financiar concesionarilor care ar fi intenționat să deschidă în zonă mine de aramă²⁰. Marile speranțe ale forurilor montanistice locale și centrale puse în descoperirea unor filoane rentabile de aur sau argint, obiectivul declarat al campaniei de prospecțiuni din valea și munții Almăjului — s-au spulberat astfel definitiv. În valea Almăjului cele două metale nobile, mai ales aurul, au fost exploatate în continuare doar prin spălarea nisipurilor aluvionare ale Nerei și Minișului de către țigani. Valoarea metalului galben obținut prin spălare n-a trecut însă niciodată de modesta cantitate de 800 ducați pe an²¹.

În ceea ce privește continuarea prospecțiunilor miniere în Banat, Direcția Minieră Bănățeană a propus Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit, la 26 septembrie 1767, ca, începînd cu primăvara anului următor, echipele salarizate de către fiscul minier să se deplaseze în munții din apropiere de Luncani și Gladna, pe cursul superior al Begheului, unde erau semnalate urme de „zgară și lucrări vechi” (*alte Schlacken und Arbeiten*), precum și existența de minereuri conținînd oxizi de plumb și argint. Cu rezoluția sa din 25 octombrie 1767, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit și-a dat acordul de sistare a prospecțiunilor miniere în munții și Valea Almăjului și totodată de deschidere a celor din jur de Luncani și Gladna²², iar mai apoi din părțile Caransebeșului, în primăvara anului următor.

Într-adevăr, la începutul verii lui 1768, Oficiul minier Dognecea a trimis în munții „care se întind între așa-numita Poartă de Fier (a Transilvaniei — C.F.) și Făget, venind din Ardeal spre Banat”, o echipă de prospectare (*Schurfkühr*) formată din 8 mineri sub conducerea unui hutman de la exploatarea auriferă Dognecea. După cercetarea zonei muntoase Gladna-Luncani (în locul din urmă funcționînd între 1734—1749 o topitorie de fier), Oficiului minier Dognecea i s-a ordonat să deplaseze investigațiile echipei sale spre munții mai înalți de la hotarul de atunci cu Ardealul. Dar, deoarece între timp o asociație de concesionari descoperise în apropiere de Obreja (la cca. 15 km NNV de Caransebeș) minereuri cuprifere, Oficiul minier Dognecea a trimis la fața locului propria sa echipă pentru a evalua situația. Sub îndrumarea reputatului specialist minier Christoph Traugott Delius²³, pe atunci asesor la Direcția Minieră Bănățeană, în zonă s-a

¹⁷ HKA, Mz.u.Bgw., Fasz. nota 179, Nr. 122 ex Jan. 1767, fol. 141: ștat de plată (*Berg-Lohn-Z titul*) pe perioada 20 octombrie — 30 noiembrie 1766 — Johann Lehmann, Joseph Ehrenberger, Ion Viță, Constantin Benga, Gruia Popescu, Nicola Ritișan, Barbu Benga, Jurca Brejnean, Nicolae Brejnean.

¹⁸ Pentru categoriile de mineri în Banatul secolului al XVIII-lea, cf. C. Feneșan, *Asistența socială și lupta minerilor din Banat în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea*, în „Banatica”, vol. III, Resita, 1975, p. 153—154.

¹⁹ HKA, Mz.u. Bgw., Fasz. rote 179, Nr. 155 ex Oct. 1767, fol. 1187; vezi și Arhivele Statului Timișoara, *fond Direcția Minieră Bănățeană*, nr. 4/1767, fol. 18 despre eșecul prospecțiunilor efectuate la Bănia, Rudăria, Mocerîș și Șopot.

²⁰ HKA, Mz. u. Bgw., Fasz. rote 179, Nr. 155 ex Oct. 1767, fol. 1188.

²¹ Vezi C. Feneșan, *Date privind exploatarea aurului în Banat la sfîrșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Historia, fasc. 1/1967, p. 53 sqq.; vezi și *Beobachtungen des Herrn Hofraths von Koczian über die Goldwäschereyen im Banat* (1769), în vol. I. v. Born, *Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temeswarer Banat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn*, Frankfurt & Leipzig, 1774, p. 77—84, unde se propune organizarea spălării aurului aluvionar cu ajutorul țiganilor.

²² HKA, Mz. u. Bgw., Fasz. rote 179, Nr. 155 ex Oct. 1767, fol. 977 și 1188.

²³ Christoph Traugott Delius (n. 1728 Wallhausen/Thüringer — m. 1779 Florența), urmează, după studii la Quedlinburg, Magdeburg și Wittenberg, Școala Montanistică de la

constatat existența mai multor puncte susceptibile de a oferi perspective reale de exploatare a minereurilor cuprifere: în apropiere de Obreja, pe o vale, o asociație de concesionari începuse deja lucrările de amenajare a exploatarei numite Iosif al II-lea pe locul unor lucrări miniere anterioare. Activitatea se rezuma, de fapt, doar la spălarea minereului din vechea haldă și trimiterea lui spre topire, la Dognecea. Conform aprecierilor lui Delius, muntii din jurul Obrejei nu păreau să promită descoperirea vreunor resurse minerale cit de cit însemnate, o dovadă în acest sens fiind instalațiile părăsite ale fostei topitorii de aramă Königsegg, aflată în apropiere. Tot pe valea Obrejei, o altă echipă de prospectare a Oficiului minier Dognecea (formată din 2 mineri) a început exploatarea unei diacaze de pirită, părăsită însă curind datorită lipsei ei de rentabilitate. Ceilalți 6 mineri din echipa Oficiului minier Dognecea au început lângă satul Ciuta exploatarea unui filon de minereuri complexe și cuarț, care, deși promițător, nu merita, în opinia lui Delius, un efort îndelungat, zona urmînd a fi prospectată după filoane cu minereuri de aur, argint, și plumb. În fine, cîțiva mineri din echipa de la Dognecea au mai făcut sondaje în munții din împrejurimile Obrejei pentru a descoperi eventuale urme ale unor „lucrări vechi” (*alte Arbeiten*). Apoi, jumătate din echipă (4 mineri) a trecut la prospectarea munților în direcția Marga, iar de aici, urmînd hotarul de atunci al Ardealului, s-a îndreptat spre Lunca, în căutare de minereu de plumb, în vreme ce restul echipei (4 mineri) a început cercetarea munților dinspre hotarul de atunci cu Țara Românească, pornind de la Caransebeș în căutarea unor filoane auri- sau argentifere. Eșantioanele mineralogice recoltate cu această ocazie urmau să fie trimise la Dognecea, oficiul minier de aici trebuind să ia o hotărîre după efectuarea probelor de laborator²⁴. Deși rezultatele acestei prime tranșe de prospecțiuni erau departe de a fi încurajatoare, împărăteasa Maria Theresia a ordonat, totuși, continuarea acestora în așteptarea unor rezultate mai bune²⁵.

Într-adevăr, un bilanț al topitoriei de la Dognecea (20 iunie 1769)²⁶, privind rezultatele obținute din topirea minereului provenit de la exploatarea Iosif al II-lea de la Obreja, este cit se poate de elocvent pentru rentabilitatea, practic nulă, a acestuia:

l u n a	m i n e r e u		conținut de aramă după proba mică a focului		venit net
	centenari	livre	centenari	livre	
mai 1768	382	50	16	9 4/.	—
aug. 1768	512	25	16	59 6/.	—
oct. 1768	372	75	14	74 2/.	—
febr. 1769	314	50	11	58 3/.	—
t o t a l	1582	—	59	17/.	—

Schemnitz. După anii de serviciu petrecuți în Banat (1756—1770), odată cu înființarea Academiei Montanistice de la Schemnitz (1770), devine primul ei profesor de mineralogie. Pentru viața și activitatea sa, cf. J. Mihalovits, *Delius Kristóf Traugott a selmeci bányászati akadémia első (1770) bányaművelődéstani professzorának vázlatos életrajza és munkái*, Sopron, 1937; H. Kunnert, *Christoph Traugott Delius (1728—1779)*, în „Berg- und Hüttenmännische Monatschefte”, 119, 1974, p. 64—66; idem, *Bergbauwissenschaft und technische Neuerungen im 18. Jahrhundert: „Die Anleitung zu der Bergbaukunst” von Chr. Tr. Delius (1773)*, în Österreichisches Montanwesen” (Festschrift Alfred Hoffman), ed. M. Mitterauer, Viena-München, 1974, p. 181—198; L. Zsámboki, *Delius' Werk „Anleitung zu der Bergbaukunst”, seine Pariser Ausgabe (1778) und seine Rolle in der Gestaltung der französischen Bergbaufachliteratur*, în „Hornická Příbram ve vědě a technice”, Příbram, 1981, p. 218—237.

²⁴ HKA, Mz.u.Bgw., Fasz. rote 1980, Nr. 90 ex Oct. 1768, fol. 75—77 (raport din 26 august 1768 al Direcției Miniere Bănățene către Camera Aulică pentru Monetarii și Minerit, în urma ordinului acesteia din 25 iulie 1768).

²⁵ Vezi rezoluția autografă a împărătesei pe raportul care i-a fost înaintat la 19 septembrie 1768 de Camera Aulică pentru Monetarii și Minerit: „Da bisher in dem Temeswarer Bannat durch die ausgeschickten Schürf-Kühren kein bauwürdiges Erz erfunden worden, als ist der weitere Bericht zu erwarten, ingleichen auch über jene Vorschläge, welche der Delius eingereicht hat (proponeri privind afinarea aramei topite în Banat — C.F.). Maria Theresia pp.” (HKA, Mz.u.Bgw., Fasz. rote 1980, Nr. 90 ex Oct. 1768, fol. 73).

²⁶ HKA, Mz.u.Bgw., Fasz. rote 1981, ad Nr. 2435 de anno 1769, fol. 173.

Dînd curs ordinelor de la Viena, Oficiul minier Dognecea a continuat prospecțiunile în părțile Caransebeșului. În urma însărcinării primite din parte Direcției Miniere Bănățene la 12 martie 1769, maistrul minier de la Dognecea, Joseph D. Redange, s-a deplasat persoana la Obreja și Königsegg, constatînd următoarele²⁷: la Königsegg, pe o vale, funcționa mina Maria-Hilf, unde se exploata, „fără vreun sens” (*ohne die mindeste Raison*), itabirit (*Eisenglimmer*) amestecat cu steril, în vreme ce la mina Maria Theresia lucrau 4 mineri români, care scoteau minereuri cuprifere. Redange a vizitat cu aceeași ocazie și „...locul în care s-a propus construirea unei topitorii, adică Obreja, aflată la o depărtare de 3 ore călări de Königsegg” (*den Orth, allwo Antrag zu Erbauung der Schmöltz-Hütten war, als nacher Obresche, welches von Königsegg starke 3 Stund zu Pferd entfernt*), precum și mina Iosif al II-lea, unde a descoperit „lucrări străvechi de suprafață” (*malte an Tag beschene Arbeiten*). Dar, atît situația exploatărilor miniere, cît și rezervele de minereu l-au convins pe Redange de faptul că acolo nu exista nici un temei pentru construirea unei topitorii²⁸. În schimb, locul ales la Căvărnan pentru construirea unei topitorii cu două cuptoare a fost socotit drept corespunzător, sub rezerva existenței unei cantități suficiente de minereu²⁹. Acestei rețineri i s-au adăugat și dificultățile de topire datorate slabei calități a minereului, ceea ce ar fi dus la creșterea cheltuielilor de topire. Cu toate acestea, Redange a putut constata că toți concesionarii minieri de la Obreja s-au arătat dispuși să suporte pe riscul lor propriu construirea topitoriei de acolo³⁰, în cazul în care n-ar fi fost obținut un avans bănesc din partea fîscului minier, afirmînd cu încredere, că „dacă topitoria va exista, atunci și supușii vor pureede la prospecțiuni și vor căuta să sprijine topitoria”³¹. La ordinul Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit, Direcția Minieră Bănățeană a ordonat, din nou, Oficiului minier Dognecea să cerceteze cu toată atenția situația mineralogică din zona Obreja-Tincova și să se pronunțe asupra oportunității construirii unei topitorii pe cheltuiala fîscului minier. În urma investigațiilor efectuate, s-a constatat că din rezerva de minereu cifrată la 317 centenari 75 livre, cu un conținut de 8 centenari 50 1/2 livre aramă, la proba mică a focului, efectuată însă cu minereu selecționat în mod special, nu s-au obținut decît 2 6/9 livre aramă, astfel că, în mare, cheltuielile de topire la fața locului nu urmau să fie mai mici de 18 florini centenarul. În cazul topirii minereului de la Tincova și Obreja la Dognecea, cheltuielile de topire (inclusiv costul transportului pînă la topitorie) ar scădea la 15 florini centenarul, devenind rentabile. De aceea Oficiul minier Dognecea s-a pronunțat împotriva construirii unei topitorii între Tincova și Obreja, atîta vreme cît nu se dispunea de o rezervă suficient de mare de minereu³². În raportul său din 8 aprilie 1769 adresat Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit³³, Direcția Minieră Bănățeană și-a însușit punctul de vedere al Oficiului minier Dognecea, dar a fost de acord cu ridicarea topitoriei de aramă de către concesionarii minieri, pe cheltuiala proprie.

Un raport de inspecție minieră (Obreja, 4 iunie 1769)³⁴ n-a făcut decît să confirme nerenabilitatea exploatărilor de la Obreja și Neu-Königsegg, unde lucrau 4 mine: Maria-Hilf (2 mineri plătiți în acord după cantitatea de minereu extras/Gedinghäuer, cu 18 florini de stinjen), Maria Theresia, Urbani (2 mineri plătiți după numărul de schimburi efectuate/Schichtenhäuer) și Iosif al II-lea, de pe valea Pleș, de lingă Obreja (4 Schichtenhäuer).

Cu toate acestea, concesionarii minieri au stăruit cu cererea lor de acordare a unui avans bănesc. Aflat în inspecție în Banatul montanistic, comisarul aulic Franz Xaver Schöner a exprimat, la rîndul său, rezerve cu privire la oportunitatea acordării unui credit de 1500 florini asociației de concesionari de la Tincova și Obreja (în frunte cu scribul districtual de la Lugoj, König) pentru construirea unei topitorii de aramă la Căvărnan, pînă cînd nu se va fi constatat

²⁷ Vezi raportul din 4 aprilie 1769 al Oficiului minier Dognecea către Direcția Minieră Bănățeană, la HKA, Mz.u.Bgw., Fasz. rote 1981, ad Nr. 2435 de anno 1769, fol. 183–186.

²⁸ *Ibidem*, fol. 184: „den mindesten reasonsmässigen Anlass zu Erbauung einer Schmöltz-Hütten”.

²⁹ *Ibidem*, fol. 185: „(wenn) sich in dem Bergbau ein besserer Seegen oder wenigstens eine hinlängliche bergmännische Raison zeigt”.

³⁰ *Ibidem*, fol. 165. Încă în martie 1769 comisarul provincial Johann Joseph Herdt solicitase un avans de 1500 florini din partea Ministerial-Banco-Deputation in Montanisticis (care administra pe atunci veniturile miniere ale Banatului) pentru construirea unei topitorii de aramă între Tincova și Obreja.

³¹ *Ibidem*, fol. 185–186: „wenn nun einmal eine Hütten stehet, so werden sich die Unterthanen schon auf das Schürfen verlegen und die Hütten zu befördern trachten”.

³² *Ibidem*, fol. 190.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, fol. 169–172.

cantitatea de minereu extras în cursul unui an³⁵. Se vede că nici raportul întocmit de Schöner n-a avut darul să pună capăt, cel puțin pentru o vreme, disputei legate de creditarea construcției de la Căvâran. La sfârșitul verii lui 1769, consilierul aulic Bartholomäus von Hehengarten, de activitatea căruia se leagă refacerea minelor și topitoriilor bănățene (1740—1748) de pe urma pierderilor serioase cauzate de războiul austro-turc din 1737—1739 și de răscoala românilor din zonă (1738), însoțit de consilierul minier Delius, de maestrul minier superior Müller și practicantul minier von Dürfeld, a făcut o inspecție la exploatarea din zona Tincova-Obreja, constatând că minereul extras ar conține peste 100 centenari de aramă, iar asociația de concesionari începuse, pe cheltuială proprie, construcția topitoriei de la Căvâran. În consecință, Hehengarten a recomandat Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit, la 6 septembrie 1770, acordarea creditului solicitat de 1500 florini, pentru a se termina construcția topitoriei³⁶. Drept urmare, la 10 noiembrie 1770 Camera Aulică pentru Monetării și Minerit i-a comunicat lui Hehengarten acordul său, ca asociației de concesionari de la Obreja-Tincova să i se acorde un credit de 1000 florini renani pentru a termina construcția începută a topitoriei de la Căvâran, mai ales că acum existau toate garanțiile cerute pentru recuperarea sumei avansate din Casieria miniera³⁷.

Despre evoluția ulterioară a topitoriei de aramă de la Căvâran nu știm, deocamdată, nimic. Având însă în vedere avântul general înregistrat până în jurul anului 1775 de producția de aramă a Banatului³⁸, avem tot temeiul să credem că topitoria de la Căvâran a supraviețuit măcar câțiva ani, poate până la recesiunea de după 1780.

³⁵ *Ibidem*, fol. 152—156 (raportul din 30 iunie 1769, Oravița, al lui Schöner către Camera Aulică pentru Monetării și Minerit). În decizia sa din 22 iulie 1769, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit a aprobat întru totul opinia lui Schöner (HKA, Mz.u.Bgw., Fasz. rote 1983, ad Nr. 4547 de 1770, fol. 180), anume, dacă în răstimp de un an „sich zeigen werde, wie die Anbrüche in denen Gruben beschaffen, was für ein Erz-Vorrath am Tag vorfindig, auch wie die dortige Gebürge mit Privatschürfen empor kommen und, endlichen, die Gewerkschaft darauf beharret, eine Schmelzt-Hütten bei dem Dorf Gabrüan (Căvâran — F.C.) in dem Caransebeser District erbauen zu wollen, man nicht entstehen würde bei sich zeigend geseegneten Erz-Anbrüchen einen Vorschuss von 1500 fl. gegen successive Ersetzung aus denen Kupfergefällen und dicsendiger Einlegung eines bindigen Reversa erfolgen zu lassen”.

³⁶ HKA, Mz.u.Bgw., Fasz. rote 1983, ad Nr. 4547 de 1770, fol. 180. La 14 septembrie 1770 comisarul provincial Herdt semna, în numele asociației de concesionari minieri Obreja-Tincova, chitanța referitoare la primirea sumei de 1000 florini renani din Casieria minieră, pentru a-i folosi la încheierea lucrărilor de construcție a topitoriei de la Căvâran (*Ibidem*, fol. 182), așa cum a raportat, din Oravița, consilierul aulic von Hehengarten Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit la 26 octombrie 1770.

³⁷ HKA, Mz.u.Bgw., Fasz. rote 1983, ad Nr. 4547 de 1770, fol. 179.

³⁸ C. Feneșan, *Mineritul și metalurgia*.

O MINI-BAZĂ DE DATE UTILIZATĂ ÎN ELABORAREA UNEI MONOGRAFII ISTORICE

IRINA GAVRILĂ

1.0. INTRODUCERE

Societatea de azi traversează o perioadă de rapidă informatizare, în care calculatoarele de zin o prezență în viața noastră de zi cu zi. Această erupție tehnologică este în mod firesc însoțită de o serie de consecințe: curvințe și chiar fraze care ne îmbogățesc limbajul, jocurile pe calculator care iau locul celor ale copilăriei noastre, în timp ce calculatoarele personale puntrund cu rezultate notabile în mai toate domeniile umaniste (medicină, psihologie, sociologie, lingvistică, istorie).

În marea lor majoritate adepți ai cercetării tradiționale, mai conservatori și nu în mod dramatic influențați de noua tehnologie, istoricii s-au limitat o vreme în a folosi calculatorul personal numai pentru facilitățile oferite în procesarea textelor. Pentru unii dintre ei calculatorul reprezintă încă doar o posibilitate de a efectua rapid calcule numerice implicind mulțimi de date pentru care hirtia și creionul, sau chiar calculatorul de buzunar, nu sint de ajuns. Alții încearcă formilizări complexe ale conținutului documentelor istorice sau exploatează posibilitățile pachetelor de programe capabile de a prelucra surse extrem de bogate de date cantitative și calitative cum ar fi catafrafiiile, recensămintele, registrele parohiale.

Am putea afirma că, pină nu demult, istoricii foloseau fie software produs deja pentru diverse proiecte de cercetare din alte domenii ale științelor sociale, proiecte care presupuneau calcule numerice laborioase, fie software utilizat de filologi în munca lor de analiză a textelor.

Nu întotdeauna istoricul poate face apel la pachete de programe concepute pentru alte discipline umaniste. Specificul documentului istoric, al datelor cantitative păstrate în arhive, a impus crearea de programe speciale pentru istorie sau adaptarea celor existente la particularitățile cercetării istorice¹.

Treptat legătura istoric-calculator s-a sudat, martor în acest sens fiind și numărul crescind al publicațiilor de profil².

Colaborarea între istorici și programatori a devenit indispensabilă odată cu crearea și exploatarea băncilor de date istorice, proiectele de cercetare bazate pe bănci de date cistigind teren și bucurindu-se de un larg interes pe plan internațional³.

În acest sens, prestigioasa publicație „Historical Social Research”, devenită astăzi organul Comisiei Internaționale pentru Aplicarea Metodelor Cantitative în Istorie, propunea în iulie 1981 lansarea unei secțiuni denumită „Historical Software”, secțiune menită să găzduiască număr de număr prezentarea succintă a pachetelor de programe concepute special pentru uzul istoricilor.

„Historical Software” renește deci întregul efort în materie de programare menit să creeze pachete de programe care să trateze sursele istorice cu atenția pentru orice detaliu poten-

¹ R. McCaa, *Microcomputer Software Design for Historians*, „Historical Methods”, 17, 1984, 2, p. 68–74; R. Jensen, *The Microcomputer Revolution for Historians*, „Journal of Interdisciplinary History”, 14, 1983, 1, p. 91–112.

² Amintim doar citeva dintre periodicele consacrate aplicării metodelor matematice și calculatorului în istorie: „Historical Methods”, „Computers in the Humanities”, „Historical Social Research”, „Le Médieviste et l'Ordinateur”, „Histoire & Mesure”.

³ Spre exemplu în Anglia, o bancă de date bazată pe recensămintele secolului al XIX-lea a fost creată la University of Essex în 1967, fondată fiind de Economic and Social Research Council; bănci de date similare există în Olanda (Danish Data Archive și Steinmetz Archief), Belgia (Belgian Archive for Social Sciences) sau Norvegia (Norwegian Social Science Data Services). Proiecte ample de cercetare în domeniul demografiei istorice, bazate pe exploatarea băncilor de date, se realizează în universitățile canadiene.

țial pe care istoria, ca știință, o impune și în același timp să pregătească informația istorică în vederea unor generalizări mascate de multe ori de fascinația detaliului.

Secțiunea „Historical Software” își propune în principal trei obiective:

- să informeze cu regularitate cititorul asupra trăsăturilor mai puțin cunoscute ale pachetelor de programe deja existente pentru științele sociale și importante pentru cei care lucrează în aria interdisciplinarului;
- să aducă în atenția cercetătorilor acele pachete de programe elaborate pentru lingvistică sau studii literare care, deși la o primă vedere nu au nimic comun cu istoria, pot servi de pildă pentru analiza de conținut a documentelor;
- să stimuleze colab. orăra între producători și utilizatori, cu alte cuvinte colaborarea istoric-programator.

Proiectarea lansată de „Historical Social Research” prin rubrica sa „Historical Software” nu a întârziat să dea rezultate. Număr de număr ne-au fost prezentate interesante și deosebit de utile pachete de programe destinate istoriei.

CHRONOS⁴, de pildă, este un program care oferă un fundament cronologic pe baza cărora pot fi găsite răspunsuri la toate întrebările esențiale în verificarea datelor calendaristice. CHRONOS include un calendar acoperind perioada 4713 î.e.n. — 3268 e.n. precum și un calcul al datelor sărbătorilor variabile între anii 293 e.n. — 2499 e.n. pentru calendarul Julian și Gregorian. Mai mult, pot fi determinate și datele sărbătorilor ebraice.

Pentru istoric este deosebit de importantă existența posibilității de găsit automată a datelor cheie dintr-un an, convertirea erelor folosite în istoriografie, implementarea calendarului medieval al sfinților.

Hypertext și Hypermedia⁵ sunt sisteme care permit utilizatorului crearea unor conexiuni între părți ale unui text (cuvinte, fraze, paragrafe), apoi, pe baza lor, incursiunea în i. trezul text și respectiv conexiuni între text și grafică.

Sistemul de programe CLIO⁶, conceput de Manfred Thaller la Max-Planck — Institut für Geschichte din Göttingen, facilitează procesarea automată a surselor de date istorice (recensăminte, registre parohiale) fie statistic, fie oferind material calitativ pentru o analiză de conținut.

Demografia istorică poate fi considerată pe drept cuvânt acel domeniu al cercetării istorice în care atât aplicarea metodelor cantitative cit și a calculatorului are o puternică adădire. Demografia istorică s-a numărat astfel în mod natural printre primele discipline umaniste față de care programatorii au manifestat interes. Mărturie în acest sens sunt pachetele de programe destinate prelucrării datelor demografice, dintre care amintim doar de CASOAR⁷ (Calculs et Analyses Sur Ordinateur Appliqués aux Reconstitutions) conceput de Michael Hainsworth și Jean-Pierre Bardet la Laboratorul de Demografie Istorică din Paris, sau de Analysis of Reconstituted Families. A Package of SAS Programs⁸ destinat analizei statistice a unei baze de date demografice proiectată după metoda lui Louis Henry.

Statistical Package for the Social Sciences⁹ (SPSS X) și Statistical Analysis System¹⁰ (SAS) sunt cu siguranță în prezent cele mai des utilizate sisteme de programe pentru prelucrarea statistică a datelor istorice. În aceeași categorie s-ar putea încadra și AUTOBOX¹¹, excelent în prelucrarea automată a seriilor temporale.

Interesul și necesitatea actuală pentru sisteme informaționale destinate datelor istorice și așadar în continuă și rapidă creștere.

Dorim ca în rândurile ce urmează să prezentăm o modestă contribuție menită să automatizeze munca istoricului de organizare a fișierului personal, rezultat din documentare, în vederea redactării. Necesitatea unui astfel de pachet de programe a apărut ca primă fază în elaborarea lucrării *Bătăntii*, lucrare pentru care informația edită și de arhivă este extrem de bogată.

⁴ Werner Bergmann, *Computus und Computer. CRONOS -ein Programm zur mathematischen und technischen Chronologie*, „Historical Social Research” (în continuare „HSR”), vol. 15, 1990, nr. 1, p. 94—117.

⁵ Lynda Hardman, *Introduction to Hypertext and Hypermedia*, „HSR”, vol. 15, 1990, nr. 2, p. 94—103.

⁶ Manfred Thaller, *Automation on Parnassus. CLIO-a Databank Oriented System for Historians*, „HSR”, 1980, nr. 15, p. 40—65.

⁷ Irina Gavrilă, *CASOAR — un sistem de programe pentru demografia istorică*, „Revista de Istorie”, 1984, nr. 5, p. 466—468.

⁸ René Leboutte, George Alter, Myron Gutmann, *Analysis of Reconstituted Families. A Package of SAS Programs*, „Historical Methods”, vol. 20, 1987, nr. 1, p. 29—34.

⁹ *Statistical Package for the Social Sciences/SPSS X*, „HSR”, 1984, nr. 31, p. 96—104.

¹⁰ *Statistical Analysis System/SAS*, „HSR”, 1983, nr. 28, p. 88—95.

¹¹ Ronald Bewley, *AUTOBOX: A Review*, „HSR”, vol. 16, 1991, nr. 2 p. 195—201.

În elaborarea volumului *Brălienii*, ca de altfel a oricărei lucrări (cel puțin) de istorie, autorii recurg la sistemul fișelor. Să presupunem că, la un moment dat, se dorește examinarea fișei (fișelor) în care este vorba despre studiile lui Ion C. Brătianu la Paris. Bineînțeles, autorul știe cu oarecare aproximație grupul de fișe în care se află o asemenea informație, dar uneori căutarea durează minute în șir. Am dori să venim în ajutorul autorilor monografiei amintite mai sus, precum și al tuturor celor interesați, concepiind, realizând și punând la dispoziția acestora un sistem automat de memorare și regăsire a informației conținute în fișe, denumit în cele ce urmează SGF (Sistem de Gestiune a Fișelor). Studiul de față își propune să prezinte acest sistem într-un limbaj accesibil și nespecialiștilor în calculatoare.

2.0. PREZENTAREA PROBLEMEI. RAȚIUNI DE IMPLEMENTARE A SGF

Fiecărei fișe, autorul ei îi asociază una sau mai multe fraze (aici „frază” are sensul de șir de cuvinte), care vor fi denumite în continuare cuvinte cheie. Vom spune, impropriu poate, fișa x „conține” cuvântul cheie f , sau cuvântul cheie f „apare” în fișa x . Același cuvânt cheie poate apare în mai multe fișe. De exemplu,

- fișa nr. 1 conține cuvintele cheie:

avere
Ion C. Brătianu
Cap. 2

- fișa nr. 3 conține cuvintele cheie:

avere
Cap. 6
Mihăești moșie

Ordinea în care se asociază unei fișe cuvintele cheie este arbitrară.

Desigur, memorarea fișelor (sub forma de fișier text), a numerelor lor și, pentru fiecare fișă, a cuvintelor cheie asociate, nu este dificilă, deși necesită proiectarea anumitor structuri de date. Problema mai dificilă este următoarea: dându-se un cuvânt cheie, sistemul să răspundă rapid dacă acesta se regăsește sau nu în baza de date și, în caz afirmativ, să enumere toate fișele în care apare.

Cititorul se poate întreba de ce nu s-a rezolvat problema cu un sistem de gestiune a bazelor de date deja existent. Autorii dispuneau doar de cel mai răspândit (în România) produs de acest gen pe calculatoare personale: dBase IV. Iată, în continuare, rațiunile pentru care am preferat să implementăm un sistem propriu.

În dBase, cu fiecare fișă trebuie făcută o „înregistrare” care conține în mod natural: numărul fișei, textul propriu-zis (ca un fișier text „legat” de această înregistrare) și cuvintele cheie asociate fișei. Dar:

- Numărul de cuvinte cheie al unei fișe este arbitrar; o soluție ar fi rezervarea unui număr maxim de cimpuri în înregistrare, de exemplu 20, introducând restricția: fiecare fișă va conține maximum 20 de cuvinte cheie.

- Admițând că am ales această soluție, să ne gândim la regăsirea fișelor care conțin un cuvânt cheie, f . Dacă permitem ca f să ocupe oricare din cimpurile înregistrării în care apare, expresia prin care se cere sistemului dBase să regăsească fișele care conțin pe f ar fi inacceptabil de complicată, forma ei fiind:

$$\text{cimp } 1 = f \text{ or cimp } 2 = f \text{ or } \dots \text{ or cimp } 20 = f \quad (EQ \ 1)$$

Gândiți-vă cum ar arăta expresia prin care cerem sistemului dBase să regăsească fișele care conțin două cuvinte cheie, f și g .

- În caz contrar, ar însemna că, în toate înregistrările (fișelor), fiecare cimp să fie rezervat pentru un același cu/zint cheie, care poate apare sau nu în înregistrare; de exemplu, cimpul 1 să fie rezervat pentru 'avere', cimpul 2 pentru 'scrisori' etc. Mai precis, cimpul 1 va avea doar o valoare logică (adevărat/fals) care ne spune dacă fișa respectivă conține sau nu cuvântul cheie 'avere' etc. Aceasta ar însemna să rezervăm pentru o înregistrare cel puțin atâtea cimpuri câte cuvinte cheie distincte apar în toate fișele, or acest număr nu este cunoscut decât la sfârșitul documentării și, în plus, ar conduce la o risipă mare de spațiu de memorare.

3.0. FUNCȚIILE SGF

În mod natural, sistemul nostru trebuie să aibă următoarele funcții:

1. *Funcția de înmagazinare a informației*. Această informație va consta, pentru fiecare din fișe, din numărul fișei și lista cuvintelor cheie asociate, eventual și din întregul text al fișei. Un mod natural de desfășurare a dialogului computer-utilizator în îndeplinirea acestei funcțiuni ar fi următorul (ceea ce urmează după „:” sînt intervențiile utilizatorului):

Introduceți numărul fișei: 1 ←

Introduceți un cuvînt cheie: avere ←

Introduceți un cuvînt cheie: Ion C. Brătianu ←

Introduceți un cuvînt cheie: Cap. 2 ←

Introduceți un cuvînt cheie: ←

Doriți să continuați? (d/n): d ←

Introduceți numărul fișei: 2 ←

Introduceți un cuvînt cheie: studii Paris ←

Introduceți un cuvînt cheie: scrisori ←

Introduceți un cuvînt cheie: ←

Doriți să continuați? (d/n): d ←

Introduceți numărul fișei: 3 ←

Introduceți un cuvînt cheie: avere ←

Introduceți un cuvînt cheie: Cap. 6 ←

Introduceți un cuvînt cheie: ←

Doriți să continuați? (d/n): n ←

2. *Funcția de regăsire a informației*, cu următoarele subfuncții:

2.1. Dat fiind un cuvînt cheie f, să se regăsească fișele în care apare f. Dialogul natural prin care se realizează această funcție poate fi următorul:

Introduceți un cuvînt cheie: arbore ←

Cuvîntul cheie 'arbore' nu există în fișe.

Introduceți un cuvînt cheie: avere ←

Cuvîntul cheie 'avere' apare în fișele:

1
3

Introduceți un cuvînt cheie: ←

2.2. Date fiind două cuvinte cheie, f și g, să se regăsească fișele în care apar simultan f și g. Dialogul poate fi :

Introduceți primul cuvînt cheie: avere ←

Introduceți al doilea cuvînt cheie: Cap. 6 ←

Apar simultan în fișele:

3

Introduceți primul cuvînt cheie: ←

2.3. Listarea tuturor cuvintelor cheie în ordine alfabetică.

Se va observa că subfuncția 2.1. este un fel de „inversare” a funcției 1. La înmagazinare se dă obiectul (fișa) și lista de atribute (cuvintele cheie) ale lui; la regăsire se dă un atribut și se obține lista de obiecte care îl posedă. Această inversare (în ceea ce privește modul de memorare), din rațiuni de eficiență, se execută în momentul înmagazinării informației (deci „subteran”

de către funcția 1), într-un mod transparent pentru utilizator. Pentru a înțelege procesele de înmagazinare și regăsire a informației, prezentăm în continuare structurile de date folosite de SGF.

4.0. STRUCTURI DE DATE UTILIZATE ÎN SGF

O mare parte din timpul de execuție a programelor din sistem se va consuma în căutarea cuvintelor cheie, de unde necesitatea alegerii adecvate a tehnicii de memorare și căutare a lor. Am ales tehnica tabelor de dispersie¹², ușor modificată, care nu implică o reorganizare dinamică¹³ și pentru care timpul de căutare crește relativ încet pe măsura umplerii cu date.

Tabela de dispersie implementată, denumită în SGF chiar „hash”¹⁴, are 250 de rubrici sau intrări, dintre care primele două rezervate, vom vedea mai târziu în ce scop. SGF asociază fiecărui cuvânt cheie f una dintre întrebările din tabelă (mai precis numărul ei notat $h(f)$, printr-un procedeu denumit hashing sau dispersare. Noi am folosit următoarea formulă:

$$h(f) = (\sum \text{ord}(l)) \bmod 254 + 2 \quad (\text{EQ } 2)$$

unde suma se face după toate literele l ale cuvintului cheie f , $\text{ord}(l)$ desemnează codul ASCII¹⁵, iar \bmod este operatorul care dă restul la împărțirea întreagă. Evident, rezultatul este un număr între 2 și 255 (de remarcat că în SGF numerotarea intrărilor în tabele se face începând cu 0).

Ce conține însă intrarea din tabela hash asociată cuvintului cheie f ? Doar un indicator, „pointer”, în limbaj tehnic, spre locul din altă structură de date numită „keys” unde începe memorarea unei liste de cuvinte cheie din care face parte și f . De ce o listă de cuvinte și nu doar f ? Deoarece procedeu dat de (EQ 2) nu asigură univocitatea corespondenței cuvânt cheie — intrare în tabela hash, cu alte cuvinte pot exista mai multe cuvinte cheie cărora le corespunde aceeași intrare. De exemplu, prin procedeu dat de (EQ 2), cuvintelor 'vara' și 'avar' le corespunde aceeași intrare. Inițial tabela hash trebuie să fie vidă (plină cu pointerul „nil” — o valoare care nu arată spre nimic).

Tabela de cuvinte cheie „keys” conține intrări cu structura următoare:

Cuvintul cheie f	puk	pff
--------------------	-----	-----

unde am notat prin:

- puk: un pointer spre următoarea intrare din keys care conține un cuvânt cheie g cu $h(g) = h(f)$
- pff: un pointer spre locul din altă structură de date, denumită „fich”, unde începe memorarea listei de fișe în care apare f .

De remarcat că orice cuvânt cheie este o singură dată memorat în keys. Tabela keys este inițial vidă și se adaugă intrări pe măsură ce se întâlnesc cuvinte cheie noi. Numărul următoarei intrări libere în keys este memorat în prima intrare a lui hash, rezervată în acest scop.

Tabela de fișe „fich” are intrări cu următoarea structură:

nff	puf
-----	-----

unde am notat prin:

- nff: numărul unei fișe în care apare cuvintul cheie f ;
- puf: pointer spre următoarea intrare în fich care conține o fișă în care apare f .

Tabela fich este inițial vidă; numărul următoarei intrări libere în fich este memorat în a doua intrare a lui hash, rezervată în acest scop.

¹² D.E. Knuth, *Tratat de programarea calculatoarelor*, vol. 1. *Algoritmi fundamentali*, Edit. Tehnică, București 1974.

¹³ Adică în timpul execuției programului.

¹⁴ to hash: a toca, a mărunți; tehnica tabelor de dispersie poartă chiar acest nume.

¹⁵ American Standard Code for Information Interchange: un standard de codificare a caracterelor prin numere.

Pentru exemplul dat la descrierea funcției 1 a SGF, structurile de date prezentate mai sus au următoarea configurație (vom presupune ca h ('scrisori') = h ('Ion C. Brătianu')):

hash

—
3
0
—
4
—
—
2
—
5
—
—

keys

0	avere	—	5
1	Ion C. Brătianu	—	1
2	Cap. 2	—	2
3	studii Paris	—	3
4	scrisori	1	4
5	Cap. 6	—	6

fich

0	1	—
1	1	—
2	1	—
3	2	—
4	2	—
5	3	0
6	3	—

Semnul '—' denotă un pointer cu valoarea „nil”. De remarcat că toate cele trei structuri trebuie să aibă ca suport fișiere pe disc, întrucât informația trebuie păstrată de-a lungul mai multor sesiuni de lucru cu SGF. Fișierele care conțin tabelele *keys* și *fich* vor fi cu acces direct¹⁸.

Algoritmii de introducere și regăsire a informației sint dirijați de structurile de date de mai sus. Nu considerăm oportună o prezentare detaliată a lor în acest articol, cititorii interesați pot obține textul programelor de la autor.

5.0. UTILIZAREA ȘI PERFORMANȚELE SGF

Sistemul se compune din mai multe programe care realizează funcțiile descrise în paragraful 3.0.

● *in⁴.exe*: realizează doar inițializarea tabelului hash. Acest program se va executa doar o dată, la începutul exploatării SGF.

● *sto.exe*: realizează funcția 1, de înmagazinare a datelor, dialogul fiind exact cel prezentat în paragraful 3.0. El se poate executa repetat, de fiecare dată pentru alte fișe. De fapt, o flexibilitate mai mare, în sensul posibilității de a schimba cuvintele cheie din unele fișe, se realizează în modul următor: toate datele de intrare pentru programul *sto.exe* se scriu cu un editor de texte (de exemplu WordStar) și se păstrează ca fișier text cu un nume arbitrar, de exemplu „date”; acesta se poate modifica oricând cu editorul de texte respectiv. Apoi se execută programul *sto.exe* prin comanda:

sto < date

● *ary.exe*: realizează funcția 2.1 din paragraful 3.0., dialogul fiind exact cel prezentat.

● *two.exe*: realizează funcția 2.2. din paragraful 3.0., dialogul fiind exact cel prezentat.

● *key.exe*: realizează o parte din funcția 2.3. din paragraful 3.0. El trebuie utilizat în combinație cu comanda *sort* a sistemului de operare MS—DOS. Secvența de comenzi este urmă-

¹⁸ Se poate citi sau scrie direct articolul (componența) cu numărul n , fără a trece prin toate cele anterioare.

toarea:

```
key > chei  
sort < chei > cheiord  
print cheiord
```

Performanțele sistemului SGF sint bune. Considerind fișierul primar „date” deja constituit cu un editor de texte, memorarea datelor și inversarea corespondenței obiect-atribute pentru 1000 de fișe, în medie cu cite 5 cuvinte cheie fiecare, se realizează în citeva secunde; operația de regăsire a fișelor după un cuvint cheie dat este instantanee.

6.0. DEZVOLTĂRI ULTERIOARE

Intenționăm să facem SGF mai flexibil, în sensul de a admite interogări după mai mult de două cuvinte cheie. De asemenea îi vom adăuga abilitatea de a memora, regăsi și edita textul integral al fișelor. O altă preocupare este una de formă: integrarea programelor din SGF într-o singură aplicație, cu o interfață grafică pentru utilizator sub forma de meniuri, din care utilizatorul să aleaga funcțiile dorite cu ușurință.

SGF poate deveni astfel nucleul unui sistem modern de redactare a unei lucrări de proporții mari.

RESTITUIRI

ÎN JURUL ÎNTEMEIERII STATELOR ROMÂNEȘTI * (II)

GHEORGHE I. BRĂTIANU

II

CONTRIBUȚII LA ISTORIA ÎNTEMEIERII STATELOR ROMÂNEȘTI

1. *Întâiul descălecat al Țării Românești.*
2. *Phynta, descălecător al Moldovei?*
3. *Începuturile Moldovei: cele două Țări și cele trei ramuri domnitoare.*
4. *Chipurile și mormintele întărilor voievozi ai Țării Românești.*

Ne propunem într'adevăr să revenim, printr'o examinare mai amănunțită, asupra câtorva din chestiunile atinse nu numai în precedentul articol, dar și de celelalte studii pe care le-am analizat cu acel prilej. E vădit că problema întemeierii statelor românești, prin discuțiile ineseși la care a dat loc și ce sunt departe de a se fi încheiat, n'a ajuns încă în stadiul în care poate fi expusă pe temeiuri admise în mod general, controversele mărginindu-se doar la amănunte, ca pentru atâtea alte evenimente istorice. Aci divergențele sunt încă fundamentale, atât în privința inițiativei de întemeiere și a procesului de alcătuire a organizării politice, cât și asupra întinderii teritoriale a principatelor la începuturile lor, și a datei la care se pot considera încheiate într'o stăpânire unitară, oricare i-ar fi obârșia. În asemenea împrejurări, contribuția cea mai folositoare ne pare a fi cercetarea, după metoda analitică, a unora din problemele supuse controversei sau aduse în discuție de noile lucrări, urmând ca după lămurirea lor și a altora să se poată încerca iarăși o privire de sinteză asupra evoluției întregi. Vom încerca deci să examinăm, fără altă ordine decât, în măsura în care va fi posibil, cea cronologică, unele chestiuni a căror lămurire poate aduce o mai deplină înțelegere perioadei istorice atât de întinse a întemeierii.

1. ÎNȚĂIUL DESCĂLECAT AL ȚĂRII ROMÂNEȘTI

Se știe că tradiția istorică, în ce privește Țara Românească, ne înfațișează de fapt două descălecate: unul mai vechiu, căruia nu i se poate hotări nici o dată precisă, din vremea în care «Românii s'au despărțit de Romani și au pribegit spre Miazanapoate». Unii au descălecat la Turnul Severin și s'au întins pe sub munți până la Olt, coborînd și pe valea Dunării «până în marginea Nicopoli», iar alții în Țara Ungurească, urcând văle Mureșului și Oltului și cursul Tisei până în Maran ures. Dintre aceia așezați în Oltenia s'au ales marii bani din neamul Basarabilor, a căror reședință s'a strmutat succesiv dela Severin la Strehana și de acolo la Craiova. Numai mult mai târziu s'a produs celălalt descălecat al lui Radu Negru, prin care, în unire cu Basarabii olteni ce i s'au închinat, s'a întenciat Țara Românească.

Istoriografia noastră critică, atât de severă cu relațiunea acestor din urmă împrejurări, s'a arătat mai îngăduitoare tradiției «descălecatului dintâi». Astfel Onciul, respingând cu hotărîre «plăsmuirea inventatorilor posteriori ai lui „Radu Negru” ca descălecător al țării»,

* V. ETHOS, nr. 2, *Introducere și Partea întâia*

este mai favorabil procesului de imigrare transdunăreană¹. « Cel mai vechiu organism politic al Românilor din această parte, de carele aflăm nume istorice, scrie el în concluzia studiului său mai dezvoltat despre „Radul Negru”, e Banatul Olteniei sau, cu numele mai vechiu, al Severinului. Originea lui sunt puse de tradițiune „multă vreme” înainte de întemeierea principatului a toată Țara Românească, în urma unei emigrări din dreapta Dunării, cu care a venit și neamul Bșarabenilor, „oblăduitorii” Banatului și apoi Domniile Țării Românești. După toată probabilitatea, acest organism politic a existat pe timpul stăpânirii bulgare în stânga Dunării și în atărnare de imperiul bulgar, ca și ducatele Românilor de peste munți ce le aflăm la venirea Ungurilor, fără ca să putem determina timpul când își va fi luat începutul. Dacă înființarea lui stă în legătură cu o colonizare din dreapta Dunării, cum spune tradiția, ea ar fi putut să urmeze după așezarea Slavilor și Bulgarilor în peninsula Balcanică, care a’u de urmare emigrarea elementului român din dreapta Dunării parte spre miazăzi, parte, după toată probabilitatea, și spre miazănoapte. Numai în vremele de liniște ce au urmat după invaziile primilor secolii ai eului mediu a putut să se întemeieze o organizație politică mai statornică la Români din stânga Dunării, în atărnare de imperiul bulgar, a cărui înrăurire se cunoaște în mai multe priviri. Aceste organisme politice sunt ducatele Românilor de peste munți ce le aflăm la venirea Ungurilor, din care o ramășiță (ducatul lui *Kan dux Bulgarorum* în Ardeal există în atărnare de imperiul b’ l’ar încă puțin în timpul lui Ștefan cel Sfânt, și Banatul Olteniei »². După desființarea acestui imperiu, Banatul Olteniei și prelungeste totuși existența până la înființarea principatului Țării Românești, înăuntrul căruia își păstrează o oarecare autonomie.

În lucrarea sa principală « Originile Principatelor Române », Onciul adâncește teoria sa a începuturilor vieții noastre de stat în legătură cu stăpânirea, bulgarească. « După tradiția indigenă păstrată în cea mai veche cronică a Ungariei, Ungurii au aflat, în părțile Daciei ocupate de ei, trei ducate: unul românesc în Ardeal, care avea cetatea sa pe râul Someșului și era locuit de Români și Slavi; altul în Țara Crișului între râurile Someș și Mureș, cu cetatea Bihor; al treilea în Banatul Timișean cu cetatea Kevce (azi Cubin), în care sunt arătați Bulgari și Români. Despre cele două din urmă, cronicarul da a înțelege că ele erau dependente de Imperiul bulgar... Ducatele româno-bulgare supuse de Unguri ne duc la concluziunea că un asemenea ducat român în dependență de Imperiul bulgar a trebuit să existe și în Oltenia românească. Acesta ar fi banatul Bșarabilor cunoscut tradiției indigene. Punând originea lui în timpul supremației bulgare găsim cea mai plauzibilă explicare a tradiției cu știrea ei despre venirea Bșarabilor din sudul Dunării, din părțile „neamului sârbesc” al Bulgarilor »³. Organizarea politică se suprapune însă unui proces de mișcare a populației, care reprezintă o admigrare a unor elemente din romanitatea balcanică care, în urma năvălirilor avare și slave, au « pribegit spre miazănoapte », întărind astfel poporul de aceeași limbă și origine rămas în vechea Dacie Traiană, și anume în partea ei apuseană, unde fusese de fapt oaza stăpânirii romane de odinioară⁴. Dar structura politică a unei organizări de stat nu a putut lua ființă decât în urma stabilizării aduse în peninsula balcanică de constituirea imperiului bulgăresc.

Această influență, Onciul o vedea nu numai în Oltenia, dar și în Muntenia propriu zisă. Negru Vodă, pentru el ca și pentru Hșdeu, era « un nume poetic, nu un nume de persoana real »⁵. Voi:odul era Negru prin faptul că Vlahia era « neagră », adică supusă, în dependență, două termi nologia folosi ă de neamurile năvălitorilor turanici, și ea nu putea fi supusă, în concepția sa, decât Asaneștilor, între n istorii unui al doilea imperiu al Vlahilor și al Bulgarilor. « Vlahia » de care e vorba în legatură cu ei, nu putea fi decât cea din stânga Dunării, de spîrită de cursul marelui râu de « Bulgaria ». « Închinarea vechilor domni ai Olteniei, care dau apoi statului întreg dinastă, sub supremația unui emigrat „herțeg de Amlaș și Făgăraș” care ar fi întmăiat statul dar nu dinastia — de altminteralea absolut neexistent în istorie așa cum îl prezintă cronicile noastre — n’ar avea nici un înțeles. Ea este explicabilă numai cu privire la domnia Asaneștilor »⁶.

În privința originii bulgărești, sau sub supremația bulgărească, a banatului oltean, numele însuși al Severinului nu oferea un argument ce i se părea temeinic. Presupunându-i o etimologie slavă, era firesc sa se refere la acei termeni care, ca *sever* în limbile slave, înseamnă Nord sau miazănoapte; din acestea e rădit că se trage și Severinul nostru. Acest

¹ Titlul lui Mircea c l Bătrîn și posesiunile lui, *Conv. Literare*, XXXVI, 1902, pp. 44—45.

² *Opere complete*, I, pp. 169—170.

³ *Ibid.*, pp. 192, 199—200.

⁴ *Ibid.*, p. 183 și urm.

⁵ Cf. Hșdeu, *Negru Vodă*, p. XLVI și urm.

⁶ Onciul, *ibid.*, p. 219.

înțeles nordic al numelui arată că ar putea fi «din timpul primului imperiu bulgar», dar în orice caz arată stăpânirea peste această regiune a Asăneștilor⁷. Trebuie restabilită partea ce revine lui Onciul în această interpretare, deoarece ea a fost redescoperită — fără să i se amintească părerea — patruzeci de ani mai târziu de un alt cercetător⁸.

Toată teoria «bulgărească» a originilor statelor românești a fost însă combătută cu vigoare de Nicolae Iorga care, în ultima sa lucrare de sinteză, afirma cu hotărâre că «toată așezarea Bulgarilor ca națiune, toată expansiunea acestora ca stat pe țărmul stâng trebuie respinsă, aceasta cu atât mai mult cu cât în această teorie nu e vorba de o înaintare, de o pătrundere ulterioară, de o cucerire, dar de o veche patrie, de un așezămint temeinic»⁹. El se referea prin aceasta mai puțin la ideile lui Onciul, cât la acelea ale istoricilor străini care consideraseră vechiul imperiu bulgar întinzându-se departe la nordul Dunării, peste întreaga Dacie până în Moravia și în Rusia de miazăzi¹⁰. Tăgăduirea oricărei stăpâniri a vechiului imperiu bulgar pe țărmul stâng al Dunării a fost, în scrisul istoric al lui Iorga, o atitudine și o convingere constantă. În ce privește pe Asănești, desi socotea deopotrivă de neîntemeiată stăpânirea lor asupra Munteniei și interpreta astfel «Vlahia», de care se folosea Onciul ca argument spre a-și susține vederile, el se arăta mai puțin categoric pentru regiunea în care imperiul vlaho-bulgar atingea hotarul Ungariei. Exan înând corespondența dintre împăratul Ioniță și Papa Inocențiu al III-lea care trebuia să-i trimită coroana regală cu binecuvântarea Romei, Iorga observa următoarele: «Nu s'a dat destulă atenție pasajului în care Ioniță cere „episcopatele din Ungaria”, căzute în „năinile unor Greci stricați, cari le nimicesc”. E vădit că se gândește la țara aliaților săi cumani, s'u că pretinde, sub dependența Bisericii, drepturi politice în *Bacika*, în *Banat* sau în *ținutul Severinului*»¹¹. El credea deci posibil, în ultima sa redactare a istoriei Românilor, că asupra regiunii de margine dintre Banat și Oltenia sa se fi întins totuși, sub o formă oarecare, hegemonia imperiului transdunărean, fără însă a face vreo legătură între aceasta ipoteză și tradiția istorică a unui banat oltean, întemeiat printr-o «descălecare» dela miazăzi de Dunăre.

Dar opunerea sa categorică față de stăpânirea bulgară la nord de Dunăre nu a fost menținută în lucrările mai noi ale altora. În ultima sa ediție a «Istoriei Românilor», Dl. C. C. Giurescu continuă să susțină că, după zdrobirea Avarilor de Carol cel Mare, «Krum profită de acest fapt și anexează regiunea dela răsărit de vărsarea Tisei, așa dar Banatul. E foarte probabil că stăpânirea lui s'a întins și asupra Munteniei, poate și asupra Ardealului, ținutului în care, tocmai ca și în Banat, locuiau încă neamuri slave alături de populația dacoromană, dar pe cale de a se contopi cu aceasta»¹². D-sa crede de altfel într-o cucerire a Daciei de către Slavi, care ar fi avut în această țară rostul elementului stăpânitor pe care l-au îndeplinit Cumanii în Apus. Căpetenii slave s'ar fi supus Bulgarilor la nord de Dunăre, cum s'au supus lor și în Balcani. Tot astfel a văzut lucrurile și Dl. P. P. Panaitescu: «Imperiul bulgar al lui Simion, împăratul Grecilor și Bulgarilor, cum se intitula țarul dela Preslav, își întindea autoritatea militară și politică și asupra vechii Dacii din nordul Dunării, până la granițele Moraviei (Cehilor) și până la Tisa, unde se întâlnea cu marginile măntate ale Imperiului Carolingian. În Dacia erau pe atunci mai multe stătuțele conduse de voievozi slavi, pe unele din ele le pomenește vestitul Notar Anonim al regelui Béla, alături de voievozii români. *Slavi dacici*, de fapt Slavi bulgari, aceia care se despărțiseră de masa slavă din părțile Vistulki și trecuseră în sudul Dunării în veacul al VI-lea d.C. nu erau încă romanizați»¹³. După cum se vede, dacă amândoi istoricii mai sus citați se referă la tradiția istorică a Notarului Anonim unguresc, ei nu s'au gândit să-și lge firul expunerii și de aceea a Croniciei anonime românești, cum făcuse Onciul.

În schimb, două lucrări recente ale D-lui Bănescu au reactualizat punctul de vedere al lui Nicolae Iorga cu privire la problema întinderii spre nord și vest a stăpânirii bulgare în Eul Mediu. Dar o examinare atentă și critică a izvoarelor aduse în discuție precum și rezultatele unor alte cercetări mai noi, l-au adus să delimiteze mai exact această întindere — în măsură, firește, în care se pot admite precizuni în asemenea materie într-o vreme în care

⁷ *Titlul lui Mircea cel Bătrîn*, *ibid.*, p. 46 și urm.

⁸ Cf. I. Schiopul, *Țările Românești înainte de veacul al XIV-lea*, p. 23 și urm.

⁹ *Hist. des Roumains*, II, p. 389.

¹⁰ Cf. N. Bănescu, *L'ancien État bulgare et les pays roumains*, București, 1947, p. 9 și urm.

¹¹ *Hist. des Roumains*, III, pp. 117—118.

¹² *Ist. Românilor*, I⁵, p. 282.

¹³ «Perioada slavonă» la Români și rușii de cultura Apusului (acum în *Interpretări românești*, p. 20).

informația este atât de puțină și nesigură¹⁴. « Bulgaria de dincolo de Dunăre » a unor texte bizantine se reducă astfel la Bugeacul basarabean de mai târziu, « unghiul » cuprins între Prut, gurile Dunării și Imanul Nistrului, unde Bulgarii au poposit înainte de a pătrunde pe teritoriul imperiului de Răsărit, în peninsula balcanică, și asupra căruia au păstrat și după această trecere stăpânirea lor¹⁵. Dar « valurile » ce brăzdează ținutul, considerate multă vreme ca opera hanilor bulgari, par a fi mai de grabă de origine romană, după cum a stabilit cercetatorul bulgar care le-a examinat mai de aproape în ultimul timp. Dl. Krundjlov¹⁶.

Cât privește contactul cu regiunea Moraviei și imperiul carolingi; nu, el a avut loc cu adevărat prin cucerirea întregii văi a Tisei până în nordul Transilvaniei și prin pătrunderea Bulgarilor în sud-estul Panoniei (provincia Sirmium). Concluziile lucrărilor mai vechi ale lui Sifarik sunt deplin confirmate de acelea mai recente ale istoricului ceh V. Chalovecky care arată că sarea, al cărei transport îl controlau Bulgarii, venea din Slovacia și din regiunea denumită astăzi Ucraina subcarpatică. Szolnok pe Tisa era, după cum dovedește însăși etimologia numelui, una din principalele etape ale negoțului sării; numai în regiunea Tisei superioare, țara Slavilor bulgari, hanul putea împiedica importul sării în Moravia. Stăpânirea sa, care dela Dunăre se ridica până acolo, învâluia astfel din două părți, la vest și la nord, Transilvania unde n'a existat niciodată. El putea împiedica acest import de asemenea la revărsarea Mureșului, care nici ea nu se află în Transilvania¹⁷. Banatul și ceea ce numim azi Crișana au putut fi astfel cuprinse în sfera de expansiune bulgară din veacul al IX-lea, dealungul Tisei până în Carpații nordici; ea a reținut deasemenea sub controlul ei ținutul din preajma gurilor Dunării. « Dar nu numai Krum sau Asparuh, dar însuși nările țar Simion n'au stăpânit niciodată Muntenia și Moldova, cu atât mai puțin Transilvania »¹⁸. Aici au ajuns Pecenegii, a căror vecinătate cu Maghiarii în veacul al IX-lea nu lasă loc pătrunderii bulgărești.

În linie generală, aceste constatări sunt deplin confirmate de cronică Notarului anonim al regelui Béla¹⁹, care amintește în Banat și la nord de Mureș două ducate sub hegemonia bulgară, iar în Ardealul propriu zis acel slav-român al lui Gelu fără nici o mențiune a unei asemenea influențe. Cât privește faimosul document din Făgăraș din 1231, amintind o mai veche stăpânire a Bulgarilor, în care Onciul aflase un document important, am avut prilejul să arătăm mai sus că nu e decât un fals; o subliniază și Dl. Bănescu²⁰. Astfel, teritoriul lui « Kean dux Bulgarorum et Slavorum » trebuie căutat aiurea decât în « sud-estul Ardealului »²¹ unde în orice caz nu l-a putut atinge cucerirea întâiului rege creștin al Ungariei, Ștefan cel Sfânt: vor mai trebui două veacuri pentru ca hotarul regatului să ajungă în vârful răsăritean al arcului carpatic. Mărturia lui Constantin Porfirogenetul, care socotește o cale de patru zile între posesiunile maghiare din Panonia și acele ale Pecenegilor dela Miazăzi și Răsărit de Carpați, nu amintește de asemenea nici o stăpânire bulgărească între străjile unora și ale celorlalți.

Rămâne doar problema regiunii intermediare din Muntenia, între cele două ținuturi unde se pare că nu se poate tăgădui această stăpânire: Banatul și gurile Dunării. Dacă în veacul al X-lea era ocupată de Pecenegi, care era situația ei în secolul precedent? « Este în orice caz o tendință în luările mai noi de istoria Românilor, observă Dl. Brătianu, să se admită ceea ce Nicolae Iorga contesta atât de stăruitor împotriva părerilor lui Xenopol și Onciul: stăpânirea bulgară peste ținuturile locuite de Români la nordul Dunării în veacul al IX-lea sau, mai precis, între sfârșitul imperiului avar în Panonia și năvălirea maghiară (736—896). »²². El se gândește în special la lucrarea D-lui Dăci, cari atinge această perioadă, și la aceea a

¹⁴ *L'an i n État bulgar et les pays roumains*, Bucurest, 1947; *Les frontières de l'ancien État bulgare*, Mémorial Louis Petit, Paris, 1948, p. 4 și urm.

¹⁵ Cf. G. I. Brătianu, *Bulgaria de dincolo de Dunăre în izvoarele bizantine*, Omagiu I. Lupăș, București, 1943.

¹⁶ *Les vallums de Dobroudja et de Bessarabie et la théorie pré-bulgare*, *Annuaire de l'Unit. de Sofia*, Fac. hist-philol., XXXIX, 1942—1943

¹⁷ N. Bănescu, *L'ancien État bulgare*, p. 48.

¹⁸ N. Bănescu, *Les frontières de l'ancien État bulgare*, p. 14.

¹⁹ Cf. P. v. Váczy, *Die Anfänge der Päpstlichen Politik bei den Slawen*, *Archivum Europae Centro-orientalis*, VIII, 1942, p. 345; « ein überraschend richtiges Bild des politischen Verhältnisse in Ungarn zur Zeit Landnahme ».

²⁰ *L'ancien État bulgare*, pp. 49—50.

²¹ C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, I⁵, p. 274.

²² *Tradiția istorică*, p. 204.

D-lui Motogna²³. Dar chiar fără a lua în seamă concluziile la care s'au oprit acești cercetători, logica însăși ne face să constatăm că e greu de admis că teritoriul dela sud de Carpați, învâluit la est și la vest de posesiuni ale hanilor bulgari, fără nici o altă stăpânire puternică în imediata lui vecinătate, să fi rămas ca un fel de *no man's land*, o « țară a nimănui » în epoca în care puterea hanilor bulgari și-a atins apogeul. Nu e deci de mirare că asupra acestui punct păreriile D-lui Bănescu nu au fost nici ele împărțite de alți istorici. « Trebuie să mărturisim, scrie Dl. Sacerdoțeanu, că nu ne-a convins. Am arătat aiurea în ce formă și în ce măsură ea [stăpânirea bulgară] nu poate fi negată și nu e cazul să o repetăm. Sunt însă destule dovezi care ne fac să credem și acum în ca, cliiar într-o proporție mai accentuată pentru vremea mai veche. Limba și apelativele toponimice sunt o dovadă, iar practicile cancelariei formează alta. Nu e nici un motiv să nu ținem seama de ele. Explică mai bine așa zisul întuneric ce acoperă trecutul nostru în evul mediu. »²⁴

După cum se poate deci vedea dintr'o recapitulare generală a acestor discuții, asupra regiunii din vestul Țării Românești — partea din Oltenia cuprinsă mai târziu în banatul Severinului, și ținuturile vecine ale « Banatului » propriu zis din timpurile moderne — există aproape un consens general pentru a admite posibilitatea unei stăpâniri bulgărești, chiar din timpul primului imperiu. În privința Asăneștilor, controversa e încă deschisă. Dl. Bănescu a răspuns cu temeinice obiecțiuni ipotezei lui Onciul, arătând între altele că acest adversar ireductibil al tradiției descălecatului prin Radu Negru acordă un credit surprinzător unei alte tradiții, redată de un izvor și mai târziu și mai îndoielnic, aceea reproducă de călugărul bulgar Paisie care, scriind pela 1762, introducea în istoria răscoalei lui Petru și Asan un ajutor din partea principatelor Moldovei și Valahiei ce nu existau la acea dată!²⁵ Este aci, la căpetenia școlii noastre critice, o cindată contrazicere care nu trebuie pierdută din vedere pentru judecarea metodei sale în general. E de asemenea limpede că « Vlahia », de care este uneori vorba în izvoarele contemporane ale Cruciatei a IV-a, nu privește țara din stânga Dunării, cunoscută la acea dată prin numele Cumanilor, care înlocuiseră de un veac și mai bine pe Pecenegi, ci tot regiunea dintre munții Haemus și Dunăre, unde populația « vlahă » sau aromână pare a fi fost mai numeroasă în secolul al XII-lea decât la sfârșitul Evului Mediu sau în timpuri mai apropiate²⁶.

Totuși în privința Olteniei, și mai ales a ținuturilor ei apusene, două împrejurări ne îndreptătesc să socotim cu puțință o stăpânire a împăraților ce se intitulau în întâia jumătate a veacului al XIII-lea: « ai Vlahilor și ai Bulgarilor ». Una este revendicarea de către Ioniță Asan a ținuturilor de margine dinspre Ungaria, unde se va fi bizuit pe vechi drepturi ale celui dintâi imperiu bulgăresc, al cărui moștenitor se considera; am văzut că nici Iorga nu excludea această posibilitate. O dovadă mai sigură o constituie însă originea numelui Severin, care a fost pe urmă legat de banatul unguresc, așezat în aceeași regiune. Cum observase și Onciul, caracterul nordic al acestei denumiri e în afară de discuție. Într'un studiu recent, a cărui singură scădere e de a nu fi menționat părerea anterioară a acestui istoric, Iosif Schiopul a precizat îndeajuns de limpede această etimologie: « În limba paleoslavă, în limba slavă a bisericii — ca și în cele mai multe limbi slave de azi găsim un radical *sever*. Forma *sevrin* este forma adjectivală a acestui apelativ. În limba slavă veche acest adjectiv are forma *de-sever(i)n* (terminațiune înmuiată), în limba sârbească *severin*, în limba așa zisă bulgară *severen*, în limba rusească *severnai*. În toate aceste limbi slave apelativul înseamnă nord, miez-noapte, iar adjectivul nordic, septentrional, dela nord. În transcrierea latinească și ungurească a documentelor, cuvântul paleoslav a luat forma de *Zeuren* și *Sceurin* ... În consecință Banatul de Severin fiind o organizațiune politică septentrională, situată la nord, trebuie să aibă drept bază de plecare o altă organizațiune politică meridională, situată la sud de linia demarcațională naturală, stabilă [Dunărea]. Banatul de Severin este însă — situat în raport geografic cu Ungaria — la sud, nu la nord. De aci urmează în mod logic că acest Banat nu poate să fie de origine ungurească, pentrucă — repetăm — Ungaria se găsește în nordul Banatului, nu Banatul în nordul Ungariei. » Căutând la sud de Dunăre organizația politică ce a putut născuți această « marcă » sau ținut de graniță, nordic pe țărmul stâng, Schiopul afla tot în imperiul Asăneștilor factorul determinant, presupunând însă — tot conform ved. rilor lui Onciul pe care, nu știm de ce, omite să-l citeze — că toate țările românești dela nordul Dunării au făcut parte din imperiul româno-bulgar²⁷. Dată fiind stăpânirea necontestată a Cumanilor

²³ A. Decsi, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, Cluj 1939, p. 60 și urm.; V. Motogna, *Istoria veche a Românilor*, București 1942, p. 74 și urm.

²⁴ Dare de seamă în *Hrisovul*, VII, 1947, p. 234.

²⁵ *L'ancien Etat bulgare*, pp. 75–76. V. și critica lui Hașdeu, *Negru Vodă*, p. XLIX.

²⁶ Cf. I. G. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 67 și urm.

²⁷ *Țările românești înainte de secolul al XIV-lea*, pp. 23–24.

în Țara Românească de mai târziu, în acea vreme trebuie să restrângem sfera eventualei stăpâniri asănești la regiunea delimitată prin banatul Severinului. Poate Vadul Cumanilor din Dolj, lângă Dunăre are vreun rost în această hotărânicie²⁸. Trebuie de asemenea să semnalăm ceea ce am putea numi macar o coincidență heraldică: emblema Banatului Olteniei, care figura dela 1872 în armele regatului României, este un leu trecând spre dreapta, ieșind dintr-o coroană²⁹, iar stema Bulgariei, așa cum o cunoaștem dela 1897, este același leu trecând spre dreapta. Nu știm însă în ce măsură i se poate atribui acestuia din urmă o origine medievală, și dacă acei care au hotărât această stemă a statului vecin s'au întemeiat sau nu pe o tradiție mai veche.

În orice caz, caracterul grăniceresc al Olteniei în Evul Mediu care nu trebuie confundat cu acel al Banatului sub regimul habsburgic de mai târziu!), îl adevărește o altă etimologie: aceea a *Craiovei*, în care Schiopul vede cu drept cuvânt pe paleoslavul *Krai*, margine, extremitate, și nu «crai» unguresc (Király) sau faimosul «Crai Iona» sau «Iova», Cumanul care ispitise inaginația filologică a lui B. P. Hașdeu³⁰. «Originea româno-bulgară a Banatului de Severin ne dovedește că dacă la începutul secolului al XIII-lea în basinalul Dunării de jos se poate constata o tendință de expansiune politică, ea n'a putut să fie și n'a fost una dela nord spre sud și sud-est, adică ungurească, ci a fost una dela sud spre nord și nord-vest, adică româno-bulgară.»³¹ De fapt, această concluzie este excesivă: au fost două expansiuni care s'au întâlnit și s'au ciocnit în lupte și rivalități destul de accentuate pentru a-l determina pe Papa Grigore al IX-lea să ofere «în pradă», după formula consacrată a sancțiunii pontificale, țara «vicleanului Asan» regelui Ungariei Béla al IV-lea, la 1238. Dacă dela 1233 începe seria banilor ungurești de Severin, înseamnă că marca «nordică» a imperiului vlaho-bulgar a fost cucerită de Unguri. De altfel războaiele pentru acest ținut se vor prelungi; la 1260, folosind împrejurarea că oștile regelui Ungariei erau la marginea Boemiei, unde luptau împotriva lui Otokar al II-lea, Bulgarii năvălesc în ținutul Severinului, apărat de magistrul Laurențiu. Ei încercau să reia ceea ce fusese mai întâi un post înaintat al imperiului lor. Expedițiile lui Ștefan al V-lea în Bulgaria, în anii următori, se înfățișează ca o reacțiune împotriva acestui atac³². De acest pericol, mai degrabă decât de năvălirea tătarească ce amenința alte hotare, se temea regele Béla a IV-lea când încerca, la 1247, să-i așeze pe Cavalerii Ioaniți ca o pază a regatului său în «țara Severinului».

Cu acest prilej nu e desigur de prisos de a aminti că s'au semnalat și pentru numele stăpânitorilor români, pomeniți în faimoasa diplomă, paralele și potriviri transdunărene. Nicolae Iorga găsisse în texte bizantine mențiunea mai multor «Lito'voi» balcanici³³, înainte de acel din Oltenia ale cărui posesiuni se învecinau cu domeniul hărăzit Ioaniților. Într'un studiu al istoricului dreptului slav, Dl. Alexandru Soloviev, e vorba de un proces judecat la 1220 de arhiepiscopul din Ohrida, în care doi arhonți slavi din părțile Skoplicii, Lutovoi și Mile, se găsesse în litigiu cu Ioan Tihomir și Constantin³⁴. Dacă numele lui Lito'voi e același ca al voi'vodului oltean dela 1247, Tihomir este acel al tatălui lui Basarab, domnitorul Țării Românești în al doilea deceniu al veacului al XIV-lea. «Nu e deci o ipoteză prea îndrăznească de a socoti că stăpânirile românești, dovedite documentar la mijlocul veacului al XIII-lea, să fi avut legături cu lumea de dincolo de Dunăre, peste care se întinsese în jurul anului 1200 cărmuirea imperiului vlaho-bulgar al Asăneștilor a cărui expansiune atinsese, în Banatul Severinului, granițele regilor arpadieni ai Ungariei.»³⁵

Toate aceste împrejurări vin astfel să confirme tradiția istorică a unei întemeieri transdunărene a organizației politice locale din Oltenia, înainte de a se fi unificat domnia Țării Românești. Concluzia o trage studiul pe care am mai avut ocazia să-l menționăm al D-lui Donat. Amintind de încercările făcute pentru a restaura descălecatul lui Negru Vodă, D-sa constată că «porniți pe o asemenea cale, nu ne putem opri la jumătatea ei. Nu vom putea, cu alte cuvinte, să ne silim a căuta prin toate mijloacele elementele pozitive din tradiția lui Negru Vodă — și să ignorăm în același timp cu desăvârșire pe cea despre descălecatul dela Severin, pe care totuși o relatează, câteva rinduri mai înainte, aceeași cronică anonimă. O astfel de pro edare ar fi neștiințifică și ar provoca îndreptățite obiecții de metodă. Ce-i dreptul, avem

²⁸ Cf. Hașdeu, *Negru Vodă*, p. LXXVI și urm.

²⁹ C. Moisil, *Stema României în Enciclopedia României*, I, p. 70.

³⁰ I. Schiopul, *op. cit.*, p. 25; cf. Hașdeu, *Negru Vodă*, p. CLXXII și urm.

³¹ I. Schiopul, *op. cit.*, p. 27.

³² G. I. Brătianu, *op. cit.*, pp. 70—71.

³³ Cf. N. Iorga, *Hist. de la vie byzantine*, II, p. 211, n. 5; *Etudes byzantines*, I, p. 23—34.

³⁴ *Sârbii și dreptul bizantin la Skoplie* (în limba sârbă), Glasnik Srpskog Naučnog Drustva, XV—XVI, 1935—36, p. 29 și urm.

³⁵ G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 103.

prea puține mijloace de lămurire a primului descălecat, dacă-l punem numai în legătură cu stările politice cunoscute, din viziunea Țara Românească. S'ar putea să fim însă mai norocoși în cazul cînd vom căuta această lămurire și pe calea istoriei etnografice — a urnelor pe care o asemenea miscare de populație ar fi trebuit să le lase.³⁶ Amintind delimitarea geografică pe care a stabilit-o în Oltenia, a regiunii locuite de țărănimia liberă a moșnenilor « pe platformele înalte și în ocolurile de codru — regiuni care oriunde în lume indică punctele de retragere ale aborigenilor în fața năvălirii altor popoare », el constată că cele trei reședințe atribuite descălecătorilor: Severinul, Strehaia și Craiova sunt toate « în afara regiunii moșnenești ». De altă parte, faptul recunoscut de cronică al alegerii « boierilor de neam mare » și al Basarabilor, din mijlocul noilor veniți, « însemnează evident o populație despărțită în clase, cu tradiții nobilitare, care trebuia să cuprindă în mod necesar și o pătură aservită, de muncitori agricoli. »³⁷ Aceasta coincide cu regiunea marilor latifundii din câmpia Dunării, atât de deosebite prin relațiile dintre boieri și clăcași de mica proprietate liberă a regiunii moșnenești. « Descălecătorii au trebuit să rămână deci în regiunea de sud, unde le erau scaunele. » La aceste constatări de un necontestat interes, Dl. Donat adaugă însă și o altă interpretare, făcând legătura între împrejurările amintite de cronică noastră anonimă și relațiunea mult mai veche a Notarului anonim al regelui Béla. Apropierea am văzut că o făcuse și Onciul. E într-adevăr caracteristică întinderea ce se atribuie ducatului lui Glad, « ieșit din cetatea Vidin », dela Mureș pînă la cetatea Haram pe Dunăre și pînă la Ursua (Orsova), precum și lupta pe care o duce împotriva Ungurilor, « cu ajutorul Cumanilor, Bulgarilor și Vlahilor ». Nu mai puțin izbitoare e povestirea altui izvor, a Vieții Sfîntului Gerard, în care se povesteste războiul purtat de Ștefan cel Sfînt împotriva lui Ahtum, nepotul lui Glad, un secol mai târziu. Și acesta e descris ca un prinț e ortodox,botezat la Vidin, a rînd în reședința sa o mănăstire de călugări greci, dar trăind ca un rău creștin, cu un întreg harem de femei. Iar stăpînirea sa se întinde « dela râul Criș și pîrțile ardeleni învecinate pînă la Severin și Vidin ». « Așa cum este descrisă, adaugă Dl. Donat, țara lui Ahtum amintește, cu neașteptată fidelitate, însăși aria de toponimie slavă din Banat, Transilvania sud-vestică și Oltenia de jos. »³⁸ Iar acesteia la rîndulei, se suprapune delimitarea teritoriului stăpînit de hanii bulgari în veacul al IX-lea, după constatăriile chiar ale istoricilor mai puțin favorabili ipotezei că ei și-ar fi supus și țara de pe malul stîng al Dunării: dominațiunea asupra Banatului le este în general recunoscută³⁹.

Momentul « ieșirii » lui Glad, care este în felul său un « descălecat », Dl. Donat îl află în lupta pe care boierimea bulgară, rămasă în mare parte păgână, a încercat-o împotriva creștinării ce i-a impus-o țarul Boris în 864. Acest conflict s'a prelungit sub urniașul lui Vladimir, care era favorabil păgânilor, pînă ce ridicarea pe tron a lui Simion a însemnat triumful definitiv al creștinismului. Obiceiurile păgâne ale lui Ahtum ar putea fi o aluzie la aceste împrejurări; de altfel Viața Sf. Gerard a mai păstrat și alte trăsături ce se potrivesc cu descrierile ce le cunoaștem ale vechilor Bulgari turanici și păgâni, înaintea fuziunii lor cu Slavii și trecerii la creștinism. Căii pîcșcînd în libertate în timp de pace, înainte de a fi prinși și încălecați pentru expediții războinice, constituie un aspect al Bulgarilor din cea mai veche fază a istoriei lor, ce a impresionat și pe scriitorii arabi: încă în veacul al X-lea o scriere, atribuită greșit lui Mas'udi, îl reproduce după izvoare anterioare⁴⁰. Cele mai vechi cronici ungurești ar repeta astfel tradiții ce se leagă, uneori cu surprinzătoare potriviri de amănunte, de perioada pătrunderii maghiare în Panonia și în ținuturile învecinate, din zilele lui Arpád și ale urmașilor săi imediați. Trebuie desigur să ținem seama de adăugirile făcute de cronicarii respectivi, în raport cu împrejurări mai apropiate de ei, dacă nu chiar contemporane: un asemenea caz îl constituie « Cumanii » din armata lui Glad, al căror nume acoperă probabil vreun alt neam de aceeași obârșie, dacă nu și « Vlahii », denumire despre care nu avem nici o urmă precisă din veacul al IX-lea. Nu este exclus ca și aici, cu tot anacronismul aparent, el să se aplice tot populației de limbă și origine romanică din țările balcanice și dunărene.

În general se poate spune că interpretarea ingenioasă a D-lui Donat reia teza mai veche a lui Onciul, identificînd în descălecătorii mai vechi dela Mizăzi ai croniciei anonime românești, o amintire a stăpînirii transdunărene a hanilor bulgari din veacul al IX-lea asupra ținutului care, poate, tot dela ei își va fi căpătat numele de « Severin », adică de hotar nordic.

³⁶ Despre toponimii slavă din Oltenia, Craiova 1947, p. 73.

³⁷ *Ibid.*, p. 74.

³⁸ *Op. cit.*, p. 68.

³⁹ V. hărțile întocmite de Șt. Pascu, *Ist. Transilvaniei*, reproduse și de M. Lușas-Vlasin în *Aspecte din istoria Transilvaniei*.

⁴⁰ Cf. V. Motogna, *Obtun, contribuție la istoria Românilor din veacul IX — X*, *Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj la Timișoara*, VII, 1942, p. 7 a extrasului și I. Marquart, *Osteuropäische u. ostasatische Streifzüge*, pp. 204—205.

Memoria acestor împrejurări atât de îndepărtate în timp a fost însă înnoită, după intreruperă de aproape două seacuri a recucerii bizantine, de reîndicările Asăneștilor în secolul al XIII-lea asupra aceleiași regiuni, unde întâlneau acum tendințele potrivnice ale regilor Ungariei.

Spre deosebire însă de teoria lui Onciul, Dl. Donat vede în substratul etnic al «descălecătuului dintâi», care ar fi o imigrație transdunăreană, nu o mișcare a populației romanice din Balcani, izgonită de năvălirile Avarilor și Slavilor și îndreptându-se spre Dacia Traiană din odinioară, ci o revărsare slăvă peste Banat și Oltenia de miazăzi. «*Descălecătuul s'ar integra astfel unor mișcări de populație mult mai ample din c. a. slăv. de la Sud-E. tului europ. an p. trecute între data d. sfu. fărui. In p. riului Avar (796) și a a. s. v. i. u. l. Ungurilor (896).* Oricum, descălecătării trebuie să fi venit după pătrunderea populației slave căreia i se datorește toponimia din sudul Olteniei, deci încă câte trele scaunele poartă denumiri slave fără înțeles în românește, care nu puteau fi date de Români.»⁴¹

Rămâne ca alte cercetări să se treacă și să îndrepte aceste ipoteze, dar nu e mai puțin adevărat că din acest proces de revizuire, tradiția istorică pare a ieși întărită în trăsăturile ei esențiale, atât în ce privește descălecătuul transdunărean, cât și cel transcarpatic.

2. PHYNTA, DESCĂLECĂTOR AL MOLDOVEI ?

În listele sale de suverani, întocmite cu o atât de răbdătoare precizie, Dl. A. Sacerdoțeanu introduce, la capitolul *Moldova*, o noutate cu adevărat senzațională: el deschide șirul voievozilor prin aceste două nume în paranteze:

[Phynta: 1324]

[Andrei Lațcu: 1345—1352]

După aceștia urmează Dragoș, întâiul descălecător după tradiție, indicat prin datele 1352—1355, iar după el:

Sas: 1355—1359

(Balc: 1359)

Bogdan: 1359—1365.

Cu acest al doilea descălecător, cunoscut atât de tradiție cât și de documente, se reintră în ordinea cu care ne-au obișnuit lucrările altor istorici.⁴²

Dintre cele două nume de la început, al doilea nu prezintă nicio greutate de identificare: este voievodul Transilvaniei sau comitele Secuilor, după cum socotim cu unii cercetători că documentul ce îl amintește la 1343 este fals sau că totuși putea avea și calitate de voievod în acel an. De această controversă depinde dacă data expediției sale în Moldova, la porunca regelui Ludovic, pentru a izgoni pe Tătari se poate statueri la 1343, cum crezuse altădată Onciul și mai susține și acum Dl. Șt. Pascu⁴³, sau la 1345, cum crede Dl. I. Moga⁴⁴. Faptul rămâne însă că acest demnitar al regelui Ungariei a purtat un război victorios la răsarit de Carpați, care a deschis calea întemeierii statului vasaal al lui Dragoș și al coborîtorilor săi, înlocuit pe urmă de creațiunea independentă a lui Bogdan, «infidelul notoriu» pomenit ca atare încă dela 1343 și 1349 de diplomele cancelariei regale.

Dar cine este *Phynta*, de care până acum — cel puțin după cunoștința autorului acestor rânduri — nu a amintit nimeni decât Dl. I. Nistor cu privire la întemeierea statului moldovenesc⁴⁵? Enigma, până o va deslega Dl. Sacerdoțeanu, rămâne întreagă. Adresându-ne însă D-sale, a avut bunăvoința de a ne comunica textul pe care își sprijină această modificare a listei tradiționale a voievozilor moldoveni, în care după cum se vede a cuprins și pe demnitarul regatului ungar care i-au precedat în cărmuirea acestei «mărci» orientale. El se află într-un fragment al diplomei din 10 Oct. 1324 «prin care regele Carol Robert întărește lui Phynta de Mende o diplomă mai veche obținută pentru diverse servicii»⁴⁶. Iată dealtfel

⁴¹ *Op. cit.*, p. 76. Cele trei reședințe arătate de tradiția cronicei anonime: Severinul, Strehaia, Craiova.

⁴² *Îndrumări în cercetările istorice*, București [1945], p. 258. D-sa mai adaugă și o listă de «Voievozi teritoriali în țara Șipenițului» asupra căreia ne propunem a reveni mai amănunțit.

⁴³ *Contribuțiuni documentare la istoria Românilor în sec. XIII și XIV*, p. 28.

⁴⁴ *Voev datul Transilvaniei*, p. 60.

⁴⁵ I. Nistor, *Lucius Aprobianus, eroul Țării Șipenițului*, An. Acad. Rom. Mem. secț. ist., s. 3-a, XXIII, 1940—41, p. 151.

⁴⁶ Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch zur Gesch. der Deutschen in Siebenbürgen*, II, no. 427, pp. 388—389.

rândurile la care se referă: «... quod cum pro disponendis quibusdam regni nostri negotiis ad partes Transilvanas accessissemus et de Tartarorum insidii utputa Christi fidei hostium nostri et regni nostri inimicorum capitalium nobis providere praecaverique volentes, praedictum Phynta constantia fidelitatis praepollentem in terram ipsorum Tartarorum cum quibusdam allis fidelibus nostris adhibenda nobis et regno nostro custodia, quamdiu in praedictis partibus Transilvanis moram traximus, nisi minus, praefatus Phynta consuetam fidelitatem fidelitati continuans gratas et acceptas ibidem nobis impedit famulatus.» E deci vorba de un nobil care, în timpul când regele se afla în Transilvania, îngrijind de apararea hotarului amenințat de tătarii — necredincioși, a primit să îndeplinească o primejdie a năvalii de a trece cu câțiva credincioși « în țara acestor Tatari » și de a sta acolo de strajă câtă vreme a rămas regele în părțile transilvane. Diploma fiind din 1324, este evident că împrejurările amintite de ea sunt mai vechi cu câțiva ani; ele nu pot fi în niciun caz anterioare anului 1310, când voivodul Ladislau a recunoscut autoritatea regelui Carol-Robert, susținut de Sf. Scaun, restituindu-i însemnele tradiționale ale regalității ungarești ce se aflau în stăpânirea sa⁴⁷. Dar prin acest act de supunere și împăcare nu s'au încheiat turburările din Ardeal. Ele izbucnesc din nou în 1315, când Ladislau e destituit din voievodat, și în proporțiile unei războaie generale a marilor feudatari, Ladislau unindu-se cu Iacob Kopăz din neamul Borș, familiile Kőszegi și Gutkeled, Matei Csák și Moiš fiul lui Moiš din Transilvania. Nevoia de a găsi un sprijin în această din urmă provincie îl constrânge pe rege să acorde, la 25 Mai 1317, Sașilor, confirmarea drepturilor ce le fuseseră recunoscute aproape un secol mai înainte de diploma andreiană din 1224. În anul următor, e zdrobită răscoala lui Moiš în Transilvania⁴⁸. Regele îi răspândește pe luptătorii săi, mzeștrindu-i cu moșii ale învinșilor, dar în 1321 sunt încă lupte împotriva fiilor lui Ladislau, fostul voievod, care mai dețineau unele cetăți. A fost nevoie de o expediție personală a regelui împotriva rudei și sprijinitorului său, Ștefan Uroș II al Serbiei, și de ocuparea cetății Mehadia pentru a le tăia legăturile și ajutoarele ce le puteau dobândi din afara. La 5 august 1322, o di lemnă amintește serviciile aduse de Nicolae, fiul lui Conrad de Tâlmaciul, în timpul când « Ladislau, fiul fostului voievod Ladislau, împreună cu frații săi, răpiți de îngâmfare, cu îndrăzneală semeață și cunoștință necredincă, în chip de răscoală s'au ridicat împotriva Majestății noastre, atacând regiuni din părțile Transilvaniei pe care, cu păgubitoare incursiuni și tiranice prădăciuni în numeroase rânduri le-au pustiit, ridicând numeroase piedici în calca străduințelor noastre. »⁴⁹ Dl. Lupaș presupunea că « aceștia nu se vor fi refugiat în Serbia, ci în Țara Românească, la Basarab cel Mare, putând fi socotit și acesta între dușmanii necredincioși regelui — amintiți în documentul dela 1329 »⁵⁰. E însă probabil, cum crede Dl. Moga, că « asemenea incursiuni erau așteptate, de vreme ce regele între anii 1321—1323 a trimis la Basarab în repetite rânduri pe Martin fiul lui Bugar care și-a împlinit „cu credință și în chip lăudabil” însărcinările primite. Se pare că rezultatul obținut de Martin a fost recunoașterea de către Basarab a suzeranității ungare, cu prețul păstrării banatului severinean pe care îl revendica domnul român. »⁵¹ Se știe că în acest din urmă document avem cea dintâi mențiune din 1324 a « voivodului nostru transalpin Basarab »⁵².

De altă parte, aceste turburări lăuntrice se complică mereu prin primejdia năvalirilor din afară. Tătarii n'au uitat drumul pe care îl străbătuseră armatele lor din 1241, sau mai târziu în 1285 când puseseră în primejdie, a doua oară, existența însăși a regatului Ungariei. A fost o potrivire prielnică a soartei că criza ce a slăbit atât de mult puterea celor din urmă Arpadieni și inter-regnul care i-a urmat coincid cu o criză asemănătoare în conducerea împărăției Kipciakului, unde se hotărăște prin puterea armelor rivalitatea între Toktai, hanul legitim și Nogai, asociat la tronul mai multor împărați și stăpânul de fapt. E posibil că după înfrângerea și uciderea acestuia din urmă, ce a avut loc, după cât se pare, la 1299, să n'ai fi urmat unele lupte în ținuturile de margine cu fiii săi. Despre unul din ei, Tciaka, suntem mai bine informați: după fuga sa în țara Așilor sau Alanilor, din răsăritul Moldovei, el trece în Bulgaria unde cumnatul său, de origine cumană, îl ucide pentru a-i lua locul sub numele țarului Svetoslav. E probabil că această dramă a fost prețul restabilirii unor bune legături între noul stăpânitor al Bulgariei și puternicul în părăt al Oardei de Aur, ce le putem con-

⁴⁷ I. Moga, *Voevodatul Transilvaniei*, p. 31 și urm.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 34.

⁴⁹ Zimmermann-Werner, *op. cit.*, I, pp. 365—366. Cf. I. Moga, *ibid.*, p. 36.

⁵⁰ *Un voievod al Transilvaniei în luptă cu regatul ungar: Voievodul Ladislau (1291—1315)* în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, II, Cluj, 1940, p. 40.

⁵¹ I. Moga, *op. cit.*, p. 37.

⁵² Hurmuzaki, *Doc.*, I, 1, no. CCCCLXVII, p. 592.

stata prin faptul, care nu s'ar putea lămuri în alt chip, că Svetoslav își întinde drepturile de vamă dealungul mării, până la Cetatea Albă⁵³.

Odată însă aceste socoteli încheiate, și în pauza care intervine în conflictul dintre imperiul mongol din Rusia de miazăzi și vecinul său din Persia, pentru granița Caucazului, Tătarii devin agresivi la hotarele lor europene. La 1314 o scrisoare a papei Clement al V-lea amintește de prădăciunile suferite de credincioșii din Ungaria «și a altor ținuturi vecine regatului ... a *Schismaticis, Tartaris, paganis aliisque permixtis infidelium nationibus*»⁵⁴. «Tătarii vecini cu Transilvania, observă Dl. Șt. Pascu, nu pot fi decât cei din Moldova, iar schismaticii asociații lor, la fel trebuie să fie din aceeași regiune, așadar Românii moldoveni.»⁵⁵ S'ar putea însă ca printre păgâni să fie și Alanii de care a fost vorba mai sus, iar schismaticii să cuprindă și un contingent al Bulgarilor lui Svetoslav. «Aceste invazii, urmează Dl. Pascu, nu conținesc, și documentele le constată de nenumărate ori. La 1319 aflăm că schismaticii din regatul ungar și părțile învecinate amenință liniștea internă a regatului. „A ajuns veste demnă de crezare la scaunul nostru apostolic — scria Papa Ioan al XXII-lea — că în regatul Ungariei și în anumite părți învecinate, supuse aceluiași foarte drag întru Christos fiu al nostru Carol, ilustrul rege al Ungariei, schismaticii comit fărădelegi», cerând papa arhiepiscopului de Strigoni (Esztergom) și subalternilor acestuia să stârpească „pestem huiusmodi scismaticorum et hereticorum”»⁵⁶. Și mai târziu, la 1325 regele se plângea de atacurile acelorași schismatici și păgâni iar papa, la cererea sa de a-i da ajutor, probabil din alte venituri decât ale bisericii din regat, răspundea că «nu obișnuim a da vreunui rege un subsidiu în afară de regatul său»⁵⁷.

N'au lipsit deci prilejurile pentru prezența lui Carol-Robert în Transilvania, nici pentru grija sa de a apăra granițele amenințate de tătari. După toate probabilitățile, perioada la care face aluzie diploma hărăzită lui Phynta de Mende ar putea fi aceea dintre anii 1321—1323, când regele conduce personal unele expediții la hotarul de Sud-Est.

Cât privește numele beneficiarului, el ar putea fi românesc. Nu știm ce a determinat pe Dl. I. Nistor să așeze «în rândurile voievozilor maramureșeni» pe «viteazul *Pintea*, pe care în 1324 regele Carol-Robert îl trimise „in terram ipsorum Tartarorum” adică în Moldova de mai târziu, pentru a pune stavilă invaziunilor tătare»⁵⁸. Cum D-sa citează tot diploma regelui Carol-Robert, în lipsa altei precizii bănuim că tot presupunerea identității Moldovei cu «țara Tătarilor» l-a condus la această concluzie. Dar în alte documente din aceeași vreme numele se întâlnește la Români bănățeni. Astfel la 18 Decembrie 1343, Benedict, fiul lui Pavel, face o plângere vicecomitelui de Caraș împotriva lui *Barcan Kenesius de Sosd cum Gregorio et Finta suis filiis*, pentru niște porci pe care aceștia i-au luat dela iobagii din Remetea. Rezumind textul, Dl. Makkai identifică în «*Sosd*» actuala comună Șoșdea din jud. Timiș, care ținea rădădă de comitatul Caraș și era în veacul al XV-lea proprietatea familiei Liphay de Torn. Ilya. «*Bracan*», comentează istoricul maghiar, era probabil un cneaz român. Fiul său a intențiat un sat astăzi dispărut, Fintaalva (v. harta). Numele Bracan e de origine turcăscă.»⁵⁹ Într'adevăr, harta întocmită de D-nii A. Fekete-Nagy, L. Glaser și L. Makkai, care înțește volumul *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, înseamnă cu îndoiul triumhiu ce deosebește «așezările cnejilor români sub Ludovic cel Mare», o Fintaalva la Nord-Vest de Șoșdea, pe malul drept al Berzavei. Numele satului era desigur *Finta*, ca cel al întemeietorului, *falva* (sat) fiind doar adaosul obișnuit la nume de localități sub pen scriitorilor din cancelariile ungurești; la un sfert de veac mai târziu, găsim într'o împărțire a domeniilor din Remetea din anii 1369—1377: «Phynta cum villa sua»⁶⁰.

Dar numele nu ne întâmpină numai în regiuni locuite de Români. În adunarea nobililor din comitatul Pozsony (Bratislava), de Rusalii 1323, se judeca un litigiu pentru o proprietate între comitele Kenez și *Finta*, fratele lui Leon și Pavel, fiii lui Antal de Nyek. El mai e amintit într'un alt document relativ la aceeași moșie, din 1325⁶¹. Aci însă avem de

⁵³ Cf. I. G. Brătianu, *Vicina et Cetatea Albă*, p. 110 și urm.

⁵⁴ Hurmuzaki, *Doc.*, I, 1, no. CCCCLII, p. 575.

⁵⁵ Șt. Pascu, *Ibid.*

⁵⁶ *Contribuțiuni la ist. Românilor*, p. 18.

⁵⁷ Hurmuzaki, *Doc.*, I, 1, no. CCCCLXX, p. 594.

⁵⁸ *Lucius Aprovinus, eroul Țării Șipeniului, ibid.*, p. 151. De fapt ar trebui în acest caz o formă *Pinthes*, cum o aflăm într'un doc. dela Cluj din 1393: *Stephano dicto Olach alio nomine Pinthes*, *Doc. Hist. Valachorum*, no. 397, p. 438.

⁵⁹ Hurmuzaki, *Doc.*, I, 1, no. DXLII, p. 687 și *Doc. Hist. Valachorum*, no. 69, p. 103, n. 3. Dar tot pe acolo un alt document din 30 August 1333 amintește pe cneazul *Bratan*, *ibid.*, p. 73.

⁶⁰ *Ibid.*, no. 178, p. 223, n. 32. P. folosirea lui *falva* v. *ibid.*, p. XIX.

⁶¹ Hurmuzaki, *Doc.*, I, 1, no. CCCCLXII, p. 586 și CCCXXI, p. 595.

a face cu un nobil ungar, ceea ce ar putea deci fi cazul și credinciosului vasal al lui Carol-Robert. *Mende* e numele unui domeniu ce nu l-am găsit până acum printre localitățile în legătură cu «Valahii» transilvăneni sau bănățeni⁶², și ar putea fi de asemenea în Ungaria. Rămâne ca alte cercetări să-i arate locul. De altfel, mai mult decât locul său de obârșie, ne interesează acela în care acest «descălecător» vremelnic s'a așezat «în Țara Tătarilor». După Dl. Nistor, Dl. Sacerdoțeanu, prin modul în care l-a așezat în listele sale cronologice, înțelege Moldova. E într'adevăr întâia regiune la care ne gândim la acea dată, când un document contemporan ne adevărește existența Țării Românești, sub domnia lui Basarab; se știe de altă parte că regele urmărea reînființarea vechii episcopii a Cumanilor, ce ființase în acele părți înainte de marea năvălire tătărească din 1241. «Un raport vrednic de crezare — relatio fide digna — alcătuit de bună seamă la indemnul regelui Carol Robert, aducea la cunoștința Scaunului papal că „în regno Hungariae, in finibus videlicet Tartarorum”, se află o episcopie a Milcoviei, dar care s'a nimicit după ce Tătarii i-au dărâmat biserica din temelie și după ce preoții ei au fost omorâți, iar „moșiile și drepturile eparhiei” au fost luate în stăpânire de „puternicii acelor ținuturi”. Totuși, adaugă raportul, această episcopie s'ar putea reînființa, dacă Scaunul papal ar numi aici episcop pe franciscanul Vitul de Monteferreio; capelan al regelui Carol-Robert.»⁶³ Printr-o scrisoare din 4 Octomvrie 1322, papa Ioan al XXII-lea însărcinează pe arhiepiscopul de Esztergom să sfințească pe noul episcop, dacă cele arătate în raport se dovedesc adevărate. Nu știm însă dacă s'a îndeplinit atunci dorința regelui, deoarece prelații unguri nu puteau vedea prea favorabil înființarea unei episcopii lângă graniță, cei-ar fi păgubit de oarecare venituri. E mai probabil că episcopia a fost reînființată sub Ludovic cel Mare, la 1347, după expediția biruitoare a lui Andrei Lațcu peste Carpați. E însă sigur că încă din vremea lui Carol-Robert, se urmărea întinderea stăpânirii regatului asupra regiunii dela răsărit de Carpați, unde începuse o puternică infiltrare de elemente săsești și secuiești încă din ultimii ani ai erei arpadiene⁶⁴. Dl. C. C. Giurescu bănuiește că locul unde ar fi fost reședința episcopiei Milcoviei ar fi comuna Reghin «de pe apa Milcovului în județul Putna, unde s'a descoperit în anii trecuți o cruce mare de piatră»⁶⁵. În orice caz, numele arată regiunea de miazăzi a Moldovei, în hotar cu Țara Românească, din vremea în care cele două principate s-au întins îndeajuns pentru a avea o graniță comună.

Întrebarea este însă: până unde ajunsese Țara Românească să și așeze stăpânirea spre răsărit în timpul domniei lui Basarab? Într-o lucrare recentă, Dl. P. P. Panaitescu susține că numai sub Mircea cel Bătrân au fost cuprinse «părțile tătărești» de lângă gurile Dunării care figurează în titlul acestui voivod⁶⁶, deși o cronică turcească, aceea a lui Enveri, amintește de o expediție a emirului turc Umur Beg, între anii 1335 și 1339, care l-ar fi adus lângă «Chilia la granița Valahiei»⁶⁷. Dar e vorba de un izvor scris un secol mai târziu, iar precizarea localității poate privi împrejurările din timpul cronicarului. E adevărat că la 1359 Patriarhul din Constantinopol, trimițând în Țara Românească, spre a păstori acolo, pe mitropolitul Vicinei dela gurile Dunării, arată că eparhia acestuia era «apropiată» de țara voivodului Nicolae Alexandru⁶⁸. Se poate însă obiecta că această stare de lucruri privește de asemenea o epocă mai târzie, după ce se produsese retragerea Tătarilor din Moldova, și în anul chiar pe care tradiția cronicelor îl atribuie descălecătului lui Bogdan.

De curând, într-o lucrare inedită, dl. E. Lăzărescu a reluat o ipoteză mai veche a lui Nicolae Iorga, presupunând existența unui coridor sau «culuar» unguresc din unghiul Carpaților până în cotul Dunării, atingând cursul Prahovei și al Buzăului și întinzându-se dela gura Ialomiței la gura Siretului⁶⁹. Sunt limitele între care pot circula cu privilegiu re-

⁶² Nu aflăm decât *Mendscenth* (Midszent, Mesentea) în jud. Alba într-un document din 22 August 1352, *Doc. Hist. Valachorum*, no 87, p. 123 și *Mintia* în jud. Hunedoara; N. Drăganu, *Românii în veacurile IX — XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, p. 281, care s'ar apropia întrucâtva, fără însă a corespunde întocmai.

⁶³ Diac. Gh. Moisescu, *Catolicismul în Moldova*, pp. 30—31.

⁶⁴ V. mai sus. cf. P. Râmneanțu, *Problema iradierii Românilor din Transilvania*, p. 17 și urm.

⁶⁵ *Ist. Românilor*, I⁵, p. 407.

⁶⁶ *Mircea cel Bătrân*, pp. 226—227.

⁶⁷ P. V. Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube*, *Rev. hist. du Sud—Est Européen*, XXII (1945), pp. 197—198.

⁶⁸ G. I. Brătianu, *Les Roumains aux bouches du Danube*, *ibid.*, p. 203.

⁶⁹ «Români, Unguri și Tătari în vremea întemeierii Domniilor românești.» V. harta din lucrarea lui P. Râmneanțu, *Problema iradierii Românilor din Transilvania*, p. 18, pe care e delimitat «Teritoriul dintre Buzău, Prahova, Ialomița, Dunăre și Siret de care Ludovic cel Mare dispunea liber», după G. Lūko, *Havaselve sé Moldva népei a X — XII században*, *Ethnographia*, 1936.

gal negustorii din Braşov, prin diploma ce le-a conferit-o regele Ludovic la 1358, fără a face nicio menţiune pe acest teritoriu de vreo stăpânire a voivodului «transalpin» sau de drepturile sale. Zece ani mai târziu, privilegiul pentru negustorii *Domini Demetri Principis Tartarorum* care apucă aceeaşi cale arată o situaţie neschimbată⁷⁰. La 1369, războiul împotriva lui Vlaicu Vodă, domnul Ţării Româneşti, începe pe malul Ialomiţei unde se afla întâia linie de apărare a «Valahilor» împotriva armatei voivodului regal al Transilvaniei⁷¹. Toate aceste împrejurări confirmă presupunerea D-lui Lăzărescu că acest coridor a rămas în stăpânirea regelui Ungariei până la sfârşitul domniei lui Ludovic cel Mare, când turbările izbucnite în urma luptelor pentru moştenirea sa, au îngăduit voievozilor Ţării Româneşti şi ai Moldovei să cuprindă aceste mărci înaintate şi să le integreze posesiunilor lor, stabilind astfel între ei hotarul ce a rămas aproape neschimbat până la unirea Principatelor în veacul al XIX-lea.

E vădit în orice caz că lupta împotriva expansiunii tătăreşti nu s'a purtat numai în Moldova ci a trebuit să fie dusă şi în părţile de răsărit ale Ţării Româneşti, înainte de constituirea principatului şi chiar după întemeierea lui, când el nu cuprindea decât ținuturile învecinate scaunului domnesc dela Câmpulung sau dela Curtea de Argeş. La începutul veacului al XIV-lea, fie prin posesiunile ţarului bulgar care îi era vasal şi străjuia ţărmul mării, fie printr-o stăpânire directă, imperiul tătăresc al Kipciakului ţinea sub ascultarea sa cea mai mare parte a regiunii care fusese altădată a Cumanilor, cu toate formaţiunile politice locale de Alani, Slavi sau Români ce se dezvoltaseră pe acest teritoriu. În această direcţie trebuia să-şi îndrepte expansiunea şi noul stat al lui Basarab, dar nici regele Ungariei nu uitase că cei din urmă Arpadieni se intitulau regi ai Cumaniei. «Era natural, scrie în această privinţă Dl. Şt. Pascu, ca Basarab să se gândească să-şi extindă domeniul său mai ales în părţile estice, locuite la fel de Români, şi unde nu era încă o organizaţiune politică consolidată. Îndemnul pe care papa i l-a făcut la 1327 de a contribui la lăţirea credinţei catolice „in ipsis partibus” era bine venit pentru el. Basarab, cu ceilalţi demnitari numiţi în scrisorile papale, a mers şi a ocupat regiunile amintite, deoarece după un an se ştie că s-ar fi convertit unii Cumani şi Români din acele părţi, însă după aceea Basarab n'a mai voit să restituie regelui ungar teritoriile ocupate, asupra cărora Carol invocă drepturile coroanei ungare. În trei documente: unul din 1330, altul din 1332 şi al treilea din 1352, se dă ca motiv al conflictului din 1330 ocuparea din partea lui Basarab a unor teritorii de ale regelui. Împotriva părerii generale că aci ar fi vorba de Banatul din Severin, trei motive se pot aduce pentru înlăturarea acestei opinii şi anume: Banatul de Severin era o organizaţiune distinctă de regatul ungar, numit totdeauna distinct, cu numele său şi niciodată cu cel generic de „quadem partes”; în documentele date de însuşi Carol în anul războiului sau mai târziu, se spune clar că regiunile ocupate de Basarab erau „ținuturile şi marginele Regatului „ungar, in terra transalpina” adică în Muntenia; ori, vanitosul rege nu putea afirma că Banatul de Severin făcea parte din Muntenia, recunoscând în felul acesta dreptul lui Basarab asupra lui; pe lângă aceasta, chiar în anul 1330 găsim un ban de Severin în persoana lui Dionisie, care deţine această demnitate în mod permanent până la 1335. Un învingător cum a fost Basarab la 1330, nu i-ar fi restituit învinsului regiunea pentru care s'a luptat. Nici despre oarecare regiuni mărginaşe din Transilvania ca Mehadia sau Amlaşul nu poate fi vorba, căci în acest caz regele ungar n'ar fi spus că erau „in terra transalpina”. „Ipsis partibus” din documentul dela 1327 sunt acele din „terra transalpina” din documentul dela 1332 pentru care s'a făcut războiul din 1330 şi care nu pot fi decât părţile estice ale Munteniei sau cele sudice ale Moldovei, care de fapt se ştie că făceau parte din Principatul lui Basarab şi mai târziu. »⁷² Asupra acestei din urmă interpretări sunt rezerve de făcut. Dată fiind existenţa coridorului unguresc între Ialomiţa şi gura Siretului câţiva ani mai târziu, odată cu reînfiinţarea episcopiei catolice de Milcov, e greu de presupus că principatul lui Basarab se va fi întins până acolo. «Oltenii» constataţi în veacul al XV-lea ca numele unor aşezări între Dunăre şi Siret, reprezintă probabil o colonizare cu elemente dintr-o ţară a Oltului (care poate fi şi în Transilvania) dar nu constituie un argument pentru o stăpânire munteană⁷³. Ținutul a fost recuperat dela Tătari de regele Ungariei iar dela el a trecut mai târziu în cuprinsul principatului Moldovei. Iar numele Basarabiei, aplicat Bugeacului de lângă gurile Dunării şi Marea Neagră, e fără îndoială o amintire a dinastiei stăpânitoare a Ţării Româneşti, după care unele izvoare numesc chiar ţara întreagă, dar nu neapărat a întemeietorului, a cărui acţiune nu s'a putut

⁷⁰ Hurmuzaki, *Doc.*, I, 2, p. 144.

⁷¹ Ioan de Kükülö, *apud* Schwandner; *Script. Rerum Hungaricarum*, I, p. 240.

⁷² *Contribuţiuni la ist. Românilor*, pp. 22–24.

⁷³ Contrar părerii d-lui C. C. Giurescu, «*Oltenii*» şi *Basarabia. Colonizări muntene în sudul Moldovei în veacurile XIV şi XV*, *Rev. Ist. Română*, X, p. 130 şi urm.

întinde până acolo. În vremea lui Basarab, Bugeacul asculta până la 1322 de țarul bulgar Svetoslav, a cărui stăpânire la Cetatea Albă între anii 1314—1316 rezultă din mărturiile neîndoelnice, iar după moartea lui reîntrase în domeniul Oardei de Aur, a cărei graniță la Dunărea de Jos o înseamnă un document genevez din 22 Ianuarie 1343⁷⁴.

Nu e însă mai puțin adevărat că pentru «părțile estice ale Munteniei», argumentele D-lui Pascu sunt foarte puternice și convingătoare. Concluzia la care ajunge e deosebit de importantă deoarece luminează originile războiului din 1330, îngăduindu-ne să precizăm orientarea politică a voivodului Basarab și evoluția politicii sale între cele două puteri vrăjmașe: regatul Ungariei și imperiul tătăresc. Misiunile încununate de succes ale magistrului Martin, de care pomeneste diploma regelui Carol-Robert din 1324, dovedesc că în acel moment voivodul a fost de partea regelui în luptele sale cu răsculații din Ardeal și cu necredincioșii dela hotarul de răsărit. Recunoașterea suzeranității ungurești, atât pentru banatul de Severin cât, probabil, și pentru alte teritorii «transalpine» unde fusese o cârmuire ungurească sub cei din urmă Arpadieni, îl aduceau în mod firesc să-și dea «ajutorul» prescris de regulile feudale în lupta împotriva vrăjmașului comun, cu atât mai mult cu cât era direct interesat să-și extindă stăpânirea mai departe în câmpia Dunării. Dovada, în părerea noastră, o aduc scrisorile papei Ioan al XXII-lea din 1327, în care laudă, în aceiași termeni, activitatea desfășurată de comitele Brașovului, Salomon, voivodul Torra al Transilvaniei și «Bazaras», voivodul transalpin, *ad exterminationem infidelium nationum*⁷⁵. E deci sigur că în vremea în care «Phynta de Mende» străjuia în numele regelui «în țara Tătarilor», oastea voivodului Basarab lupta și ea împotriva necredincioșilor, izgonindu-i din acele părți de răsărit ale Munteniei pe care încă le stăpâneau, ei sau vasalii lor, în acel timp.

Cu acest prilej, trebuie să ne oprim asupra unei ciudate potriviri toponimice. Singura localitate cu numele Finta ce ne e cunoscută de această parte a Carpaților, este satul din jud. Prahova, lângă cursul Ialomiței⁷⁶, unde Matei Basarab a înfrânt la 1653 năvala Moldovenilor și a Cazacilor care aduceu pe Vasile Lupu: «la o poiană între Ialomița, apă curgătoare și între un părau foarte tinos și de trecătoare rău, la un sat anume Hinta», scrie în graiul său moldovenesc contemporanul Miron Costin⁷⁷. E vreo legătură între Finta prahoveană din veacul al XVII-lea și cea bănățeană din veacul al XVI-lea? Sau mai degrabă între acest nume de localitate izolat, și stăpânirea vremelnică a lui Phynta de Mende în țara Tătarilor? Nu se pot face decât ipoteze, până ce vom avea alte dovezi despre vechimea localității. Nu e însă de nesocotit împrejurarea că un rost însemnat în lupta împotriva păgânilor — *in terris tibi subiectis in regno Ungarie consistentibus*, după termenii înșiși ai circulației pontificale din 1327 — îl are comitele de Brașov. Din punct de vedere geografic, era normal ca acțiunea acestuia să se desfășoare în valea Prahovei, și nu este exclus ca Phynta sau Finta, amintit de documentul din 1324, să fi luptat în contingentul său sub ordinea lui. În acest caz, acest credincios al regelui Carol-Robert n'ar fi străjuit Moldova împotriva Tătarilor, ci în regiunea mai apropiată dela miazăzi de Carpați până unde se mai întindea încă atunci stăpânirea acestor «infideli» și în care — poate — numele satului din ținutul Prahovei, lângă Ialomița mai păstrează o îndepărtată amintire a isprăvii sale vitejești.

Fapt este că după izbînda repurtată asupra inamicului comun, înțelegerea între rege și «voivodul nostru transalpin» n'a mai dăinuit. Trei ani după laudele ce le primea de la Avignon pentru lupta împotriva necredincioșilor, vedem oastea lui Basarab luptând alături de Tătari și Iași sau Alani, la Velbujd, în sprijinul țarului Mihail, urmașul lui Svetoslav peste «Bulgarii de dincoace de Dunăre», cum îi intitulează cronicarul bizantin Nichifor Gregoras⁷⁸. Înfrângerea aliaților din vara 1330 de către regele sârb Ștefan Uroș, țare a-l fi îndemnat pe regele Carol-Robert să întreprindă în toamna aceluiași an expediția împotriva lui Basarab ce era să se isprăvească prin cumplitul dezastru al armatei regale în trecătorile munților, čela începutul lui Noemvrie. Cum motivul, sau mai degrabă pretextul războiului, l-a constituit preluarea de către voivodul român a unor teritorii «transalpine», revendicate de regele Ungariei în virtutea unor pretenții mai vechi, este limpede că între anii 1327—1330 a izbucnit o ceartă între aliații de până atunci cu privire la stăpânirea ținuturilor recucerite dela Tătari,

⁷⁴ Cf. G. I. Brătianu, *Vicina et Cetatea Albă*, pp. 114—116.

⁷⁵ Hurmuzaki, *Doc.*, I, 1, no. CCCCLXXVI, p. 601.

⁷⁶ În *Dicționarul topografic și statistic al României* de D. Frunzescu, București 1872, s.v. este singura localitate cu acest nume.

⁷⁷ *Let.* ², I, p. 334.

⁷⁸ G. I. Brătianu, *Vicina et Cetatea Albă*, *ibid.*, Hașdeu, *Negru Vodă*, p. CLXXXIII n'a înțeles cine sunt *Iașii* amintiți de Ștefan Dușan și a crezut că e vorba de *Sași* — identificare imposibilă, deoarece politica ungurească, de care aceștia depindeau, nu era potrivnică regelui sârb în acel moment.

printre care se va fi cuprins și acel ocupat de « Finta ». Pare probabil că după ce le luase dela Tătari sau dela vasalii lor, cu ajutorul Ungurilor, Basarab să fi voit să le păstreze pentru el, cu ajutorul Tătarilor împotriva Ungurilor. Deaceia și-a trimis contingentul peste Dunăre în sprijinul armatei bulgărești, țarul Mihail fiind, ca și predecesorul său, în dependența împărăției Kipciakului.

La aceste litigii teritoriale se adaugă desigur și alte chestiuni de mai mare importanță: ambiția voivodului Transilvaniei, Toma Székény, de a pune stăpânire pe țara lui Basarab, și aceea a lui Dionisie, fiul lui Iancho, de a ajunge ban de Severin, ceea ce altfel s'a realizat. Pe acești doi sfinctici îi arată Chronicon Pictum ca răspunzători de declararea războiului. Din acest punct de vedere, poate că soarta l-a ocrotit în oarecare măsură pe Carol-Robert, deoarece constituirea unei mari feude răsăritene, cuprinzând atât Transilvania cât și țara « transalpină », ar fi făcut din voivodul Toma un al doilea Ladislau Borș, așa cum era să fie mai târziu ducele Burgundiei față de regele Franței. Biruința lui Basarab a salvat nu numai independența acestuia, dar a înlăturat desvoltarea acestei puteri ce ar fi putut deveni amenințătoare pentru chiar unitatea coroanei ungurești⁷⁹. Și trebuie ținut seama și de împrejurările economice, pe care Dl. Lăzărescu le-a scos în evidență atât de lămurit: nevoia de a deschide un drum de negoț în legătură cu Serbia, spre Adriatică, în momentul în care se făceau oferte Veneției de a-și îndruma mărfurile pe această cale⁸⁰. Politica lui Basarab, în legătură cu Bulgaria, vasali ai Oardei de Aur, era o piedică la aceste tendințe și se cerea înlăturată. Nu e o simplă coincidență că desvoltarea comercială a Clujului, proaspăt înzestrat cu privilegiu, a fost întârziată de înfrângerea lui Carol-Robert în Țara Românească⁸¹.

Putem astfel preciza mai bine perioada în care politica lui Basarab s'a aflat în orbita puterii răsăritene a imperiului tătăresc: între conflictul său cu regele Ungariei, puțin înainte de 1330, și 1343, data indicată de cronicarul Ioan de Küküllő pentru înnoirea omagiului către noul rege Ludovic, prin fiul său Alexandru. Argumentele aduse într'un articol recent de Dl. Lăzărescu împotriva acestei date, atribuite unei confuzii a cronicarului, sunt valabile în ce privește misiunea episcopului de Oradea, care pare într'adevăr să fi avut loc mai târziu, dar nu înlătură actul însuși de omagiu, verosimil prin conjunctura politică generală, noul împărat al Tătarilor, Giamibeg, luând atunci o atitudine anticreștină și potrivitându-se și cu itinerarul regelui Ludovic în Ardeal, așa cum îl cunoaștem⁸². În schimb Dl. Lăzărescu a demonstrat în mod convingător că nu poate fi vorba atunci de o expediție românească în sprijinul Ungariei împotriva Tătarilor, tradiția ce se află în unele din izvoarele noastre istorice mai târzii, arătând mai degrabă contrarul⁸³. Nu e de altfel singurul moment în care să se fi produs o asemenea apropiere, impusă de situația geografică a țării noastre încă dela începuturile ei. Aflăm pe Români, alături de Cumani și « Saracini », la asediul orașului Assisi din Italia, sub comanda lui Vitale de Aversa, încă dela 1241⁸⁴. E drept că alții înfruntau în același an năvălirea Tătarilor la marginile Ardealului, după cronica lui Rașid ed Din. Dl. P. P. Panaitescu a amintit pasajul din cronica împăratului Ion Cantacuzino (1341—1355) despre unele lupte din Bulgaria la 1331, în care Românii, ce țineau și atunci partea țarului Alexandru, urmașul lui Mihail, învinsul dela Velbujd, « se folosesc de aceleași arme ca și Tătarii; cei mai mulți sunt arcași ». « Rezultă, adaugă D-sa, din această interesantă povestire că dela depărtare Românii lui Basarab, călări probabil, puteau fi confurdați cu Tătarii și că adoptaseră armele lor de luptă. »⁸⁵ Rezultă de asemenea că după războiul victorios împotriva regelui Ungariei, în care oastea lui Basarab ar fi fost ajutată și de « necredincioși »⁸⁶, politica voevodului continua să se manifeste în aceeași direcție, sprijinind clientela balcanică a Oardei de Aur. Vor trebui schimbările intervenite în conducerea acesteia și acțiunea ei de prozelitism islamic agresiv ca să readucă Țara Românească în sistemul opus, acel al suzeranității creștine, ungurești.

⁷⁹ Cf. I. Moga, *Voevodatul Transilvaniei*, pp. 39—40, și I. Lupaș, *Atacul lui Carol-Robert, regele Ungariei, împotriva lui Basarab cel Mare, Studii, conferințe și comunicări istorice*, II, p. 54, precum și G. I. Brătianu în *Rev. hist. du Sud—Est Européen*, XXII, p. 315.

⁸⁰ În lucrarea citată mai sus: « Români, Unguri și Tătari ». Cf. G. I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle*, Acad. Roum., *Etudes et Recherches*, XI, 1939, p. 34.

⁸¹ B. Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria*, p. 175.

⁸² E. Lăzărescu, *Despre relațiile lui Nicolae Alexandru Voevod cu Ungurii*, *Rev. Istorică*, XXXII, 1946, p. 115 și urm. e combătut cu argumente convingătoare de Z. Păclișanu, *Rev. Ist. Română*, XVII, 1947, pp. 167—168.

⁸³ E. Lăzărescu, *ibid.*, p. 126 și urm.

⁸⁴ După *Annales Bareses*. Șt. Pascu, *Contribuțiuni la istoria Românilor*, p. 11.

⁸⁵ *Mircea cel Bătrân*, p. 136. E amintit și de Hașdeu, *Negru Vodă*, p. CLXXXVII.

⁸⁶ Cf. scrisoarea Papei în Hurmuzaki, *Doc.*, I, 1, no CCCXLI, p. 617.

În orice caz, unele din luptele împotriva Tătarilor ce se credeau a fi fost date la sfârșitul domniei lui Basarab, par mai degrabă să fi avut loc la începutului, în vremea în care magistrul Martin își îndeplinea misiunea la curtea lui și «Phynta de Mende» străjuia în «Țara Tătarilor».

3. ÎNCEPUTURILE MOLDOVEI: CELE DOUĂ ȚĂRI ȘI CELE TREI RAMURI DOMNITOARE

S'ar părea că din toată perioada atât de puțin cunoscută care a văzut întemeierea celor două state românești la sfârșitul Veacului de Mijloc, problemele în legătură cu acea a principatului moldovenesc ar fi mai puțin supuse controversei și așezate pe mărturii mai sigure ale izvoarelor. Cum observă o lucrare recentă, «cercetările istorice mai noi se unesc pe deplin în părerea că descălecarea Moldovei a urmat în chip firesc după încheierea unui lung șir de lupte pornite de regii Ungariei pentru alungarea Tătarilor din ținuturile dela răsărit de Carpați.»⁸⁷ Etapele se pot reconstitui destul de ușor: între 1343 și 1345 — mai probabil, se pare, în acest din urmă an⁸⁸, — a avut loc expediția lui Andrei Lackfi (sau «fiul de Lațcu») care întrunea sub comandamentul său întreaga regiune dela hotarul de răsărit de arcul carpatic (Sătmăruș, Maramureșul, Secuimea și Brașovul), și biruința sa, amintită de cronicarul Ioan de Küküllő, asupra Tătarilor, a căror căpetenie, Atamos a fost ucisă, oastea sa risipindu-se «în părțile depărtate de lângă mare la alți Tătari». La 29 Martie 1347, în urma cererii *anterioare* a regelui Ludovic și a nămei sale, regina Elisabeta, Papa Clement al VI-lea orînduiește sfîntirea unui nou episcop de Milcov, în persoana capelanului regal Toma de Nympt, prin îngrijirea episcopului de Kalocsa; se relua astfel, dar cu mai mult temei real, planurile regelui Carol-Robert, din 1332. Ne aflăm deci în plina expansiune a ofensivei de cruciata la răsărit de Carpați, care urmează atacului tătăresc împotriva Galiției, la 1340, și adevăratei declarații de război împotriva creștinătății ce o însemna înscăunarea noului han al Kipciakului, Gianibeg; se știe că acesta deschisese ostilitățile împotriva coloniilor italiene din Crimeea, prin asediul Cafei din 1344⁸⁹. În această conjunctură se așază descălecatul tradițional al lui Dragoș din Maramureș, pe care îl înscamnă toate vechile cronic moldovenești, greșind însă anul (1359), care este aproape sigur acel al descălecatului lui Bogdan. Istoricii maghiari și români sunt odată măcar de acord pentru a recunoaște în miticul vînător de bouri de pe apa Moldovei, pe Dragoș de Bedeu, nobil român amintit de diploma regelui Carol-Robert din 1336⁹⁰. El nu era «voivod al Maramureșului», cum îl înfățișează tradiția, deoarece niciun document nu pomeneste această calitate a sa; pare mai probabilă versiunea Croniciei anonime moldovenești despre alegerea lui Dragoș ca voivod în *Moldova*, de către Maramureșenii care s'au așezat în teritoriul recucerit dela Tătari⁹¹. El e după toată probabilitatea și tatăl lui Sas, care i-a urmat în noua domnie moldovenească, și a cărui descendență se poate reconstitui documentar, pe temeuri precise⁹². Moldova lui Dragoș e deci, cum a definit-o foarte cuprinzător Nicolae Iorga⁹³, o «feudă militară regală», încredințată unui nobil român maramureșean, *serviens* credincios al regelui Ludovic și străjer al său în ținuturile reluate «necredincioșilor», cum fusese vreo treizeci de ani mai de vreme «Phynta de Mende» — după presupunerea noastră, la alt capăt al aceluiași hotar.

În timpul acesta însă izbucniseră turburări în Maramureșul de unde pornise descălecatul. Documentul atât de des citat, din 21 Octombrie 1343, aduce întâia mențiune a lui Bogdan, fost voivod de Maramureș, «*noster infidelis*», deci răsculat împotriva autorității regale, pe deasupra în ceartă și cu fiii lui Dionisie de Kőlcse, feudatari unguri din aceeași regiune⁹⁴. Șase ani mai târziu, în 1349, Bogdan este «noster et regni nostri infidelis notorius»; el a atras în mișcare sa de răscoală pe nepotul său Ștefan, fiul lui Iuga, care a răpit lui Giula, fiul

⁸⁷ Diac. Gh. Moisesescu, *Catolicismul în Moldova*, p. 38.

⁸⁸ V. mai sus.

⁸⁹ Cf. G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les principautés roumaines au XIVe siècle*, *ibid.*, p. 79.

⁹⁰ L. Makkai în *Doc. Hist. Valachorum*, p. 77, n. 1 și p. 178 și urm; I. Moga, *ibid.*, p. 62.

⁹¹ I. Moga, *ibid.*, p. 62, n. 5.

⁹² L. Makkai, *op. cit.*, p. 178, n. 1. V. însă îndoielile lui I. Minea, *Principatele române și politica împăratului Sigismund*, p. 24, n. 2, în privința lui Sas.

⁹³ *Hist. des Roumains*, III, p. 253.

⁹⁴ *Doc. Hist. Valachorum*, no 67, pp. 99—103.

lui Dragoș, și neamului său patrimoniul lor din Giulești și Valea Mare în Maramureș⁹⁶. Se poate deduce din aceste împrejurări că răscoala lui Bogdan luase proporții; încă dela 1343 era amestecat în ea un voivod român din Bereg; acum lupta împotriva Dragoștelor lasă a se presupune că începuse cearta între cele două case senioriale românești: una supusă autorităților regale și încadrată în ordinea feudală susținută de ea — cealaltă în stere de insurecție împotriva ei și a sprijinitorilor săi. Din Maramureșul strămoșesc, conflictul se va întinde în Moldova. În primăvara anului 1360, la un an dela data indicată de cronici pentru descălecatul « oficial », regele răsplătește cu moșii pe Dragoș, fiul lui Giula și nepotul întâiului Dragoș, pentru serviciile sale, « mai ales cu prilejul restaurării țării noastre moldovenești », readucând la legăturile de credință pe mai mulți din Români rătașiți. De asemenea sunt răsplătiți « credincioșii noștri Olahi », Vanciuc și Stan, fiul lui Petcu, alți nobili maramureșeni, fără a se arăta mai amănunțit meritele lor, deși potrivirea de date și accentuarea fidelității lasă a se înțelege că împrejurările au fost aceleași⁹⁶.

Între timp — la 1354 — se ajunsese la încheierea unei păci cu Tătarii, după o nouă expediție victorioasă⁹⁷, care desigur întărise « marca » organizată la răsărit de Carpați pentru apărarea hotarului. În intervalul dintre aceste două date: 1354 și 1359, trebuie să se fi produs trecerea lui Bogdan și a oamenilor săi în Moldova; o hotărnicie dela 14 Mai 1353 a proprietății din Cuhea, în favoarea fiilor lui Iuga (Ștefan părăsise pe răsculați) arată marginile moșiei unchiului lor Bogdan, ceea ce înseamnă de bună seamă că acesta se afla încă în Maramureș⁹⁸. Acțiunea lui în Moldova trebuie să se fi desfășurat după această dată. E probabil că se va fi folosit, pe de o parte de turburările interne care slăbesc din nou împărăția tătarească după 1356 aducând în cele din urmă desmembrarea ei între « oarde » și căpetenii învrăbite, pe de alta de complicațiile intervenite în politica lui Ludovic I la alte hotare, prin războiul lui cu Veneția, expediția din Serbia și aneșterul său în afacerile Bosniei, după noua căsătorie a regelui cu Elisabeta Kotromanovici⁹⁹. Prin anii 1353—54, episcopul de Oradea ducea tratative ce par a fi fost îndelungate, pentru restabilirea păcii și a legăturilor feudale între regat și Țara Românească, al cărei domnitor, Nicolae Alexandru, se afla din nou în raporturi de dușmănie cu suzeranul său — poate în urma unei întoarceri la alianța tătarească din timpul tatălui său, Basarab¹⁰⁰. Au fost în anii aceștia destule posibilități pentru o « descălecare » independentă alături de marca proaspăt înființată a lui Dragoș, și un spirit hotărât și războinic cum era Bogdan, nu va fi stat multă vreme la îndoială.

Au deci dreptate istoricii mai noi să urmeze mai de aproape datele cronologiei tradiționale, care dă lui Dragoș doi ani de domnie și lui Sas patru: e tocmai intervalul ce desparte 1353 de 1359¹⁰¹. Teoria lui Onciul de a socoti aceste domnii ale Moldovei chiar dela expediția lui Andrei Lackfi împotriva Tătarilor și de a lungi pe acea a lui Bogdan dela șase la șasesprezece ani, stabilindu-i începutul la 1349, trebuie părăsită¹⁰². În perioada 1345 — 1352, când războiul împotriva tătarilor și a Lituanilor se purta de către oștile aliate ungurești și polone, nu se împliniseră condițiile necesare unei întemeieri de stat; e de presupus că regele, după biruința oștirii sale la răsărit de Carpați, va fi încercat mai întâi o stăpânire directă a Coroanei ungurești, așa cum a fost realizată de fapt în acel timp, în partea de miază-zi a actualei Moldove și ținuturile învecinate ale Munteniei, lângă cotul cel mare al Dunării și gurile ei¹⁰³. Puțin mai târziu, s'a ivit perspectiva folosirii unor « credincioși » din Maramureș, pentru a-i interesa mai direct la paza regiunii dela poalele răsăritene ale munților, a cărei întindere rămâne încă a fi determinată.

Documentul din 20 Martie 1360, amintind străduințele tânărului Dragoș, fiul lui Giula, pentru « restaurarea » Moldovei regelui, arată că lupta de răzvrătire a lui Bogdan părăsise Maramureșul pentru a se strămuta spre răsărit: este ceea ce cronica lui Ioan de Küküllő descrie ca trecerea sa « în taină » peste munți. O descriere dramatică a acestor din urmă împrejurări o

⁹⁶ *Ibid.*, no 82, pp. 115—116. Cf. I. Moga, *Voevodatul Transilvaniei*, p. 63 și urm. și *Voevodatul Maramureșului*, p. 39 și urm.

⁹⁷ I. Moga, *Voevodatul Transilvaniei*, p. 70.

⁹⁸ B. Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria*, p. 365, Cf. G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 80.

⁹⁹ L. Makkai, în *Doc. Hist. Valachorum*, no 89, pp. 126—127, n. 3.

¹⁰⁰ Cf. B. Hóman, *op. cit.*, p. 366 și urm.

¹⁰¹ V. mai sus. E concluzia la care a ajuns Dl. E. Lăzărescu, *Rev. Istorică*, XXXII, p. 138.

¹⁰² I. Moga, *op. cit.*, p. 66, n. 130; A. Sacerdoțeanu, *Îndrumări în Cercetările istorice*, p. 258.

¹⁰³ Cf. *Opere complete*, I, p. 303 și urm.

¹⁰⁴ V. mai sus.

aduce cunoscuta diplomă din 2 Februarie 1365, prin care se încheie această fază a luptelor pentru Moldova. Prin ea se recunoaște o stare de fapt: după multă vărsare de sânge și crâncene bătălii, coboritorii lui Dragoș și lui Sas, mai ales Balc sau Baliță, fiul acestuia din urmă, au fost nevoiți să părăsească ținutul cel nou în mâinile răzvrătitului Bogdan, a cărui moșie dela Cuhea în Maramureș li se atribuie în compensație. Bogdan și fiii săi sunt descriși, după cea mai bună tradiție augustiniană, ca pătrunși de veninul răutăților diavolești, care i-a îndemnat să năvălească în « țara noastră moldovană », pe care o păstrează « spre jignirea Maiestății noastre »¹⁰⁴. Iar credinciosul Balc și frații săi au fost nevoiți să se retragă, întorcându-se în Maramureș, lăsând în Moldova « pe scumpele lor rudenii și pe numeroși cumnați, precum și toată averea ». Cronica arată că a intervenit împotriva răsculaților « armata regelui însuși »¹⁰⁵, fără însă a-i putea învinge: a avut loc prin urmare o expediție chiar a lui Ludovic în ajutorul vasalilor săi, dar fără rezultate mai bune decât le vor avea mai târziu, pe aceleași meleaguri, regele Sigismund la 1395, sau Matei Corvin la 1467. Moldova se dovedește, chiar dela întemeiere, a fi ceea ce definește atât de frumos, două veacuri mai târziu, Cosmografia lui Münster: « *ein anüberwindlich Land* » — o țară ce nu se poate cucerii. Dacă însă, tot în conformitate cu cronologia internațională, lăsăm lui Bogdan șase ani de domnie dela descălecat, și socotim tot dela 1359, data indicată de toate cronicile mai vechi (care greșesc numai legând-o de numele lui Dragoș), ajungem tot la 1365: sfârșitul domniei descălecatului coincide astfel cu încheierea conflictului său cu regele Ungariei, acesta renunțând la recucerirea Moldovei, iar voivodul părăsindu-și moșia maramureșeană, pentru a rămâne în noua sa stăpânire, dincolo de Carpați. Cu acest prilej trebuie subliniat caracterul românesc al noii creațiuni de stat, cu toate că teritoriul ei va fi fost locuit și de alte neamuri sau măcar de frânturi ale lor, aduse de trecerea necontenită a năvălirilor și a stăpânirii lor vremelnice. Documentele cancelariei ungurești numesc această țară « *terra nostra moldovana* »¹⁰⁶, cu o denumire luată deadreptul din limba vorbită; nu e nici « *moldaviensis* », adjectiv latin în termeni de diplomatică, nici cuvântul slav, ca în titulatura actelor interne: « *zemli moldavskoi* », ci « *moldovană* » așa cum sună și astăzi în graiul localnic¹⁰⁷. E o dovadă indeajuns de puternică a originii factorilor de conducere și a limbii folosite de ei în cărmuirea țării. Cu aceste îndreptări care sunt mai mult de cronologie, în ce privește datele descălecatului și anii de domnie, se menține părerea formulată de Onciul încă dela 1884 în unul din întâile sale studii: « Dragoș este începătorul, Bogdan complinitorul întemeierii »¹⁰⁸; cu deosebirea însă, accentuată de cercetările mai noi, că descălecatul celui dintâi este un episod al cruciatei lui Ludovic I împotriva Tătarilor, ducând la constituirea unei mărci înaintate a Coroanei ungurești, pe când acel al lui Bogdan e o acțiune independentă, pe linia vechii autonomii medievale, pe care o apără împotriva ordinii feudale străine, și în cele din urmă o « descălecă » peste munți în țară nouă. În liniile ei esențiale, această expunere a evenimentelor este aceea pe care o acceptă astăzi istoricii de cele mai diferite opinii¹⁰⁹. Ea se întemeiază pe aratări neîndoelnice ale documentelor contemporane și ține seamă de altă parte de tradiția istorică păstrată de cele mai vechi cronici moldovenesti. Din acest punct de vedere, singura contradicție o aflăm în pomelnicul dela Bistrița, ce pare a fi cel mai vechiu izvor intern, în care șirul voievozilor începe cu Bogdan¹¹⁰, dar poate fi considerat ca o revendicare a legitimității pentru coboritorii acestuia, în urma intreruperii descendenței sale directe în linie bărbătească, ce se constată în generația următoare.

Nu tot astfel stau însă lucrurile cu celelalte două chestiuni, care complică relațiunea în aparență atât de simplă a descălecatului maramureșean: e mai întâi povestirea unor împrejurări anterioare, învăluite în legendă, pe care Cronica anonimă moldovenească le așază înaintea plecării lui Dragoș din Maramureș, încercând să lămurească prin eroii eponimi, Roman și Vlahata, originile neamului odată cu acelea ale statului. Este această povestire, cu variantele ce s'au legat pe urmă de ea, numai o alcătuire de basme, menită să umple lacunele cunoștinței istorice și să îndepărteze în vremuri străvechi obârșia domnitorilor Moldovei, sau se pot extrage din ea măcar unele informații cu un substrat mai pozitiv?

¹⁰⁴ Doc. Hist. Valachorum, no 141, pp. 178—181; I. Mihályi, *Diplome maramureșene, din secolul XIV și XV*, pp. 56—58.

¹⁰⁵ « Et quamvis per exercitum ipsius regis sepius impugnatus extitisset ».

¹⁰⁶ Doc. Hist. Valachorum, pp. 144, 178.

¹⁰⁷ Cf. I. G. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les principautés roumaines*, p. 88.

¹⁰⁸ Cf. acum *Opere complete*, I, p. 87.

¹⁰⁹ N. Iorga, *Hist. des Roumains*, III, p. 247 și urm.; C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, 1⁵, p. 394 și urm.; I. Moga, *op. cit.*; Diac. Gh. Moisescu, *Catolicismul în Moldova*, p. 38 și urm.; L. Makkai, n. la Doc. Hist. Valachorum, pp. 99—102.

¹¹⁰ Cf. I. Minea, *Pomelnicul dela măn. Bistrița, Cercelări istorice*, V — VII, 1929—31, p. 344 și VIII — IX, 1932—33, p. 30.

În al doilea loc, ce relațiune se poate stabili între descălecatul maramureșean, cu data indicată de cronicile Moldovei: 1359, pentru acest eveniment, și povestirea la același an de către cronicile polone, începând cu cea a lui Długosz, a unei expediții polone în Moldova, pentru a interveni în cearta dintre doi fii de domni, și a înfrângerii ei în codrii Șipenițului? Dacă considerăm această din urmă împrejurare o simplă confuzie a cronicarului cu unele evenimente ce s'au înscris mai târziu în istoria Moldovei, așa cum o interpretează unii cercetători, dificultatea este înlăturată. Dacă însă, după cum credem, informațiile lui Długosz se întemeiază pe izvoare încheiate de sigură pentru ca data indicată de el să nu poată fi contestată cu ușurință, avem atunci o dovadă hotărâtoare pentru existența altui stat moldovenesc, în afară de acel descălecat de Maramureșeni, mărturie care se adaugă de altfel, după cum am mai amintit, la o serie de alte indicații anterioare¹¹¹. În acest caz se pune, de o parte, problema acestei pluralități în întemeierea statului moldovenesc, în ce privește vechimea celeilalte formațiuni politice, iar de alta cea a întinderii teritoriale respective: ce anume cuprindea Moldova lui Dragoș, devenită după câțiva ani cea a lui Bogdan, și care parte a țării se afla sub stăpânirea altui voivodă? În sfârșit, tot în aceeași ipoteză, când și în ce împrejurări s'au unit aceste stăpâniri deosebite, pentru a constitui țara Moldovei în hotarele ei istorice, așa cum o cunoaștem din dezvoltarea ei ulterioară? Începuturile acestui principat dau astfel prilej în realitate la nu mai puține discuții și controverse decât întemeierea atât de mult dezbătută a Țării Românești.

A. Am amintit mai sus, în legătură cu cercetările D-lui Al. Boldur, de încercarea D-lui Gh. Brătianu de a găsi în introducerea legendară la povestea descălecatului urmele unor personaje și evenimente reale. Frații « Roman și Vlahata » par la prima vedere a arza rosturi asemănătoare strămoșilor legendari ai popoarelor slave pe care îi înșiră cronicile cele și polone; Onciul, care s'a ocupat mai mult de această latură a tradiției, îi considera eroi eponimi mitici, fără niciun fond istoric real¹¹², meniți să lămurească îndoița denumire de « Români » și « Valahi » a neamului nostru, precum și originea sa latină, recunoscută de scriitorii Renașterii. Pentru Nicolae Iorga, « povestirea în scurt despre domniile moldovenești » intercalată într-o cronică ruscască, al cărei manuscript s'a aflat la Kiev, cu aluziile ce le cuprinde cu privire la Veneția și la Roma, trebuie să fie opera unui cărturar dela curtea lui Ștefan cel Mare, « unul din solii pentru ajutor ai lui Ștefan la Signorie și la Sfântul Părinte ». Eroii au fost creați de el, « fară să le fi dat vreun cântec sau măcar vreo legendă, tot așa precum alții, în Franța medievală preocupată de problema turcească, a Cruciatelor nouă, dăduseră ca începători ai Francezilor și Turcilor pe eroii eponimi Francus și Turcus, sau Teucer, din Iliadă »¹¹³. Spre a le da însă mai mult teme, a legat descendența lor de legenda craiului ungur, Ladislau cel Sfânt, și de lupta sa împotriva Tătarilor: anacronismul e numai aparent, deoarece se amintește victoria miraculoasă a acestui vechiu biruitor al păgânilor nomazi, în bătălia cu Tătarii din zilele depărtatului său urmaș pe tronul Ungariei, Ludovic I de Anjou¹¹⁴.

Sunt într'adevăr două elemente distincte în această povestire: unul e reprezentat de frații cititori ai « Vechiului Râm » ortodox, cărui a se opune « Noul Râm », din vremea în care Papa Formosus a trecut « dela pravoslavie la lăti nie ». Celălalt e năvălirea Tătarilor în Ungaria și bătălia prin care îi respinge craiul Laslău, cu prilejul căreia vitejia « vechilor Râmleni » sau « Româneni », trimiși în ajutorul creștinilor, e răsplătită cu așezarea lor « în Maramureș, între apele Mureșului și Tisei, la locul ce se cheamă Criș ». Căsătorindu-se cu Ungaroaice, ei se statornicesc acolo, iar dintre ei se va naște mai târziu Dragoș, descălecătorul. De aci urmează vânătoarea zimbrului și colonizarea ținutului pustiu, temă ce o cunoaștem din cronicile moldovenești. Iorga considera această din urmă legendă, de « caracter poetic », drept ecoul unei balade, nu din izvor curat popular, dar răspândită în popor¹¹⁵. De fapt ea are multe paralele în motivele vânătoarești ce ne întâmpină la nomazii răsăriteni, și a pătruns și în Apus cu legenda cerbului minunat al Sf. Hubert — acel care apare, printr-o semnificativă coincidență, pe vechea pecete latină a orașului Baia¹¹⁶. Povestirea despre Roman și Vlahata, cu adaosul privitor la lupta craiului Laslău cu Tătarii, marele istoric român o socotește însă

¹¹¹ V. mai sus.

¹¹² V. acum *Opere complete*, I, pp. 69 și urm., 312 și urm., 333 și urm.

¹¹³ *Câteva note despre cronicile și tradiția noastră istorică*, An. Acad. Rom., Mem. sect. ist. s. 2-a, XXXIII, pp. 136—38.

¹¹⁴ Cf. Onciul, *Opere complete*, I, pp. 298—99.

¹¹⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 136.

¹¹⁶ R. Vuia, *Legenda lui Dragoș*, Anuarul Instit. de Ist. Națională din Cluj, I, 1922, p. 300 și urm.; G. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 124 și urm.

«legendă cărturărească», anume potrivită pentru căsătoria fiicei lui Ștefan cel Mare, Domnița Elena, cu fiul țarului Vasile al Moscovei: de aci cuprinderea ei în textul cronicii rusești ¹¹⁷.

Din cele două elemente ale acestei părți, cel dintâi, cu numele celor doi frați, nu ne mai întâmpină aiurea; el rămâne specific fragmentului dela Kiev. Din potrivă, relațiunea bătăliei craiului Laslău cu Tătarii se regăsește în alte izvoare; ea a fost reprodusă de un «letopiseț unguresc care aici înseamnă, se pare, nu o cronică latină a Ungariei, ci o încercare de istorie din partea catolică, scrisă în ungurește sau latinește, de vreunul din «biscopii», din episcopii apuseni de neam maghiar, din Moldova» ¹¹⁸. De aci a cules-o interpolatorul cronicii lui Ureche, Simion Dascălul, după propria lui mărturisire, sporită cu versiunea descendenței Maramureșenilor din «tălhari și oameni răi», anume trimiși la război de împăratul Râmului spre a scăpa de ei — calomnie ce a indignat atât de mult pe Miron Costin, Dimitrie Cantemir și Constantin Cantacuzino Stolnicul, dintre istoricii noștri mai vechi. Grigore Ureche, în textul ce poate fi socotit al lui, ca și scrierea contemporană a episcopului catolic Bandini din 1646, trec deadeptul dela amintirea originilor române la povestirea vânătorii descălcătoare, amplificată la cel din urmă prin prezența a trei frați, Dragos, Dămăncuș și «Volcha», în care se recunoaște iarăși tendința de a lămuri pe această cale numele «Valahilor». Interpolările la cronica lui Ureche adaugă însă amănunte despre războiul lui Laslău Craiul cu Tătarii, pe care le repetă cronica în limba polonă a lui Miron Costin ¹¹⁹. Este evident că toate aceste relațiuni sunt ecouri târzii ale unui ciclu de povestiri, ale cărui origini trebuie să fie mult mai vechi.

După Dl. Brătianu, Roman și Vlahata ar cobori din legendă în istorie prin potrivirea numelui lor cu «ducii» sau voievozii ruteni Roman și Olaha, amintiți în 1247 de relațiunea de călătorie a trimisului pontifical, Fra Giovanni de Pian del Carpina, la curtea Hanului tătar. Am văzut mai sus obiecțiunile aduse de Dl. Boldur, care n'au avut însă puterea de a ne convinge ¹²⁰. Oricum problema rămâne deschisă; e însă cel puțin ciudat că la această coincidență de nume se adaugă aluziile la un conflict între catolici și ortodoxi — vechiul Râm și noul Râm — ale cărui antecedente nu se găsesc în istoria noastră, dar nu sunt străine de acea a Galiei unde, în zeacul al XIII-lea, principele Daniil, tatăl unui Roman, primea dela Papă o coroană regală și nădăjduia în sprijinul Apusenilor împotriva cuceririi tătar. E de asemenea caracteristică această prezentare a împrejurărilor apare numai într'un izvor din Rusia, sub influența vădită a mediului răsăritean și a tradițiilor sale specifice. O amintire, cât de nedeslășită, a celor doi călători la curtea Hanului nu ar fi deci lipsită de înțeles într-o asemenea povestire.

Lupta craiului Laslău cu Tătarii pare a avea însă temeiuri mai sigure, chiar în afară de minunea săvârșită de moaștele Sfântului Ladislau, în biruința lui Andrei Lackfi împotriva acestor păgâni, sub domnia lui Ludovic I. Regretatul Al. Procopovici, examinând mai de aproape aceste împrejurări, se gândise că putea fi vorba nu numai de un rege al Ungariei, dar și de un voevod al Ardealului, aflând chiar unele trăsături ce s'ar fi potrivit lui Ladislau Bors, adversarul regelui Carol-Robert, socru al regelui Serbiei, excomunicat la un moment dat de trînișul Papei în Ungaria, cardinalul Gentile, și deci semănând în oarecare măsură cu acel crai legendar, ce «se ținea de legea creștinească [i.e. ortodoxă] în lăuntrul inimei sale, dar după podoabele crăiești era lătin» ¹²¹. Admițând chiar că craiul legendei poate fi o sinteză a mai multor figuri istorice, s'a observat însă că unele din trăsăturile sale amintesc pe un rege al Ungariei, altul decât Sfântul Ladislau dela sfârșitul veacului al XI-lea. E vorba de Ladislau al IV-lea Cumanul, care a domnit două secole mai târziu (1272—1290), penultimul suveran al dinastiei arpadiene. Istoriografia maghiară mai nouă a accentuat legăturile sale răsăritene și tendințele sale absolutiste, opuse atât nobilimii cât și bisericii ¹²². Nu lipsesc într'adevăr scrisorile Papilor care arată îngrijorarea Sf. Scaun cu privire la această orientare și la prea mare apropiere a regelui de Cumani. Tătari și alți păgâni din Răsărit, de natură a îndepărta Ungaria dela drumul tras de întemeietorul monarhiei, Sf. Ștefan, și urmat de coboritorii săi în îndeplinirea unei misiuni permanente de cruciată. Se pare că în ultimii ani ai domniei lui Ladislau se înnulțeau la curtea pontificală informațiile despre această rătăcire, și viața tulbură și nesocotită a regelui în mijlocul Cumaniilor săi sălbatici dădea loc la cele mai grave

¹¹⁷ Iorga, *Ibid.*

¹¹⁸ *Ibid.*, pp. 138—139.

¹¹⁹ Cf. G. I. Brătianu, *Avexele la Tradiția istorică*, p. 248 și urm.

¹²⁰ V. mai sus.

¹²¹ Al. Procopovici, *Die Rumänensfrage*, Sibiu 1944, p. 32 și urm. Cf. G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 158.

¹²² Cf. B. Hóman, *op. cit.*, pp. 32, 74 și urm. Cf. L. Makkai, *Histoire de Transylvanie*, pp. 83—84, și G. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 159.

bănnieli¹²³. Nu trebuie totuși pierdut din vedere faptul că în acest timp a avut loc o mare năvălire tătară în Ungaria, la 1285, care amenința să înnoiască isprăvile aceleia din 1241 și în cursul căreia o mare bătălie a fost dată în nordul Transilvaniei. În aceeași vreme, o parte din Cumanii așezați în regat au făcut cauză comună cu Oarda care știuse să-i câștige de partea ei. Așa se lămurește faptul că în diploma hărăzită magistrului Toma, la 1288, prin care îi întărește stăpânirea a două domenii în comitatul Sáros, regele însăși, printre serviciile ce i le-a adus slujitorul său, acelea indeplinite «atunci când spre a readuce pe Cumanii care fugiseră în taină din regatul nostru, din hotarele și marginele Tătarilor, pe care niciunul din înaintașii noștri nu le-a străbătut, am ajuns dincolo de munți, cu o mulțime de baroni și nobili ai regatului nostru»¹²⁴. A fost deci o expediție *ultra alpes*, dar într-o parte a lanțului carpatic ce nu mai fusese trecută, cel puțin sub predecesorii mai apropiați ai lui Ladislau: toate aceste indicații par a arăta că drumul regelui a fost în Moldova, și mai probabil în partea de nord a acestei țări, cea «de Jos» sau de niază-zi fiind ocupată, jumătate de veac mai devreme, de așezările din jurul episcopiei Cumanilor. Același docum ent amintește de altfel și de invazia Tătarilor în Ungaria: «*postreme cum perfida geno Tartarorum regnum nostrum adiisset*» — cerceare are acur de a așeza în timp expediția regelui Ladislau *ultra alpes* înainte de năvălirea dela 1285, afară dacă nu s'a produs încă o incursiune după această dată. Diploma amintind, pare-se în ordine cronologică, serviciile lui Toma, așază între acelea indeplinite cu prilejul expediției regelui, și o solie care l-a expus la atacul năvălitorilor în Ungaria, — un episod al luptelor din Polonia, în cursul cărora același magister Toma a comandat un contingent trimis de regele Ungariei în sprijinul ducelui Leszek (1279—1288); de două ori în acest interval acest stăpânitor al Cracoviei a trebuit să infrunte răscoala lui Conrad de Mazovia¹²⁵. Poate o cercetare mai amănunțită a acestor împrejurări, de altfel puțin cunoscute, ar putea aduce o mai mare precizie cronologică faptelor ce ne interesează din timpul lui Ladislau al IV-lea; după ordinea în care sunt amintite, s'ar părea însă că urmărirea Cumanilor «dincolo de munți» a precedat năvălirea Tătarilor, care în acest caz are caracterul unei contraofensive. Nu este exclus ca numai în urma acestei demonstrații de forță, și a dificultăților lăuntrice pe care le întâmpina din partea Ordinului nobilimii și a clerului, să se fi produs orientarea răsăriteană și «păgână» a regelui Ladislau, ce era să îndrepte asupra lui fulgerele Sf. Scaun și să-i grăbească sfârșitul. A fost însă o fază a domniei — înainte de războiul cu Oarda de Aur din 1285 — în care a fost continuată politica de expansiune din timpul lui Bela al IV-lea și Ștefan al V-lea, iar amintirea unei expediții «în marginele Tătarilor», cu o oaste în care cu siguranță au trebuit să se înșire și contingentele Valahilor ardeleni, la locul lor obișnuit, se va fi adăugat la tradiția mai veche a isprăvilor Sfântului Ladislau. Putem deci conchide, cu foarte mare probabilitate, la identificarea «craului Laslău» în luptă cu Tătarii, și urmărindu-i pe la Rodna până la apa Siretului, așa cum ni-l înfățișează interpolatorii croniceii lui Ureche, după «letopisețul unguresc», — cu regele Ladislau al IV-lea¹²⁶, în anii care au precedat năvălirea tătarăscă dela 1285. E sigur că a fost atunci o campanie a armatei regale «dincolo de munți», în locuri până la acea dată necălcate de un rege ungur, ce pot mai bine fi localizate în Moldova de mai târziu. Dar această expediție, care a lăsat poate și urme: așezarea veche săsească a Băii, între altele — constituie în acest caz o introducere și o prefață firească la acea a lui Andrei Lackfi, șasezeci de ani mai târziu, și la descălecatul lui Dragoș, organizatorul mării transcarpatine a regatului, sub Ludovic I. E o dovadă mai mult că marele rege angevin a urmat în politica sa de cruciată, la Răsărit, drumul ce-i fusese tras de ultimii Arpadieni — cu deosebirea însă, esențială în ce ne privește, că de astădată inițiativa sa s'a întors în folosul principatelor române, descălcate din chiar hotarele regatului său.

B. Ne rămâne să examinăm acum expediția amintită de cronica lui Dlugosz cu toate controversale ce le ridică. Povestirea cronicarului polon (a început a-și scrie cronica pe la 1451 și a murit la 1480), la un secol de evenimentul ce îl relatează, a fost rezumată în modul următor de C. Racoviță, care reproduce cu cea mai mare exactitate versiunea originalului:

«Murind Ștefan, voevodul Moldovei¹²⁷, se naște o luptă aprigă pentru domnie între cei doi fii ai săi, Ștefan și Petru. Petru, deși mai mic ca vârstă, bucurându-se de favoarea celor mai mulți locuitori ai țării (prin care trebuie să înțelegem pe boieri), a îndepărtat pe

¹²³ V. G. I. Brătianu, *Le conseil du roi Charles*, București 1942, p. 56 și urm.

¹²⁴ Hurmuzaki, *Doc.* I, 1, no CCCXC, p. 485.

¹²⁵ Cf. O. Halecki, *La Pologne de 963 à 1914*, p. 60.

¹²⁶ V. și Hașdeu, *Negru Vodă*, p. CLXIII și urm.

¹²⁷ Aci e mai conform textului decât rezumatul, de altfel deopotrivă de credincios, al Diac. G. Moisescu, *Catolicismul în Moldova*, p. 61, care îl numește «voevodul Șipenițului». Din cronica lui Dlugosz rezultă că acest din urmă ținut era în Moldova.

Ștefan, fratele mai mare, și pe boierii pe care nu putuse să-i atragă de partea sa. Acțiunea aceasta a putut s'o ducă la bun sfârșit datorită ajutorului acordat de provincialii unguri (*provincialium hungarorum favore*). Ștefan și partizanii săi, neputând să sufere ofensa adusă și temându-se ca Petru să nu întreprindă o acțiune mai crudă și mai decisivă împotriva lor, au fugit la regele Cazimir al Poloniei, însoțiți de o oaste numeroasă și aducând cu ei multe bogății. Ștefan a cerut dela Cazimir ajutor pentru a-și recăpăta tronul, promițând în schimb pentru sine și pentru urmașii săi și pentru toată țara supunere coroanei regatului polon. Cazimir îi acordă într'adevăr acest ajutor, trimițând un corp expediționar în frunte cu mai mulți nobili din Malopoloa. Ștefan, împreună cu aceștia, pornește după 29 Iunie 1359 spre Moldova. Oastea întâlnește, înainte de a atinge granița Moldovei, câteva pâlcuri de Moldoveni, fără să dea o bătălie serioasă, căci Petru nu iese înainte cu grosul armatei, și repurtează victorii mărunte. Astfel ajunge în Moldova. Aici erau niște păduri, așezate în Țara Șipenițului, pe care Moldovenii le numesc Plonyni (în doc. lui Roman *plonyni*), prin care oastea polonă trebuia să treacă pentru a ajunge în lăuntrul țării, la loc șes. În această pădure se așezase oastea moldovană și, înținând copacii, aștepta pe dușman. Polonii, necunoscând această stratagemă și nebănuind nimic, intră în pădure, unde urmează dezastrul. Ei pierd trei steaguri voevodale: al Cracoviei, al Sandomirului și al Lwowului și nouă steaguri de sleahtă. În mulțimea de prizonieri se găsesc Zbigniew de Olésnica, care până la bătrânețe a schiopătat de pe urma unei răni căpătate în această luptă, și Navoj de Teczyn; pe toți i-a răscumpărat Cazimir. ¹²⁸

Aproape la fel povestește întâmplarea un alt scriitor al veacului al XV-lea, Callimachus (Filippo Buonaccorsi), umanist și sfetnic al curții polone între 1472 și 1496 ¹²⁹. După moda vremii și tendința obișnuită literaturii Renașterii, el introduce însă în povestirea sa figura unui luptător de frunte al Moldovenilor, «Lucius Aproxianus», pe care îl învinge în luptă cavalerască Zbigniew de Olésnica, înainte ca Polonii să pătrundă în pădure, unde îi așteaptă cursa pregătită de Moldoveni ¹³⁰. În secolul următor, Stanislav Sarnicki, în *Analele sale*, descrie stratagema prăvălirii copacilor din munți, cu prilejul luptei lui Ștefan cel Mare în Codrul Cosminului și adaugă că «această s'a întâmplat la ai noștri aproape în aceleași locuri [...] sub Cazimir cel Mare». Cromer și Bielski repetă aproape cuvint cu cuvânt povestirea lui Dlugosz, iar dintre cronicarii noștri Ureche o însemnă, amintind totuși că «letopiseșul nostru de feciorii lui Ștefan Vodă, ce pomenim mai sus, nimica nu scrie [...] iar noi n'am lăsat să nu însemnăm nici de feciorii lui Ștefan Vodă, căci nu poate să fie adevărat că nu părtește cronicariul Bielskii alor săi, ce scrie poticala ce au petrecut Ștefan Vodă cu ajutorul lor, de au perit cu toții» ¹³¹. El s'a izbit însă cel dintâi de greutatea de potrivire a datelor, 1359 fiind «văleatul când au stăut domn Dragoș Vodă» după tradiția țării, iar un Ștefan Vodă nu se ivește decât tocmai după domniile lui Petru, din neamul Mușat, și a lui Roman, în ultimii ani ai veacului al XIV-lea. Ureche, ținând seamă de calitatea informației, crede însă că «letopiseșul latinesc putem cunoaște că poate fi mai adevărat, că fiind oamenii așezați dedemult...». Cantemir are și el cunoștință de cearta fiilor de domni din cronica lui Dlugosz, dar nu lămurește contrazicerea cronologică ce o cuprinde ¹³². Dintre istoricii moderni, Xenopol credea mai întâi într'o confuzie a cronicarului polon: 1359 în loc de 1395, an ce s'ar fi încadrat mai bine în domnia lui Ștefan I dela sfârșitul secolului ¹³³. Onciul, din potrivă, socotea mai exactă data indicată de Dlugosz, dar nu s'a ocupat decât în treacăt, în studiile sale mai vechi, de acest episod. «Pentru lămurirea lucrului ce ne interesează, fie de ajuns a observa că acele certe de domnie între niscari frați Ștefan și Petru, numiți fii ai unui voevod moldovenesc Ștefan, nu pot să privească nicidecum pe următorii primului Ștefan al analelor indigene, căruia a urmat Juga la Domnie. Dacă sunt adevărate, ele se pot raporta numai la certele urmate după Bogdan I în timpul lui Cazimir cel Mare al Poloniei, cam pe la 1360 unde și sunt însemnate, sau puțin mai în urmă la 1365, în care timp și diplomele ungurești adevăresc certe de domnie în Moldova între Bogdănești și rudele Dragoșeni ale acestora. Fieînd însă numiții voievozi adevărați ca Domni ai Moldovei în analele Țării — cari cunosc și pe mai vechii Dragoș și Sas, despre a căror existență istorică ca voievozi în Moldova îmi rezerv a trata altă dată — ei cată să fi fost numai niște pretendenți și poate fii ai nepotului lui Bogdan, Ștefan, care după o diplomă ungurească din 1349 venise cu unchiul

¹²⁸ *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei*, Rev. Ist. Română, X, pp. 239—240.

¹²⁹ I. Nistor, *Lucius Aproxianus, eroul Țării Șipenițului*, *ibid.*, 134—35.

¹³⁰ *Vita et mores Sbgnei Cardinalis*. Cf. Nistor, *op. cit.*, p. 139 și urm.

¹³¹ Gr. Ureche Vornicul și Simion Dascălul, *Let. Țării Moldovei*, ed. C. C. Giurescu, p. 14.

¹³² *Descriptio Moldaviae*, cap. II (ed. Acad. Române), p. 40.

¹³³ Cf. *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, a. II, vol. IV, p. 716.

său Bogdan în Moldova. Ca acest Ștefan să fi ajuns după Bogdan la Domnie, nu este cunoscut și nici probabil: dar poate să fi purtat numele de Voivod și să fi luat la ocuparea țării un mic teritoriu în stăpânire.¹³⁴ Această interpretare a fost reluată în zilele noastre de Dl. I. Nistor.

Nicolae Iorga, fără a contesta realitatea faptelor povestite de Długosz și numele voievozilor pomeniți cu prilejul expediției polone, consideră că frații învrăbiți sunt Petru și Ștefan, fiii Mușatei, care au domnit în Moldova câteva decenii mai târziu. Tatăl lor va fi fost Ștefan, altul decât nepotul lui Bogdan, care își va fi manifestat dreptul la scaunul Moldovei în criza izbucnită după moartea lui Iațcu. Data trebuie deci strămutată dela 1359 la 1374 sau 1375; ea n'ar mai coincide cu domnia lui Cazimir în Polonia, ci cu cea a lui Ludovic de Anjou, moștenitorul lui, și în același timp rege al Ungariei¹³⁵.

Mai amănunțit a dezvoltat acest punct de vedere Radu Rosetti, în studiul său «despre succesiunea domnilor Moldovei dintre Iațcu și Alexandru cel Bun»¹³⁶. Nici el nu tăgăduiește realitatea faptelor și temeiul informației: «Bogăția argumentelor și faptul că [...] Długosz, însuși canonic al capitolului Cracoviei, a stat în legături amicale și frecvente cu cardinalul Sbigniew, episcopul Cracoviei și nepotul de fiu al celui Sbigniew de Olénica, unul din cei doi oșteni cari au luat parte la lupta dela Plornyni [...] dă povestirii istoricului polon un deosebit caracter de autenticitate.» Data însă trebuie să fie greșită, deoarece în Moldova la 1359 nu domnea Ștefan, ci Bogdan: «dacă în Moldova dela 1359 ar fi existat și alte voievodate, dacă ar fi avut ființă și alte lupte pentru domnie decât acelea purtate de Bogdan cu Sas și fiii săi, susținuți de regele Ludovic, zdrobirea celui dintâi de către puternicul stăpânitor al Ungariei ar fi fost pentru acesta un adevărat joc.»¹³⁷ Scriind în a doua jumătate a veacului al XV-lea, după povestirile culese dela nepoții luptătorilor din Moldova, Długosz putea greși cu vreo cincisprezece ani, iar mențiunea regelui Cazimir, a cărui domnie știa că se încheiasă la 1370, ar fi rezultatul aceleiași confuzii. Dacă înlocuim data ce nu se poate menține (1359) cu alta mai recentă, 1374 sau 1375, adică sfârșitul domniei lui Iațcu, fiul lui Bogdan, când linia directă a descălecătorului s'a stins, găsim un moment mai potrivit, în ce privește conjunctura generală a împrejurărilor ce le cunoaștem, pentru o luptă lăuntrică între doi fii de domni și o intervenție din afară în succesiunea scaunului moldovenesc. Pomelnicul dela Bistrița alcătuit la 1407, la începutul domniei lui Alexandru cel Bun așează într'adevăr după Iațcu și înainte de Petru Voievod, a căror existență e confirmată de alte documente, pe un Costea Voievod, despre care nu avem nicio altă știre. Domnia lui trebuie să fi fost de scurtă durată, dar nu avem motive să ne îndoim de realitatea ei¹³⁸. Urmașii săi, Petru, Roman și Ștefan sunt cunoscuți ca «Mușatini» fără să se poată preciza îndeajuns dacă acest nume li aveau dela tatăl lor¹³⁹, sau dacă li se trage dela mama lor, Mușata, echivalentul românesc, cum s'a observat de curind¹⁴⁰, al numelui latin Margareta, cu care această principesă apare în unele documente. Fapt este însă că la 1388 actul prin care regele Poloniei Vladislav Jagello amănetează ținutul Pocuției voevodului Moldovei Petru, pentru un împrumut de 4 000 de ruble, nu amintește decât de el și de fratele său Roman, cu copiii lor. Al treilea frate, Ștefan, nu e pomenit deși a ajuns și el mai târziu la domnie, nici al patrulea, numit Mihail; «această omisiune [...] dovedește că pentru regele Vladislav cât și pentru Petru și Roman, Ștefan și Mihail Mușat erau excluși dela succesiunea domniei»¹⁴¹, ceea ce dă loc presupunerii că fusese o ceartă între frați, învinșii pierzând dreptul lor la moștenire. Combinând astfel textul croniciei lui Długosz cu pomelnicul dela Bistrița, Rosetti constată mai întâi că «Ștefan» tatăl celor doi voievozi în ceartă, trebuie să fie Costea din pomelnic; data trebuie strămutată cu vreo 15 ani, pe la 1374 sau 1375, iar ținând seamă de actul dela 1388 al regelui Poloniei, «obținem următorul șir de fapte: După moartea lui Iațcu, prin influența sau acțiunea efectivă a Domnului Țării Românești a venit în scaunul Moldovei Costea Mușat,

¹³⁴ Cf. acum *Opere complete*, I, pp. 29—30.

¹³⁵ *Geschichte des Rumänischen Volkes*, I, p. 285; cf. *Bulletin de l'Institut du Sud—Est européen*, I, 1914, p. 163, și *Rev. istorică*, I, 1915, pp. 181—182; *Hist. des Roumains*, III, pp. 315—316.

¹³⁶ În *Viața Românească*, XV, 1923, p. 363 și urm.

¹³⁷ *Ibid.*, pp. 369—370.

¹³⁸ Cf. C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, I⁵, p. 444.

¹³⁹ Numele fiind mai răspândit în Muntenia și Ardealul de miază-zi (cf. în regiunea Hațegului un «Musath» amintit și de N. Iorga, *Hist. des Roumains*, III, p. 314, în 1363, *Doc. Hist. Valachorum*, no 124, p. 164), i se presupunea o origine sudică, chiar o înrudire cu Basarabii.

¹⁴⁰ Șt. Pascu, *Contribuțiuni la ist. Românilor*, p. 48.

¹⁴¹ R. Rosetti, *op. cit.*, p. 375.

o rudă sau un fiu al lui Radu, căsătorit cu o ungară de neam mare, probabil fiica Voevodului Ardealului numită Margareta. Dacă într'adevăr acea Margareta ar fi fost o fiică a lui Ștefan de Losonc, care a fost voevodul Ardealului, s'ar fi putut întâmpla ca instalarea noului domn al Moldovei să fi fost, precum am presupus [...] datorită acțiunii combinate a lui Radu cu neamurile ardelenale ale Margaretei. Costea murind în curând, i-a succedat la tron fiul său mai mare, Ștefan, dar al doilea fiu, Petru, era mai iubit de popor din pricina caracterului său mai generos, probabil și mai blând decât acel al fratelui mai mare care se va fi făcut dela început mai impopular, iar Petru era poate și mai iubit de puternica sa mamă. Cu ajutorul unor diregători unguri dela graniță¹⁴², poate chiar prin acel al lui Ștefan de Losonc însuși dacă acesta îi era bun, și cu concursul numeroșilor nemulțumiți din țară, izbutește să alunge din domnie pe Ștefan, silindu-l să fugă în Polonia... ». În această țară însă, dacă admintem îndreptarea cronologică propusă, nu mai domnea Cazimir, căruia îi urmasa la 1370 Ludovic cel Mare, reprezentat prin mama sa, regina Elisabeta — ea însăși din dinastia polonă —, iar pe urmă de vărul său Vladislav de Oppeln. Către acesta din urmă s'ar fi îndreptat Ștefan pentru ajutor. « Astfel se explică faptul, ne lămurește Rosetti, că pe de o parte unii diregători unguri ai regelui Ludovic, solicitați poate de Doamna văduvă Margareta, au putut să susție pe Petru pentru a scoate din scaun pe Ștefan, iar ca, pe de altă parte, locțiitorul acestui rege în Polonia să caute să readucă cu trupe polone, în același scaun, pe izgonitul Ștefan. »¹⁴³.

¹⁴² Astfel traduce R. Rosetti pe « provincialii unguri » din textul lui Długosz.

¹⁴³ R. Rosetti, *ibid.*, p. 376.

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ LA ACADEMIA ROMÂNĂ: „IOAN INOCHENTIE MICU-KLEIN. 300 DE ANI DE LA NAȘTERE”

La 18 ianuarie 1993 în organizarea Academiei Române s-a desfășurat sesiunea științifică „Ioan Inochentie Micu-Klein. 300 de ani de la naștere”, consacrată personalității ilustrului lider religios și politic al românilor transilvăneni în secolul al XVIII-lea și locului său în istoria românească.

Manifestarea a reunit, după cuvîntul de deschidere rostit de președintele Academiei Române, acad. Mihai Drăgănescu, un număr de șapte comunicări.

Comunicarea acad. Ștefan Pascu *Ioan Inochentie Micu-Klein. Între umanism și iluminism* s-a ocupat în secvențe aproximativ egale de două personalități ale culturii românești ani-versate în această perioadă: Nicolaus Olahus și Inochentie Micu. Ștefan Pascu a fixat activitatea lui Inochentie Micu pe coordonatele celor două curente culturale majore. Inochentie Micu este văzut ca un continuator al umanistului Nicolaus Olahus. Comunicarea a scos în evidență conținutul esențial — plingerile adresate de el oficialităților din Transilvania și de la Viena, reprezentînd interesele națiunii române din Transilvania, indiferent de confesiune, cu argumentele moderne invocate în sprijinul revendicărilor sale, în acord cu filosofia secolului luminilor. Crearea la Blaj a unei catedre culturale românești, cu școlile și seminarul de acolo, se înscrie în același spirit iluminist.

Acad. Augustin Buzura în comunicarea *Ioan Inochentie Micu-Klein și spiritul ardelen* a reliefat latura tragică a personalității lui Inochentie Micu, spiritul de sacrificiu și devotamentul său față de națiune. Pornind de la cazul lui Inochentie Micu se propune o radiografie a spiritului ardelen, componenta tragică fiind una din valențele sale.

Comunicarea I.P.S. dr. Antonie Plămădeală *Ioan Inochentie Micu-Klein și lupta pentru independența Bisericii sale* s-a ocupat de raporturile lui Inochentie Micu cu Roma și importivirea sa față de încercările de latinizare a bisericii unite din Transilvania; s-a insistat asupra problemei teologului iezuit de pe lingă episcopul român. A fost prezentată activitatea lui Inochentie Micu în Transilvania și conturarea luptei în anii exilului la Roma. Comunicarea, a subliniat rolul lui Inochentie Micu în lupta românilor transilvăneni, urmașii săi de ambele confesiuni, de la unitul Petru Pavel Aron și pînă la ortodoxul Andrei Șaguna, continuîndu-i opera.

Comunicarea prezentată de mitropolitul ortodox al Ardealului nu a fost lipsită de referințe la problemele confesionale actuale și mai ales de accente polemice la adresa bisericii unite. Una din concluziile la care conduce afirmația ierarhului ortodox că „nu e posibil dialogul [între ortodocși și uniți — n.n.] și pentru că istoria Unirii nu e elucidată” este necesitatea relutrii acestor extrem de importante problematici într-o manieră care să depășească interesul confesional.

Comunicarea prof. univ. dr. Liviu Maior *Ioan Inochentie Micu-Klein și nașterea petiționarismului* a precizat condițiile în care s-a desfășurat acțiunea politică a lui Inochentie Micu. Apariția Imperiului habsburgic în Transilvania (care a dat românilor posibilitatea de a-și găsi un aliat) și Unirea unei părți a românilor cu Biserica Romei (ce a constituit prima fisură în sistemul de stări din Transilvania) au fost cei doi factori care au favorizat nașterea petiționarismului românesc. Petiționarismul a fost promovat mai întii de către uniți, iar mai apoi, după edictul de toleranță al Mariei Tereza, și de către ortodocși. Istoricul clujean a fixat locul lui Inochentie Micu în istoria petiționarismului românesc din Transilvania. Supplexul acestuia din 1744 a fost model pentru „Supplex Libellus Valachorum” din 1791. Petiționarismul secolului al XIX-lea a purtat pecetea lui Inochentie Micu; ilustrul episcop este invocat mereu, inclusiv în memorandumurile din 1881 și 1892.

Comunicarea cu titlul *Ioan Inochentie Micu-Klein, întemeietor al filosofiei de școală ardelenă*, prezentată de prof. univ. dr. Gheorghe Vlăduțescu, s-a referit la activitatea de organizator de școli a episcopului unit și la rolul școlilor de la Blaj în deschiderea culturii românești spre filosofia iluministă. Inochentie Micu nu a avut operă filosofică propriu-zisă. Abia peste cîteva decenii Samuil Micu va deveni primul filosof român modern, punînd (alături de Dimitrie Cantemir) bazele filosofiei românești.

Dr. Alexandru Surdu a realizat o paralelă între Dimitrie Cantemir, Inochentie Micu și Titu Maiorescu, scoțind în evidență momentele identice în biografia și destinul lor (comunicarea *Ioan Inochentie Micu-Klein și începuturile culturii filosofice românești*).

Acad. Eugen Simion a prezentat, în comunicarea *Ioan Inochentie Micu-Klein – un portret spiritual*, datele semnificative ale biografiei lui Inochentie Micu și a analizat singura operă a acestuia, *Illustrum poetarum flores*, alcătuită la Roma în timpul exilului și publicată de curind. Aceasta este de fapt o crestomație de poezie latină, în limba originală, având ca model o mai veche antologie italiană cu același titlu. Inochentie Micu a adăugat textele nerezultate, ceea ce dă culegerii valoarea unui manual de morală, aspect ilustrativ pentru portretul spiritual al episcopului. Comunicarea s-a referit și la „spiritul ardelean”, la a cărui conturare au contribuit Inochentie Micu și urmașii săi.

Viorel Achim

SIMPOZION INTERNAȚIONAL: „LITERATURA, ARTA, MUZICA ȘI FOLCLORUL EVREIESC ÎN CENTRUL ȘI SUD-ESTUL EUROPEI”, CLUJ, 21–23 OCTOMBRIE 1992

În zilele de 21–23 octombrie 1992, a avut loc la Cluj-Napoca al doilea simpozion internațional organizat de Institutul de iudaistică și istorie evreiască „dr. Moshe Carmilly”. Menționăm că lucrările primului simpozion (1991) au fost publicate anterior în „Studia Iudaica”.

Tema principală a simpozionului actual a fost „Literatura, arta, muzica și folclorul evreiesc în Centrul și Sud-estul Europei”.

Unele comunicări au cântat să dea răspuns la formarea curentelor ce au frământat masele evreiești în special în condițiile falimentului ideilor asimilaționiste și căile de urmat pe linia păstrării identității lor începând cu sfârșitul secolului trecut (Lya Benjamin: *Evreitate modernă, diaspora, creativitatea în contextul local*, Csengeri Imre: *Sionismul și literatura politică din Transilvania, secolele XIX – XX*).

Au fost abordate un număr de probleme istorice. Prof. Schweitzer József a evocat aspecte ale istoriei evreilor din Transilvania, în secolele XVII – XIX. Pompiliu Teodor s-a referit la *Istoria evreilor în istoriografia românească*, scoțind în evidență în special activitatea lui B. P. Hașdeu și N. Iorga.

S-a încadrat în domeniul istoriei culturii comunicarea lui Moshe Carmilly, *Scriptorii evrei din Transilvania și Banat confrunțați cu cenzura în secolul XIX*. Comunicarea a scos în evidență că oamenii condeiului evrei au fost nevoiți pe lângă cenzura oficială funcțională până la mijlocul secolului, să adopte tot timpul și o autocenzură impusă de poziția intolerantă a unor forțe politice față de identitatea evreiască. Eugen Glück și Liviu Rotman au prezentat probleme ale învățămîntului evreiesc (*Învățămîntul primar evreiesc din Transilvania 1848–1918, Instrucție școlară și structuri sociale la evreii din România la întâlnirea secolelor XIX și XX*). Lucian Năstase a vorbit despre *Publicul evreiesc în Universitățile românești (1864–1941)*.

O seamă de contribuții au încercat să definească elemente ale unor aporturi evreiești la dezvoltarea culturii din România (Cornel Crăciun: *Pictori evrei în România interbelică*, Raoul Șorban, *Pictori evrei din Transilvania de Nord victime ale holocaustului*, Hermann Maiorovici: *Compozitori evrei din Transilvania: M. Eisikovits, A. Boskovits*). Tot de acest capitol se leagă și comunicarea lui Ivan Sanders: *Teme evreiești în operele lui Illés Kaczér*, scriitor originar din Transilvania.

Interferențe culturale româno-ebraice au fost abordate de Tiberiu Graur (*Cadre ale gândirii tradiționale evreiești și românești în spațiul carpatic*), Ioan Chirilă (*Interferențe culturale româno-ebraice în literatura religioasă a secolelor XVIII – XIX*) și Virgil Florea (*Contribuții evreiești la folcloristica românească – Lazăr Săineanu*).

Activitatea unor ebraiști români, respectiv promotorii ai cunoașterii valorilor culturale evreiești a fost prezentată de I. Kara (*Din activitatea editorială în limbi străine a lui Gheorghe Asachi. 150 de ani de la primele tipărituri cu litere ebraice, la Institutul „Albina” din Iași*), Ladislau Gyémánt (*Un ebraic român al epocii luminilor – Ion Budai Deleanu*) și Mircea Popa (*Lumea evreiască în romanul românesc de la sfârșitul secolului al XIX-lea*).

Nu putem uita nici străduințele Nadiei Badrus, *Repere de cultură evreiască dinainte de 1700 în Biblioteca Brukenthal*, atrăgând atenția asupra însemnatului fond de carte iudaică aflat în depozitul respectiv.

Simpozionul actual s-a dovedit a fi superior celui precedent atât prin numărul cit și prin bogăția datelor încorporate în comunicările prezentate. Simpozionul a fost secondat și de alte manifestări culturale de profil.

Sperăm că în scurt timp comunicările vor fi citite în „Studia Iudaica” II.

Eugen Glück

AL XVIII-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE ISTORIE MILITARĂ, TORINO, 30 AUGUST—5 SEPTEMBRIE 1992

Înscriindu-se tematic în seria manifestărilor științifice comemorative menite să marcheze împlinirea a 500 de ani de la descoperirea Lumii Noi, cel de-al XVIII-lea Congres Internațional de Istorie Militară, aflat sub înaltul patronaj al Președintelui Republicii Italiene, și-a desfășurat lucrările la Torino, în perioada 30 august — 5 septembrie 1992.

Festivitatea inaugurală a fost animată de mesajul adresat participanților la Congres de către Giovanni Spadolini, Președintele Senatului Republicii.

Interesul viu pe care l-a suscitat tematica celor cinci secțiuni consecutive a fost relevat și de prezența la dezbateri a unui număr de 180 de delegați reprezentând 33 de țări.

Delegația română, formată din șase istorici militari, condusă de generalul-maior Ion Safta, președintele Comisiei Române de Istorie Militară, a înscris în Actele Congresului și a susținut în plen trei comunicări științifice: „Arta militară românească în epoca Renașterii, componentă originală a artei militare europene”; „Voluntari români în armata americană în primul război mondial”; „Un punct de vedere românesc asupra victoriei spaniole de la Cajamarca (1532)”.

Maiorul Mircea Dogaru a fost desemnat să conducă, în calitate de președinte, lucrările Congresului în sesiunea din după-amiaza zilei de 1 septembrie.

În contextul activităților cuprinse în programul științific al Congresului, în zilele de 30 și 31 august au avut loc ședințe ale Comitetului de Bibliografie al Comisiei Internaționale de Istorie Militară Comparată, iar în ziua de 2 septembrie s-a întrunit în ședința de lucru Comitetul Internațional al Arhivelor Militare.

În cadrul ședințelor Comitetului de Bibliografie al C.I.H.M.C. a fost prezentat numărul 13/1992 al lucrării „Bibliographie internationale d'histoire militaire” în care C.R.I.M. a inclus un număr de 28 de titluri de carte de istorie românească, elaborate de autori și colective aparținând principalelor institute și universități din România și Republica Moldova. Cercetătorul științific Dumitru Preda a fost desemnat să coordoneze elaborarea lucrării enciclopedice „Bibliographie sur les Historiographies Militaires nationales”, preconizată a vedea lumina tiparului cu ocazia Congresului Internațional de Istorie Militară din 1995.

Planul Comitetului Internațional al Arhivelor Militare a reținut cu interes, ca premică în domeniu, apariția în curând a lucrării „Proiecte și planuri de apariții ale Marelui Stat Major Român până la 1916” și intenția includerii sale în circuitul științific internațional.

În finalul acestor semnalări se cuvine a fi relevate atât climatul științific benefic, cât și prestația ireproșabilă a organizatorilor, care au facilitat delegației române, stabilirea de contacte bilaterale vizând colaborarea în perspectivă, în centrul atenției situându-se constituirea a șase noi comisii mixte de istorie militară, structurarea unor programe pe la zăd de reciprocitate, efectuarea de stagii echivalente în arhivele istorice militare, publicarea unor lucrări fundamentale în regim de parteneriat.

Mihai Grigore

CONGRES INTERNAȚIONAL: „L'ITALIA TRA RIVOLUZIONI E RIFORME: 1831—1846”, PIACENZA, 15—18 OTTOBRE 1992

Cu tematica generală „Italia între revoluții și reforme: 1831—1846”, Institutul de istorie risorgimentală italiană a organizat la Piacenza (15—18 octombrie 1992) un congres internațional ce și-a propus să promoveze înțelegerea contextului social, economic și cultural care a dus la faptele și schimbările de la jumătatea secolului. Pentru arcul cronologic menționat a fost supus aprecierii critice comportamentul suveranilor statelor peninsulare primum

față de reforme (Alfonso Seirocco), s-a deschis larg o fereastră asupra lumii oamenilor de literă și a felurilor în care ei au întâmpinat ideile politice (Mario Scotti), s-a examinat stadiul cercetării și progreselor științifice inclusiv în raport cu alte țări occidentale (Vincenzo Cappelletti), s-a aprofundat procesul de formare a promotorilor reformei cu interesanta comparație între componentii generațiilor care le-au pilotat (Umberto Lezra). În planul infrastructurilor economice s-au studiat căile ferate și transporturile (Giulio Guderzo). O altă problematică de bază abordată a fost aceea a învățământului, pătrunsă indeosebi prin acele experiențe educative devenite posibile grație adăugării unor noi structuri celor confesionale (Giuseppe Talamo). Cum patosul religios n-a fost nici el străin epocii, congresul n-a putut să nu se interogheze și asupra elementului reînnoitor de inspirație catolică (Giacomo Martinà).

Tema inaugurală „Criza politică după cotitura din 1830–1831 și începuturile formării programului național” prezentată de Giovanni Spadolini, președintele Senatului, s-a constituit într-o iluminantă introducere la problematica specifică penetrată prin intermediul exponenților majori ai culturii timpului dominați de statura emblematic-înaltă a lui Mazzini, fondatorul *Tinerii Italiei* și al *Tinerii Europei* în gestație concomitentă în mintea lui spațiind vast peste exacerbarile naționalismelor retrograde și tentația rasistă. Confruntând situația italiană cu aceea a altor țări europene în căutarea propriei resurecții, ilustrul istoric și om de cultură a invitat implicit la instituirea celei mai frapante dintre paralele: *cazul Italia – cazul România*.

El a diferențiat între două tipuri de democrație, una liberală, reprezentantă a aspirațiilor elitelor, a unor minorități operante mai cultivate aparținând păturii mijlocii legate în genere de instituția monarhică, și o altă radicală, reprezentată prin elementele mai romantice și mai revoluționare ale burghezicii, a neliniștilor și frământărilor sociale în rindurile primelor nuclee populare, întretesută cu bătăliile naționalităților, cu idealuri republicane, cu incipiente programe socializante.

Dacă gândirea democratică moderată nu a trecut dincolo de finalitatea independenței, țelul ultim mazzinian a fost unitatea națiunii italiene, legitimizate în botezul de foc al lăunilor asediului Romei din 1849, născute în 1861 și reînscute în 1946, date de identificare repropuse meditației tinerilor împreună cu valorile risorgimentale, definitorii pentru Italia și deopotrivă pentru România.

Dintr-un astfel de spirit de abordare și înțelegere ca și din comunicări și intervenții ale unor istorici neitalieni – Alberto Gil Novales, John Davis, Angelo Ara, Philippe Gut, Stefan Delureanu – au rezultat imaginea și conotațiile unei epoci risorgimentale depășind limitele Italiei prepașoptiste, percepute prin prismă spaniolă, britanică, austriacă, franceză și română, la masa rotundă rezervată „Europei și problemelor italiene”, prezidată de Emilia Morelli. Epoca risorgimentală n-a mai apărut astfel doar ca o etapă istorică a cărei rațiune să fi rezidat exclusiv în națiunea italiană, epuizându-și ca atare într-însa întreaga potențialitate între barierele statelor preunitare, ci în internaționalitatea unei mișcări strins legate de realități europene contemporane, atât pentru că și alte popoare trăiau paralel o experiență analogă, cât și pentru că politica europeană așa cum fusese codificată restrictiv la Congresul de la Viena, ca și opinia continentală, nu puteau întirzia nedefinit să ia act de existența unei naționalități italiene, de tot mai clare, caracterizanta ei individualizare în același spațiu unde putuse fi definită în 1815 ca o simplă expresie geografică.

Intervenția personală a încercat să ilustreze cum au fost percepute în lumea românească problemele italiene, plecând de la premisa că între fervoarea ideilor de înnoire, năzuințe de reformă și mișcări insurecționale, Italia epocii tinde să asume în ansamblul ei valoarea de model risorgimental de primă referință. Interpretă a spiritului occidental latin la Dunărea de Jos, România modernă își dobândește elanul edificator specific acestuia tocmai datorită recuperării vocației prin excelență fondatoare a romanității, a cărei reînviată conștiință devine factor psihologic fundamental al renașterii ei național-politice și civile. Efect al mitizăției, religioasei amintiri a Romei străbunilor, cea mai veche între cele păstrate, Occidentul va însemna pentru români, înainte de toate, Italia.

Cu Sardinia și Regatul celor Două Sicilii, Italia întemeiază în Principate primele reprezentanțe consulare. Despre acea țară răpusă aduc în patrie din instructive călătorii, impresii vii și observații stimulante, boieri evoluți ca Dinicu Golescu și Nicolae Șuțu ori institutori avizați precum Ioan Codru Drăgușanu. Din petrecerea lor italică extrag substanță prepoetică pentru opera lor literară reflectând pe lângă un exotism de rigoare și speranțe statornice de liberă propășire, scriitorii romantici ca Negri și Alecsandri. Întreaga presă născută cu o rubrică rezervată ei, ilustrează concepte, aspirații, programe și acte ale aceleiași Italii în fremătare patriotică și neîncetată mișcare regeneratoare care în simultaneitate cu procesul palingenetic trăit de români îi pot inspira la fapte asemănătoare.

Statutul de dublă subordonare externă al Țărilor Române nu lasă nici un spațiu de manevră pentru o mutație decisivă de direcție în conduita quasi prescrisă a domnilor și guvernanților. Bune rațiuni pentru ca ele să fie interesate de progresul relațiilor lor cu statele italiene preunitare există, în primul rînd de ordin comercial, singurele de altfel relevate în acte interne ori în rapoarte consulare. Criterii ideale ca de pildă cele propulsate de comuna latinătate, de destinul politic similar sau de similitudinea și paralelismul programului risorgimental sînt inexistente printre impulsurile obișnuite ale orientării deținătorilor tronurilor din Principate ca și printre cele pe care se întemeiază inițiativele reprezentanților diplomați sarzi ori napolitani.

Anterior veacului, legăturile spirituale ale românimii cu Italia au caracter ocazional fiind întreținute de un număr foarte redus de personalități. Particularitățile incipientei culturi risorgimentale romantice reflectă cu precădere printre români, în afara exaltatei romanități, italianitatea, redescoperirea Europei, un prim europenism iluminist. Descendența din Roma începe să se constituie pentru intelectualurile privilegiate într-un apel care angajează posteritatea să-i cultive universalitatea tradițiilor culturale și civile, să opereze stimulată de exemplul eroicelor, memorabilelor *geste* ale străbunilor, de virtuțile atribuite lor. Din vasta, spectacularea afirmare italică în act, derivă o mai intensă participare la patrimoniul italian de valori, precumpănitor lingvistic, literar și civil iar în timp o tendință tot mai răspîdită pe ambii versanți carpați de a identifica în italienii epocii, campioni ai unei bătălii emancipatoare europene de luat ca exemplu în lupta pe care cu țeluri identice românii o dau în paralel.

Inițial capacitatea de influențare a unei Italii încă prersorgimentale se manifestă mai mult în planul civilizației decît în cel literar, unicul caz paradigmatic în materie fiind acela al lui Vittorio Alfieri. Teatrul alfierian este chemat de ilustrii italieniști Gheorghe Asachi și Ion Eliade-Rădulescu să reînsușească românii credință, simț civic, patriotism, conștiința drepturilor și a datoriilor omului într-un moment în care — la Napoli — Giuseppe Ricciardi observă utilitatea sa maximă pentru „națiunile corupte”, pătruns cum era de vocația restaurării acelor virtuți civice care făceau din el „o școală de pură și înaltă simțire”.

Percepția națională a concretei realități italiene privește în acest arc cronologic mai cu seamă Regatul lombardo-venețian, Marele Ducat al Toscanei; Statul pontifical, Sardinia și Regatul celor Două Sicilii. Deschiși invitantelor comodități ale civilizației urbane și progreselor zonelor rurale inclusiv prin rolul lor public de protagoniști provenind din țări în întârziere în raport cu Italia, cei dintîi călători români în care prevalează simțul practic își îndreaptă atenția către rezultatele activității umane, urbea și satul italic propunîndu-se inteligenței și hărniciei românești ca termen de comparație și indemn la imitație în ascensiunea civilă. Economia agrară și industrială italiană va fi și după Dinicu Golescu, Nicolae Suțu și Ioan Codru Drăgușanu obiect de studiu pentru observatorii împinși de tensiunea morală și de concretețea țelurilor să amelioreze condiția social-umană a compatrioților, valorizînd cunoștințe științifice și tehnologice, servind exigențele lor de înnoire materială și civilă îndeosebi prin aportul stimulativ al spiritului întreprinzător, al pragmatismului lombard.

Dacă unicitatea Veneției s-a reflectat pentru Dinicu Golescu în „minunile” operate de ea, Costache Negri o serbează în gloria trecutului ei și în intensă fervoare cu care i se revelează în Italia mai mult ca oriunde, simpatia pentru patria aservită, incitantă la aversele împotriva opresorilor și la doruri naționale fecunde pentru țara sa. Cu Ion Maiorescu e valorizat impulsul italianității stirpei la cunoașterea reciprocă, italianul și românul puși de el să dialogheze întrevăzînd în contacte, schimburi și progrese ale spiritului, forme ale vocației popoarelor la asociere și certitudinea inserării românilor între națiunile civile ale Europei. Cel mai mare italianist al epocii, Eliade-Rădulescu doctrinar al absorbirii totale a italianității recomandă conaționalilor nu numai modelarea limbii după italiană ci și asumarea Romei ca ghid universal. Tipărirea în 1843 a cărții lui Silvio Pellico „Datoriile oamenilor” este pentru traducătoare; Ermiona Asachi, o fericită oportunitate de a prezenta eficace cititorilor nobila încercare a întregului grup al liberalilor lombarzi din jurul revistei *Il Conciliatore*, încheiată tragic, de a crea o conștiință etico-politică în net contrast cu paternalismul habsburgic dominant. Asimilarea ideilor celei de a treia Rome, mazziniene, va constitui componentă de bază a mesianismului generos al corifeilor „partidei tinerilor”, un fel de *România Jună* în care ecoul Apeninilor și Alpiilor răsună dinainte de indemnul transmis de la Paris de viitorul coleg al lui Mazzini în Comitetul Democratic European, Dimitrie Brătianu. Ea se naște pe Sena, precizare care poate explica și ea de ce Franța și Italia au putut coexistă egal iubite în inimile latinilor din Orient, niciodată în discordanță, niciodată divizate din cauza sterielelor, contraproductivelor polemici asupra epuizării rolului istoric al uneia sau a primatului civil al celeilalte.

Miscările și tentativele revoluționare din 1831 și 1833, expediția în Savoia din 1834, repetatele ridicări ale Romagnei în 1843 și 1845, generala cîrvesceală din 1846—1847, variațiile formelor în care s-a exprimat în Italia preunitară ostilitatea față de Austria, papalitate

sau Bourbonii de la Napoli, au alimentat viziunea cititorului presei române în care principiile și finalitățile programatice ale mișcării risorgimentale. Lupta italienilor ocupau primul loc încă înainte de 1848. După invadarea Savoiei cînd opinia românească a putut avea prin mijlocirea presei franceze republicane semnificative revelații asupra lui Mazzini, episodul din 1844 al fraților Bandiera a servit amplificării imaginii ei despre mazzinism și spiritul revoluționar în Peninsula. Percepția mișcării unitare italiene va fi îndeajuns de limpede în spațiul românesc anterior revoluției, frecvența și numărul coloanelor rezervate ei în ziare și periodice atestînd evidenta creștere a interesului public. În trei numere consecutive ale *Gazetei Transilvaniei* din 1847, Bariț va prezenta integral gîndirea politică a lui Massimo d'Azeglio cuprinsă în celebra „Propunere a unui program pentru opinia națională italiană”, document de bază al liberalismului moderat. Asemeni foilor barițiene. *Curierul Românesc* va ilustra starea de spirit a Italiei preunitare, impunătoarea voință de modernizare și emancipare, vastul cadru al fermentilor insurecționali, al propunerilor de reformă, al dinamicei realității culturale și politice peninsulare, preanunțare a unui viitor mai bun pentru poporul italian și pentru orice națiune ce năzuia să redobîndească forța morală și încrederea în sine. Experiența risorgimentală a unei națiuni asuma astfel valoare europeană, un înțeles pus în lumină și de George Bariț care semnalase românilor transilvăniți că nu numai lor cum de ani de zile Italia merita să atragă cu statornicie interesul public în mod determinant, cum atenția Europei se concentra tot mai mult asupra acelei țări a cărei dinamizare iesită din comun îi prefigura ca pe o certitudine transformarea care avea să se producă.

Donă episoade de la Dunărea de Jos traduc simbolic atitudinea populară față de Italia. La abordarea în 3 martie 1838 la Galați a pavilionului consulatului Sardiniei a fost prezentă pe lîngă sudiiți respectivi și o mulțime de cetățeni ai urbei. Repetatele lor strigăte de *evviva* au fost puse de consulul Geymet pe seama simplei curiozități ca și acelea înregistrate la umbra aceluiași stîndard de către succesorul său Castellinard în 1844, în ziua onomastică a regelui Carlo Alberto și a binecuvîntării bisericii catolice, „zi de inexprimabilă mulțumire și de adevărată glorie” rămasă „îndelung în memoria” localnicilor. Consulului i-a scăpat amănuntul că entuziasmul moldovenilor nu se manifesta la fel de fervent față de reprezentanțele unor puteri ca de pildă Rusia sau Austria. Dacă diplomații n-au știut să-și explice sensul acelei exultanțe populare, un poet a descifrat măcar una din motivații. A fost atunci, în 1844, cazul emigrantului Mario Pietro Cugino care dedicîndu-i consulului său o compunere lirică, identifica în romanitatea acestor „pămînturi antice”, rațiunea bucuriei festive a gălățenilor.

Ștefan Delureanu

CĂLĂTORIE DE DOCUMENTAȚIE ȘTIINȚIFICĂ ÎN RUSIA

În perioada 21 octombrie — 20 noiembrie 1992, în cadrul schimbului reciproc dintre Academia Română și Academia de Științe a Federației Ruse am efectuat o călătorie de documentare științifică în Rusia.

Scopul deplasării a fost, în ceea ce mă privește, completarea documentării (cu materiale diverse din sursele ruse) la tema de plan „Rusia și Sud-Estul Europei. De la hățișeriful din 1802 la anul revoluționar 1821”, ca și eventuala depistare de material inedit la o serie de lucrări anterioare.

Trebuie arătat din capul locului că din punctul de vedere al accesului în instituțiile care ne-au interesat (biblioteci, arhive, etc.) am beneficiat de o reală receptivitate și disponibilitate din partea organelor de resort ale Federației Ruse, situație care ne-a facilitat în largă măsură accesul la materialele căutate, precum și eficiența studiului și cercetării.

În genere, activitatea de investigație științifică a fost centrată pe trei principale instituții de depozitare a materialelor cu relevanță istorică: Arhiva politicii externe a Imperiului rus (Arhiv Vreșnei politiki Rossijskoj Imperijj), Biblioteca Institutului de informație științifică pentru științele sociale (Institut naučnoj informacij jo obscestvenih naykah) și Biblioteca Națională (fosta Bibliotecă publică de stat „V. I. Lenin”), toate trei cu sediul în Moscova, unde de altfel s-a desfășurat în exclusivitate șederea noastră.

Situată într-o clădire la prima vedere modestă, cu 6 etaje, în zona semicentrală a Moscovei (în apropierea stației de metrou « Serpuhovskaia »), Arhiva Politicii externe a Imperiului rus, (aparținătoare de Ministerul Afacerilor Externe al Federației Ruse), adăpostește un tezaur documentar inestimabil, ale cărui limite cronologice se întind (cu oarecare aproximație evident) de la începutul secolului al XIX-lea pînă la anul 1917.

Arhiva se caracterizează printr-o bună organizare a materialului documentar conținut, un număr de 4 registre (*Opisî*) generale facilitând consultarea patrimoniului la modul general și permițând cercetătorului delimitarea precisă (prin raportarea la opisurile speciale pe probleme, țări și epoci) a domeniului și a temei ce-l interesează de parcurs.

Condițiile de lucru destul de moderne și civilizate oferă — o spunem cu toată obiectivitatea — un excelent cadru de muncă pentru specialistul preocupat de istoria relațiilor diplomatice.

În ceea ce privește accesul în Arhiva politicii externe a Imperiului Rus, subliniez că, este prima oară după mai bine de 3 decenii cînd ea redevine accesibilă specialiștilor în istorie din țara noastră.

Pentru tema abordată de subsemnatul, a fost de o reală utilitate consultarea fondului 180 „Ambasada din Constantinople” (conținînd corespondența primită și copii după mesajele expediate de ambasadorii Imperiului rus la Constantinople cu ministerul de externe și cu țarul în speță Alexandru I), ca și a fondului 838 „Consulatul general rus din București” (pentru aceeași perioadă) și a celui cu nr. 68 („Relațiile Rusiei cu Moldova și Țara Românească pentru perioada 1801–1829 — care conține însă date și rapoarte de ordin economic, demografic și social).

Primele investigații au urmărit cu precădere corespondența ambasadorilor ruși la Constantinople, V. S. Tomaka și A. Italinski din anul 1802 cu ministerul de externe rus și cu însuși țarul Alexandru I, direcționată pe ideea accelerării încheierii unor noi reglementări privind situația Principatelor române și a statutului lor în raport cu Poarta. Semnificativ în acest sens este raportul din 2/14 iunie al ambasadorului Tomaka către ministrul de externe A. Kociubei în care îi reiterează acestuia intenția de a interveni în favoarea celor două Principate ca urmare și a numeroaselor memorii primite din partea boierimii autohtone. De altfel, diplomatul rus avea să materializeze această intenție, prin nota pe care circa 3 săptămîni mai tîrziu (24 iunie/6 iulie 1802) o adresa reis-efendiului Mahmud Raif în această problemă și care marca începutul procesului *operativ diplomatic* care avea să se încheie cu acordarea hătișerifulor din 24 septembrie același an (cf. fond 180, delo 239, p. 158–159).

În cadrul aceleiași fond documentar, am fost preocupat apoi de studierea corespondenței diplomatice ruse din anul 1821, an după cum se știe cu multiple și profunde implicații pentru istoria noastră modernă.

Materialele consultate au relevat numeroase aspecte noi, susceptibile dacă nu să modifice radical cunoștințele noastre despre amintitele evenimente, în orice caz să le îmbogățească substanțial, cu noi și interesante mărturii. Menționăm între altele detaliile privind sistemul corespondenței diplomatice ruse (organizat pe 2 sisteme paralele, cu numerotare cifrică și respectiv alfabetică, în funcție de gradul de importanță al problemelor conținute), amănunțele (mai puțin cunoscute pînă acum) privind împrejurările morții domnitorului Al. Suțu (ianuarie 1821), în fine desfășurarea evenimentelor de la 1821 în Principatul muntean — negînd pînă la sfîrșitul lunii august aceleiași an (cu noi amănunte privind refugiarea consulilor străini și a boierimii muntene la Brașov și Sibiu, intrarea trupelor turcești în Țara Românească și excesele comise de acestea, etc.).

La Biblioteca Institutului de informație științifică în științele sociale (I.N.I.O.N.) al Academiei de Științe a Rusiei, am studiat cu precădere materiale din presa vremii („*Vestnik Evropi*”, „*Sanktpeterburgskie vedomosti*”) referitoare la relațiile ruso-române din perioada de început a secolului XIX, ca și studierea unor surse bibliografice inexistente în bibliotecile din România (N. I. Popov, *Rosiija i Serbia. Istoriceski, očerc I–II*, Sk. Petersburg 1868; N. Munkov, *Diplomaticeskaja dejatelnost M. Kutuzova (1792–1813)*, Moskva, 1969, etc.). Cercetarea desfășurată aici ne-a prilejuit satisfacția depistării unei descrieri, necunoscute pînă acum, a Moldovei la 1805 („*Vestnik Evropi*” 1807, nr. 1, p. 59–72; nr. p. 137–150; nr. 3, p. 225–235), care considerăm că trebuie să-și găsească cit mai curînd locul în circuitul științific, caci completează în chip armonios imagistica despre Principate oferită de călătorii străini din perioada începutului de secol XIX.

În fine, cea de-a treia instituție de cultură, Biblioteca Națională a Rusiei, cu marele ei patrimoniu documentar, ne-a oferit ocazia consultării și altor perioade de epocă („*Politiceskij jurnal*”; „*Moskovskij Vestnik*” dintre anii 1802–1807, conținînd o interesantă imagine a ecoului — de pildă — al insurecției naționale sirbe de la începutul secolului XIX în presa rusă.

Deplasarea la Moscova ne-a facilitat de asemenea și contactele cu colectivul de specialiști în istoria României din Institutul de slavistică și Balcanistică al Academiei de Științe a Rusiei. La prima din aceste întîlniri (22 oct. 1992) a participat și colegul de deplasare, Armand Goșu, istoric la același institut, iar la cea de-a doua tandemul cercetătorilor români a fost completat în persoana lui Ion M. Oprea, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga”. Discuțiile desfășurate cu acest prilej au relevat problemele dificile cu

care sînt confrunțați în prezent cercetătorii din țara vecină (lipsa de fonduri, reorientarea tematicii și a profilului institutului, perspectivele minime de valorificare a materialelor cercetate).

Din discuții s-a desprins dorința reciprocă de menținere și pe viitor a contactelor științifice tradiționale între cele două istoriografii, în ciuda dificultăților momentului actual, ca și perspectiva unor editări în comun de documente și studii, în condițiile deficitului editorial în domeniul științific.

Menționez că a doua întâlnire cu colegii de specialitate din Federația rusă s-a desfășurat în prezența directorului adjunct al Institutului Institut (I. S. Novopașin, ca și a quasi-totalității colectivului de cercetători specializat pe România V. N. Vinogradov, L. E. Semionova, M. I. Ereșcenko, T. S. Pokivailova, N. Kalașnikova, E. A. Djaparidze).

Nu putem încheia fără a aminti sprijinul acordat — în plan organizatoric — în persoana lui E. G. Ciuprakov, de la sectorul de relații externe al Academiei de științe a Rusiei, care a asigurat cu eficiență cadrul necesar bunei desfășurări a activității noastre.

Benefic în roade științifice, fertil în contactele cu colegii de specialitate, oferind contactul nemijlocit cu o societate aflată într-o perioadă de tranziție de o profundă complexitate, stagiul științific de 30 de zile în Rusia a constituit o perioadă de reale acumulări în plan profesional, cu palpabile rezultate în perspectivă în perioada ce urmează.

Marian Stroia

NOTE

* * * *București. Materiale de istorie și muzeografie*, vol. XI, 1992, 331 p. + 193 ilustrații

Ultimul volum al publicației Muzeului de Istorie și Artă al Municipiului București, avându-l ca redactor responsabil pe d-l Adrian Silvan Ionescu, cuprinde materiale ce îmbrățișează un lung interval de timp din istoria Capitalei — de la cercetările arheologice efectuate de dr. Vasile Boroneanț la Chitila-Fermă până la studiile de istoria costumului din sec. al XIX-lea ale lui Adrian-Silvan Ionescu. Se remarcă totodată varietatea subiectelor abordate care se referă la momente deosebite din dezvoltarea orașului — domniile lui Mihnea al III-lea, Constantin Brâncoveanu, mișcarea lui Tudor Vladimirescu —, la istoria unor locuri și a unor monumente — cum ar fi cartierul tăbăcarilor din București sec. al XVII-lea, dealul Cotrocenilor și Azilul Elena Doamna, Biblioteca Centrală Universitară, vechea Fundație Carol, Arcul de Triumf ș.a. —, la aspecte specifice ale evoluției orașului — pavaul vechilor ulițe, eforturi de europeanizare a orașului la cumpăna veacurilor al XVIII-lea—al XIX-lea —, la valorificarea patrimoniului cultural bucureștean (piese de artă franceză, persană și africană aflate în colecții din București), precum și la probleme de restaurare (pictură tempera, grafică, sculptură în ipsos) și de muzeografie. Din acest bogat conținut, căruia i se adaugă numeroase ilustrații aflate la sfârșitul volumului, se detașează cîteva lucrări.

Astfel, o contribuție erudită la istoria meșteșugarilor bucureșteni în evul mediu o constituie studiul dr. Paul I. Cernovodeanu și al regretatului dr. Nicolae Vătămanu, *Tabacii din București de sus în veacul al XVII-lea* (redactat în 1960). Dr. Panait I. Panait tratează despre *Orașul București în timpul domniei lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, sintetizând știrile cunoscute, iar Nicolae Ghinea prezintă o serie de date privind *Sate din secolele XV — XIX pe teritoriul orașului București*. *Clanța, Cîrsticeni, Herăstău și Bă-*

neasa. Avînd în vedere rapiditatea cu care se șterg urmele trecutului, publicarea inscripțiilor de pe cruci mi se pare foarte binevenită. Este ceea ce își propun Teodora Speranța Diaconescu și Aurelian Stroe în articolul *Ansambluri funerare bucureștene de secol XIX* (este vorba de cruci aflate în vecinătatea bisericilor Bradu-Staicu, Sf. Gheorghe Nou, Scaune).

Eforturile de constituire a arhitecturii moderne românești sînt surprinse în articolul Cezarei Mucenic, *Aportul arhitecților români la definirea stilistică a arhitecturii bucureștene în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* și în cel al lui Carmen Cantemir, *Din activitatea arhitectului I.N. Socolescu (1859—1942)*. Din păcate, enumerarea nu poate cuprinde toate articolele valoroase din acest volum, dar ar mai trebui totuși menționate cele ale Ilenei Căzan, *Preocupări de modernizare a orașului București (1774—1828)*, George Potra, *Pavaul vechilor ulițe bucureștene* și Alexandru Badea, *D-a-le Lîmboviței de altădată*. Istoric și genealogistul George D. Florescu, pasionat al muzicii, este prezent postum — cu o evocare a lui George Enescu — în paginile publicației muzeului al cărui director a fost în perioada interbelică. Un aspect al vieții elitei bucureștene reprezintă obiectul studiului *Balurile costumate din secolul al XIX-lea și sursele lor de inspirație istorică* de Adrian-Silvan Ionescu, care în altă contribuție din acest volum studiază uniforme membrilor Gărzii Naționale.

Studiile și articolele aduc un spor cert de informație privind istoria Bucureștilor și patrimoniul său artistic, ceea ce face ca apariția acestui volum, în condițiile publicistice dificile de astăzi, să fie neîndoielnic o reușită demnă de semnalat.

Mihai Sorin Rădulescu

* * * *Gazi Osman Paşa ve Plevne savunmasi* (Osman Paşa „Gaziul” și apărarea Plevnei), Ankara, 1986, VI + 76 p.

Lucrarea de față, scrisă sub aș giciile Direcției de Istorie Militară și Studii Strategice a Marelui Stat Major al Armatei Turce de

către un grup de ofițeri și istorici turci, este o nouă contribuție la vasta bibliografie a războiului ruso-româno-turc din 1877—1878.

„Revista istorică”, tom IV, nr. 3—4, p. 393—403, 1993

Îmbinând rigoarea științifică a istoriei militare cu limbajul accesibil al unei cărți de popularizare a istoriei, această lucrare se adresează atât istoricilor cit și unor largi categorii de cititori.

Cartea cuprinde o prezentare a biografiei vestitului general otoman Osman Pașa (1833—1900). Locul principal îl ocupă în acest cadru analizarea desfășurării luptelor din cadrul marii bătălii de la Plevna (iulie-noiembrie 1877) — în cursul căreia Osma. Pașa, comandantul garnizoanei otomane a orașului, s-a remarcat prin vitejia și iscusința sa primind din partea sultanului titlul de „gazi” (victorios în luptele pentru credința islamică) și rangul de mareșal — care s-a dovedit decisivă pentru asigurarea victoriei armatelor ruso-române în războiul sus-amintit.

Conținutul lucrării este divizat în trei părți: tinerețea lui Osman Pașa și cariera sa militară pînă la începutul războiului din 1877—1878 (p. 6—19); participarea lui Osman Pașa la războiul din 1877—1878 și analizarea bătăliei de la Plevna (p. 20—65); întoarcerea lui Osman Pașa din prizonieratul rusesc și ultimii săi ani de viață (p. 66—69). Cartea este completată cu o bibliografie selectivă (p. 72—73), precum și cu schițe, ilustrații și o hartă.

Prima parte insistă deosebi asupra victoriilor obținute de Osman Pașa și de trupele otomane din zona Vidinului (de sub comanda sa) asupra armatei sirbe în cadrul războiului sirbo-otoman din 1876. A fost prima ocazie cu care Osman Pașa s-a remarcat ca un comandant militar de valoare.

În partea a doua a lucrării, se analizează participarea lui Osman Pașa la războiul ruso-româno-turc din 1877—1878, în care acesta s-a evidențiat și a căpătat un renume internațional prin apărarea Plevnei (pe care a dotat-o cu un excelent sistem de fortificații construit în cîteva săptămîni) în fața trupelor ruso-române timp de aproape cinci luni (iulie-noiembrie 1877). Sint prezentate aspectele esențiale ale organizării militare ale celor două mari grupări adîrse, cîmpul de luptă, fortificațiile, acțiunile armatei otomane în diverse momente, cele trei încercări ruso-

române de a lua cu asalt Plevna, blocada, încercarea eșuată a lui Osman Pașa de a străpunge blocada, capitularea armatei otomane, bilanțul și efectele acestei mari bătălii. Un minus al lucrării îl reprezintă faptul că, de multe ori, operațiunile militare ale armatei române sint dizolvate aproape complet în acțiunile întreprinse de armata rusă. Se continuă vechea abordare a acestui război prezentă în aproape întreaga istoriografie turcă. Armata otomană este prezentată ca luptînd eroic pentru apărarea „unor vechi pămînturi ale patriei”. Pierderea teritoriilor balcanice este în continuare privită ca o mare nedreptate care s-a făcut Imperiului otoman. Este interesant de subliniat aici atitudinea pe care a avut-o Osman Pașa (care a fost proprie și celorlalți demnitari otomani) față de România. Osman Pașa considera România ca un vasal care și-a trădat suzeranul (Imperiul otoman) și de aceea este demn de cel mai profund dispreț. Comandantul otoman al Plevnei, după ce a capitulat împreună cu armata sa, a dat mîna cu țarul Alexandru al II-lea, cu marele duce Nicolae și ceilalți comandanți și demnitari ruși, dar a refuzat să stringă mîna principelui Carol I al României, din motivele arătate mai sus.

Cea de-a treia parte prezintă întoarcerea lui Osman Pașa la Istanbul din prizonieratul rusesc (în martie 1878), entuziasmul și onorurile cu care a fost primit și ultimii săi ani de viață marcați de decorații și funcții înalte în armata otomană și la palatul sultanului Abdülhamid al II-lea, dar și de o anumită invidie și de o serie de suspiciuni din partea acestuia din urmă.

Putem afirma, în concluzie, că lucrarea pe care am prezentat-o în rîndurile de mai sus, cu toate minusurile sale, reprezintă o contribuție utilă și interesantă la mai buna înțelegere a desfășurării războiului ruso-româno-turc din 1877—1878, la mai profunda cunoaștere a acțiunilor trupelor otomane în cadrul acestui conflict armat, a participării României la lupte și a modului în care demnitarii înaltei Porți au privit acest fapt.

Adrian Tertecel

* * * *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, Ed. by Daniel Chirot, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1989, IX + 260 p.

Problema rîmînerii în urmă a Europei de Răsărit este una dintre cele mai interesante pe care le impune cercetarea istoriei medievale, moderne și contemporane, deoarece rădăcinile și evoluția acestui fenomen nu sint produsul

unei singure epoci, ci se desfășoară pe parcursul mai multor secole. Decalajul nu a apărut în epoca modernă și contemporană așa cum se crede de cele mai multe ori, ci a traversat mai multe etape. Analiza rîmînerii în

urmă a Europei de Răsărit a reprezentat tema centrală a colocviului științific de la Bellagio (Italia) din anul 1985, organizat de profesorul Daniel Chirot, el însuși un specialist consacrat al sud-estului european (autorul cărții *Social Change in a Peripheral Society: The creation of a Balcan Colony*, New York, Academic Press 1976, un studiu important privind situația economico-socială a Țării Românești în evul mediu și a statului român în epoca modernă) și la care au participat cercetători științifici din S.U.A., Ungaria, Italia, Germania și Polonia.

Participanții și-au revizuit ulterior materialele prezentate la acest colocviu, care au fost reunite în acest volum coordonat de Daniel Chirot. Cartea de față cuprinde șapte capitole pe parcursul cărora sînt analizate cu atenție dinamismul economic occidental și evoluția lentă a Estului, care deși par că trăiesc în același timp, au un ceas istoric diferit. Volumul se deschide cu o introducere semnată de Daniel Chirot *Cauze și consecințe ale rămîinerii în urmă* (p. 1–15), urmată de expunerea lui Robert Brenner *Rămîinerea în urmă a Europei de Răsărit, în lumina progreselor din Vest* (p. 15–52). Capitolul III cuprinde analiza lui Peter Gunst *Sistemele agrare ale Europei Centrale și de Răsărit* (p. 53–81), iar capitolul IV articolul *Economia Poloniei și evoluția dependenței* (p. 91–133) prezentat de Jacek Kochanowicz. Situația Imperiului Otoman este urmărită de Fikret Adanir în *Tradiții și schimbare rurală în Sud-Estul Europei în timpul dominației otomane* (p. 131–177), în timp ce aceeași problemă este abordată dintr-un alt punct de vedere de James Lampe în capitolul VI intitulat *Teritoriul de margine ale imperiului sau periferie capitalistă? Redefinierea rămîinerii în urmă a Balcanilor, 1520–1914* (p. 177–203). Gale Stokes prezintă în ultimul capitol o analiză a situației social-politice a Estului european sub titlul *Originile sociile ale regimurilor politice din Estul Europei* (p. 210–252). Multe dintre decalaje își au originea în secolele XI–XIII cînd Occidentul, vreme îndelungată dominat de Bizanț sau de Orientul arab, cunoaște o dezvoltare fără precedent. Acumularile pe care le realizează occidentalii în domeniul productivității agrare și în cel al activității comerciale și mai apoi bancare, nu-și au corespondent în Răsărit. De asemenea în timp ce în Occident asistăm la dezvoltarea orașelor, a tehnicii, la o creștere demografică importantă, Răsăritul devine treptat prizonierul unei înapoieri cronice.

Un alt moment important în accentuarea decalajelor este secolul XVI, secolul afirmării capitalismului și al formării sistemului mondial modern, o etapă nouă în istoria continentului european și în istoria capitalului. Deși se fac o serie de progrese în viața economică, so-

cială și politică a Europei, trecerea de la o epocă la alta este foarte lentă, iar lupta dintre vechi și nou foarte strînsă. Elementele noi apar mai ales în Occident (cu precădere în Anglia și Olanda), în vreme ce Răsăritul devine foarte conservator. În legătură cu acest subiect Robert Brenner remarcă: „În concluzie, situația Europei de Răsărit, a Europei Centrale și de Sud și a unei mari părți din Europa Occidentală, poate fi considerată „normală” în a nu încerca o ruptură. Numai Anglia și într-o măsură mai mică, Țările de Jos au avut o atitudine diferită. Numai aceste excepții corespund condițiilor pe baza cărora poate avea loc o dezvoltare „normală de tip Smithian”.

Autorii sînt departe de a fi unanimi asupra rolului pe care l-a avut capitalismul occidental în evoluția Europei de Răsărit. J. Kochanowicz scoate în evidență cazul Poloniei care cunoaște, în perioada de tranziție a secolelor XVII–XVIII, un declin accentuat, astfel încît la sfîrșitul secolului XVIII vom asista la dispariția ei de pe harta Europei. Dominația economică și politică a nobilimii, înrăutățirea situației țăranilor polonezi, decăderea puterii centrale, decăderea orașelor, războaiele cu Suedia care au provocat paralizarea exportului de cereale și distrugeri numeroase, au dus la prăbușirea Poloniei. Vestul Poloniei, mai receptiv față de modelul apusean de dezvoltare, a cunoscut o situație economică mai bună, ceea ce l-a determinat pe Peter Gunst să-l includă alături de Ungaria, Croația și Slovenia în așa-numita „Middle Europe”, o Europă-tampon supusă atît influențelor occidentale cît și celor orientale, în timp ce Boemia și Austria ar constitui limita estică a zonei occidentale.

Revoluția Industrială a mărit și mai mult decalajul dintre Occident și Țările Răsăritene. Occidentul va impune o politică economică arbitrară pe care Estul va trebui s-o accepte. În secolul XVIII diferența nu este atît de pregnantă, avînd în vedere că atît în Est cît și în Vest continuă să predomine tot economia agrară. Decalajul devine evident în sec. XIX cînd industrializarea se va impune definitiv în Occident. Nici Imperiul Otoman nu a putut face față acestei industrializări masive din Apusul Europei. Se vorbește foarte mult despre declinul otoman, început încă de la moartea lui Soliman Magnificul dar o analiză mai atentă infirmă aceste concluzii.

F. Adanir demonstrează pe baza realităților socio-economice, că în sec. XVII–XVIII, economia otomană nu a suferit decît puține scăderi. Abia în secolul XIX, Turcia a intrat într-un declin puternic. Autorul pune această decădere mai ales pe seama impactului cu Occidentul, un Occident aflat în plin avînt industrial. Spre deosebire de F. Adanir, J. Lampe arată că principalele cauze ale Impe-

riului Otoman se află în interiorul său. Astfel, birocratizarea excesivă, înapoierea tehnică, centralizarea masivă, intransigența clerului musulman, lipsa unor reforme radicale au fost principalele cauze care au dus la decăderea Imperiului Otoman și la transformarea lui într-o bază a comerțului anglo-francez (se repetă, într-un fel, istoria Bizanțului din secolele XIII–XV).

Dar modelul de dezvoltare occidentală cerește pe est-europeni. Așa cum arată și D. Chirot, țările răsăritene, mai tinere, încearcă să imite acest model și mai ales modelul francez. Această idee este preluată și de G. Stokes, care se referă mai ales la tendințele de mimetism ale unor elite politice est-europene, constituite în a doua jumătate a secolului trecut, elite ce au încercat să creeze în Răsărit state după chipul și asemănarea celor din Occident;

fără să țină seama întotdeauna de realitățile economice, sociale, culturale și mentale locale. De asemenea, interesantă este și legătura pe care o face G. Stokes între nivelul de dezvoltare economico-socială și regimurile politice est-europene după 1918. Cehoslovacia, cea mai dezvoltată țară din Răsărit este și cea mai democratică. După anul 1945, comunizarea forțată a Europei de Răsărit va contribui și mai mult la divizarea economică și politică a continentului european.

Volumul de față este completat de un *Indice* (p. 255–260) și constituie neîndoielnic, un stimulente pentru reflecția istorică, pentru a privi într-un spirit comparativ situația diferitelor țări din această parte a lumii.

Atena Ilie

* * * *Travel Literature on South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean. 15th–19th Centuries. Short-title Catalogue (Databank on Apple Macintosh – FileMaker)*, ed. by Ioli Vingopoulou – Rania Polycandrioti, Athens, 1992, 105 p.

Relatările de călătorie, deși includ informații care în bună măsură sînt alterate de subiectivism și de imaginație creativă, totuși constituie surse principale pentru informația istoricilor și a specialiștilor din domeniul economiei, demografiei, geografiei istorice, etnologiei, antropologiei sociale, etc. Identificarea, selectarea și organizarea unor asemenea materiale — publicate sau în formă de manuscrise — conservate în diverse biblioteci sau colecții personale, reprezintă o activitate cu consum masiv din timpul util al istoricului. Eliminarea acestor etape și facilitarea accesului direct la surse au constituit obiectivele principale ale Centrului de Cercetări Neoeleene de la Fundația Națională de Cercetări Elene, cînd, în urmă cu cîteva ani, a promovat ideea dezvoltării unei bănci de date cu folosirea calculatorului pentru relatările de călătorie referitoare la sud-estul Europei și Mediterana orientale. La realizarea proiectului au participat cercetătorii Eugenia Dracopoulou, Rania Polycandrioti, Ioli Vingopoulou și Eliza Anna Delveroudi. Pentru întocmirea prezentului catalog echipa a beneficiat de informațiile unui proiect anterior cu tema *Călătorii străini în Grecia în secolele XVIII și XIX (pînă la 1821)* realizat de Catherina Koumariannou, Nikos Karanastasis, Vassiliki Kontoyanni și George Toliass. Din afara centrului au fost implicați Alike Asvesta, Panayiota Kontospanagou, Vaso Mentzou și Ioulia Hatzipanayioti iar din străinătate Sylviane Albertan-Coppola, Jean-Daniel Candaux, Rumiana Michneva, Aristeia

Papanikolaou-Kristensen și Raja Zaimirre. În plus a fost utilizată teza de doctorat în manuscris (recent tipărită) a lui Stephan Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe–XVIe siècles)*, *Bibliographie, Itinéraires et Inventaire des Lieux Habités* (Ankara, 1991). Scopul fundamental al catalogului, limitat geografic și temporal în spațiul dominat de puterea osmană în condițiile continuării prezenței venețiene și genoveze, l-a constituit elaborarea unei lucrări *exhaustive*, cu indicarea tuturor edițiilor, a traducerilor, a publicării parțiale sau rezumative, a ilustrațiilor, a datei relațiilor de călătorie.

În prima etapă a proiectului au fost stocate în calculator 1400 de titluri prezentate în catalog sub forma *titlului scurt* pentru a face materialul rapid accesibil specialiștilor. Fără a mai sublinia importanța unui asemenea instrument de lucru menționăm cîteva mici erori. *Yonuss Bey*, cel indicat în catalog sub nr. 670, p. 62 cu lucrarea cu titlu scurt *Questo sie uno libro*, cu data tipăririi 1537 nu este de fapt autorul ci intermediarul care a facilitat transportul manuscrisului de la Istanbul la Veneția și tipărirea lui. La nr. 39, p. 30, titlul operei lui Giovan Maria Angiolello este prescurtat — în franceză deși autorul l-a redactat în italiană — sub forma *Angiolello, Historien de Ottomans et des Persans* sub data de 1913, fără a fi indicată ediția integrală I. Ursu, București 1909. Alături de unele erori mecanice inerente (1951 în loc de 1955, nr. 929) pentru unele *relații* lipsește inexplicabil data primei ediții sau a celei integrale, cum

este cazul cunoscutei relații din secolul al XVI-lea, *Itinerario...*, a lui Lodovico Bart-hema (nr. 111, p. 34). Deși catalogul este limitat cronologic între secolele XV—XIX totuși citeva relații de călătorie aparțin perioadei anterioare ca de exemplu nr. 6, anonimul *Relazione del viaggio in Terra Santa* (netipărit) este din 1384, nr. 1223, relația lui Bartolommeo dalli Sonetti este tipărită în 1500, sau perioadei secolului al XX-lea (nr.

624 și 643). În catalog, alcătuit în ordine alfabetică, Buondelmonti Christofor (de la nr. 239, 240 și 241, p. 40—41) este același cu Bondelmontius Christophorus, prins însă sub alta voce (nr. 192, p. 38). Avem convingerea că participarea unor istorici români și turci la alcătuirea inventarului de călători ar fi îmbogățit substanțial calitatea catalogului.

Nagy Pienaru

ESTHER BENBASSA, *Un grand rabin sépharade en 'politique, 1892—1923*, Presses du CNRS, Paris, 1990, 262 p.

După ce în teza sa de doctorat, Esther Benbassa a analizat personalitatea lui Haim Nahoum, ultimul mare rabin al Imperiului otoman începând cu 1908, iată, în această nouă lucrare ne prezintă corespondența marelui rabin cu diverse personalități ale perioadei respective, în primul rînd cele aparținînd Alianței Israelite Universale.

În prezentarea textelor, Esther Benbassa ne introduce pe baza unei bogate documentări și prin prisma rolului jucat de Haim Nahoum, în realitățile ultimei perioade de existență a Imperiului otoman.

În ianuarie 1892, un tânăr evreu sefard născut în apropierea Smyrnei, într-o familie cu venituri modeste, trimitea o scrisoare Alianței Israelite Universale de la Paris, solicitînd sprijin pentru continuarea studiilor. Sprijinul acordat și contactul cu lumea apuseană îl marchează pe tânărul Haim, ce va deveni un adept al reformelor.

În Imperiul otoman își făceau atunci simțită prezența primele idei de reformă. Aceste idei, privite cu simpatie de Alianță, au fost încurajate prin intermediul comunității evreiești. VI Astfel, Alianța a sprijinit în 1908 alegerea lui Haim Nahoum ca mare rabin, alegerea avînd loc în condițiile în care mișcarea junilor turci promitea o restructurare a imperiului.

Legat de restructurare, trebuie spus că atît Haim cît și Alianța doreau dezvoltarea comunității evreiești în cadrul unui stat otoman transformat într-un stat laic asemănător Franței.

Referitor la Franța, ea obținuse o victorie asupra Germaniei prin alegerea lui Haim care nu era agreeat de Berlin și de organizația evreilor germani din Turcia.

În perioada următoare, deși nu era un adept al ideilor sioniste, Haim Nahoum a fost un intermediar între Turcia și mișcarea sionista, un intermediar cu inițiativă ce nu s-a dat la o parte în a-și susține ideile.

Calitățile sale de intermediar au ieșit în evidență și în timpul primului război mondial, el fiind implicat în proiectul de pace separată,

din 1915, între Turcia și anglo-francezi sau în disputa privind Palestina, dispută ce a opus Franța Angliei. Nahoum a sprijinit Franța, care avea o concepție mai apropiată de a sa privind soarta evreilor din Imperiul otoman, pe cînd Anglia sprijinea tot mai mult sionismul mai ales după Declarația Balfour din 2 noiembrie 1917.

În 1918, imediat după război, el s-a pus în slujba țării adoptive, Turcia, căutînd a obține sprijinul Occidentului pentru cauza acesteia. Anul 1920, îi aduce demisia într-un moment în care, în rîndul evreilor, soluția reformării statului turc ceda tot mai mult locului ideii unui stat evreu în Palestina. Demisia, regretată de Franța, îl va îndepărta de agitația politică, însă nu definitiv, el participînd la Conferința de la Lausanne în calitate de consilier al delegației Turciei, pentru ca după 1925 să devină rabin al orașului Cairo, oraș în care își va găsi sfîrșitul în anul 1960.

Corespondența care urmează și care acoperă o perioadă de treizeci de ani, 1892—1922, ne oferă o serie de informații asupra unor diverse aspecte ale Orientului Apropiat și nu numai.

În primul rînd ne este prezentată situația comunității evreiești din Turcia din punct de vedere economic, social, politic sau cultural ca și disputa dintre tradiționaliști și adepții reformelor. Mai întîlnim informații și asupra evreilor din Balcani sau din Etiopia (corespondența din timpul misiunii sale în zonă în perioada 1907—1908).

Deși, în majoritatea ei, corespondența lui Haim Nahoum se referă la comunitatea evreiască, întîlnim, în cadrul ei, destule referiri la situația economică, socială și politică a Imperiului otoman, privit în ansamblul său, și la disputa între marile puteri privind Levantul.

Oprindu-ne doar la aceste cîteva aspecte evidențiate de corespondența ultimului mare rabin al Imperiului otoman, nu trebuie să omitem, în încheiere, importanța lucrării de față în studierea relației Imperiul otoman — Comunitate evreiască — Occident.

Adrian Grecu

PAUL EVDOCHIMOV, *Arta icoanei. O teologie a frumuseții*, trad. Grigore Moga și Petru Moga, Edit. Meridiane, București, 1992, 295 p.

Sînt destul de rare cărțile care să se adreseze spiritului și sufletului, deopotrivă, găsind justă măsură dătătoare de frumos și armonie. *Arta icoanei*, a lui Paul Evdochimov este un astfel de exemplu. Autorul ne propune un încîntător discurs în estetică și, totodată, în teologie. Dincolo de erudiție transpare și farmecă sensibilitatea, cu totul excepțională, a autorului.

Lucrarea este structurată în patru părți: I *Frumusețea*; II *Sacral*; III *Teologia icoanei*; IV *O teologie a viziunii*.

În primul capitol se face o trecere în revistă a felului în care frumosul a fost reprezentat în Biblie și perceput mai apoi de Sfinții Părinți, altfel spus cum s-a făcut transferul de la estetic la religios. De asemenea, se analizează raportul dintre cuvînt și imagine, dintre cel ce tinde să demonstreze și cea care sugerează numai și modul în care aceste două elemente se regăsesc în slujirea frumuseții. A acelei frumuseți ce-și are propriile sale ambiguități, dar fără de care „n-ar mai fi nimic de făcut în această lume”.

Se trece în acest fel la discutarea conceptelor de cultură, artă, harismă. Dacă Sfinții Părinți considerau că funcția principală a culturii constă în slujirea Împărăției lui Dumnezeu, cultura justificînd astfel istoria, omul și sacerdoțiul său în lume, în epoca contemporană, caracterizată prin tehnocrație, mercantilism și desacralizare, artiștii și intelectualii sînt ființe inutile. Ei formează o nouă formă de proletariat. În pofida acestei realități trebuie „afirmată fără zăbavă prioritatea culturii și a ceea ce numim l'esperit de finesse. Societatea modernă trebuie să ocrotească poezii și profeții: prezența de necontestat a demonilor cere cu stăruință un loc privilegiat pentru îngeri și pentru sfinți, care sînt la fel de reali ca și demonii și ceilalți oameni. A te îndoi că omul este în stare să stăpînească nu numai cosmosul, ci și pe sine însuși, ar însemna să renunți la ceea ce conferă cinstea de fiu al lui Dumnezeu” (p. 58).

Dealtfel, chiar raportarea la divinitate se face diferit. În Apus lumea este reală, iar Dumnezeu este ipotetic, pus sub semnul întrebării. De aici necesitatea de a găsi argumentele care să dovedească existența lui, Pentru Răsărit, lumea e îndoielnică, iluzorie, singurul argument al realității sale e existența prin sine evidentă a lui Dumnezeu. Filosofia evidenței coincide cu cea a Revelației (p. 62).

În consecință și reflectarea în artă a Dumnezeuirii va fi diferită în Apus și în Răsărit. În arta apuseană, în cea artă tot mai rafinată în planul tehnic al exprimării plastice,

dar, în același timp, din ce în ce mai puțin integrată misterului liturgic și care în cele din urmă nu va mai avea nimic comun cu sacral, în arta apuseană, așadar, se va pune accent mai cu seamă pe reprezentarea suferințelor lui Hristos — omul, surprinderea directă a transcendentului neinteresînd-o.

În arta răsăriteană, bazată pe coplesitoarea tradiție bizantină, în pofida tuturor suferințelor și umilințelor, triumfă Hristos — Dumnezeu. O spune și Sfîntul Ioan Hrisostomul: „Mă uit la Hristosul răstignit și-l văd pe Împărat” (p. 67).

În ce privește definirea frumosului, se subliniază ideea că acesta nu reprezintă doar o plăcere, o sărbătoare a ochilor, ci mai ales „el hrănește și iluminează duhul”.

În arta de factură bizantină hieratizarea sfinților, imobilitatea lor iconografică, această limită exterioară a formei dezvăluie, în fapt, nemărginirea duhului lor.

Aici pentru a vedea Frumusețea, pentru a fi atins de strălucirea-i harică, trebuie ca, printr-o transcendență, printr-o depășire a sensibilului și inteligibilului, să treci prin ușile tainice ale Templului: aceasta e Icoana. Nu mai e invocare, ci Parusia; Frumusețea vine în întîmpinarea spiritului nostru nu pentru a-l încînta, ci pentru a-l deschide apropierii mistuitoare a Dumnezeului „personal”.

În partea a II-a autorul analizează noțiunea de sacru ca element și reprezentare.

Mai înainte de orice termenii *sacru*, *sfinț* implică o relație de apartenență totală la Dumnezeu și postulează un statut aparte. Singurul, unicul Sfînt prin firea sa este numai Hristos. Toți ceilalți sînt doar *prin participare*. Lumea însăși este *virtual* sacră, neexistînd nimic profan, nimic neutru deoarece totul este legat de Dumnezeu. Celălalt mod de concepere al lumii este cel profan, care în realitate este profanat, deoarece și-a pierdut dimensiunile Transcendentului (descoperire recentă a omului nereligios al societăților moderne).

Tipul și spațiul ordonate își găsesc axa în Hristos. Căderea, haosul, infectarea, altfel spus profanarea duce la pierderea calității sacre inițiale. Răscumpărarea și purificarea lor se poate face numai sub cupola templului creștin. „Templul este cerul pămîntesc, în aceste spații cerești Dumnezeu sălășluiește și se plimbă” — spunea patriarhul Gherman (p. 126).

Intrarea în templu este, în fapt, un urcuș în trepte, o purificare gradată pentru a-l pregăti pe enoriaș pentru întîlnirea cu Dumnezeu. „Astfel, în întreaga biserică, chiar și cînd nu se slujește, se simte foarte puternic neîncetat viața, căci totul e în așteptarea sfințelor

taine. Tintind Împărăția, această așteptare strălucește de prezențe; e funcția liturgică a icoanei" (p. 141).

Partea a III-a este un minunat discurs despre teologia icoanei.

Patria icoanei (eikon = imagine) este Răsăritul. Evoluția ei se desfășoară în trei perioade: epoca justiniană (secolul al VI-lea); prima Renaștere bizantină din timpul dinastiei macedoniene și a Comnenilor (secolele al X-lea și al XII-lea); și a doua Renaștere de sub Paleologi (secolul al XIV-lea), vîrsta de aur a icoanei.

Icoana, restabilită și ridicată la deplina cinstire prin sinodul de la Constantinopol din 843, este admirabil definită la sinodul din 860 care afirmă: „Ceea ce Evanghelia ne spune prin Cuvînt, icoana ne vestește prin culori, *ne face prezent*” (p. 158).

Legată de icoană s-a dezvoltat o întreagă teologie a slavei—lumină. Dealtfel, însăși tradiția fundamentală a ortodoxiei — isihasmul — are în centru contemplarea Luminei tabo-rică ca premisă a îndumnezeirii.

Teologia icoanei duce pînă la distingerea în Dumnezeu a esenței și a energiilor; despre energia divină, despre lumină sa, ne vorbește icoana. „Dumnezeu e numit Lumină nu prin esență, ci după energia Sa” (p. 163).

Dar icoana mai ține și de o teologie biblică a Numei. Numele lui Dumnezeu este icoana

Lui rugătoare; nu poate fi „rostit fără socoteală” căci Dumnezeu este prezent în Numele Său. „Rugăciunea lui Iisus” își are rădăcinile în această noțiune biblică.

De aceea, icoana nu poate fi făcută oricum și de oricine. Pe lângă meșteșug și talent iconografic trebuie să mai îndeplinească o a treia condiție: să-și sfințească viața prin asceză și rugăciune.

În ultima parte a lucrării — o *teologie a viziunii* — autorul analizează cu finețe și căldură zece icoane, fundamentale pentru cunoașterea artei religioase, și care marchează momentele esențiale ale ciclului hristologic. Cap de serie este icoana Sfintei Treimi — capodopera lui Andrei Rubliov; apoi icoana Maicii Domnului de la Vladimir; icoana Nașterii lui Hristos; Botzrul Domnului (Epifania); Schimbarea la față a Domnului; icoana Răstignirii; a Învierii lui Hristos; a Înălțării; icoana Cincizecimii și, în sfîrșit, icoana Înțelepciunii divine.

Iar Înțelepciunea — după patriarhul Filotei — „este energia comună a Treimii... energia dată prin Duhul Sfînt celor vrednici de ea” (p. 290). Iar Duhul Sfînt, ca ipostază a Treimii și ca imagine a Fiului este mai cu seamă tandrețe și frumusețe.

Iolanda Țighiliu

HERST GÖPPINGER, *Juristen jüdischer Abstammung im Dritten Reich-Entrechtung und Verfolgung*, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1990, 435, p.

Legislația antisemită, deci și cea îndreptată împotriva juriștilor evrei sau de origine evreiască, a fost pregătită printr-o întreagă ideologie în Germania, încă înainte de anul 1933; această ideologie și-a extins influența din ce în ce mai mult în perioada Republicii de la Weimar.

Herst Göppinger, cu ocazia celei de a doua ediții (prima datează din 1956) a monografiei sale dedicate acestui subiect (subiect crucial pînă la el nu i s-au dedicat studii de specialitate), își declară deschis scopul și anume acela al trezirii conștiinței și al unui avertisment (*Aufruf zur Besinnung und eine Mahnung zur Wachsamkeit*) în timpuri de euforie, cînd ar exista tentația eliberării de orice coșmar al trecutului. Autorul analizează atît măsurile „legale”, cît și persecuțiile „dincolo de lege”, care au fost îndreptate împotriva juriștilor evrei în cel de al treilea Reich.

Pe baza legii din 7 aprilie 1933 (*Berufsbeamtengesetz*), și-au pierdut, pînă la data de 30 aprilie 1954, posturile 574 judecători și procurori (evrei sau de origine evreiască).

Încă din martie 1933 încep persecuțiile împotriva juriștilor evrei în general (în special împotriva avocaților) și anume: boicoturi organizate, arestări, discriminări. Prea puține acte de solidaritate ale colegilor neevrei în favoarea colegilor evrei persecutați au avut loc. Pe baza unei dispoziții din 27 sept. 1938 (*5. Verordnung zum Reichsbürgergesetz*) au fost excluși din profesie toți avocații evrei sau de origine evreiască și aceasta pînă la data de 30 noiembrie 1938.

Diferite uniuni de avocați și de judecători (Deutsche Anwaltsverein, Deutsche Richterbund, Preussische Richterverein) și-au declarat caracterul „arian” și adepțiunea la ceea ce am putea denumi ca o poliță în alb împotriva oricăror dispoziții legale incomode pentru regimul de atunci. Această poliță în alb contra legilor a fost denumită atunci „Führerprinzip”. Au fost însă și judecători, deși puțini la număr, care au refuzat să spună legii anumite principii ideologice și astfel să înlăture legea.

Trăptat se trece și la înlăturarea literaturii juridice scrise de evrei (1935). Astfel, sint

trecuți la index Kurt Tuchelsky, Hermann Heller, Hermann Kantorowicz, Hugo Sinzheimer.

În 1937 se interzice citarea autorilor evrei. Încă din 1933 însă fuseseră scoși, din colegiile redacțiilor revistelor juridice, juriștii evrei. Unii colegi neevrei, din colegiile redacțiilor au avut curajul de a mulțumi public colegilor evrei, pentru colaborarea din trecut. Dacă (și cite) comentarii juridice scrise de evrei au mai fost publicate, în toate cazurile textele respective au fost „prelucrate” de alții, spre a putea vedea lumina tiparului. În sfârșit, profesorii de drept evrei, sau de origine evreiască, sînt alungați din universități; în domeniul dreptului public, de exemplu, Erich Kaufmann, Walter Jellinek, Ernst Isay, Hermann Heller și Hans Kelsen, ultimul un gânditor și jurist de talia unor Ihering și Savigny.

În zilele de 3—4 octombrie 1936, mai mult de 100 de juriști iau parte la o sesiune organizată la Berlin, cu tema „Evreimea în știința dreptului” (*Das Judentum in der Rechtswissenschaft*). La deschiderea sesiunii participă

Hans Frank, Reichskommissar. La această sesiune, Karl Klee prezintă referatul intitulat „Evreimea în știința dreptului penal” (*Das Judentum im Strafrecht*), atacînd spiritul umanist în dreptul penal (Meritz Liepmann este atacat ca fiind evreu, dar chiar și Franz von Liszt—intemeietorul școlii sociologice în dreptul penal—este categorisit ca aparținînd „lagărului nearian”).

În urma represaliilor, emigrează Gustav Aschaffenburg, James Goldschmidt, Otto Kirchheimer, Ludwig Bendix, Joseph Herzfeld, Heinrich Freund. Max Alsberg se sinucide. Alții mor în lagăre.

Aceasta a fost soarta juriștilor evrei sau de origine evreiască în Germania anilor 1933—1935. Lor le-au aparținut, în decursul dezvoltării gândirii juridice germane, nume ca Dernburg, Kanterewicz, Jellinek, Otto Lenel (cel care a refăcut Edictum perpetuum), Hans Kelsen (creatorul școlii normativiste), ce și-au găsit continuatori, după al doilea război mondial, în Anglia și Statele Unite.

Betinio Diamant

ERIC J. HOBBSBAWN, *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality* (The Wiles lectures given at the Queen's University of Belfast), Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge, 1990, VIII + 186 p.

Se pare că problemele națiunii și naționalismului constituie un subiect mereu actual și inepuizabil pentru cercetarea istorică. Avînd în vedere climatul politic actual, agitat și controversat, este probabil că acest butoi al Danaidelor va mai înghiți mult timp interesul și energia specialiștilor. Deci nu trebuie să ne mire faptul că un istoric de talia lui Eric Hobsbawm, cunoscut pentru marea diversitate a preocupărilor sale, a considerat necesar să pună sub tipar conferințele ținute în mai 1985 la universitatea din Belfast, cu o ușoară actualizare a ultimelor părți. Deși este conștient că „problema națională este un subiect extrem de controversat” și recunoaște că „nu am intenționat să-l fac mai puțin controversat”, autorul își exprimă speranța că „în formă tipărită aceste conferințe vor împinge înainte studiul fenomenelor istorice pe care le abordează” (p. VIII).

După o introducere istoriografică în care ne pune la dispoziție și o listă de lucrări considerate fundamentale pentru înțelegerea problematicei analizate (amintim pe Benedict Anderson, a cărui *Imagined Communities* face actualmente școală, John Armstrong, Miroslav Hroch, Ernest Gellner, Jenő Szűcs, Charles Tilly), în primul capitol (*The nation as novel-*

ty: from revolution to liberalism, p. 14—45) autorul reliefează aspecte ale evoluției începînd cu secolul al XVIII-lea a termenilor națiune, stat, patrie, naționalitate, principiul naționalităților și învelișul ideologic pe care l-au căpătat aceștia în diverse situații istorice. Autorul își justifică astfel demersul: „Caracteristica de bază a națiunii moderne și a tot ce este legat de ea este modernitatea sa. Aceasta este acum un lucru limpede, dar presupunerea contrară, că identitatea națională este atît de naturală, primară și permanentă încît precede într-un fel istoria propriu-zisă, este atît de răspîndită, încît este poate util să ilustrăm pe larg modernitatea vocabularului legat de acest subiect” (p. 14).

Deosebit de interesant se dovedește capitolul al doilea (*Popular proto-nationalism*, p. 46—79). Pornind de la ideea că ceea ce înțelegem astăzi prin națiune este o creație a ultimelor două secole, autorul încearcă să surprindă existența anterioară a unor tipuri similare de solidaritate și să evalueze în ce măsură limbajul, etnicitatea și religia au fost fundamentale pentru definirea identităților la nivel popular. Exemplele copleșesc prin abundență și varietate, Eric Hobsbawm încercînd să ne convingă că într-o astfel de abor-

dare relevante sînt mai ales studiile concrete de caz. Iată un singur exemplu, unul dintre multe altele: „cazacia de pe Don lăsa etnicitatea și originile comune în afara trăsăturilor prin care se defineau ca fii ai sfîntului pămînt al Rusiei. De fapt ei erau înțelepți făcînd aceasta, deoarece — la fel ca multe alte comunități de țărani liberi și războinici — originile lor erau extrem de amestecate. Mulți dintre ei erau ucrainieni, tătari, polonezi, lituanieni la fel ca și velicoruși. Ceea ce-i unea nu era singele, ci credința” (p. 65).

Într-un allegro susținut autorul ne invită în continuare să urcăm „de la firul ierbii spre înălțimile din care cei care guverneau statele și societățile după Revoluția Franceză tratau problemele națiunii și naționalităților” (p. 80; cap. 3, *The government perspective*, p. 80—100). În condițiile intensificării raporturilor dintre cetățean și stat în secolul al XIX-lea, ale activismului politic crescînd al oamenilor de rînd, elitele guvernamentale au început să desfășoare o activitate tot mai susținută în vederea formării și educării unui anumit tip de cetățean, loial și solidar cu un anumit set de valori considerate „naționale”.

Naționalismul anilor 1870—1918 constituie tema unui capitol aparte (*The transformation of nationalism*, p. 101—130). Aceasta este considerată a fi perioada în care pentru definirea națiunii criteriile etno-ligvistice devin dominante, sentimentele naționale pătrund în adîncimea societății, iar mișcările naționaliste cunosc intensificări și extensii în zone tot mai largi ale globului. Dincolo de reliefae politice de educare naționalistă a cetățenilor, important este să se descifreze nivelul de conștientizare a ideii de națiune de către diversele straturi sociale. Unul dintre exemple interesează și istoria românească. Autorul ne prezintă unele din rezultatele analizei lui Péter Hanák asupra unui eșantion de scrisori cenzurate sau confiscate în Austro-Ungaria în timpul primului război mondial. Concluzia ar fi aceea că „pînă la 1918 pentru cea mai mare parte a oamenilor sentimentul național nu se

cristalizase încă, sau oamenii fie nu erau încă conștienți de discrepanța dintre loialitatea față de stat și cea față de națiune, fie nu făcuseră încă o alegere clară între cele două” (p. 128). Ca atare nemulțumirile sociale predomină asupra celor de factură naționalistă. Dar chiar și în cazul acestora din urmă exista sensibile diferențieri între naționalități, diferențieri dintre care reproducem numai una: „Baza socială a ostilității sîrbilor împotriva austrieșilor era clar populară, dar grosul scrișorilor naționaliste ale italienilor și românilor provine de la clasa de mijloc sau de la intelighenție” (p. 127).

Vîltoarea și asprimea anilor 1918—1950 constituie tema unui capitol aparte, numit cu oarecare justete *Apogeul naționalismului* (p. 131—162).

Ultimul capitol (*Nationalism in the late twentieth century*, p. 163—183) îi prilejuiește autorului citeva reflecții mai generale despre coliziunea ideologiei naționaliste cu evoluțiile politice. Chiar fără a fi putut lua în considerare evoluțiile post-comuniste din Europa răsăriteană, Eric Hobsbawm consideră că în momentul actual mișcările naționaliste revigorate au o acțiune precumpănitor negativă, sau mai degrabă dezbinătoare. Autorul este însă convins că în ciuda tendințelor de „balcanizare” a lumii, viitorul este al integrării supranaționale, care probabil va fi însoțită și de impunerea unor noi solidarități.

Meritele principale ale lucrării se relevă în modul extrem de sistematic în care sînt tratate problemele și în larga deschidere cu care sînt integrate analizele punctele de vedere ale diverselor școli istoriografice. Din păcate, spațiul românesc este aproape absent, și probabil nu din vina autorului, al cărui efort bibliografic este evident și căruia nu i-a lipsit interesul pentru această zonă (vezi informațiile despre albanezi, sîrbi, croați, greci, bulgari etc.).

Mirela-Luminița Mungescu

E.A. IVANIAN, *Ronal'd Rejgan. Hronika zizni i vremena*, Izd. „Misli”, Moskva, 1991, 413 p.

În peisajul editorial actual al Rusiei contemporane, cartea științifică tinde să devină din păcate o *rara avis*. Piața cărții este realmente invadată de traduceri după cele mai recente apariții occidentale (evident literatură de consum și divertisment), așa încît faptul că — după informațiile noastre — producția de carte științifică pe 1992 a reprezentat, (vorbind de titluri) doar 40% din cea a anului 1991 nu mai poate surprinde pe nimeni. Iar

pentru 1993 perspectivele nu se întrevăd ci-tuși de puțin mai încurajatoare.

Fenomenul este generat de cauze foarte asemănătoare cu cele din țara noastră (o puternică inflație, creșterea prețului hîrtiei, concurența literaturii de aventuri sau SF), așa încît considerăm aproape ca o datorie profesională semnalarea puținelor titluri care mai reușesc să străpungă acest baraj de obstacole.

În rîndul acestora se înscrie și lucrarea de față, aparținînd istoricului și politologului E.A. Ivanian și apărută la una din editurile cu profil de carte politică din capitala Rusiei. Fără îndoială, cel puțin dacă privim din unghiul de vedere al contemporanștilor din țara vecină, alegerea nu e întâmplătoare, căci R. Reagan (cu cele 2 mandate prezidențiale ale sale) a fost unul din liderii politici americani care în timpul șederii la Casa Albă, a influențat foarte puternic evoluțiile politice internaționale din deceniul al 9-lea al secolului în care trăim.

Lucrarea, care are mai curînd un pronunțat caracter biografic, este structurată pe 9 capitole (*O chemare necunoscută; În căutarea rolului; Alegerea auditoriului; Înaintea ieșirii în scenă; Repetiția generală; În culise; În rolul principal; Dincolo de cortină; Un epilog rescris* și un compartiment de *Note și observații*), acesta din urmă relevînd folosirea cu predilecție a presei și literaturii americane.

Din păcate, viziunea pe care autorul ne-o oferă asupra unui subiect atît de generos este simplificatoare, parțială și uneori chiar subiectivă. Evident că tentativa de a realiza o panoramă a vieții și activității lui R. Reagan pe fundalul epocii respective, la doar cîțiva ani de la încheierea mandatului său este o încercare ambițioasă, am putea spune chiar curajoasă. Dar din păcate o mare parte din monografie (aproape o treime) este consacrată — disproporționat spunem noi — carierei artistice a viitorului președinte. După cum se știe acesta a fost în anii '40, unul din starurile masculine ale Hollywood-ului, dar în analiza personalității lui Reagan, nu latura creației cinematografice reprezintă elementul fundamental, ci cariera sa politică de durată (odată cu alegerea în 1967 ca guvernator al statului California — și încheind cu cele două mandate prezidențiale dintre 1981—1988). Ori, la acest capitol cartea amintită lasă de dorit în ceea ce privește descrierea politică a eroului sau forțelor sociale care l-au sprijinit în aceasta.

Un important episod de politică externă (intervenția militară în insula caraibiană Grenada oct. 1983 — unde sovieticii și cubanezii pregăteau construirea unei baze militare) este văzut ca o debarcare masivă nejustificată a 7.000 de soldați din infanteria marină americană împotriva a citorva sute de „funcționari civili” cubanezi de la aeroportul insulei (p. 317—318), cînd se știe cu claritate că în fond aceasta a reprezentat o reprimărie în fașă — total justificată după opinia noastră — a unei tendințe insidioase de a plasa „avanposturi militare ostile” în imediata apropiere a S.U.A.

Firească din unghiul său de vedere, E. Ivanian urmărește, în funcție de cronologia lu crării, derularea contactelor sovieto-americane la ni-

vel înalt din perioada șederii lui R. Reagan la Casa Albă, accentuînd în mod logic pe întîlnirile „la vîrf” cu omologul său sovietic Mihail Gorbaciov, care într-adevăr s-au dovedit cele mai productive pentru restabilirea unui climat de destindere, de limitare a armamentelor strategice, de reasezare a încrederii reciproce pe planetă. La acest capitol contribuția personală a președintelui american a fost incontestabilă și autorul, spre lauda lui, o relevă, cu obiectivitate și pertinență.

Spațiul restrîns al unei prezentări — cum își propun rîndurile de față — nu ne îngăduie să intrăm într-o analiză de fond. Totuși vrem să mai adăugăm două observații, cu titlul personal.

Cea dintîi privește faptul că un scandal de proporții a marcat ultimii ani ai administrației reganiene (cunoscutul caz „Iran-contras”), cu implicații majore la nivelele de conducere din C.I.A. și Ministerul Apărării, nu și-a găsit din păcate loc în paginile volumului și am fi fost curioși să vedem punctul de vedere al politologului rus în această problemă.

În al doilea rînd — și aici nu cunoaștem motivele pentru care autorul nu a insistat pe acest filon (fie că nu l-a interesat, fie l-a omis deliberat) nu se poate minimaliza faptul că tocmai Ronald Reagan a fost cel care, declanșînd și susținînd programul denumit simbolic „Războiul stelelor”, a provocat la o acerbă competiție pentru supremația militară în cosmos complexul militaro-industrial sovietic. Cu toate sacrificiile impuse economiei țării și nivelului de trai al populației, acesta din urmă nu a putut face față cursei, și se poate considera, pe un plan mai larg desigur, că acesta a fost unul din factorii majori care au condus la pierderea treptată de viteză a mecanismului economic al sistemului comunist de tip sovietic și a contribuit finalmente la crahul acestuia, care la rîndul său, pe termen lung a contribuit îndubitabil la dezagregarea fostei U.R.S.S.

În schimb, în partea finală a lucrării autorul nu uită să ne informeze despre „situația grea” în care a lăsat R. Reagan, la încheierea mandatului său, economia americană: „creșterea de 3 ori a datoriei publice a S.U.A. și a deficitului bugetului federal la 180 miliarde dolari” (p. 399). După cum se știe economia americană nu s-a prăbușit cîtuși de puțin după dublul mandat al acestuia, așa încît aserțiunile autorului la acest capitol nu ni se par de substanță.

Fără îndoială că, cu toate minusurile acesteia, apariția lucrării în peisajul editorial rus este un episod notabil. Eveniment cu totul de neconceput în deceniile anterioare (în perioada hrucșiovistă sau brejneviană el era desigur de

neimaginat), ea ne arată că în societatea rusă contemporană a început să sufle un vînt nou, să se schimbe ceva. Trebuie însă să lăsăm timpul să ne arate ce va crește din proaspeții ger-

meni ai democrației care încep să se înfiripe în acest mare spațiu de la Răsărit.

Marian Stroia

JEAN TULARD, *Napoléon ou le mythe du sauveur*, Paris, 1987, 512 p.

Pentru Jean Tulard, Napoleon este, în primul rînd, salvatorul burgheziei franceze, al idealurilor sale revoluționare, personalitate care, atunci cînd și-a îndeplinit misiunea și a încercat să-i depășească limitele, a fost obligată să părăsească scena istoriei. În fața pericolelor interne și externe care-i amenințau interesele, burghezia a știut întodeauna să-și creeze salvatori. În acest sens, Napoleon a fost un deschizător de drumuri pentru cei care vor veni după el și vor îndeplini aceeași misiune, printre aceștia putînd fi amintiți Cavaignac, Louis-Napoleon Bonaparte, Thiers, Pétain, de Gaulle. De cele mai multe ori separarea dintre salvator și cei care l-au creat s-a făcut printr-o catastrofă națională, salvatorul fiind cel care, de regulă, poartă responsabilitatea pentru aceasta. Luînd puterea în împrejurări tragice (lovitură de stat, revoluție, o mare înfrîngere națională), salvatorul dispare într-o atmosferă de apocalips. Dar va fi înlocuit de un alt salvator, astfel încît întregul angrenaj să poată funcționa în continuare. Acest mecanism de supraviețuire prin catastrofă este, după părerea autorului, o consecință directă a dispariției principiului de legitimitate a vechii monarhii distrusă în 1789. Napoleon este un adevărat arhetip al tuturor salvatorilor care jalonează istoria Franței în secolele al XIX-lea și al XX-lea.

Burghezia mijlocie, țărănimea înstărită și cîțiva oameni de afaceri avizați au fost marii beneficiari ai Revoluției. Numai alianța dintre burghezie și țărănime putea permite desăvîrșirea Revoluției fie în jurul unui om, fie în jurul unui principiu. Omul a fost găsit: Bonaparte. Principiul era deja cunoscut: proprietatea. Tot ceea ce a făcut Napoleon a fost în interesul acestor clase sociale pînă la un anumit punct. Pentru cei care nu au cunoscut ororile de la Eylau și Berezina s-a creat impresia că trăiesc într-o nouă epocă de aur. Dar războiul își avea limitele sale, adică frontierele naturale ale Franței. Cînd acestea au fost depășite sprijinatorii împăratului au început să se îngrijoreze, ruptura definitivă intervenînd în 1808, atunci cînd atacînd Spania, Napoleon a declanșat un război de durată și de uzură care nu mai aducea nici un fel de profituri, ci numai pierderi. Uitînd de interesele celor care l-au sprijinit și încercînd să instaureze o nouă dinastie care să domnească asupra întregului continent, Napoleon a depășit limitele istorice ale epocii și de aceea, după expresia autorului „a fost trimis să-și redac-teze *Memoriile*”.

Eugen Denize

BULETIN BIBLIOGRAFIC

Buletinul bibliografic inițiat de „Revista istorică” are ca obiectiv semnalarea lucrărilor din producția istorică, publicate de istorici străini și români în afara hotarelor României, fără a aprecia valoarea lor științifică. Buletinul vizează cuprinderea ansamblului de lucrări — studii și carte — tipărite după mijlocul deceniului trecut, care au tangențe sau privesc direct perioada medievală, modernă și contemporană a României. Buletinul este și un instrument pentru sondarea modului în care izvoarele și literatura de specialitate românească sunt receptate de istoricii străini.

La elaborarea acestui *buletin bibliografic* au contribuit în măsuri diferite: Viorel Achim, Eugen Denize, Mircea Sever Catalan, Costin Feneșan, Șerban Papacostea, Nagy Pienaru, Anca Popescu, Marian Stroia și Adrian Tertecel.

Redactor de rubrică: Nagy Pienaru

I. LUCRĂRI GENERALE, ENCICLOPEDII, BIBLIOGRAFII, DICȚIONARE

**. *Bibliographie zur Zeitgeschichte. Beilage der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Zusammen von Christoph Weisz und Ingeborg Ünal, XL (1992), 139 p. Cuprinde și date privitoare la sud-estul Europei.

ANGHELOV, D., *Vizantiia. Văzhod i zalez na edna imperiia* (Bizanțul. Creșterea și declinul unui imperiu), Univ. izdatelstvo „Kliment Ohridski”, Sofia, 1991, 471 p. Cartea este o sinteză a istoriei Imperiului bizantin pe toată durata acestui stat (secolele IV — XV). Se fac numeroase referiri și la raporturile Bizanțului cu teritoriile românești (și apoi cu Țările Române) precum și la primii țari din familia Asăneștilor (Petru, Asan și Ioniță Caloian).

FINNÉ, JACQUES, *Bibliographie de Dracula*, Éditions L'Age d'homme, Lausanne, 1986, 216 p. Răflectarea în planul creației literare a mitului modern Dracula.

JELAVICH, BARBARA, *Russia's Balkan Entanglements, 1806—1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991, XI + 291 p. Implicațiile românești ale politicii balcanice a Rusiei.

MATEEVA, MARIA, TEPAVICEAROV, HRISTO, *Diplomaticeski otnosheniia na Bălgariia. 1878—1988* (Relațiile diplomatice ale Bulgariei: 1878—1988), Izd. na B.A.N., Sofia, 1989, 420 p. Lucrarea înfățișează relațiile statului bulgar cu alte state în perioada 1878—1988. Sint prezentate și relațiile diplomatice bulgaro-române în anii respectivi. Rec. în „Istoriceski Pregled”, an 48, 1992, nr. 1—2, p. 190—192.

PLETNEVA, S. A., *Polovți* (Cumanii), „Nauka”, Moskva, 1990, 208 p. Cartea prezintă istoria cumanilor (popor migrator de origine turcă), concentrându-se mai ales asupra prezenței acestora în Europa răsăriteană în secolele XI — XIV. Se înfățișează și prezența cumanilor pe pământ românesc. Rec. în „Istoriceski pregled”, an 48, 1992, nr. 1—2, p. 182—190.

**. *Rumänien 1971—1980*, bearbeitet von Manfred Stoy und Gerhard Seewann, R. Oldenbourg Verlag München, 1992, XV + 664 p. (Südosteuropa-Bibliographie, V (1)). Bibliografie a istoriei românești; lucrări apărute în România și peste hotare cu privire la istoria românească în deceniul 1971—1980.

„Revista istorică”, tom IV, nr. 3—4, p. 405—409, 1993

II. IZVOARE

^{}, *Littera magistri Joannis Rokycanae missa ad Muldaviam contra Pighardos anno 1469*, ed. J. Truhlár, in *Manualnik M. Václava Korandy*, Praga, 1888, p. 99–102.

AKGÜNDÜZ, AHMED, *Osmanlı kanunnameleri ve Hukuki tahlilleri, I. Kitap: Osmanlı hukukuna giriş ve Fatih devri kanunnameleleri* (Legislația otomană și studii de drept, Cartea 1: Introducere în dreptul otoman și legislația epocii Cuceritorului), Istanbul, 1990, 710 p. + 2 hărți. Lucrare fundamentală în 4 volume care include întreaga activitate legislativă din veacurile XV și XVI. Primul volum cuprinde *Kanunnamele* din vremea lui Mehmed II Cuceritorul (1451–1481). Informații privind vlahii sud-dunăreni din sangeacul Semendria (p. 527–531) și Herțegovina (p. 494–495).

ELIADE, MIRCEA, *Journal I, 1945–1955*, (translator: Mac Linscott Ricketts), University of Chicago Press, Chicago, 1990.

ELTER, ISTVÁN, *Magyarország Idrisi földrajzi műnében (1154)* (Ungaria în opera geografică a lui Idrisi, 1154), in „Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica”, 82, 1985, p. 53–63. Referire la teritoriul regatului ungar în „Geografia” lui Idrisi. Localizarea toponimelor. Este și prima versiune științifică a lucrării în limba maghiară.

KATONA, TAMÁS, (ed.), *A tartájarás emlékezete* (Amintirea invaziei tătare), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987, 471 p. O culegere reunind izvoare orientale, ungare și occidentale privitoare la invazia tătară din 1241 în regatul ungar. Este publicată doar traducerea maghiară, cu note. Studiu introductiv de Györfy György.

III. ISTORIA MEDIEVALĂ

BUICAN, DENIS, *Dracula et ses avatars. De Vlad l'Empaleur à Staline et Ceaușescu*, Éditions de l'Espace Européen, La Garenne-Colombe, 1991, 218 p. O istorie a lui Vlad Țepeș ca personaj istoric și ca personaj de legendă. Autorul consideră că în ereditatea politică a lui Dracula se înscriu Stalin și Ceaușescu.

CODARCEA, CRISTINA, *L'ancien système fiscal roumain. Mémoire pour l'obtention du Diplôme d'études approfondies sous la direction de Jacques le Goff*, Paris, 1992, 78 p. (Sociétés européennes, 9). Eșeu cu privire la sistemul fiscal medieval românesc și la impactul acestuia asupra mentalităților colective.

DVOICHENKO-MARKOV, DEMITRIUS, *Stephen III the Great of Moldavia and Ivan III the Great of Muscovy*, in „The New York Spectator”, Nr. 37–38, 1990.

EGOROV, VADIM L., *Istoriceskaja gheografiia Zolotoi Ordî v XIII – XIV vv.*, Nauka, Moskva, 1985, 243 p. O utilă lucrare asupra aspectelor teritoriale ale Imperiului mongol în sec. XIII – XIV. Referiri la spațiul românesc.

ESKENASY, VICTOR, *Juifs et Roumains au Moyen Age, aspects de leurs rapports en Valachie (XIVe – XVIe siècles)*, in „Etudes et documents balkaniques et méditerranéens”, vol. 13, *Recueil IV*, Paris, 1987, p. 24–30. Note de istorie medievală despre evreii din Țara Românească.

FLORESCU, RADU R., McNALLY, RAYMOND T., *Dracula, Prince of Many Faces. His Life and his Times*, Little, Brown and Company, Boston, Toronto, Londra, 1989, XX + 262 p. Nouă sinteză despre Vlad Țepeș – Dracula, ce își propune să delimiteze mai riguros mitul de istorie, trecutul real de creația literară.

FLORIA, B. N., *K istorii rusko-osmanskih otnošenii v seređine 40-h godov XVII v.* (Despre istoria relațiilor ruso-otomane la mijlocul deceniului al V-lea al secolului al XVII-lea), in „Études Balkaniques”, an 27, 1991, nr. 2, p. 72–81. Studiul prezintă relațiile ruso-otomane în deceniul al V-lea al secolului al XVII-lea. Sint infățișate și efectele acestor raporturi asupra Moldovei și politicii externe dusă de domnitorul Vasile Lupu în acea perioadă.

GYÖRFFY, GYÖRGY, *Anonymus: rejtély avagy történeti forrás? (Válogatott tanulmányok)* (Anonymus: enigmă sau izvor istoric? Studii alese), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 143 p. Volumul reunește studiile medievistului maghiar privitoare la notarul anonim al regelui Béla și la cronica acestuia.

HATĖGAN, IOAN, *Das mittelalterliche Schloss von Temesvár und die von Filippo Scolari im Banat gebauten oder renovierten Schlösser*, in „Castrum Bene" (Budapest), II, 1992, p. 268–275. Rolul cetăților bănățene în secolul XV.

PETKOV, KIRIL, *Gospodvaštata klasa v srednouckovna. Bălgariia XIII – XIV v. po terminologhiata na srednobălgarskite pametnisi* (Clasa conducătoare în Bulgaria medievală în secolele XIII – XIV potrivit terminologiei izvoarelor medievale bulgare), în „Istoriceski Pregled", an 47, 1991, nr. 9, p. 13–16. Este o analiză a terminologiei folosite de izvoarele medievale bulgare pentru a desemna membrii clasei conducătoare din cel de-al doilea Țarat bulgar (sec. XIII – XIV). Se fac referiri și la epoca primilor Asănești (Petru, Asan și Ioniță Caloian). De asemenea apar comparații cu clasa conducătoare din Bizanț, Serbia și Țările Române din acea vreme.

JENNINGS, RONALD C., *Black slaves and free slacks in Ottoman Cyprus, 1590–1640*, în „Journal of Economic and Social History of Orient", vol. 30, 1987, p. 294–295. În registrele juridice (*şer'i mahkeme sicilleri*) din Nicosia, Cipru, sec. XVI, se menționează doi sclavi români (*Eflaki*) dintr-un total de 44 de sclavi dintre care 22 negri, 4 maghiari, 1 grec, 1 croat, 4 cerchezi, ș.a.

MIHULKA, JAROMÍR, *Olhas husitsvi ve sredni Evrope* (Reacții față de mișcarea husită în Europa centrală), în „Slovanské historické studie", XVIII, 1992, p. 5–23. E discutată și problema expansiunii husitismului în Transilvania și Moldova.

ROSS, PHILIPPE, *Dracula*, Editions J'ai lu, Paris, 1990, 122 p. Reflectarea în creația cinematografică a unui mit modern.

RUSU, ADRIAN ANDREI, *Archäologische Ausgrabungen in siebenbürgischen mittelalterlichen Burgen (1955–1989)*. *Bibliographie*, în „Castrum Bene" (Budapest), II, 1992, p. 387–393. Lista lucrărilor publicate în ultimii cincisprezece ani cu privire la cetățile medievale din Transilvania.

STOY, MANFRED, *Jakob Basilikos Heraklides (Despot Vodă), Fürst der Moldau 1561–1563, und die Habsburger*, în „Mitteilung des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung", 100 (1992), nr. 1–4, p. 305–327. Cercetare sistematică, întemeiată pe sursele editate și pe o bună cunoaștere a bibliografiei temei, consacrată raporturilor lui Despot Vodă cu Habsburgii.

WAGNER, ERNST, *Register des Zehnten und des Schaffnünzige als Hilfsquellen zur historischen Demographie Siebenbürgens*, în *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, I, Herausgegeben von Kálmán Benda, Thomas von Bogay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel, München, 1987, p. 201–224. O încercare de reconstituire a raporturilor etno-demografice în nordul Transilvaniei în cursul evului mediu, bazată în principal pe sumarele date furnizate de registrele de decime (încasate de biserica catolică) și cele privind plata quinquagesimei. Autorul acordă celor două dări, inclusiv decimei, valoare etnică. Se afirmă că în această regiune românii dețin supremația numerică asupra ungurilor și sașilor abia din sec. al XVII-lea.

IV. ISTORIA MODERNĂ

ARCH, G. L., *L'influence de la Révolution française dans les Balkans (d'après les documents des archives de politique extérieure de la Russie)*, în „Études Balkaniques", an 27, 1991, nr. 1, p. 34–39. Se analizează, pe baza documentelor diplomatice rusești, influența revoluției franceze din 1789 asupra Europei de sud-est (inclusiv Țările Române) în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea.

DEAK, ISTVÁN, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*, Oxford University Press, Oxford, 1990, 288 p.

DEAK, ISTVÁN, *The Ethnic Question in the Multinational Habsburg Army, 1848–1918*, în N. F. DREISZIGER (ed.), *Ethnic Armies: Polyethnic Armed Forces from the Time of the Habsburgs to the Age of the Superpowers*, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, Ontario, 1990, p. 21–49.

DJAPARIDZE, E., KABAKOVA, N., *La révolution de 1848 dans les Principautés danubiennes et la République Française*, in „Etudes Balkaniques”, an 27, 1991, nr. 1, p. 95–105. Studiul prezintă revoluția de la 1848 în Moldova și Țara Românească și legăturile revoluționarilor pașoptiști români cu Franța (până la finele anului 1848).

DUTU, ALEXANDRU, *Diffusion et réception des idées de la Révolution française*, in „Etudes Balkaniques”, an 27, 1991, nr. 1, p. 25–28. Este o prezentare a modului de difuzare și receptare a ideilor revoluției franceze din 1789 în sud-estul Europei (inclusiv în Țările Române) în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea și în primele două decenii ale secolului al XIX-lea.

FARCA, NIKOLAUS, *Russland und die Donaufürstentümer 1826–1856*. Hieronymus, München, 1992, XII + 802 p. Vastă tratare a problemei relațiilor româno-ruse în vremea protectoratului rusesc asupra Principatelor. Substanțială introducere istorică și istoriografică.

LENGER-SIDIROPOULOU, RENATE M., *Die Haltung Österreichs zu den Ereignissen und der Politik in Griechenland in den Jahren 1843–1862*, Institute for Balkan Studies – 223, Thessaloniki, 1989, 140 p. Numeroase referiri la situația principatelor române.

POPOV, ŽEKO, *La lutte des Bulgares de la Dobruza du Nord pour l'obtention des droits politiques égaux (1878–1900)*, in „Etudes Balkaniques”, an 27, 1991, nr. 3, p. 22–33. Se prezintă (prin prisma opiniilor care predomină în istoriografia bulgară în privința Dobrogei) situația bulgarilor aflați în Dobrogea de nord (județele Constanța și Tulcea) în anii 1878–1900, precum și raporturile lor cu autoritățile române și cu Bulgaria.

SÉGUIN, PHILIPPE, *Louis Napoléon le Grand*, Editions Bernard Grasset et Fasquelle, 1990, 452 p. Lucrare apologetică cu scurte referiri la politica celui de-al doilea Imperiu la Dunărea de Jos și la Unirea Principatelor privită ca un triumf al diplomației franceze.

VINOGRADOV, V. N., *Quelques considérations sur l'impact de la Révolution française dans les Balkans*, in „Etudes Balkaniques”, an 27, 1991, nr. 1, p. 29–33. Cunoscutul istoric rus prezintă câteva considerații asupra impactului revoluției franceze din 1789 asupra Europei de sud-est (inclusiv Țările Române) la finele secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

YAZICI, NESIMI, *Tranzimatta haberleşme ve kara taşımacılığı* (Comunicațiile și transporturile în epoca Tanzimatului), in „OTAM”, 1992, nr. 3, p. 323–377. Studiu bazat pe izvoare inedite asupra dezvoltării rețelei de transporturi din Imperiul otoman în intervalul 1826–1876. Un document din 1864/1865 menționează situația drumurilor din sangeatul Tulcei (p. 376).

ZACH, KRISTA, *Die Juden Rumäniens Zwischen Assimilation und Auswanderung. Anmerkungen zur Geschichte einer südosteuropäischen Minderheitengruppe im Schwinden, in vol. Die Fiktion einer ethnischen Identität*, ed. de Edg. Hösch și Gerh. Seewann, München, R. Oldenbourg Verlag, 1991, p. 257–298 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 35). Studiul cuprinde un scurt istoric al problemei evreiești în România în sec. XIX și date cu privire la statutul minorităților evreiești din România în sec. XX, în comparație cu cel al germanilor și ungarilor. Importantă anexă de documente din arhivele americane și engleze referitoare la anii 1939–1941.

V. ISTORIA CONTEMPORANĂ

*, *Eastern European Minorities 1919–1980. A Handbook*, ed. HORAK M. STEPHAN, Libraries Unlimited Inc., Littleton Colorado, 1985, 331 p. Scurte sinteze și bibliografii de bază pentru cercetătorii care studiază problemele naționale și ale minorităților.

BEROV, LJUBEN, *The World and Balkan Significance of the Reversal in Eastern Europe after 1989*, in „Etudes Balkaniques”, an 28, 1992, nr. 1, p. 3–11. Se prezintă situația politică și economică a fostelor țări socialiste din estul Europei (inclusiv România) în anii 1989–1991, precum și importanța mondială și balcanică a transformărilor produse în aceste state în perioada respectivă.

DELETANT, DENNIS and MICHELSON, PAUL, *Moscow 1939 – Kishinev 1991: The Ribbentrop-Molotov Pact Conference in Moldavia*, in „Report on the USSR”, vol. 3 (1991), nr. 34, p. 16–18.

DURANDIN, CATHERINE; TOMESCU, DESPINA, *La Roumanie de Ceaușescu. Essai*, Editions Guy Epaud, 1988, 283 p. O dezbatere istorică asupra „comunismului românesc”, a originii, evoluției și obiectivelor acestuia (1945–1987), care reprezintă totodată și o critică dură la adresa politicii de închistare a lui Ceaușescu, a „independenței” României față de deschiderea gorbaciovistă.

GOLEA, TRAIAN, *Romania beyond the limits of endurance. A Desperate Appeal to the Free World*, Miami Beach, Florida, 1988, 118 p. O istorie a României comuniste și a luptei de rezistență anticomunistă.

IMBROGLIO, BALKAN, *Politics and Security in Southeastern Europe*, Westview Press, Boulder, 1991, 136 p.

IOANID, RADU, *Nicolae Iorga and Fascism*, in “Journal of Contemporary History”, t. XXVII, 1992, nr. 3, p. 467–491. Evoluția atitudinii regimului comunist față de personalitatea lui N. Iorga, de la ostracizarea la exaltarea memoriei lui. Încercare de definire a atitudinii istoricului față de fascism.

DE JONG, FREDERICK, *The turks and tatars in Romania. Materials relative to their history and notes on their present-day condition*, in „Turcica”, vol. XVIII, 1986, p. 165–189. Studiul aduce unele date noi față de cartea lui Mustecib H. Ulkusal, *Dobruca ve Türkler* privind stabilirea turcilor și tătarilor în Dobrogea și organizarea lor religioasă. Prezentarea situației lor actuale este rezultatul investigațiilor autorului în cursul unei călătorii întreprinse în România în vara anului 1982.

NAGY-TALAVERA, NICHOLAS M., *The Anatomy of a Massacre, Sărmaș 1944*, in „Simon Wiesenthal Center Annual”, vol. 7 (1990), p. 41–62.

RONNAS, PER, *The Economic Legacy of Ceaușescu*, Stockholm Institute of Soviet and East European Economics, Stockholm, 1990, 37 p.

SAIU, LILIANA, *Le grandi potenze e la Romania 1944–1946. Uno studio sulle origini della guerra fredda*, Università degli studi, Cagliari, 239 p. Etapele politicii sovietice față de România de la intrarea trupelor sovietice în țară până la suprimarea totală a libertății politice prin mijlocirea partidului comunist român.

STOKES, GALE, *From Stalinism to Pluralism. A Documentary History of Eastern Europe since 1945*, edited by..., Oxford University Press, New York, Oxford, 1991, 268 p. Referiri la poziția istoricilor români față de Transilvania.

VERDERY, KATHERINE, *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*, University of California Press, Berkeley, 1991.

VERONA, SERGIU, *Military Occupation and Diplomacy. Soviet troops in Romania 1944–1958*, Foreword by J. F. Brown, Duke University Press, Durham and London, 1992, XII + 211 p. Analiză largă a țelurilor politicii sovietice în România din timpul războiului până în vremea retragerii trupelor ruse din România. Largă discuție asupra sensului real și a consecințelor retragerii trupelor sovietice. Lucrarea se întemeiază pe surse editate și inedite din arhivele americane și engleze. Recenzia asupra lucrării este publicată în acest număr al „Revistei istorice”.

WARD, ROBERT, *Romania, A Land of Lowering Darkness (Poems of Romania under Ceaușescu's Tyranny, 1981–1985)*, Mulberry Press, Wichita, 1991, 24 p.

NECROLOG

PROFESORUL FRANCISC PALL (1911 – 1992)

Numele profesorului Francisc Pall este indubitabil legat de învățământul istoric de la Universitatea din Cluj, în egală măsură de *Institutul de istorie universală*, organizat sub direcția lui Ioan Ursu și, mai cu seamă, de Constantin Marinescu. Format în ambianța Universității clujene în perioada interbelică, într-o vreme de strălucire a istoriografiei române, Francisc Pall s-a născut într-o familie de țărani români greco-catolici din Carei, studiile universitare le-a făcut la Universitatea din Cluj între anii 1929–1933. A obținut doctoratul în istorie universală și bizantinologie în 1936 cu o teză intitulată *Cirico d'Ancona e la crociata contra i Turchi*, publicată în „Buletin Historique de l'Academie Romaine”. A fost membru al școlilor române din Roma și Paris (1937–1938) și auditor la *École des Chartes* (1937–1938). A beneficiat în timpul formării sale de contactul cu profesori ca Pietro Fedele, Ferdinand Lot și Louis Halphen, frecventând la Paris seminariile Sorbonci și cursurile de la *Hautes Études*. Cu acest prilej a urmat cursurile de diplomatică ale lui Georges Tessier și exercițiile de paleografie ale lui Alain de Boëard. În timpul studiilor sale peste hotare a făcut ample investigații în bibliotecile din Milano, Paris, Londra, Oxford, Viena, Graz, Berlin, München, Heidelberg și Leipzig. În Germania a participat la cursurile și seminariile de istorie universală profeseate de Robert Holtzman și Fritz Rörig.

A fost numit asistent la Catedra de istorie universală medievală a Universității din Cluj în 1936, iar din 1941 a suplinat conferința de istorie medievală până în 1944, când este titularizat în urma concursului. În 1962 ocupa postul de profesor titular provizoriu, iar în 1964 obține atestarea. A fost membru al Academiei de științe sociale și politice (1970), profesor consultant după pensionare (1973).

Activitatea profesorului Pall a fost trainic legată de *Institutul de istorie și arheologie* din Cluj, fiind șef al Sectorului de istorie medie și științe auxiliare, creatorul de fapt al unui centru de medievistică la Cluj unde s-a conceput editarea documentelor latine în cunoscuta colecție. Săptămână de săptămână de-a lungul anilor, într-un colectiv alcătuit din mari istorici și filologi, s-a conturat în Institut o orientare care se continuă și astăzi prin elevii profesorului. Din această muncă de adevărat benedictin au rezultat importante sale contribuții de diplomatică și cronologie, studiile despre locurile de adevărire sau despre cancelaria voievodului Transilvaniei de la începutul secolului XIV. Împietind activitatea de catedră cu munca la sectorul de istorie medievală al Institutului, Francisc Pall a fost, fără îndoială, creatorul unei adevărate școli istorice, alături de Sigismund Jakó, pe terenul erudiției medievale. Profesorului Pall i se datorează editarea documentelor medievale cu privire la Transilvania și pregătirea unor specialiști care duc mai departe editarea colecției.

Activitatea istoricului a cuprins însă arii întinse din istoria evului mediu și epocii moderne în legătură cu fenomenele istorice ale Europei centrale și orientale. De la început cercetările sale au inclus tema cruciadei târzii, una din direcțiile inaugurate de Nicolae Iorga prin tezele sale de doctorat. Tema rămîne constant în atenția lui, prin cercetări dedicate acțiunii lui Iancu de Hunedoara în cîmpul luptei antiotomane, cărora le-au urmat studiile despre Skanderberg, Vlad Țepeș, etc., despre înfruntările de la Nicopole sau Varna. Studiile sale consacrate cruciadei defensive constituie un capitol reprezentativ de istorie europeană a evului mediu târziu, recomandîndu-l pe istoric drept o autoritate în sfera acestor preocupări. Studiul critic pe marginea cărții lui M. Atiya, publicat în „Revue Historique de Sud-Est Européen” (1942) reprezintă o reală contribuție la cruciada târzie în spațiul Europei de Sud-Est.

În legătură cu cercetările dedicate cruciadei antiotomane, Francis Pall a alcătuit cîteva contribuții semnificative la istoria umanismului, din care amintim studiul consacrat lui Marino Barlezio, autorul unei istorii a lui Skanderbeg. Stăpîn pe problematica umanismului italian, a unit în monografia sa erudiția cu stăpînirea perfectă a istoriei ideilor.

„Revista istorică”, tom IV, nr. 3–4, p. 411–413, 1993

Ca istoric al Sud-Estului european și în legătură cu istoria Albaniei profesorul Pall a publicat o serie de documente inedite despre raporturile italo-albaneze în „Archivio Storico per le Province Napolitane”.

La aceste contribuții de istorie medievală europeană în care trebuie să vedem prelungirea programului lui Nicolae Iorga, profesorul Pall, în condiții nu tocmai favorabile, a ilustrat o direcție de cercetare în istoriografia română. În sfera aceluiași preocupări de istorie universală, sunt de amintit și studiile despre fenomene ale istoriei moderne, despre Maximilian Transylvanus, autorul unei narațiuni despre expediția lui Magellan, și studiile despre Reforma religioasă sau despre misiunile catolice în Țările Române. La aceste contribuții asociem o seamă de investigații consacrate istoriei românești în legătură cu alți fenomen ale istoriei europene. Derivate din problematica cruciadei târzii, acestea luminează istoria evului mediu românesc în spiritul Institutului de Istorie universală de la București. În acest sens, articolele despre Ianu de Hunedoara și implicațiile politicii antiotomane în Țara Românească și Moldova, problema Chiliei sau a expedițiilor turcești în Transilvania mărturisesc o filiație cu ideile care patronau revista Institutului în care a publicat tânărul istoric. Toate aceste cercetări alcătuiesc un adevărat florilegiu istoric care atestă existența la Cluj, în ambianța universității, a unei orientări istoriografice în spațiul istoriei universale. Alături de Constantin Marinescu, profesorul Pall deține un loc prioritar în preocupările de istorie universală de la Universitatea Clujană.

Din păcate, desființarea în 1918 a Institutului de istorie universală de la Cluj, întreruperea contactelor cu Occidentul, a împiedicat continuarea cercetărilor de istorie universală ale profesorului Francisc Pall, așa cum ele se prefigurează prin contribuțiile publicate în „Revue Historique de Sud-Est Européen”. Deși istoricul a continuat cercetările sale, ele se orientează fie spre problematica istoriei românești, fie spre aceea a Sud-Estului. Se poate spune că cele dintii eclipsează subiectele de istorie universală propriu-zisă care l-au consacrat ca istoric. A fost indiscutabil o mare pierdere pentru istoriografia românească, deoarece profesorul Pall era în măsură să creeze la Cluj o școală istorică de istorie universală pe urmele lui Constantin Marinescu. Urmările le-a suferit istoriografia română care a fost în bună măsură lipsită de necesarele repere ale istoriei universale.

În ultimii ani de viață s-a orientat spre studiul exilului lui Inochentie Micu, episcopul greco-catolic al Transilvaniei, subiect de care s-a interesat încă în timpul studiilor sale italiene în cercetările din Arhivele Vaticanului. Ca greco-catolic, a socotit o datorie a sa să restituie un capitol din istoria năzuințelor naționale românești, reconstituind, pe temeiul unor surse inedite, încercările la care a fost supus ilustrul episcop. Studiul, ce reprezintă de fapt o carte, dimpreună cu anexele documentare, este o excepțională monografie care a dus mai departe cunoașterea istorică inițiată de Augustin Bunea și desăvârșită de David Prodan sub aspectul reconstituirii ideologiei politice. Cartea intitulată „Ein Siebenburgische Bischof in Romischen exil Inochentie Micu-Klein (1745–1768). Studien und unveröffentlichte Dokumente (1991) reprezintă o lucrare excepțională, critică prin excelență, la istoria, renașterii naționale române. Deși abreviată în ce privește anexele pe care le-a selectat inițial, cartea este o remarcabilă contribuție la istoria secolului XVIII în sfera istoriei central-europene în care s-au împletit acțiunile catolicismului roman cu politica habsburgică în replică la mișcarea politică românească. Datorită reconstituirii făcute pe baza unei informații documentare, de o rară bogăție, istoricul a relevat interferențele tendințelor politice și religioase în spațiul românesc. Lucrarea este un model de analiză, în care rigoarea medievalistului și cunoașterea instituțiilor catolice din secolul XVIII au colaborat la restituirea unui capitol reprezentativ al istoriei naționale. Cartea aduce la lumină texte esențiale pentru studiul ideilor politice românești din secolul XVIII, care îngăduie o nouă perspectivă asupra orizontului intelectual al episcopului. Într-un sens lucrarea este și un testament istoriografic prin onestitatea interpretării care a ocolit spiritul confesional sau patriotard, oferind o expunere echilibrată și critică. Paginile dedicate marelui episcop sînt o contribuție la cunoașterea istoriei românilor ardeleni într-un timp în care acțiunea națională a stîrnit opoziția forțelor politice coalizate, a stărilor transilvane, a Curții Vieneze și a Curiei romane, care nu au întîrziat să-l înlăture din demnitatea episcopală.

Această lucrare încheie o operă, reprezentativă nu atât prin numărul de pagini, multe la număr și ele, ci prin valoarea științifică a contribuțiilor care au luminat istoria central și sud-est europeană și deopotrivă istoria românească.

Astăzi cînd numele lui Francisc Pall se rosteste la timpul trecut, rămîne în urma istoricului o operă care a făcut să înainteze frontiera cunoașterii istorice. A continuat în istoriografia noastră tradiția cercetărilor de istorie sud-est europene pe care le-a luminat în relație cu istoria central-europeană la nivelul evului mediu tîrziu. A fost creatorul la Cluj, la Institutul de istorie, a studiilor auxiliare în legătură cu editarea documentelor medievale. A format, paralel cu editarea documentelor, specialiști care îi continuă opera la Institutul de istorie sau la Catedra de istorie medie și istoriografie. Profesorul Pall rămîne, însă, în istoriografia română și central sud-est europeană și un exemplu de atitudine inflexibilă în raport cu presiunile exercitate în timpul regimului totalitar. Istoricii români îi vor păstra amintirea acum cînd spiritul științific se reînfrîpă prin reluarea unei tradiții pe care istoricul a ilustrat-o strălucit.

Pompiliu Teodor

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sînt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, trimiterile infracupinate fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului. Rezumatele vor fi traduse de autori în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie. Corespondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Redacției, B-dul Aviatorilor. nr. 1, București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES Mentalités — Civilisations
THRACO-DACICA

DACIA — REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE — NOU-
VELLE SÉRIE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

ARHIVELE OLTENIEI

EPHEMERIS NAPOCENSIS

ARS TRANSILVANIAE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE, CLUJ-NAPOCA

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”, IAȘI

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

- Ostatecii în relațiile daco-romane.
Spaime milenariste și cruciada în evul mediu.
Vlad Țepeș, lupta antiotomană și Veneția.
Conquista și reconquista peruană.
Țările române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.
Mihai Viteazul și Țara Făgărașului.
O scrisoare inedită a lui Dimitrie Cantemir.
Situația economică și socială în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.
Rivalitatea colonială și maritimă anglo-franceză (1715—1783).
Mărturii franceze privitoare la români în epoca de la 1821.
Unele aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.
Ecoul unor evenimente istorice românești în presa norvegiană.
Oamenii de știință și viața politică a României.
Recensămîntul populației din Bucovina din 1910.
Tratative de pace în perioada primei conflagrații mondiale.
Basarabia și relațiile româno-ucrainiene (1918—1922).
Cooperația românească interbelică între deziderat și realități.
I.C. Filitti: Pagini de jurnal.
Securitatea României în perioada interbelică.
Poziția statelor europene față de războiul italo-etopian văzută de diplomația S.U.A.
Partidul Național-Țărănesc și țărănismul între 1944—1947.
Construirea căilor ferate în Basarabia.
Toponimie și demografie istorică.
O nouă direcție de cercetare: băncile de date istorice.
Raporturile dintre Biserica Ortodoxă Română și Biserica Ortodoxă Albaneză.

ISSN 1018—0443

43 356

C-đa 3791

S.C. «UNIVERSUL» S.A.

Lei 200 pentru persoane fizice

Lei 500 pentru persoane juridice